# FESTUS

# BREVIARIUM RERUM GESTARUM POPULI ROMANI

*editio bilinguis*

# SCURTĂ ISTORIE A POPORULUI ROMAN

**Redactor: Mariana PRICOP**
**Coperta: Alexandru CVASNÂI**

**ISBN 973-8243-69-6**


6600 – Iaşi, str. Păcurari nr. 9, tel. / fax (0232) 314 947

# FESTUS

# BREVIARIUM RERUM GESTARUM POPULI ROMANI

*editio bilinguis*

# SCURTĂ ISTORIE A POPORULUI ROMAN

Traducere
de
MARIUS ALEXIANU şi ROXANA CURCĂ

Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice
de
NELU ZUGRAVU

Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Iaşi – 2003

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României**
**RUFUS, SEXTUS**
**Breviarium rerum gestarum populi romani = Scurtă istorie a poporului roman** / Festus; trad. de Marius Alexianu şi Roxana Curcă; ed. îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de Nelu Zugravu. – Iaşi: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2003
Bibliogr.
Index.
ISBN 973-8243-69-6
I. Alexianu, Marius (trad.)
II. Curcă, Roxana (trad.)
III. Zugravu, Nelu (ed.)
94(37)

# CUPRINS

# ABREVIERI[1]

## 1. Dicționare, Enciclopedii

| | |
|---|---|
| ASM | *Antike Stätten am Mittelmeer (Metzler Lexikon)*, in Verbindung mit S. Eichler, R. Krebs und N. Stein, Herausgegeben von K. Brodersen, Stuttgart - Weimar, 1999 |
| DECA | *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de F. Vial, I, *A-I*, II, *J-Z*, Les Éditions du Cerf, imprimé en Belgique, 1990 |
| DIR | *De Imperatoribus Romanis: An Online Encyclopedia of Roman Emperors* – http://www.roman-emperors.org |
| EAIVR | *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, coordonator ştiinţific C. Preda, Bucureşti, I, *A-C*, 1994; II, *D-L*, 1996; III, *M-Q*, 2000 |
| ECR | *Enciclopedia civilizației romane*, coordonator ştiinţific D. Tudor, Bucureşti, 1982 |
| NP | *Der neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider, Stutgart -Weimar, 1, *A-Ari*, 1996; 2, *Ark-Ci*, 1997; 3, *Cl-Epi*, 1997; 4, *Epo-Gro*, 1998; 5, *Gru-Iug*, 1998; 6, *Iul-Lee*, 1999; 7, *Lef-Men*, 1999; 8, *Mer-Op*, 2000; 9, *Or-Poi*, 2000; 10, *Pol-Sal*, 2001 |

[1] Lista este comună pentru *Studiul introductiv* şi pentru *Note şi comentarii*.

## 2. Izvoare[2]

CI — *Corpus iuris civilis*, II, *Codex Iustinianus* recognovit et retractavit P. Krueger, Frankfurt am Main, 1967; cf. şi http://www.thelatinlibrary.com/justiniam.html

CIL — *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin; II²/5, 7, editio altera, pars V, *Conventus Astigitanus (CIL II²/5)*, ediderunt A. U. Stlylow, R. Alencia Páez, J. González Fernández, C. González Román, M. Pator Muñez, P. Rodríguez Olivia, administratibus H. Gimeno Pascual, M. Ruppert, M. G. Schmidt, Berolini-Novi Eboraci, 1998; pars VII, *Conventus Cordubensis (CIL II2/7)*, edidit A. U. Stylow, administrantibus C. González Román et G. Alföldy,Berolini-Novi Eboraci, 1995

CTh — *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905; vezi şi http://www.thelatinlibrary.com/theod.html

Eadie — J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London, 1967

Festus — Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1994 („Les Belles Lettres")

FHDR — *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, *Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini* ediderunt V. Iliescu,

[2] Vezi şi lista ediţiilor de izvoare folosite.

| | |
|---|---|
| | V. C. Popescu, Gh. Ştefan, Bucureşti, 1964; II, *Scriptores: 2. Ab anno CCC usque ad annum M* ediderunt H. Mihăescu, Gh. Ştefan, R. Hîncu, V. Iliescu, V. C. Popescu, Bucureşti, 1970 |
| HD | Epigraphische Datenbank Heidelberg. Forschungsstelle der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/ edh/ |
| IDR | *Inscripțiile Daciei romane*, I, *Introducere istorică şi epigrafică. Diplomele militare. Tăblițele cerate*, adunate, însoțite de comentarii şi indice, traduse în româneşte de I. I. Russu, Bucureşti, 1975; III/1, *Dacia Superior, Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş)*, adunate, însoțite de comentarii şi indice, traduse de I. I. Russu în colaborare cu M. Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann, Bucureşti, 1977 |
| IDRE | *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae Graecae et Latinae (sec. I.II.III)*, I, *Italia et Pars Occidentis* (IDRE, I), collegit, commentariis indicibusque intruxit Constantinus C. Petolescu, Bucarest, 1996; II, *Illyricum – Oriens – Africa septentrionalis* (IDRE, II), collegit, commentariis indicibusque intruxit Constantinus C. Petolescu, Bucarest, 2000 |
| IGB | *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* edidit G. Mihailov, Sofia |
| ILB | B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae)*, Sofia, 1989 |

| | |
|---|---|
| ILLRP | *Inscriptiones Latinae libere Rei publicae*, 1-2, curavit Atilius Degrassi, editio altera aucta et emendata, Firenze, 1972 |
| ILS | H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin |
| IMS | *Inscriptions de la Mésie Inférieure*, sous la direction de F. Papazoglou, Beograd, III/2, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, par P. Petrović, 1995; IV, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi*, par P. Petrović, 1979; VI, *Scupi et la région de Kumanovo*, par B. Dragojević-Josifovska, Beograd, 1982 |
| IO | *Izvoarele ortodoxiei*, Bucureşti |
| ISM | *Inscripțiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, I, *Histria şi împrejurimile*, culese, traduse, însoțite de comentarii şi indici de D. M. Pippidi, Bucureşti, 1983; II, *Tomis şi teritoriul său*, culese, traduse, însoțite de comentarii de I. Stoian, indici de A. Suceveanu, Bucureşti, 1987; III, *Callatis et son territoire*, recueillies, traduites, commentées et accompagnées d'index par A. Avram, Ed. Enciclopedică-Diffusion du Boccard, 1999; V, *Capidava – Troesmis – Noviodunum*, adunate, traduse, însoțite de comentarii şi indici de E. Doruțiu-Boilă, Bucureşti, 1980 |
| PSB | *Părinți şi scriitori bisericeşti*, Bucureşti |
| RG | *Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiocheno Latinis Ancyrano et Apolloniensi Graecis*, texte établi et commenté par J. Gagé, Paris, 1935 („Le Belles Lettres”) |

| | |
|---|---|
| RIB | *The Roman Inscriptions of Britain*, by R. G. Collingwood and R. P. Wright, I, *Inscriptions on Stone*, Oxford, 1965 |
| RIU | *Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU)*, 3, *Brigetio (Fortsetzung) und die Limes-strecke am Donauknie*, von L. Barkóczi und S. Soproni, Budapest-Bonn, 1981 |
| SHA | *Histoire auguste. Les empereurs romains des II^e^ et III^e^ siècles*, Édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994 |

## 3. Reviste[3]

| | |
|---|---|
| AAntHung | Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapest |
| AB | Analecta Bollandiana: revue critique d'hagiographie, Société des Bollandistes, Bruxelles |
| ABan | Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timişoara |
| ACD | Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen |
| Aevum | Aevum: rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche, Vita e pensiero, Milano |
| AÉ | L'Année Épigraphique, Paris |

[3] Cele mai multe abrevieri de periodice sunt făcute după *L'Année Philologique*, care poate fi consultată şi pe site-ul http://callimac.vjf.cnrs.fr8080/AnPhilNet/AnPhilNet.html.

| | |
|---|---|
| AHB | The Ancient History Bulletin, Alberta Department of Classics, Calgary - http://www.trentu.ca/ahb/ |
| AMN | Acta Musei Napocensis, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca |
| AncSoc | Ancient society, Peeters, Leuven |
| AntAfr | Antiquités africaines, CNRS Éd., Paris |
| AntTard | Antiquité tardive: revue internationale d'histoire et d'archéologie (IVe-VIIIe s.), Brepols, Turnhout |
| ArhVest | Arheološki vestnik, Ljubljana |
| Athenaeum | Athenaeum: studi periodici di letteratura e storia dell'antichitá, New Pr., Como |
| Augustinianum | Augustinianum: periodicum semestre Instituti Patristici Augustinianum, Istituto Patristico Augustinianum, Roma |
| BAGB | Bulletin de l'Association Guillaume Budé, Les Belles Lettres, Paris |
| BalcPosn | Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań |
| Belleten | Belleten, Türk Tarik Kurumu Adına, Ankara |
| BJ | Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Rheinland Verl., Köln |
| BMGS | Byzantine and Modern Greek Studies, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham |

| | |
|---|---|
| BRGK | Bericht der Römisch-Germanischen Kommission/ des Deutschen Archäologischen Instituts, von Zabern, Mainz |
| BVBl | Bayerische Vorgeschichtsblätter, Beck, München |
| Byzantion | Byzantion: revue internationale des études byzantines, Universa, Wetteren |
| ByzSlav | Byzantinoslavica: revue internationale des études byzantines, Euroslavica, Praha |
| C&M | Classica et mediaevalia: revue danoise de philologie et d'histoire, Museum Tusculanum Pr., Copenhagen |
| CCG | Cahiers du Centre Gustave-Glotz, de Boccard, Paris |
| Chiron | Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Beck, München |
| Classica (Brasil) | Classica: revista brasileira de estudos clássicos, Sociedade brasileira de estudos clássicos, São Paulo |
| CPh | Classical Philology: a journal devoted to research in classical antiquity, University of Chicago Pr., Chicago (Ill.) |
| CR | Classical Review, Oxford University Pr., Oxford |
| CRAI | Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, de Boccard, Paris |
| CrSt | Cristianesimo nella storia: richerche storiche, esegetiche, teologiche, Ed. Dehoniane, Bologna |

| | |
|---|---|
| Dacia | Dacia: revue d'archéologie et d'histoire ancienne = journal of archaeology and ancient history, Éd. de l'Académie roumaine, Bucarest |
| Dacoromania | Dacoromania: Jahrbuch für östliche Latinität, Alber, Freiburg |
| Dodone (hist) | Dodoni. Istoria kai archaiologia, Panepistimio Ioanninon, Ioannina |
| DOP | Dumbarton Oaks Papers, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington (D.C.) |
| EHR | The English Historical Review, Oxford University Pr., Oxford |
| Euphrosyne | Euphrosyne: revista de filologia classica, Faculdade de Letras de Lisboa, Centro de Estudos Clássicos, Lisboa |
| Faventia | Faventia: revista de filologia clàssica, Universitat Autónoma de Barcelona, Servei de publicacions, Bellaterra |
| Gerión | Gerión, Universidad Complutense, Servicio de Publicaciones, Madrid |
| Germania | Germania: Anzeiger der Romisch.-Germanischen Kommission des Deutschen Archäol. Instituts, von Zabern, Mainz |
| Hermes | Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie, Steiner, Stuttgart |
| Historia | Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte = revue d'histoire ancienne, Steiner, Stuttgart |
| JbAC | Jahrbuch für Antike und Christentum, Aschendorff, Münster |
| JHS | The Journal of Hellenic Studies, Society for the Promotion of Hellenic Studies, London |

| | |
|---|---|
| JJP | The Journal of Juristic Papyrology, Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa |
| JRS | The Journal of Roman Studies, Society for the Promotion of Roman Studies, London |
| Karthago | Karthago: revue d'archéologie méditerranéenne, Centre d'études archéologiques de la Méditerranée, Paris |
| Klio | Klio: Beiträge zur alten Geschichte, Akademie Verl., Berlin |
| Ktèma | Ktèma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antique, Strasbourg |
| Latomus | Latomus: revue d'études latines, Latomus, Bruxelles |
| LEC | Les Études Classiques, Société des études classiques, Namur |
| MEFRA | Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité, École française de Rome, Rome |
| MemAnt | Mediterraneo Antico. Economie, società, culture. Rivista internazionale di Storia Antica, Pisa-Roma |
| MemAntiq | Memoria Antiquitatis, Muzeul de Istorie, Piatra-Neamț |
| NAC | Numismatica e antichità classiche: quaderni ticinesi, Amici dei Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche, Lugano |
| Numen | Numen: international review for the history of religions, Brill, Leiden |
| Phoenix | Phoenix: journal of the Classical Association of Canada = revue de la Société canadienne des études classiques, University of Toronto Pr., Toronto (Ont.) |

| | |
|---|---|
| RAL | Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche. Rendiconti, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma |
| REA | Revue des études anciennes, Maison de l'Archéologie, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, Talence |
| REL | Revue des études latines, Les Belles Lettres, Paris |
| RhM | Rheinisches Museum für Philologie, Sauerländer (Deutschland), Frankfurt/Main |
| RHR | Revue de l'histoire des religions, Pr. Universitaires de France, Paris |
| RIL | Rendiconti [dell'] Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, Scienze morali e storiche, Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, Scienze Mo, Milano |
| RIN | Rivista italiana di numismatica e scienze affini, Società Numismatica Italiana, Milano |
| RSA | Rivista storica dell'Antichità, Pàtron, Bologna |
| SAA | Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Catedra de Istorie Veche şi Arheologie, Iaşi |
| SCIV(A) | Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti |
| SCO | Studi classici e orientali, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa |
| SE | Studi etruschi, G. Bretschneider, Roma |

| | |
|---|---|
| SEG | *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden |
| SMSR | Studi e materiali di storia delle religioni, Japadre, L'Aquila |
| Starinar | Starinar, Institut Archéologique, Beograd |
| StudClas | Studii Clasice, Societatea de Studii Clasice, Bucureşti |
| T&Mbyz | Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines, de Boccard, Paris |
| TD | Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti |
| Traditio | Traditio: studies in ancient and medieval history, thought and religion, Fordham University Pr., New York |
| Tyche | Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Holzhausen, Wien |
| ZAnt | Ziva Antika = Antiquité vivante, Faculté de philosophie, Séminaire de Philologie Classique, Skopje |
| ZPE | Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Habelt, Bonn |

**4. Volume**

| | |
|---|---|
| ANRW | *Ausftieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, *Prinzipat*, Berlin-New York |
| CAH | *The Cambridge Ancient History*, second edition, VII/2, *The Rise of Rome to 220 B.C.*, Edited by F. W. Walbank F. B. A., A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, |

Cambridge - New York - Port Chester-Melbourne - Sydney, 1989; VIII, *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Edited by A. E. Astin, F. W. Walbank F. B. A., M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, Cambridge-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1989; IX, *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Edited by J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawsen, Cambridge, 1994

PIR — *Prosopographia Imperii Romani* - www.bbaw.de/forschung/pir/suche.html

PLRE — *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I, *A. D. 260-395*, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale and J. Morris, Cambridge, 1971

*N. Z.*

# STUDIU INTRODUCTIV

## I. Contextul istoric, religios şi cultural

Secolul cuprins între domnia împăraţilor Diocletianus (284-305) şi Theodosius I (379-395) este unul dintre cele mai interesante din istoria spaţiului mediteranean. El oferă cercetătorului contemporan imaginea unui teritoriu de graniţă, pe care îl dispută, deopotrivă, două lumi: una părând a-şi aduna ultimele resurse ale unei civilizaţii seculare, pentru a supravieţui - alta, tânără, insuficient elaborată, dar grăbită să ia locul celei dintâi. Ca orice etapă interpusă, veacul în cauză a fost, în variate domenii, un tărâm al continuităţii şi rupturii, al rezistenţelor obstinate şi înnoirilor spectaculoase. El a încheiat un „ciclu istoric” început cu două sute de ani mai devreme şi care, evoluând sub semnul căutărilor, al adaptărilor şi creativităţii, a pus fundamentele civilizaţiei creştine; este ceea ce istoriografia defineşte drept „Antichitatea târzie”[1].

---

[1] R. Martin, *Qu'est-ce que l'Antiquité <<tardive>>? Réflexions sur un problème de périodisation*, în *Aiôn. Le temps chez les Romains*, Paris, 1976, p. 261-304; H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? III$^{e}$ – VI$^{e}$ siècle*, Paris, 1977; P. Brown, *Genèse de l'Antiquité tardive*, traduit de l'anglais par A. Rouselle, préface de P. Veyne, Paris, 1983; idem, *Antiquité tardive*, în *Histoire de la vie privée*, sous la direction de Ph. Ariès et de G. Duby, I, *De l'Empire romain à l'an mil*, sous la direction de P. Veyne, Paris, 1985, p. 225-300 = ed. rom., traducere de I. Herdan, Bucureşti, 1994, p. 235-314; V. V. Bîcikov, *Estetica Antichităţii târzii. Secolele II-III*, traducere de L. Dragomirescu, prefaţă de I. Ianoşi, Bucureşti, 1984; F. M. Cloves and R. S. Humphreys, *Towards a Definition of Late Antiquity*, în *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, edited by F. M. Clover and R. S. Humphreys, The University of Wisconsin Press, Madison, 1989, p. 3-19; W. Treadgold, *Taking sources on their own tenus and on ours: Peter Brown's Late Antiquity*, în AntTard, 2, 1994, p. 153-159; *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, edited

Aşadar, la 20 noiembrie 284, Diocles, un „illyr" de condiţie modestă, ajuns comandant al gărzii personale a împăratului, era proclamat *Augustus* la *Nicomedia*. Evenimentul n-ar fi însemnat altceva decât un alt pronunciament din lunga serie a celor care au punctat istoria Imperiului roman în veacul al III-lea, dacă noul suveran, cunoscut cu titlul oficial de Imperator Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Pius Felix Invictus Augustus[2], nu şi-ar fi pus amprenta asupra vremii sale şi a celei care a urmat. O

---

by R. W. Mathisen and H. S. Sivan, Variorum, 1996; N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997, p. 225-233; P. Garnsey, C. Humfress, *The Evolution of the Late Antique World*, Cambridge, 2001; G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, *Interpreting Late Antiquity. Essays of the Postclassical World*, Cambridge and London, 2001.

[2] AÉ, 1973, 526a = 1981, 764 (= HD011570); 1973, 540; 1983, 905 (= HD000916); 1984, 827 (= HD002197), 829a (= HD002263), 832 (= HD002257), 835 (= HD002245); *Pan.*, II [10]; Lact., *Mort.*, VII; IX, 11; X-XV; XVII-XIX; XXIX, 2; XLII; LII, 3; Eus., *HE*, VIII, 1-15; Eutr., IX, 19, 2; 20-28; Aur. Vict., *Caes.*, 38, 6-8; 39; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIX; SHA, *Car.*, XIII-XV; Zos., II, 7, 1-2; 8, 1; 10, 4-5; Oros., VII, 25, 1-13; PLRE, I, p. 253-254; I. Barnea, *Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocletianus)*, în ECR, p. 262-263; idem, în I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 9-26; idem, *Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocletianus) (Diocleţian)*, în *ibidem*, p. 60; M. Cary and H. H. Scullard, *A History of Rome. Down to the Reign of Constantine*, third edition, New York, 1984, p. 524-533; S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London, 1985; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic, and Administrative Survey*, I, Baltimore, 1986, p. 37-76; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991, p. 449-454; F. Zosso, Ch. Zingg, *Les empereurs romains. 27 av. J.-C. – 476 ap. J.-C.*, 2e tirage, Paris, 1995, p. 116-119; B.] Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; R. W. Mathisen, *Diocletian (284-305 A.D.)*, în DIR; P. Barceló, *Diocleţian*, în *Împăraţi romani. 55 de portrete de la Caesar la Iustinian*, editate de M. Clauss, traducere din limba germană şi note de A. Armbruster, Bucureşti, 2001, p. 297-312.

dată cu el se încheia o teribilă jumătate de veac de uzurpări, tulburări interne şi asalturi ale populaţiilor libere, care au bulversat profund instituţiile republicano-monarhice ale întinsului stat mediteranean şi au pus în pericol însăşi existenţa lui[3], şi se deschidea o etapă nouă, în care lumea stăpânită de Roma a luat treptat o altă înfăţişare.

Diocletianus inaugura un alt tip de monarhie - cea de drept divin. Multiplicată cu patru prin sistemul guvernării tetrarhice (doi *Augusti* şi doi *Caesares*)[4], această stăpânire

---

[3] Despre criza veacului al III-lea, vezi R. Remondon, *La crise de l'empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1970; S. Williams, *op. cit.*, p. 13-37; G. M. Rogers, *The Crisis of the Third Century A.D.*, în *Belleten*, 52, 1988, 205, p. 1509-1526; V. Losemann, *Die „Krise der Alten Welt" und der Gegenwart Franz Altheim und Karl Kerényi im Dialog*, în *Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, Herausgegeben von P. Kneissl und V. Losemann, Stuttgart, 1998, p. 492-518; M. Christol, *L'Empire romain du III^e^ siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, 2^e^ tirage, Paris, 1998; J.-M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192-337* (Nouvelle histoire de l'Antiquité 9), Paris, 1999, p. 89-144; J. K. Knight, *The End of Antiquity. Archaeology, Society and Religion AD 235-700*, Gloucestershire, 1999, p. 8-62; M. Grant, *The Collapse and Recovery of the Roman Empire*, London and New York, 2000.

[4] Constituirea Tetrarhiei s-a realizat „în trei timpi" (Michel Festy): la finele anul 285, Diocletianus a numit ca *Caesar* pe M. Aurelius Valerius Maximianus; la 1 aprilie 286, acesta a fost ridicat la rangul de *Augustus*; în sfârşit, la 1 martie 293, au fost aleşi *Caesares* Flavius Valerius Constantius (Constantius I) şi C. Galerius Valerius Maximianus. Acest colegiu imperial forma o *domus diuina* ierarhizată. Astfel, cei doi *Augusti*, consideraţi „fraţi", aveau *praenomen*-ul *Imperator* şi numele de familie *Caesar*, partajau magistratura de *pontifex maximus* şi aveau dreptul la salutaţii imperiale reînnoite în fiecare an. În ciuda acestei egalităţi formale, Diocletianus era „*spiritus rector* al Tetrarhiei" (P. Barceló, *op. cit.*, p. 311), fapt evidenţiat atât de numărul superior de titulaturi (poseda un consulat, o salutaţie imperială şi o aclamaţie de victorie în plus faţă de Maximianus), cât şi de simbolistica reprezentărilor oficiale. Cezarii - „fii"

(*dominatio*) indivizibilă considerată de sorginte zeiască se exercita prin intermediul unei „familii divine” (*domus diuina*), ce reflecta în plan terestru ordinea cerească; membrii colegiului imperial reprezentau o epifanie a divinităților tutelare ale Imperiului[5]. Chiar dacă Tetrarhia s-a dovedit o construcție fragilă, sfârşind sângeros în 313[6],

---

ai celor doi *Augusti* - nu beneficiau de onorurile amintite, în schimb aveau aceleaşi aclamații de victorie - CIL, VIII, 22116; AÉ, 1941, 158 (= HD021480); 1973, 526a = 1981, 764 (= HD011570); 1974, 379 = 1978, 425 = 1990, 532 (= HD017184); *Pan.*, II [10]; III [11]; Lact., *Mort.*, VII-IX; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 24-25; Eutr., IX, 22, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIX, 2; W. Seston, *Dioclètien et la Tétrarchie*, Paris, 1946; PLRE, I, p. 573-575; S. Williams, *op. cit.*, p. 61-69; N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic şi mesaj*, II, traducere şi postfață de M. Gramatopol, Bucureşti, 1989, p. 245-282; J. Rougé, *Les institutions romaines. De la Rome royale à la Rome chrétienne. Textes choisis et présentés par l'auteur*, deuxième édition, Paris, 1991, p. 122; M. Christol, *op. cit.*, p. 192-193, 195-196, 205-206; E. Cizek, *Mentalități şi instituții politice romane*, traducere în limba română I. Câmpeanu, Bucureşti, 1998, p. 251-253; M. Festy, *Notes*, în Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999 („Les Belles Lettres”), p. 173, nota 5; P. Barceló, *op. cit.*, p. 302-303.

[5] Astfel, Diocletianus a primit *cognomen*-ul *Iovius* (probabil în 286) iar Maximianus pe cel de *Herculius* (în 287); în cea de-a doua Tetrarhie, în ciuda preeminenței lui Constantius, acesta era *Herculius* iar Galerius – *Iovius* – CIL, VIII, 22116; AÉ, 1961, 240; *Pan.*, II [10], 7, 5-6; IV [8], 1; Lact., *Mort.*, VIII, 1; S. Williams, *op. cit.*, p. 41-59; N. Hannestad, *op. cit.*, p. 280; M. Christol, *op. cit.*, p. 205-206, 215; E. Cizek, *op. cit.*, p. 250; M. Festy, *op. cit.*, p. 173, nota 5; P. Barceló, *op. cit.*, p. 299; F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike*, Berlin, 2001, p. 37.

[6] Cea de-a doua Tetrarhie a fost creată în 305, când Constantius şi Galerius, ajunşi *Augusti* în urma abdicării lui Diocletianus şi Maximianus, şi-au ales ca *Caesares* pe Flavius Valerius Severus şi Galerius Valerius Maximinus; ea a suferit numeroase remanieri şi a generat puternice conflicte pentru putere, sfârşind în 313, prin instituirea diarhiei Constantinus-Licinius – AÉ, 1961, 240; Lact., *Mort.*, XVIII-XX, XXIV-XXXII, XLII-XLIX; Aur. Vict., *Caes.*, 40, 1; Eutr., X, 1, 1; 2, 1; Ps.-Aur.

ideologia puterii suverane creată în jurul ei a supravieţuit. Creştinându-se, ea n-a fost alterată, căci discursul politic al unui păgân precum retorul Themistios (317-388?) sau al unui creştin precum istoricul bisericesc Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340) nu prezintă incompatibilităţi majore: pentru primul, împăratul era delegatul zeului unic pe pământ, ce guverna proiecţia terestră a imperiului „din înalt”[7]; pentru cel de-al doilea, monarhul era un „hierofant” iubit de Dumnezeu, întruchipând „forma arhetipală a Împăratului suprem” şi domnind peste o împărăţie al cărei „model” era „împărăţia cerească”[8]. Prin urmare, *princeps*,

---

Vict., *Epit. Caes.*, XL, 1-2; *Anon. Vales.*, III, 5; Zos., II, 8, 1; PLRE, I, p. 574-575, 837-838; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 19-20, 27-45; M. Christol, *op. cit.*, p. 213-227; M. Festy, *op. cit.*, p. 176-184; B. Leadbetter, *The illegitimacy of Constantine and the birth of the Tetrarchy*, în *Constantine. History, historiography and legend*, edited by S. N. C. Lieu and D. Montserrat, London and New York, 1998, p. 71-85; P. Barceló, *op. cit.*, p. 310-311.

[7] Them., *Or.*, I, 8ab; 9bc; II, 34c; VIII, 118d-119a; XIII, 170ab – *apud* G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IV^e^ siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, în T&MByz, 3, 1968, p. 85.

[8] Eus., *Triakontaétérikos*, *passim*, citatele fiind din 3, 1; 3, 5; 5, 4; R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, traducere de M. Popescu, Bucureşti, 1998, p. 388; C. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creştine vechi greceşti şi latine*, I, *De la Apostolul Pavel până la epoca lui Constantin cel Mare*, traducere de H. Stănciulescu şi G. Sauciuc, ediţie îngrijită de I.-F. Florescu, Iaşi, 2001, p. 451. Pentru creştinarea ideologiei imperiale, vezi şi Ch. Pietri, *Constantin en 324: propagande et théologie impériales d'après les documents de la Vita Constantini*, în *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire (milieu du III^e^ – milieu du IV^e^ siècle ap. J.-C.). Actes du colloque de Strasbourg (décembre 1981)*, édités par E. Frézouls, Strasbourg, 1983, p. 63-90; H. Bellen, *Christianissimus Imperator. Zur Christianisierung der römischen Kaiserideologie von Constantin bis Theodosius*, în idem, *Politik-Recht-Gesellschaft. Studien zur Alten Geschichte* (Historia Einzelschriften 115), Stuttgart, 1997, p. 151-166; F. Kolb, *op. cit.*, p. 63 şi urm.

care pe vremuri exprima o anumită „paritate” (M. Cary) între conduşi şi conducător, căci era „primul între egali”, ceda locul lui *dominus* („stăpân”)[9], a cărui maiestate era subliniată de vestimentația strălucitoare şi ceremonialul fastuos[10]; ca o consecință firească, locuitorii Imperiului deveneau, din *ciues* („cetățeni”), nişte *subiecti*, *subditi*, ὑπήκοοι („supuşi”)[11], iar în sfera valorilor *persona* („rolul social, competența socio-politică a individului”) şi *dignitas* („demnitatea individuală”) cedau locul lui *obsequium* („respect”) şi *sanctitudo* („sanctitate”)[12].

Pe de altă parte, o nouă elită politică, diferențiată după criterii juridice şi economice riguroase şi, deci, strict ierarhizată (*illustres* - „iluştri”, *spectabiles* - „venerabili”, *clarissimes* - „foarte străluciți”), acapara pârghiile de la vârful puterii[13]. Claustrată în cercul său exclusivist, vechea

---

[9] A. Chastagnol, *Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive*, în *La terza età dell'epigrafia*, a cura di A. Donati, Faenza, 1988, p. 12-14, 16; E. Cizek, *op. cit.*, p. 252-253; D. Schanbacher, *Dominus*, în NP, 3, col. 742-743.

[10] *Pan.*, III [11], 11; Lact., *Mort.*, XXI, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 2-4; 39, 29; Eutr., IX, 24; Amm., XV, 5, 18; E. Cizek, *op. cit.*, p. 254; E. Herrmann-Otto, *Der Kaiser und die Gesellschaft des spätrömischen Reiches im Spiegel des Zeremonialls*, în *Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, Herausgegeben von P. Kneissl und V. Losemann, Stuttgart, 1998, p. 379-394; P. Barceló, *op. cit.*, p. 306-307; F. Kolb, *op. cit.*, p. 46 şi urm.

[11] J. Gaudemet, *Les Romains et les „autres”*, în *La nozione di „Romano” tra cittadinanza e universalità. Atti del II Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”, 21-23 Aprile 1982*, Napoli, 1984, p. 10-11; M. Cary and H. H. Scullard, *op. cit.*, p. 526.

[12] E. Cizek, *op. cit.*, p. 38-39, 41-42, 254.

[13] A. Chastagnol, *La carrière sénatoriale du Bas-Empire (depuis Dioclétien)*, în *Tituli*, 4, *Epigrafia e ordine senatorio*, I, Roma, 1982, p. 176-177; idem, *Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition de l'Assemblée et le statut de ses membres*, Paris, 1992, p. 358-370; S. Williams, *op. cit.*, p. 140-149; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le

aristocrație senatorială romană era complet uzată, rezervându-şi orgoliul de a reprezenta cel mai prestigios şi venerabil organ politic al statului - Senatul, şi de a păstra ca pe o moştenire nealterată valorile strămoşeşti ale Cetății Eterne. Încă din anii anarhiei de la mijlocul veacului al III-lea, ea era concurată cu succes de elemente noi, provenite din ordinul ecvestru sau dintre notabilitățile provinciale[14], iar apoi şi de *clari* („străluciți”) introduşi (*adlecti*) de curând în *Curia* noii capitale a Imperiului - *Constantinopolis*[15]. Desființând *ordo equites* în 326 şi asimilându-l lui *ordo senatus*, împăratul Constantinus I (306-337) plătea prețul cuvenit acestor *homines noui*[16], din rândurile cărora s-au ridicat principi cu atitudini cazone şi deprinderi rustice, dar excelenți militari şi apărători ai statului[17], sau funcționari

---

Bohec, *op. cit.*, p. 492-501; J. Rougé, *op. cit.*, p. 136-137; E. Cizek, *op. cit.*, p. 142.

[14] M. Christol, *Les reformes de Gallien et la carrière sénatoriale*, în *Tituli*, 4/I, p. 143-166; A. Chastagnol, *op. cit.*, în *ibidem*, p. 168-172; idem, *Le Sénat romain à l'époque impériale…*, p. 135-139, 201-240; *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (II^e^ siècle av. J.-C. – III^e^ siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international organisé par S. Demougin, H. Devijner et M.-Th. Raepsaet-Charlier (Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995), Roma, 1999; M. Grant, *op. cit.*, p. 35-37; M. R.-Alföldi, *Zu den Militärreformen des Kaisers Gallienus*, în idem, *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike. Zum 75. Geburtstag der Verfasserin am 6. Juni 2001*, Herausgegeben von H. Bellen und H.-M. von Kaenel (Historia Einzelschriften 153), Stuttgart, 2001, p. 173-177.

[15] A. Chastagnol, *op. cit.*, în *Tituli*, 4/I, p. 180-184; idem, *Le Sénat romain à l'époque impériale…*, p. 259-291; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 61; E. Cizek, *op. cit.*, p. 143-144.

[16] A. Chastagnol, *op. cit.*, în *Tituli*, 4/I, p. 174-175; idem, *Le Sénat romain à l'époque impériale…*, p. 240-258; N. Cary and H. H. Scullard, *op. cit.*, p. 528.

[17] Cf. Aur. Vict., *Caes.*, 25, 1 (Maximinus Thrax): „*Namque Gaius Iulius Maximinus…, primus a militaribus, litterarum fere rudis…*”; 39, 26 (despre împărații „illyri”): „*His sane omnibus Illyricum patria fuit: qui,*

fără trecut ilustru, dar devotaţi şi eficienţi. Nu în ultimul rând, ofiţeri şi generali barbari, a căror prezenţă în armata romană e tot mai consistentă de la acelaşi suveran amintit mai sus, ajung treptat, datorită calităţilor personale şi loialismului, în posturi rezervate altădată elitei senatoriale[18].

În egală măsură, „o nouă arhitectură a puterii" se creiona în mediul provincial şi citadin, unde, paralel cu menţinerea şi afirmarea unei oligarhii municipale ataşată încă tradiţiilor locale şi valorilor clasice[19], se afirma o generaţie diferită - ca origine, cultură şi mentalitate – de *potentes*, *curiales*, *sacerdotes*, *officiales* imperiali (*ordo salutationis*), apărută în urma ingerinţelor administrative, juridice şi economice ale puterii centrale[20]. Fenomenul era însoţit de emergenţa unor

---

*quanquam humanitatis parum, ruris tamen ac militiae miseriis imbuti, satis optimi rei publicae fuere*"; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XL, 15: „*Galerius autem fuit – licet inculta agrestique iustitia – satis laudabilis, pulcher corpore, eximius et felix bellator, ortus parentibus agrariis, pastor armentorum, unde ei cognomen Armentarius fuit*"; XLI, 8-9: „*Hic Licinius… asper admodum, haud mediocriter impatiens, infestus litteris quas per inscritiam immodicam uirus ac pestem publicam nominabat, praecipue forensem industriam. Agraribus plane ac rusticantibus, quod ab eo genere ortus altusque erat, satis utilis, ac militiae custos ad ueterum instituta seuerissimus*"; XLV, 2: „*Huius pater Gratianus* /al lui Valentinianus I – n.n./, *mediocri stirpe ortus apud Cibalis*".

[18] J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 2001, p. 7-10.

[19] A. H. M. Jones, *The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity*, în *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1964, p. 19-23; C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, I, *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1979; M. Clavel-Lévêque et P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, seconde édition, Paris, 1984, p. 72-75; Z. Borkowski, *Local cults and resistance to Christianity*, în JJP, 20, 1990, p. 25-30.

[20] C. Lepelley, *op. cit.*, *passim*; A. Chastagnol, *op. cit.*, în *Tituli*, 4/I, p. 184-189; M. Clavel-Lévêque et P. Lévêque, *op. cit.*, p. 187-190; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 499-501; Ch. Pietri,

noi forme de solidaritate umană, reglate după principii riguroase, aproape imuabile – comunități din oraşe cu statute diferențiate (reşedințe imperiale, *ciuitates*-*poleis*, *oppida*, *castra* etc.)[21], aglomerări rurale autonome[22], corporații profesionale închise şi ereditare, categorii sociale specializate (*curiales*, *limitanei* etc.), grupe de barbari *dediticii*, *laeti* şi *gentiles* legate de Roma prin *foedera*[23] etc.

---

*Aristocratie milanaise païens et chrétiens au IV^e^ siècle*, în idem, *Christiana Respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique*, II, Roma, 1997, p. 981-1006; E. Cizek, *op. cit.*, p. 265-266; G. P. Broglio, *Conclusions*, în *The idea and ideal of the town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by G. P. Brogiolo and B. Ward-Perkins, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 245-246; A. Lucaci, *Una nuova architettura della potenza nella città tardoromana*, în MemAntiq, 22, 2001, p. 495-504.

[21] M. Clavel-Lévêque et P. Lévêque, *op. cit.*, p. 63-69; A. Dunn, *The transition from polis to kastron in the Balkans (3rd – 8th/9th century): general and regional perspectives*, în BMGS, 18, 1994, p. 60-80; B. Ward-Perkins, *Urban Continuity?*, în *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by N. Christie and S. T. Loseby, Hampshire, 1996, p. 4-17; V. Dintchev, *Sur la question des definitions urbaines dans les sources de la Bass Antiquité, concernant les dioceses de la Thrace et de la Dacie*, în АРХЕОЛОГИА, Sofia, 39, 1998, 1-2, p. 16-23 (în bulgară, cu rezumat francez); J. Haldon, *The idea of the town in the Byzantine Empire*, în *The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages*, p. 1-23, în special 3-12.

[22] *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by G. P. Broglio, N. Gauthier, N. Christie, Leiden-Boston-Köln, 2000.

[23] J. Szidat, *Laetensiedlungen in Gallien im 4. Und 5. Jahrhundert*, în *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème – IVème siècles après J.-C. Actes du II^e^ colloque roumano-suisse, Berne, 12-19 septembre 1993*, édités par R. Frei-Stolba et H. E. Herzig, Berne-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien, 1995, p. 283-293; J. F. Drinkwater, *„The Germanic Threat on the Rhine Frontier": A Romano-Gallic Artefact?*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, p. 20-30; W. Pohl, *Introduction: The Empire and the integration of barbarians*, în

Prin urmare, politic şi social, veacul al IV-lea ne înfăţişează o lume nouă, diversă, neuniformă, piramidală; societatea Antichităţii târzii e obsedată de ierarhie, pe pământ, ca şi în cer[24], existenţele ordonându-se pe paliere.

Cu Diocletianus s-a deschis o pagină nouă şi în istoria religioasă a Imperiului roman, secolul care începea stând sub semnul a ceea ce Henri-Irénée Marrou numea „la nouvelle religiosité", respectiv preocuparea mai accentuată a omului mediteranean pentru conceptul de Dumnezeu (*ho Theos*) înţeles ca Unu transcendent, absolut şi *philanthrôpos* („iubitor de om") şi sporirea interesului pentru ideea vieţii veşnice şi a mântuirii[25]. Domnia principelui amintit s-a desfăşurat sub semnul păgânismului conservator şi intransigent, aşa cum o ilustrează henoteismul iovian[26] şi

---

*Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, edited by W. Pohl, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 1-11; G. Wirth, *Rome and its Germanic partners in the fourth century*, în *ibidem*, p. 13-55, în special p. 29-39; P. J. Heather, *Foedera and foederati of the fourth century*, în *ibidem*, p. 57-74, în special p. 66-74; J. K. Knight, *op. cit.*, p. 34-37, fig. 8; J. H. W. G. Liebeschuetz, *op. cit.*, p. 11-25, 34-43.

[24] Iamb., *Myst.*, II; vezi şi É. des Places, S. J., *Notice*, în Jamblique, *Les mystères d'Égypte*, texte établi et traduit par É. des Places, S. J., deuxième tirage revu et corrigé, Paris, 1989 („Les Belles Lettres"), p. 9; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 91-98; B. Caseau, *Crossing the Impenetrable Frontier Between Earth and Heaven*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, p. 333-343.

[25] H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 22, 42-52.

[26] Vezi *supra*, la care adaugă W. Seston, *op. cit.*, p. 225-226, 251; A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London and New York, 1978, p. 36; S. Williams, *op. cit.*, p. 153-161; G. Fowden, *Empire to Commonwealth. Consequences of the monotheism in late antiquity*, New Jersey, 1993, p. 51-52; M. Sordi, *The Christians and the Roman Empire*, London and New York, 1994, p. 122-32; M. D. Smith, *The Religious Coinage of Constantius I*, în *Byzantion*, 70, 2000, 2, p. 474-490, în special p. 480; P. Barceló, *op. cit.*, p. 312.

măsurile punitive extrem de severe aplicate creştinilor[27]. Falimentul Tetrarhiei a însemnat şi abandonarea acestei politici religioase, fapt probat de recuperarea de către Constantinus I (306-337) - după modelul împăraților din a doua jumătatea a secolului al III-lea[28] - a cultului solar[29], de

[27] Lact., *Mort.*, X-XVI; XXII; XXXVI; Eus., *HE*, VIII, 2-18; IX, 1-7; 9-11; idem, *Mart. Pal.*; AÉ, 1988, 1046; S. Williams, *op. cit.*, p. 173-185; S. Şahin, *Die Inschriften von Arykanda*, Bonn, 1994, nr. 12, p. 12-16; D. Feissel, *Les constitutions des Tétrarques connues par l'épigraphie: inventaire et notes critiques*, în AntTard, 3, 1995, nr. 10, p. 36, 47-49; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 214, 219-220; M. Sordi, *op. cit.*; R. MacMullan, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, New Haven and London, 1997, p. 1-10; P. Barceló, *op. cit.*, p. 307-308; R. Klein, *Galerius*, în *Împărați romani…*, p. 323.

[28] SHA, *Aurel.*, XXV, 4-6; XXXIX, 2; 6; G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972, p. 135-171; idem, *Le culte de Deus Sol Invictus à Rome au 3$^{e}$ siècle après J.-C.*, în ANRW, II/17.4, 1984, p. 2195-2199; R. Turcan, *Le culte impérial au III$^{e}$ siècle*, în *ibidem*, II/16.2, 1978, p. 1072-1073; idem, *Héliogabale et le sacre du Soleil*, Paris, 1985, p. 251-256; idem, *Culte orientale…*, p. 211; G. Fowden, *op. cit.*, p. 51; C. Minelli, *Politica culturale e religiosa dell'imperatore Gallieno*, în RIL, 130, 1996, p. 19-38; M. Grant, *op. cit.*, p. 49-52.

[29] În urma viziunii din 310 din sanctuarul lui Apollo din *Gallia*, apoi după aceea din 27 octombrie 312, Constantinus I va renunța la descendența „herculeană" pentru patronajul lui Apollo-Sol, „legitimându-şi", astfel, uzurparea printr-o ficțiune religioasă şi dinastică (înrudirea cu Claudius II Gothicus) – *Pan.*, VII [6], 2; 21, 4-7; 22, 1; *Anon. Vales.*, I, 1; SHA, *Heliog.*, XXXV, 2; *Claud.*, XIII, 2; A. Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris, 1932, p. 52-53, 119-121; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 68-70, 75, 85, 132; N. Hannestad, *op. cit.*, 303, 310; B. Saylor Rodgers, *Constantine's Pagan Vision*, în *Byzantion*, 50, 1980, 1, p. 259-278; M. Dillaio, Jr., J. Zeuge, N. Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great*, în *ibidem*, 58, 1988, 2, p. 333-360; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris, 1990, p. 31-32; P. Bruun, *Una permaneza del <<Sol invictus>> di Constantino nell'arte cristiana*, în *Constantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo*

acordarea libertății pentru creştini prin edictul lui Galerius (305-311) din 30 aprilie 311 de la *Nicomedia*[30] şi prin rescriptul lui Constantinus I (306-337) şi Licinius (308-324) din ianuarie-februarie 313 de la *Mediolanum*[31] şi de aservirea de către Constantinus I (306-337) a creştinismului unei ideologii imperiale „depăgânizate”, fundamentată pe cultul lui Sol şi pe ideea de *imitatio Christi*[32].

O nouă eră de pluralism spiritual şi de toleranță ar fi trebuit să se nască astfel, dacă slăbiciunile cultelor tradiționale, convulsiile din sânul Bisericii creştine şi vicisitudinile politice nu ar fi compromis-o. În veacul al IV-lea, zeii erau încă adorați iar ceremoniile tradiționale

---

*antico, Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 219, 226, fig. 18-20; A. Lippold, *Kaiser Claudius II. (Gothicus), Vorfahr Konstantinus d. Gr., und des römische Senat*, în *Klio*, 74, 1992, p. 380-394; R. Turcan, *op. cit.*, p. 389; M. Grant, *op. cit.*, p. 52-53; M. Clauss, *Constantin I*, în *Împărați romani…*, p. 328-329.

[30] Lact., *Mort.*, XXXIV; Eus., *HE*, VIII, 17, 3-10; P.-P. Joannou, *La legislation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)* (*Orientalia christiana Analecta* 192), Roma, 1972 (reproductio lithophotographica a. 1979), p. 19-21; M. Sordi, *op. cit.*, p. 130; R. Klein, *op. cit.*, p. 323-324.

[31] Lact., *Mort.*, XLVIII; Eus., *HE*, X, 5-7; A. Piganiol, *op. cit.*, 91-97; P.-P. Joannou, *op. cit.*, p. 22; M. Forlin Patrucco, *Édit de Milan*, în DECA, I, p. 771; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 33; M. Sordi, *op. cit.*, p. 113-144; P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe* (Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes), Paris, 1997, p. 6; H. Chantraine, *Licinius*, în *Împărați romani…*, p. 355-356.

[32] Vezi *supra*, la care adaugă P. Chuvin, *op. cit.*, p. 34-39; G. Fowden, *op. cit.*, p. 80-99; M. Sordi, *op. cit.*; K. Tabata, *The Date and Setting of the Constantinian Inscription of Hispellum (CIL XI, 5265 = ILS 705)*, în SCO, 45, 1995, p. 369-405, în special p. 393-401; K. Gross-Albenhausen, *Zur christlichen Selbstdarstellung Konstantins*, în *Klio*, 78, 1996, 1, p. 171-185; R. Turcan, *op. cit.*, p. 388; M. Clauss, *op. cit.*, p. 333, 343-345; M. R.-Alföldi, *Die Sol Comes – Münze von Jahre 325. Neues zur Bekehrung Constantins*, în idem, *Gloria Romanorum…*, p. 52-59.

stârneau entuziasmul adoratorilor[33], procedeele antice de mantică (consultarea haruspicilor, astrologilor, interpreților de vise şi a cărților sibylline) erau încă în uz[34], templele erau reconstruite şi frecventate[35], vechile monumente se bucurau de prețuirea autorităților[36], clerul păgân îşi exercita sarcinile sacerdotale[37], tendințele spre monoteism şi universalitate

---

[33] J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IV^e – V^e siècles)*, Paris, 1958, p. 640-641; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 510-518; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 193-235, 265-275; A. Eckmann, *Pagan Religion in Roman Africa at the Turn of the 4th Century as reflected in the Letters of St. Augustine*, în *Paganism in the Late Roman Empire and in Byzantium*, edited by M. Salamon, Cracow, 1991, p. 61-77; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 226; F. Marco Simón, *¿Taurobolios vascónicos? La vitalidad pagana en la Tarraconense durante la segunda mitad del siglo IV*, în *Gerión*, 17, 1997, p. 297-319.

[34] F. Heim, *Les auspices publics de Constantin à Théodose*, în *Ktèma*, 13, 1988, p. 41-53; D. Briquel, *Christianisme et religion étrusque*, în *Euphrosyne*, 25, 1997, p. 327-335; idem, *De l'Occident à l'Orient: l'évolution de la religion étrusque dans l'Antiquité tardive*, în *Les syncrétismes religieux dans le monde méditerranéen antique. Actes du Colloque International en l'honneur de Franz Cumont à l'occasion du cinquantième anniversaire de sa mort. Rome, Academia Belgica, 25-27 septembre 1997*, édités par C. Bonnet et A. Motte, Bruxelles-Brussel-Rome, 1999, p. 337-356.

[35] J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 635, 639-640; C. Lepelley, *op. cit.*, p. 345-352; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 226, 230.

[36] H. Saradi-Mendelovici, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries*, în DOP, 44, 1990, p. 47-61; P. Chuvin, *op. cit.*

[37] A. Wardman, *Pagan Pristhoods in the Later Empire*, în *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, edited by M. Henig and A. King, Oxford, 1986, p. 257-262; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 76; K. M. Girardet, *Grațian*, în *Împărați romani...*, p. 413; F. Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité: les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, în *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, a cura di A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Praudi, G. Zecchini, Roma, 2001, p. 386.

cunoşteau o nouă recrudescență sub egida lui Helios[38], Mithras[39] sau a unui divinități supreme „neutre”, inaccesibile şi incognoscibile (*diuinitas*, *deus*, *numen*, Εἷς Θεός)[40] iar teologiile ancestrale găseau în neoplatonism versiunea intelectualizată a politeismului antic[41]. Cu toate acestea, păgânismul părea să-şi fi epuizat resursele: zeitățile poliadice nu mai asigurau coeziunea grupurilor, divinitățile oficiale romane, vidate de semnificația lor politică, intrară într-un accentuat con de umbră iar cultele orientale, caracterizate prin „nestatornicie teologică şi intelectuală”[42], îşi pierduseră suflul. Revitalizările temporare din vremea lui Flavius Magnus Magnentius (350-353)[43], Iulianus (361-363)[44], Magnus Maximus (383-388)[45] şi Eugenius (392-

---

[38] Iulian., *Or.* XI [IV]; M. Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971, p. 325-326; G. Fowden, *op. cit.*, p. 52-56; H. Fauth, *Helios Megistos. Zur synkretistischen Theologie der Spätantike*, Leiden-New York-Köln, 1995.

[39] L. H. Martin, *Roman Mithraism and Christianity*, în *Numen*, 36, 1989, 1, p. 2-15, în special p. 6-11; G. Fowden, *op. cit.*; R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1993, p. 145-152; idem, *Cultele orientale*..., p. 276-279.

[40] *CTh*, IX, 1, 4: „*summa diuinitas*”; Iul., *Or.* XI [IV], 18; Firm., *Mat.*, V, 3-5; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 322-323; F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, II, Leiden-New York-Köln, 1993, p. 313-315.

[41] J. Flamant, *Macrobe et le Néo-Platonisme latin à la fin du IV^e siècle*, Leiden, 1977; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 521; M. Frede, *Monotheism and Pagan Philosophy in Late Antiquity*, în *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, edited by P. Athanassiadi and M. Frede, Oxford, 1999, p. 41-67.

[42] R. Turcan, *op. cit.*, p. 384.

[43] *CTh*, XVI, 10, 5; Theod., *HE*, V, 24; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 635; PLRE, I, p. 532; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 45.

[44] *CTh*, XIII, 3, 5 = *CI*, X, 53, 7; Iulian., *Ep.* 61; *Ep.* 84; Eutr., X, 16, 3; Amm., XXII, 10, 6; XXII, 11, 3-11; 13, 2-3; XXV, 4, 20; *Anon. Vales.*, VI, 33; Lib., *Or.* XVIII, 128; Oros., VII; 30, 4; Sozom., *HE*, V, 1-22; Socr., *HE*, III, 1-22; Theod., *HE*, III; idem, *Hist. phil.*, 2, 14; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 49-54; M. L.

394)[46], lipsite de coerență doctrinară şi de un fundament social mai larg, au sfârşit lamentabil. Măsurile punitive ale principilor creştini, care au culminat cu decretul din 8 noiembrie 392, prin care toate formele cultului antic erau prohibite în mod absolut în întreg Imperiul[47], au grăbit reculul[48]. Păgânismul va continua să seducă mediile intelectuale de orientare neoplatoniciană[49] şi să domine zonele rustice până în veacul următor[50], dar, lipsit de edificii

---

Angrisani Sanfilippo, *Julien l'Apostat*, în DECA, II, p. 1370-1373; G. Fowden, *op. cit.*; S. Brandbury, *Julian'Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice*, în *Phoenix*, 49, 1995, p. 331-356; R. Smith, *Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London and New York, 1995; B. Cabouret, *Julien et Delphes. La politique religieuse de l'empereur Julien et le „dernier" oracle*, în REA, 99, 1997, 1-2, p. 141-158; P. Maraval, *op. cit.*, p. 13-14; H.-U. Wiemer, *Iulian*, în *Împărați romani…*, p. 389-391; C. Buenacasa Pérez, *La persecución del emperador Juliano a debate: los cristianos en la política del último emperador pagano (361-363)*, în CrSt, 21, 2000, p. 521-529.

[45] PLRE, I, p. 588; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 63-64.

[46] PLRE, I, p. 293; A. Quacquarelli, *Reazione pagana e trasformazione della cultura (fine IV secolo d.C.)*, Bari, 1986, p. 26-27; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 76

[47] *CTh*, XVI, 10, 12; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 74-76; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 227; A. Lippold, *Theodosius I*, în *Împărați romani…*, p. 430.

[48] Pentru politica antipăgână a împăraților din veacul al IV-lea vezi J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 646-650; P.-P. Joannou, *op. cit.*, 39-43; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 39-84; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 511-512; F. R. Trombley, *op. cit.*, I-II; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 226-227, 229-231; R. Malcolm Errington, *Church and State in the First Years of Theodosius I*, în *Chiron*, 27, 1997, p. 21-72; P. Maraval, *op. cit.*, p. 10-12, 20-22; H. Leppin, *Constantius II. und das Heidentum*, în *Athenaeum*, 87, 1999, 2, p. 457-480.

[49] J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 638-639; J. Flamant, *op. cit.*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 514-515; P. Chuvin, *op. cit.*; M. Frede, *op. cit.*

[50] J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 637-638; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 132-133.

sacre şi de oficianţi şi cu un număr redus de fideli, îşi va acutiza agonia; el se va refugia în superstiţie şi folclor.

Pe de altă parte, „pacea Bisericii" a fost tulburată de persecuţiile lui Licinius dintre 320-324 în Orient[51], de atitudinea ostilă şi de „reacţiunea păgână" încurajate de uzurpatori[52] sau favorizate de domniile mai tolerante[53], de marile tulburări create în sânul comunităţilor de disputele doctrinare[54] şi de intervenţiile imperiale[55]. Nu întâmplător,

---

[51] Eus., *HE*, X, 8; idem, *Vita Constant.*, I, 50-54; 56; II, 1-5; H. Chantraine, *op. cit.*, 357, 359; PLRE, I, p. 509.

[52] Vezi *supra*.

[53] *CTh*, IX, 16, 9; Amm., XXXV, 9, 5: „/Valentinianus I – n.n./ s-a distins în conducerea sa şi prin aceea că nu s-a amestecat în diferendele religioase, n-a creat probleme de conştiinţă nimănui, n-a dat nici un ordin în favoarea uneia sau alteia dintre religii, n-a obligat pe nimeni să creadă ceea ce credea el şi a lăsat în această privinţă totul aşa cum era înainte de a veni el la domnie"; Theod., *HE*, V, 21, 3: „Valens a îngăduit însă tuturor celorlalţi să practice religia pe care o voiau şi să cinstească cele ce credeau"; J. Rougé, *Valentinien et la religion: 364-365*, în *Ktèma*, 12, 1987, p. 285-297; C. Buenacasa Pérez, *La política religiosa del emperador Juliano y los Valentinianos. Los privilegios de la Iglesia entre los años 361-372*, în *Homenaje el Profesor Montenegro. Estudios de Historia Antigua*, Valladolid, 1999, p. 737-748; P. Maraval, *op. cit.*, p. 16-18; Ch. van Hoof, *Valentinian I*, în *Împăraţi romani…*, p. 398-399.

[54] Vezi N. Zugravu, *Erezii şi schisme la Dunărea Mijlocie şi de Jos în mileniul I*, Iaşi, 1999, p. 45-83, cu izvoare şi bibliografie.

[55] Amm., XXI, 16, 18; Oros., VII, 29, 2-4; 33, 1-4; Sozom., *HE*, III, 18; VI, 9-14; Theod., *HE*, II; IV; idem, *Hist. phil.*, 2, 15; 8, 5-12; M. Michaels-Mudd, *The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire*, în ByzSt, 6, 1979, 1-2, p. 95-111; F. van Ommeslaeghe, *Jean Chrysostome en conflit avec l'impératrice Eudoxie. Le dossier et les origines d'une légende*, în AB, 97, 1979, p. 131-159; D. De Decker, G. Dupuis-Masay, *L'<<épiscopat>> de l'empereur Constantin*, în *Byzantion*, 50, 1980, 1, p. 118-156; A. Martin, *Introduction*, în *Histoire <<acéphale>> et index syriaque des lettres festales d'Athanase d'Alexandrie*, introduction, texte critique, traduction et notes par A. Martin, avec la collaboration pour

atitudinile ezitante, apostaziile şi revenirile erau frecvente, întristându-i pe un Atanasie de *Alexandria* (295-373)[56], Vasile de *Caesarea* (329/30-381)[57], Ioan Chrysostomos (344-?407)[58] sau Asterie de *Amaseia* (cca 400)[59]. Cu toate acestea, favorizat de puterea seculară, consolidat prin hotărârile a două concilii ecumenice (*Nicaea* – 325; *Constantinopolis* – 381)[60] şi ale mai multor sinoade locale[61],

---

l'édition et la traduction du texte syriaque de M. Albert, Paris (Sources chrétiennes 317), 1985, p. 69-110; Ch. Pietri, *La politique de Constance II: un premier 'césaropapisme' ou l'imitatio Constantini?*, în idem, *Christiana Respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique*, I, Roma, 1997, p. 281-340; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 49-50, cu izvoare şi bibliografie; P. Maraval, *op. cit.*, p. 11-12, 17; H. A. Drake, *Constantine and the Bischops. The Politics of Intolerance*, Baltimore, 2000; T. Barnes, *Constantine, Athanasius and the Christian Chruch*, în *Constantine. History, historiography and legend*, p. 7-20; M. Clauss, *op. cit.*, p. 342; G. Gottlieb, *Constans*, în *Împăraţi romani…*, p. 368-370; K. Gross-Albenhausen, *Constantius al II-lea*, în *ibidem*, p. 375-379; R. Malcolm Errington, *Valens*, în *ibidem*, p. 405; J. H. W. G. Liebeschuetz, *op. cit.*, p. 195-222.

[56] Sfântul Atanasie, *Epistola despre sinoadele ce s-au ţinut la Rimini, în Italia, şi Seleucia, în Isauria*, II; VIII (PSB, 16, p. 109, 113); idem, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*ibidem*, 15, p. 29).

[57] Sfântul Vasile cel Mare, *Ep*. 93, 2 (*ibidem*, 12, p. 268); *Ep*. 199 (*ibidem*, p. 408).

[58] Sf. Ioan Hrisostom, *Cuvânt la Naşterea Domnului* (IO, 5, p. 17).

[59] Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva lăcomiei* (*ibidem*, 8, p. 84).

[60] *Histoire des Conciles oecuméniques*, publiée sous la direction de G. Dumeige, S. J., I, I. Ortiz de Urbina, S. J., *Nicée et Constantinople*, Paris, 1963; G. Alberigo, *Storia dei concili ecumenici*, seconda edizione aggiornata, Brescia, 1993.

[61] *Conciles gaulois du IV*[e] *siècle*, text latin de l'édition Ch. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (Sources chrétiennes 241); P. de Luis, *Elvire (Concile d')*, în DECA, I, p. 804-806; C. Nardi, *Gangres*, II. *Concile*, în *ibidem*, p. 1014-1015; idem, *Laodicée (Conciles)*, în *ibidem*, II, p. 1407; M. Simonetti, *Iconium*, II. *Les conciles*, în *ibidem*, I, p. 1206; idem, *Rimini (Concile)*, în *ibidem*, II, p. 2179-2180; idem, *Sardique*, II. *Le concile*, în *ibidem*, p. 2244-2245; idem, *Séleucie*

fortificat doctrinar prin aportul unor mari teologi, precum Atanasie de *Alexandria* (295-373)[62], Vasile de *Caesarea* (329/30-381)[63], Grigorie de *Nyssa* (cca 335-394)[64], Grigorie de *Nazianz* (cca 330-389)[65], Ambrosius de *Mediolanum* (340-397)[66] şi Hieronymus (cca 331/347-419/20)[67], religia Mântuitorului triumfa la mai puţin de un secol de la pericolul extincţiei din vremea persecuţiilor[68].

---

*d'Isaurie (Concile)*, în *ibidem*, p. 2260-2261; idem, *Sirmium*, II. *Les conciles*, în *ibidem*, p. 2300-2301; idem, *Tyr*, II. *Les conciles*, în *ibidem*, p. 2498; A. Di Berardino, *Milan*, II. *Les conciles*, în *ibidem*, p. 1641-1642; U. Dionisi, *Rome*, II. *Conciles*, în *ibidem*, p. 2192; S. J. Voicu, *Séleucie-Ctésiphon*, II. *Conciles*, în *ibidem*, p. 2260; Ch. Munier, *Trèves*, II. *Concile*, în *ibidem*, p. 2483.

[62] Hier., *Vir. ill.*, LXXXVII; G. C. Stead, *Athanase*, în DECA, I, p. 285-291.

[63] Hier., *Vir. ill.*, CXVI; J. Gribomont, *Basile de Césarée de Cappadoce*, în *ibidem*, p. 349-353.

[64] Hier., *Vir. ill.*, CXXVIII; J. Gribomont, *Grégoire de Nysse*, în *ibidem*, p. 1111-1116.

[65] Hier., *Vir. ill.*, CXVII; J. Gribomont, *Grégoire de Nazianze*, în *ibidem*, p. 1108-1111.

[66] Hier., *Vir. ill.*, CXXVI; M. G. Mara, *Ambroise de Milan*, în *ibidem*, p. 84-88.

[67] Hier., *Vir. ill.*, CXXXV; J. Gribomont, *Jérôme (347 env. – 419)*, în *ibidem*, II, p. 1320-1324; U. Eigler, *Hieronymus*, în NP, 5, col. 548-551.

[68] Aşa cum se cunoaşte, prin *Edictum ad populum urbis Constantinopolitanae* din 27 februarie 380 emis la *Thessaloniki*, creştinismul nicaean a fost impus în întreg Imperiul ca religie de stat – *CTh*, XVI, 1, 2; R. Lizzi Testa, *La politica religiosa di Teodosio I. Miti storiografici e realtà storica*, în Rend. Mor. Acc. Lincei, 9, 1996, 7, p. 327-328; R. Malcolm Errington, *op. cit.*, în *Chiron*, 27, 1997, p. 36-37; pentru alte legi în favoarea creştinismului ale lui Theodosius I, vezi R. Lizzi Testa, *op. cit.*, p. 328-361; R. Malcolm Errigton, *op. cit.*, p. 47-54; idem, *Christian Accounts of the Religions Legislation of Theodosius I*, în *Klio*, 79, 1997, 2, p. 398-443.

Creştinarea a remodelat natura relațiilor umane. Ea a accentuat fenomenul stratificării în interiorul comunităților[69] şi la nivel macrosocial - grupuri de pustnici, mânăstiri, nuclee rustice, din *suburbia* sau din cartiere urbane, *dioeceses* („dioceze"), *paroeciae* („parohii"), eparhii şi unități ecleziastice din jurul scaunelor episcopale de prestigiu[70]. Totodată, a creat modele proprii de comportament (episcopul everget[71], penitentul[72], anahoretul,

[69] R. Lim, *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-London, 1995.

[70] N. Zugravu, *op. cit.*, p. 239-240, 241-242, cu bibliografie; Ch. Pietri, *Chiesa e comunità locali nell'Occidente cristiano (IV-VI d.C.): l'esempio della Gallia*, în idem, *op. cit.*, p. 475-521; B. Flusin, *Évêque et patriarches. Les structures de l'Église impériale*, în *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, sous la direction de J.-M. Mayeur, Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, III, *Les Églises d'Orient et d'Occident (432-610)*, sous la responsabilité de L. Pietri, Deschée, 1998, p. 511-515.

[71] P. Brown, *op. cit.*, în *Histoire de la vie privée*, I, p. 269 = ed. rom., p. 282; idem, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, Madison, 1992, p. 71-117, 146-152; J.-P. Caillet, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges d'après l'épigraphie des paviments de mosaïque, 4^e^-7^e^ siècles*, Rome, 1993; A. Martin, *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au IV^e^ siècle (328-373)*, Roma, 1996, p. 193-195; C. Lepelley, *Évergétisme et épigraphie dans l'Antiquité tardive: les provinces de langue latine*, în *Actes du X^e^ Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes, 4-9 octobre 1992*, édités par M. Christol et O. Masson, Paris, 1997, p. 335-352; Ch. Rouché, *Benefactors in the Late Roman Period: the Eastern Empire*, în *ibidem*, p. 353-368; Y. Duval, L. Pietri, *Évergétisme et épigraphie dans l'Occident chrétien (IV^e^-VI^e^ s.)*, în *ibidem*, p. 371-396.

[72] E. Lupieri, *Felices sunt qui imitantur Iohannem (Hier. Hom. in Io). La figura di S. Giovanni Battista come modello di santità*, în *Augustinianum*, 24, 1984, p. 33-71; A. Quacquarelli, *Reazione pagana...*, p. 53.

călugărul, sfântul[73], pelerinul[74], celibatarul, femeia consacrată[75]), a instituit celebrări şi practici de cult specifice (cultul moaştelor, al martirilor şi al sfinților[76], sărbătorile cu valoare universală[77], ceremoniile de transfer al relicvelor

[73] Sfântul Vasile cel Mare, *Asceticele*, traducere, introducere, indice şi note de I. D. Ivan, Bucureşti, 1989 (PSB, 18); A. Quacquarelli, *Lavoro e ascesi nel monachesimo prebenedettino del IV e V secolo*, Bari, 1982; P. Brown, *Genèse…*, p. 113-195; idem, *Trupul şi societatea*, traducere din limba engleză de I. Zirra, consultant de specialitate F. Bechet, Bucureşti, 2000, p. 227-346; Ch. Delaplace, *Ermites et ascétes à la fin de l'Antiquité et leur fonction dans la société rurale. L'exemple de la Gaule*, în MEFRA, 104, 1992, 2, p. 981-1024; L. Regnault, *Viața cotidiană a Părinților deşertului în Egiptul secolului IV*, în româneşte de I. I. Ică jr., Sibiu, 1997; A. Angenendt, *Heilige und Reliquiem. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zum Gegenwart*, München, 1997, p. 55-68; N. Corneanu, *Patristica mirabilia. Pagini din literatura primelor veacuri creştine*, ediția a II-a, revăzută, Iaşi, 2001, p. 135-184.

[74] Vezi *infra*.

[75] Cf. *supra* şi F. E. Consolino, *Modelli di santità femminile nelle più antiche Passioni romane*, în *Augustinianum*, 24, 1984, p. 83-113; F. J. Lemoine, *Jerome's Gift to Women Readers*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, p. 230-241; A. Angenendt, *op. cit.*, p. 69-74.

[76] R. van Dam, *op. cit.*, p. 157-176; M. Girardi, *Basilio di Cesarea e il culto dei martiri nel IV secolo. Scrittura e tradizione*, Bari, 1990; P. Brown, *Cultul sfinților. Apariția şi rolul său în creştinismul latin*, traducerea D. Lică, Bucureşti, 1996; A. Angenendt, *op. cit.*, p. 35-38, 148-166; *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Middle Age. Essays on the Contribution of Peter Brown*, edited by J. Howard-Jognston and P. A. Hayward, Oxford, 1999.

[77] *Anàmnesis. Introduzione storico-teologica alla Liturgia*, 2, *La Liturgia, panorama storico generale*, Marietti, 1979, ristampa 1988; 6, *L'anno liturgico: storia, teologia e celebrazione*, Marietti, 1988, II edizione 1989; V. Saxer, *Année liturgique*, în DECA, I, p. 132-135; A. Martin, *op. cit.*, p. 156-187; Ch. Pietri, *Le temps de la semaine à Rome et dans l'Italie chrétienne (IV^e^-VI^e^ s.)*, în idem, *op. cit.*, p. 201-235; idem, *Liturgie, culture et société. L'exemple de Rome à la fin de l'Antiquité (IV^e^-V^e^ siècles)*, în *ibidem*, p. 237-277.

sfinte[78], liturghia staţională[79], pelerinajul[80] etc.), a iniţiat forme aparte de instruire (cateheza baptismală şi mistagogică[81], predica[82], lectura ecleziastică a *Scripturii*[83],

---

[78] R. van Dam, *op. cit.*, p. 59-63.

[79] J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Maning of Stational Liturgy* (*Orientalia Christiana Analecta* 228), Roma, 1987.

[80] Éthérie, *Journal de voyage*, texte latin, introduction et traduction de H. Pétré, nouveau tirage, Paris, 1971 (*Sources chrétiennes* 21); J. Chélini et H. Branthomme, *Les chemins de Dieu. Histoire des pèlerinages chrétiens des origines à nos jours*, Paris, 1982; F. Heim, *L'expérience mystique des pèlerins occidentaux en Terre Saintes aux aleantours de 400*, în *Ktèma*, 10, 1985, p. 193-208; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe*, préface de G. Dagron, Paris, 1985; idem, *Le christianisme…*, p. 46-49; R. van Dam, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkeley-Los Angeles-London, 1985, p. 230-255; H. J. Vogt, *Pèlerinage*, în DECA, II, p. 1981-1983; J. F. Matthews, *Hostages, Philosophers, Pilgrims, and the Diffusion of Ideas in the Late Roman Mediterranean and Near* East, în *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, p. 44-45; *Spiritualität des Pilgerns. Kontinuität und Wandel*, Hers. K. Herbers et R. Plötz, Tübingen, 1993; *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 22. – 28. September 1991*, I-II, Città del Vaticano-Münster, 1995; E. Wipszycka, *Les pèlerinages chrétiens dans l'antiquité tardive. Problèmes de définition et de repères temporels*, în ByzSlav, 56, 1995, p. 429-438; B. Rochette, *Des pèlerins latins en Terre Sainte. Rencontre de langues et de cultures*, în *Byzantion*, 66, 1996, 2, p. 303-372; N. Zugravu, *Locuri sfinte şi de pelerinaj la Dunărea Mijlocie şi Inferioară în secolele IV-VII*, în „Europa XXI", Iaşi, 7-8, 1998-1999, p. 15-27.

[81] Sf. Chiril al Ierusalimului, *Catehezele*, traducere de D. Fecioru, Bucureşti, partea I (1943); partea a II-a (1945); Sf. Grigorie de *Nyssa*, *Marea cuvântare catehetică*, Bucureşti, 1947 etc.; A. Quacquarelli, *Reazione pagana…*, p. 125-142; F. Cocchini, *Catéchèse*, în DECA, I, p. 433-437; G. C. Menis, *La liturgia battesimale ad Aquileia nel complesso episcopale del IV secolo*, în AntTard, 4, 1996, p. 63-72.

[82] Asterie al Amasiei, *Omilii şi predici*, traducere, cu un cuvânt înainte şi o introducere de D. Fecioru, Bucureşti, 1946 etc.; M. B. Cunningham,

epigrafia parietală[84], o „artă a persuasiunii” prin figurativ şi alegoric[85]) şi de dezbatere a învăţăturii (reuniunile conciliare, exegeza biblică[86], scrisorile festale, pastorale şi intercomunitare[87] etc.). Drept urmare, au apărut noi centre de

---

*Preaching and the Community*, în *Church and People in Byzantinum. Society for the Promotion of Byzantine Studies. Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies Manchesater, 1986*, edited by R. Morris, University of Birmingham, f.a., p. 29-47; S. M. Oberhelman, *Rhetoric and Homiletics in Fourth-Century Christian Literature. Prose Rhythm, Oratorical Style, and Preaching in the Words of Ambrose, Jerome, and Augustine*, Atlanta, 1991; P. Maraval, *op. cit.*, p. 53-54.

[83] A. Martin, *op. cit.*, p. 680-698.

[84] L. Pietri, *Pagina in pariete reserata: épigraphie et architecture religieuse*, în *La terza età dell'epigrafia*, a cura di A. Donati, Faenza, 1988, p. 137-157; *Actes du X$^{e}$ Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes, 4-9 octobre 1992*, *passim*.

[85] J. Elsner, *The Origins of Icon: Pilgrimage, Religion and Visual Culture in the Roman East as 'Resistance' to the Centre*, în *The Early Roman Empire in the East*, edited by S. E. Alcook, Oxford, 1997, p. 178-199; D. Janes, *God and gold in late Antiquity*, Cambridge, 1998, p. 94-152.

[86] P. Tillich, *Histoire de la pensée chrétienne*, traduit de l'anglais par L. Jospin, Paris, 1970, p. 87-99, 124-155; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 71; M. Simonetti, *Exégèse patristique*, în DECA, I, p. 939-947; A. Quacquarelli, *Esegesi biblica e Patristica fra tardo antico ed altomedioevo*, Bari, 1991; C. Schönborn, *Icoana lui Cristos. O introducere teologică*, traducere şi prefaţă de V. Răducă, Bucureşti, 1996, p. 15-41; P. Maraval, *op. cit.*, p. 55-58; A. I. Adămuţ, *Literatură şi filosofie creştină*, I, *Secolele I-VIII*, Iaşi, 1997, p. 224-285; B. Studer, *Schola Christiana. Die Theologie zwischen Nizäa (325) und Chalzedon (451)*, Paderbom-München-Wien, 1998.

[87] Vezi indexul scrisorilor festale ale lui Atanasie de *Alexandria* în *Histoire <<acéphale>>...*; Eus., *HE*, VII, 20; Hier., *Vir. ill.*, 69; M. P. Ciccarese, *Lettre (ou épître)*, în DECA, II, p. 1433-1435; A. Martin, *Alexandreia christiana: un nouveau rôle historique pour la capitale de l'Egypte en Orient*, în MEFRA, 108, 1996, 1, p. 162; idem, *Athanase d'Alexandrie...*, p. 679, 698-707; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 61-64; J. Vilella Masana, *Les voyages et les correspondances à caractère religieux*

autoritate, s-a format o nouă elită socială şi culturală[88], s-a născut o identitate civică creştină[89], s-a propus un alt cod de valori etice[90] şi, mai presus de toate, s-a creat o solidaritate universală, în care morala „distanței sociale" specifică elitismului păgân[91] era înlocuită de comuniunea „întru Cristos"[92].

Perioada care începe cu sfârşitul secolului al III-lea şi se încheie un veac mai târziu oferă un tablou extrem de interesant şi în plan cultural. Departe de a fi o vârstă a decrepitudinii şi agoniei spirituale, ea reprezintă, aşa cum au demonstrat, printre alții, Henri-Irénée Marrou[93] şi Peter Brown[94], o continuare firească a transformărilor manifestate

---

*entre l'Hispanie et l'extérieur selon la prosopographie chrétienne (300-589)*, în JbAC, 20, 1995, 2, p. 1255-1261.

[88] R. van Dam, *op. cit.*, în special p. 57-69, 115-140; P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity…*, p. 35-41.

[89] J.-M. Spieser, *La christianisation de la ville dans l'Antiquité tardive*, în *Ktèma*, 11, 1986, p. 49-55; S. T. Loseby, *Arles in Late Antiquity: Gallula Roma Arelas and Urbs Genesii*, în *Towns in Transition…*, p. 45-70; J. K. Knight, *op. cit.*, p. 63-84.

[90] P. Brown, *op. cit.*, în *Histoire de la vie privée*, I, p. 265-269 = ed. rom., p. 258-268; idem, *Trupul şi societatea*, *passim*; G. Clark, *„The Bright Frontier of Friendship": Augustine and the Christian Body as Frontier*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, p. 217-229; N. Corneanu, *op. cit.*, p. 187-250.

[91] P. Brown, *op. cit.*, în *Histoire de la vie privée*, I, p. 253 = ed. rom., p. 240.

[92] *Ibidem*, p. 260-262 = ed. rom., p. 255-257. Vezi şi A. Momigliano, *Christianity and the Decline of the Roman Empire*, în *The Conflict between Paganism and Christianity…*p. 6.

[93] H.-I. Marrou, *op. cit.*; idem, *Istoria educației în antichitate*, II, *Lumea romană*, traducere şi cuvânt înainte de S. Petecel, Bucureşti, 1997, p. 122-125; idem, *Sfântul Augustin şi sfârşitul culturii antice*, traducere de D. Stoianovici şi L. Wald, Bucureşti, 1997.

[94] P. Brown, *Genèse…*

anterior ascensiunii la putere a lui Diocletianus[95] şi un timp prielnic pentru alte experienţe intelectuale. Astfel, centrele provinciale de iradiere culturală s-au multiplicat[96], accesul la patrimoniul spiritual s-a „democratizat” prin creşterea numărului de *scholae publicae* şi private[97], prin difuziunea socială a scrierii o dată cu preeminenţa *codex*-ului faţă de *uolumen*[98], prin încurajarea de către împăraţi a studiului disciplinelor liberale[99] şi prin pedagogia livrescă patronată de stat şi de Biserică[100], literatura a cunoscut un clasicism mai degrabă erudit decât creativ, dar nu lipsit de eleganţă (al „treilea clasicism”)[101], gramatica şi retorica au atins

---

[95] G. Cupaiuolo, *Crisi instituzionale e cultura della periferia. Roma e la provincia nel III secolo* (Studi latini 14), Napoli, 1995.

[96] Aus., *Clar. urb.*; F. Paschoud, *Les lettres en Gaule à la fin de l'Empire romain*, în AntTard, 1, 1993, p. 15-20; G. Cupaiuolo, *op. cit.*

[97] *Pan.*, V [9]; *CTh*, XIII, 3, 5-6; XIV, 9, 3; Greg. Naz., *Or.* XLIII, 15; Aug., *Conf.*, V, 12, 22; 13, 33; VI, 7, 11; Aus., *Grat. act.*, VII; idem, *Prof.*; H.-I. Marrou, *Istoria educaţiei…*, p. 104-107, 117-119.

[98] H.-I. Marrou, *Décadence romaine…*, p. 13; K. Weitzmann, *Late Antique and Early Christian Book Illumination*, New York, 1977; G. Cavallo, *Libro e pubblico alla fine del mondo antico*, în *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, a cura di G. Cavallo, Bari-Roma, 1989, p. 83-132; idem, *Gli usi della cultura scritta nel mondo romano*, în *Princeps urbium. Cultura e vita sociale dell'Italia romana* (Antica madre. Collana di studi sull'Italia antica 14), a cura di G. Pugliese Carratelli, Milano, 1991, p. 245; H. G. Snyder, *Teachers and Texts in the Ancient World. Philosophers, Jews and Christians*, London and New York, 2000, p. 212-214.

[99] *CTh*, XIV, 1, 1; 9, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLI, 14; Claud., *Laud. Stil.*, II, 126. Aceasta în ciuda lamentaţiilor lui Lactantius (*Mort.*, XXII, 4) şi Ammianus Marcellinus (XIV, 6, 18-19).

[100] *CTh*, XIII, 3, 6; XIV, 1, 1; 9, 1-2; Them., *Or.* IV, 59; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 120, 125-132, 140-143, 150-151; R. Lim, *op. cit.*, p. 24-30; N. Corneanu, *op. cit.*, p. 103-111; J. F. A. Sawyer, *Sacred languages and sacred textes*, London and New York, 1999.

[101] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, Bucureşti, 1994, p. 694-698, 711-720; H.-I. Marrou, *Sfântul Augustin…*, p. 98-112; P. Grimal,

apogeul[102], opera legislativă a fost impresionantă[103], difuzarea ei cât mai largă devenind o chestiune de interes oficial[104], studiile de drept roman au înflorit[105], arta a redescoperit stilul clasicizant (aşa-numitul „beau style”) sub

---

*Literatura latină*, traducere de M. şi L. Franga, note suplimentare şi cuvânt înainte de L. Franga, medalion biografic **Pierre Grimal** de E. Cizek, Bucureşti, 1997, p. 411-420.

[102] Diocl., *Max.*, 7, 70; *CTh*, XIII, 3, 11; Aus., *Prof.*; H.-I. Marrou, *Istoria educației…*, p. 74-76, 87; idem, *Sfântul Augustin…*, p. 19-38, 54-81; F. Pachoud, *op. cit.*

[103] Lact., *Mort.*, VII, 6-7; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 17; Eutr., X, 8, 1; Amm., XXXV, 4, 20; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLI, 14; *CTh*, *passim*; P. Brown, *Genèse…*, p. 6, 8; J. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge, 1999; M. G. Morony, *Teleology and the Significance of Change*, în *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, p. 22.

[104] D. Feissel, *op. cit.*, p. 33-53; idem, *Épigraphie et constitutions impériales: aspects de la publication du droit à Byzance*, în *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione. Atti del seminario di Erice (12-18 settembre 1991)*, a cura di G. Cavallo e C. Mango, Spoleto, 1995, p. 67-98; idem, *Deux constitutions tétrarchiques inscrits à Éphèse*, în AntTard, 4, 1996, p. 273-289; idem, *Épigraphie administrative et topographie urbaine: l’emplacement des actes inscrits dans l’Éphèse protobyzantine (IV^e^-VI^e^ s.)*, în R. Pillinger, O. Kresten, F. Krinzinger, E. Russo (Hg.), *Efeso paleocristiana e bizantina. Frühcristliches und byzantinisches Ephesos. Referate des vom 22. bis 24. Februar 1996 im Historischen Institut beim Österreichischen Kongresses aus Anlaß des 100. Jährigen Jubiläums der österreichischen Ausgrabungen in Ephesos*, Wien, 1999, p. 121-129.

[105] *Expositio totius mundi et gentium*, XXV: *Berytus* (*Syria*) şi importanța învățământului juridic de aici: „*ciuitas ualde deliciosa et auditoria legum habens per quam omnia iudicia Romanorum <stare uidentur>. Inde enim uiri docti in omnem orbem terrarum adsident iudicibus et scientes leges custodiunt prouincias, quibus mittuntur legum ordinationes*”; Aug., *Conf.*, VI, 8, 13: studiul dreptului la Roma; H.-I. Marrou, *Istoria educației…*, p. 97, 105, 114.

Constantinus I (306-337)[106], pentru ca în vremea lui Theodosius I (379-395) să atingă o adevărată „renaştere”[107].

Interval de tranziţie, ne-am aştepta ca veacul asupra căruia stăruim să se caracterizeze prin ostilitatea deschisă cu care vechea cultură păgână o întâmpină pe cea creştină. Curios, o asemenea reacţie lipseşte. Pleiada de intelectuali păgâni ai secolului al IV-lea[108] se comportă asemenea aristocraţilor plictisiţi, care privesc cu indiferenţă, cel mult cu sarcasm, pe lacheii de curând înnobilaţi. Exceptându-l pe Iulianus (361-363)[109], apărătorii lumii antice vor deveni mai incisivi abia spre sfârşitul perioadei, când noua spiritualitate va triumfa efectiv[110]; vom avea prilejul să constatăm o atitudine similară la istoricii vremii. Până atunci, alternativa propusă în faţa ascensiunii culturii creştine e, în ciuda preocupării pentru sistem, raţionalizare şi teologie, încorsetată în tipare desuete, originare în mitologii străvechi sau în tradiţii filosofice epuizate. Căci, ce reprezintă *De mysteriis Aegyptorum* (*Despre misteriile egiptenilor*) al

---

[106] Idem, *Décadence…*, p. 24, 84; R. Brilliant, *Arta romană de la Republică la Constantin*, cuvânt înainte şi traducere de M. Gramatopol, Bucureşti, 1979, p. 229-230.

[107] Claud., *Laud. Stil.*, II, 126-128: „*Hinc priscae rederunt artes; felicibus inde / Ingeniis aperitur iter, despectaque Musae / Colla leuant*”; H.-I. Marrou, *Décadence…*, p. 24; N. Hannestad, *op. cit.*, p. 315-316.

[108] Asupra mediului intelectual păgân al veacului al IV-lea vezi F. Paschoud, *Roma aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l’Occident latin à l’époque des grandes invasions*, Neuchatel, 1967, p. 71-109; J. Flamant, *op. cit.*, p. 15-95.

[109] Vezi politica sa şcolară anticreştină (izvoarele şi bibliografia *supra*) şi discursurile *Contra Galilaeos* (362-363) şi *Misopogon* (363).

[110] H. Bloch, *La rinascita pagana in Occidente alla fine del secolo IV*, în *The Conflict between Paganism and Christianity…*, p. 199-224; J. J. O’Donnell, *The Demise of Paganisme*, în *Traditio*, 35, 1979, p. 45-88; A. Quacquarelli, *Reazione pagana…*, p. 13-46; P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la <<reazione>> pagana e il cristianesimo*, în *Aevum*, 55, 1981, 1, p. 80-95; F. Paschoud, *op. cit.*, în *Identità e valori…*, p. 227-240.

neoplatonicianului Iamblichos din *Chalcis* (*Coelesyria*) (cca 240-325) decât un „simplu breviar”[111] de zeități, practici, rituri şi credințe antice explicate prin colaționarea ideilor lui Heraclit, Platon, Plotin şi mai ales Porphyrios sau împrumutate din *Corpus Hermeticum* şi oracolele chaldeene? Ce sunt discursurile dogmatice ale lui Iulianus (361-363) (Συμπόσιον ἢ Κρόνια - *Banchetul sau Saturnaliile*[112]; Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον - *Despre Helios Rege*[113]; Εἰς τὴν Μήτερα τῶν θεῶν - *Despre Mama zeilor*[114]) sau cele „folclorice” ale lui Libanios (314-393) (*Artemis*[115], Εἰς τὰς καλάνδας - *Elogiul calendelor*[116], *Pléthrion*[117], *Pro templis*[118]), tratatul Περὶ Θεῶν καὶ Κόσμου (*De Diis et Mundo*) (*Despre zei şi lume*) (362) al lui Satorninos Saloustios Secoundos (?-379)[119] sau florilegiul de dialoguri imaginare din *Saturnalia* lui Ambrosius Macrobius Theodosius (sfârşitul secolului IV – prima jumătate a secolului V)[120] decât exegeze savante, speculații erudite asupra vechilor mituri[121], făcute însă prin armonizarea soluțiilor propuse de cele mai reprezentative

[111] É. des Places, în *op. cit.*, p. 12.
[112] *Or.* X.
[113] *Or.* XI [IV].
[114] *Or.* VIII [V].
[115] *Or.* V.
[116] *Or.* IX.
[117] *Or.*X.
[118] *Or.* XXX.
[119] G. Rochefort, *Introduction*, în Saloustios, *Des dieux et du monde*, texte établi et traduit par G. Rochefort, deuxieme tirage, Paris, 1983 („Les Belles Lettres”), p. IX-XXX.
[120] Cronologia *Saturnaliilor* este controversată (406-410 sau 425-428, 431) – vezi A. Cameron, *The Date and Identity of Macrobius*, în JRS, 56, 1966, p. 25-38; S. Döpp, *Zur Datierung von Macrobius „Saturnalia”*, în *Hermes*, 106, 1978, p. 619-632; P. Grimal, *op. cit.*, p. 402.
[121] H.-I. Marrou, *Décadence…*, p. 73-74.

doctrine metafizice ale Antichităţii? În sfârşit, ce propune *De uita pythagorica* (*Despre viaţa pythagoriciană*) a lui Iamblichos (cca 240-325) decât un tip de existenţă calchiat pe modelul experienţei ascetice, morale şi mistice specifice unei epoci vetuste?

Mai agresivi se dovedeau reprezentanţii religiei abia oficializate, care, însă, nu se sfiau să recurgă la modelele culturii pe care tocmai se străduiau s-o valorizeze negativ[122]. Astfel, Eusebius din *Caesarea* (cca 260-340), prin *Ekklèsiastikè historía* (*Istoria ecleziastică*) (prima ediţie în 312), şi Lactantius (cca 250-325), prin „oribilul pamflet"[123] *De mortibus persecutorum* (*Despre moartea persecutorilor*) (313/316), înfăţişau confruntarea dramatică dintre păgânism şi creştinism şi explicau victoria acestuia din urmă ca pe o finalizare a unui plan divin, legitimându-i, astfel, dreptul la existenţă[124]. Prin *Diuinae institutiones* (*Instituţiile divine*) (304/311) ale aceluiaşi Lactantius, prin *Aduersus Nationes* (*Împotriva păgânilor*) (între 297-310) a lui Arnobius (cca 250-327), prin *Oratio contra gentes* (*Discurs împotriva păgânilor*) (înainte de 325) a lui Atanasie (295-373), prin *De errore profanarum religionum* (*Despre greşelile religiilor păgâne*) (între 343-350) a lui Iulius Firmicius Maternus (cca 300/310-?) şi prin bogata operă omiletică a prelaţilor[125] se

---

[122] A. Quacquarelli, *Reazione pagana...*, p. 28; M. Testard, *Observations sur le passage du paganisme au christianisme dans le monde antique*, în BAGB, 2, 1988, p. 152-161.

[123] Expresia aparţine lui Arnaldo Momigliano, *Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A. D.*, în *The Conflict between Paganism and Christianity...*, p. 79.

[124] *Ibidem*, p. 79, 80, 84; P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity...*, p. 126-127.

[125] De exemplu, Sfântul Grigorie de *Nyssa*, *Marea cuvântare catehetică*, Bucureşti, 1947; Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva sărbătorii Calendelor* (IO, 8, p. 93-105); vezi şi N. Zugravu, *Geneza creştinismului...*, p. 45-59, cu alte exemple.

„demonstra” falsitatea politeismului („*religiones deorum falsas esse*”)[126] şi se postula drept singura credinţă adevărată creştinismul, întrucât era o religie revelată („*esset ueritas reuelata diuinitus*”)[127]. În acelaşi timp, Hieronymus (cca 331/347-419/20) răspundea, prin *De uiris illustribus* (*Despre bărbaţii iluştri*) (392/3), celor care acuzau creştinismul de „simplitate rustică”[128], creionând istoria intelectuală a Bisericii, pe care o recomanda unui loc în „republica” literelor[129]. La rândul lor, Părinţii cappadocieni n-au ezitat să sondeze în trecutul gândirii antice, pentru a afla cât „creştinism” anticipaseră filosofii păgâni şi pentru a recupera eşafodajul conceptual şi interpretativ compatibil cu „sublima Filosofie”, respectiv Scriptura vestită de însuşi Logosul divin întrupat[130]. Nu scria Grigorie de *Nyssa* (cca 335-394), în *De uita Mosis* (*Viaţa lui Moise*) (după 390), că creştinul trebuie să trăiască „împreună cu împărăteasa Egiptului /filosofia păgână – n.n./ atâta cât să nu pară că e

---

[126] Lact., *Inst.*, II, 1, 1.

[127] Lact., *Inst.*, I, 1, 19. Vezi şi C. Rambaux, *Christianisme et paganisme dans le livre I des Institutions divines de Lactance*, în REL, 72, 1994, p. 159-176; C. Magazzù, *L'uso di religio nella polemica antipagana di Arnobio di Sicca*, în *The notion of „religion” in comparative research. Sellected proceedings of the XVIth Congres of the International Association for the History of Religions, Rome, 3rd – 8th September, 1990*, edited by U. Bianchi with the cooperation of F. Mora and L. Bianchi, Roma, 1994, p. 441-446; C. Aloe Spada, *L'uso di religio e religiones nella polemica antipagana di Lattanzio*, în *ibidem*, p. 459-463.

[128] Hier., *Vir. ill.*, pr.

[129] Vezi şi M. Testard, *op. cit.*, p. 154; A. Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire. The Development of Christian Discourse*, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1991.

[130] P. Brown, *op. cit.*, p. 118-126; P. Hadot, *Ce este filosofia antică?*, traducere de G. Bondor şi C. Tipuriţă, prefaţă de C. Bădiliţă, Iaşi, 1997, p. 259-274; A. I. Adămuţ, *Literatură şi filosofie creştină. Secolele I-VIII*, I, cuvânt înainte de Gh. Vlăduţescu, Iaşi, 1997, p. 204-283.

lipsit de foloasele ei”[131]? Atunci nu poate să provoace mirare acest *kephalos* („capitol”) de inspirație stoică din *Logos praktikos* (*Cuvânt/ Tratat practic*) al lui Evagrie Ponticul (346-399): „creştinismul este învățătura Mântuitorului nostru Isus Cristos alcătuită din practică, fizică şi teologie”[132]. În sfârşit, prin interesul manisfestat pentru reprezentarea iconografică a episoadelor istoriei sacre care evocau Mântuirea, Resurecția şi Înălțarea (*Grădina Edenului*, *Sacrificiul lui Avraam*, miracolele lui *Moise*, *gesta* lui *Iona* sau a lui *Daniel*, minunile Mântuitorului)[133], arta se făcea ecoul noii teologii a istoriei propusă de creştinism[134], respectiv cea a timpului obsedat de devenire, transcendență şi eshatologie, opus celui ciclic şi biologic al politeismului.

Care a fost răspunsul istoriografiei la această realitate politică, socială, culturală şi religioasă polimorfă? Vom vedea în capitolul următor.

## II. Istoriografia în secolul al IV-lea

Afirmația că istoriografia e o fiică a timpului său[135] îşi găseşte pe deplin confirmarea în veacul al IV-lea. Prin

---

[131] Sfântul Grigorie de *Nyssa*, *Despre viața lui Moise sau despre desăvârşirea prin virtute*, traducere de D. Stăniloae şi I. Buga, Bucureşti, 1982 (PSB, 29), p. 63.

[132] Evag., *Logos praktikos*, 1.

[133] H.-I. Marrou, *Décadence…*, p. 79-90; J. Guyon, *Le décor des cimitières chrétiens de Rome au tournant du IV$^{e}$ siècle: reflet et miroir d’une <<nouvelle société>>*, în *Crise et redressement dans les provinces européennes de l’Empire (milieu du III$^{e}$ – milieu du IV$^{e}$ siècle ap. J.-C.). Actes du colloque de Strasbourg (décembre 1981)*, édités par E. Frézouls, Strasbourg, 1983, p. 49-61.

[134] Aug., *Civ.*; H.-I. Marrou, *Sfântul Augustin…*, p. 375-377; idem, *Teologia istoriei*, traducere de G. Nimigean şi O. Nimigean, Iaşi, 1995.

[135] F. Braudel, *Écrits sur l’histoire*, Paris, 1969, p. 15.

„speciile” istoriografice[136] cultivate, prin conținutul, stilul şi limbajul lucrărilor, prin intenționalitatea afişată sau doar bănuită a mesajului, prin revendicarea de la un model sau prin caracterul înnoitor al scrierilor de un anumit gen, istoriografia dă seama de complexitatea societății şi a problemelor ei în intervalul amintit. Ea reflectă o lume în schimbare, dihotomică, ataşată încă valorilor trecutului, dar uşor derutată de înnoirile prezentului şi de incertitudinile viitorului, o lume pe care, în spiritul celei mai autentice tradiții a scrisului istoric roman sau a celei „loialiste” elenofone, îşi propune s-o evoce partizan, în funcție de interesele cercurilor politico-sociale şi cultural-religioase cărora le aparțin autorii, s-o „educe” „patriotic”, „romanocentric”, să-i ofere modele semnificative[137]. În egală măsură, ea dă seama de conflictul ideologic dintre cele două spiritualități care evoluau paralel, păgânismul şi creştinismul[138].

Dintre speciile istoriografice cultivate în intervalul amintit, un succes deosebit au cunoscut <u>*breuiarium*</u>-ul (pl. *breuiaria*) („prezentare sumară, privire generală, inventar, catalog, index”) şi <u>*epitoma*</u> (*epitome*) (pl. *epitomae*, *-es*) („rezumat, extras”). Anticii n-au lăsat definiții explicite ale celor două noțiuni. Specialiştii contemporani au făcut, însă,

---

[136] Despre speciile istoriografiei romane, cf. E. Cizek, *Les genres de l'historiographie latine*, în *Faventia*, 7, 1985, 2, p. 15-33; idem, *Istoria în Roma antică (Teoria şi poetica genului)*, Bucureşti, 1998, p. 13-45.

[137] Claud., *IV Cons. Hon.*, 398-400. Pentru „vocația moralizatoare” şi „patriotismul” istoriografiei latine, cf. B. Feichtinger, *Ad maiorem gloriam Romae. Ideologie und Fiktion in der Historiographie des Livius*, în *Latomus*, 51, 1992, 1, p. 3-33; E. Cizek, *op. cit.*, p. 37-38; J. Engels, *op. cit.*; P. Desideri, *Quale storia per i greci nell'Impero romano?*, în *Identità e valori*..., p. 171-181.

[138] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 79-99; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 46-71.

distincție între ele[139], fiind de acord că *breuiarium*-ul[140] desemnează un expozeu cronologic, o istorie romană prescurtată de la întemeierea Oraşului şi până în epoca redactării[141] sau pe un arc de timp mai limitat[142], compilată după mai multe izvoare[143], iar *epitoma* (< gr. ἐπιτομή)[144] este un simplu rezumat al unei singure opere[145]. În veacul al

[139] Ideea nu este împărtăşită de Eugen Cizek, pentru el cei doi termeni fiind echivalenți: *Istoria literaturii latine*, p. 741: „Nu considerăm pertinentă distincția între epitomă, ca rezumat al unei singure opere istoriografice anterioare, de proporții ample, şi breviariul, ca istorie scurtă"; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 16, 22 şi *passim*.

[140] Termenul apare pentru prima dată la Seneca, *Ep.* 39, 1: „... *haec quae nunc uulgo breuiarium dicitur, olim cum latine loqueremur, summarium uocabatur*" – *apud* M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. V, nota 1; vezi şi Eadie, p. 12; P. Dufraigne, *Introduction*, în Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Paris, 1975 („Les Belles Lettres"), p. XLI.

[141] Vezi Eutr., *Prologus*: „*Res romanas... ab urbe condita ad nostram memoriam, quae in negotiis uel bellicis uel ciuilibus eminebant, per ordinem temporum breui narratione collegi strictim*".

[142] Vezi *titula* date de manuscrise la *breuiaria* lui Aurelius Victor şi Pseudo-Aurelius Victor: *Historiae abbreuiatae ab Augusto Octauiano id est a fine Titi Liuii, usque ad consulatum decimum Constantii Augusti et Iuliani Caesaris tertium*, respectiv *Libellus de vita et moribus imperatorum breuiatus ex libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare Augusto usque ad Theodosium*.

[143] Eadie, p. 11; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XL-XLI; J. Rist, *Breuiarium*, în NP, 2, col. 770; M. Festy, *op. cit.*, p. XXXIX; J. Hellegouarc'h, *Introduction*, în Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1999 („Les Belles Lettres"), p. XXI-XXXII.

[144] În greceşte, substantivul provine de la verbul ἐπιτέμνειν – „a rezuma, a scurta, a condensa". Primul autor grec de *epitome* a fost Theopompos din *Cos*, care a rezumat în două cărți *Istoriile* lui Herodot. *Epitoma* a fost introdusă la Roma în secolul I d.H. – H. A. Gärtner und U. Eigler, *Epitome*, în NP, 3, col. 1175-1176; Eadie, p. 11; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XLI.

[145] H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*; Eadie, p. 11; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XL; M. Festy, *op. cit.* Forme de *epitomae* sunt: *periocha*,

IV-lea, aceste specii istoriografice aveau deja o tradiție respectabilă. În ultimul secol al Republicii, izvoarele amintesc ca breviatori sau epitomatori pe Marcus Iunius Brutus (85-42 î.H.), viitorul conjurat, care a conspectat opera analistică a lui Caius Fannius (*epitoma Fannianorum*) şi pe cea a lui Caelius Antipater şi a alcătuit un rezumat al istoriei lui Polybios[146], pe Lucius Ateius Praetextatus Philologus, considerat primul istoric latin care şi-a intitulat compilația *Breuiarium rerum omnium Romanarum* (*Rezumat al tuturor lucrurilor romane*)[147], pe Marcus Terentius Varro (116-27 î.H.), care a sistematizat în 9 cărți cele 25 ale propriei lucrări *De lingua latina* (*Despre limba latină*)[148], pe Cornelius Nepos (cca 100-24 î.H.), autor prolific, între ale cărui scrieri, astăzi dispărute, figurează, ca *breuiaria*, *Chronica* (*Cronica*), *Exempla* (*Exemple*) şi *De uiris illustribus* (*Despre bărbații iluştri*)[149], şi pe Titus Pomponius Atticus (110-32 î.H.), care a compus un „tablou anual" (*Liber*

---

*excerpta*, *florilegium*, *katene*, *hypothesis* - H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*, col. 1175.

[146] Cic., *Att.*, 12, 5, 3; 13, 8; Plut., *Brut.*, 4, 3; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, Bucureşti, 1994, p. 122; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 16, 22, 31; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XII; W. Kierdorf, *Fannius [I 1] F. M. f., C.*, în NP, 4, col. 424; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*

[147] Informația aparține lui Suetonius, *De Gram.*, 10: „/Ateius/ *coluit postea familiarissime C. Sallustium et eo defuncto Asinius Pollionem, quos historiam componere aggressos, alterum breuiario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas uellet eligeret, instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi*" – *apud* Eadie, p. 12. Totuşi, cercetătorii au apreciat că titlul respectiv a fost dat mai degrabă de Suetonius decât de Ateius – *ibidem*, p. 12-13, cu bibliografie; vezi şi P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XLI.

[148] H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*, col. 1176; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*

[149] P. Grimal, *op. cit.*, p. 165; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 233; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 31; U. Eigler, *Nepos [2] Cornelius N.*, în NP, 8, col. 839-840.

*Annalis*) al principalelor evenimente ale istoriei romane de la fondatorul statului şi până în vremea sa[150]. Cu puţin înainte de 30-32 d.H., s-a realizat un sumar al celor 142 de cărţi din *Ab Vrbe condita* (*De la întemeierea Oraşului*) a lui Titus Livius (59 î.H. – 17 d.H.) (*Epitome Liuiana* sau *Epitome Tiberiana*), care a stat la baza redactării *Periochae*-lor („rezumate") şi a altor *epitomae* ale aceleiaşi opere liviene[151]. În epoca imperială, compunerea unor istorii abreviate sau a unor lucrări apropiate ca specie a continuat, aşa cum o arată *excerpta* (sg. *excerptum* - „extras, culegere") de *miracula* („miracole"), *prodigia* („evenimente naturale sau umane extraordinare, minunate, monstruozităţi etc.") şi anecdote preluate din scrierile lui Caesar, Suetonius, Titus Livius, Trogus Pompeius şi alţii datorate lui Valerius Maximus (sfârşitul secolului I î.H. – începutul secolului I d.H.) (*Factorum et dictorum memorabilium libri* - *Cărţi de fapte şi vorbe memorabile*) (32 d.H.)[152] şi Iulius Obsequens

---

[150] P. Grimal, *op. cit.*, p. 169; E. Cizek, *Istoria în Roma antică…*; W. Kierdorf, *Pomponius [I 5] P. Atticus, P.*, în NP, 10, col. 120.

[151] Eadie, p. 11-12; P. Dufraigne, *op. cit.*; L. Bessone, *La tradizione epitomatoria liviana in età imperiale*, în ANRW, II/30.2, 1982, p. 1230-1263; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 403; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XII-XIII; M. Fuhrmann und P. L. Schmidt, *Livius [III 2] L., T.*, în NP, 7, col. 377-378; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*, col. 1176.

[152] L. Bessone, *op. cit.*; G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography. A Study of the exempla Tradition*, în ANRW, II/32.1, 1984, p. 437-496; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, Chapel Hill, 1992; R. Combès, *Introduction*, în Valère Maxime, *Faits et dits mémorables*, I, *Livres I-III*, texte établi et traduit par R. Combès, Paris, 1995 („Les Belles Lettres"); E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 441-442; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 115; P. Grimal, *op. cit.*, p. 296-297; J. Hellehouarc'h, *op. cit.*, p. XIII-XIV; J. Engels, *De Exempla-Reihe De iure triumphandi-Römisch-republikanische Werte und Institutionem im frühkaiserzeitlichen Spiegel der Facta et dicta memorabilia des Valerius Maximus*, în *Identità e valori…*, p. 139-169.

(sec. III?) (*Prodigiorum liber* - *Carte de prodigii*)[153], *tabula* („tablou") lui Velleius Paterculus (30 d.H.)[154] şi *tabella* („tablou") lui P. Annius Florus (sec. II)[155], „cartea de însemnări" (*Liber memorialis*) a lui Lucius Ampelius (sec. II)[156], *epitoma* lui Granius Licinianus (sec. II)[157] şi cea a lui M. Iunianus Iustinus (începutul secolului al III-lea) (*Epitoma historiarum Philippicarum breuitas*) după *Philippicarum*

---

[153] L. Bessone, *op. cit.*; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 749, care îl datează în secolul IV; P. Grimal, *op. cit.*, p. 403; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 403; P. L. Schmidt, *Iulius Obsequens und das Problem der Livius-Epitome. Ein Beitrag zur Geschichte der lateinischen Prodigienliteratur*, Mainz, 1968; idem, *Obsequens, Iulius*, în NP, 8, col. 1085.

[154] Titlul tradiţional, cunoscut după ediţia *princeps* din 1520, este *Historiae Romanae ad M. Vinicium consulem libri duo*, dar în II, 129, 1, autorul scrie: „*Sed proposita quasi uniuersa Ti. Caesaris tabula singula recenseam*" – J. Hellegouarc'h, *Introduction*, în Velleius Paterculus, *Histoire romaine*, I, *Livre I*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1982 („Les Belles Lettres"), p. XXI-XXX; idem, *op. cit.*, în Eutrope, *op. cit.*, p. XIV, XV (nota 45); E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 437-441; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 114; P. Grimal, *op. cit.*, p. 292-293; J. Rist, *Breuiarium*, în NP, 2, col. 770.

[155] Flor., *Praef.*, 3: „*In breui quasi tabella totam eius* /*populi Romani* – n.n./ *imaginem amplectar*"; P. Jal, *Introduction*, în Florus, *Oeuvres*, I, texte établi et traduit par P. Jal, Paris, 1967 („Les Belles Lettres"); P. Dufraigne, *op. cit.*; L. Bessone, *op. cit.*; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 608-613; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 151-152; P. Grimal, *op. cit.*, p. 385-386, 403; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XV; P. L. Schmidt, *Florus [1] P. Annius F.*, în NP, 5, col. 566.

[156] L. Bessone, *op. cit.*; M.-P. Arnaud-Lindet, *Introduction*, în L. Ampelius, *Aide-mémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1993 („Les Belles Lettres"); E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 615; H. King, *Ampelius, L.*, în NP, 1, col. 607.

[157] Macr., *Sat.*, I, 16, 30; E. Cizek, *op. cit.*, p. 614-615; P. Grimal, *op. cit.*, p. 403; P. L. Schmidt, *Granius [II 2] G. Licinianus*, în NP, 4, col. 1206.

*historiarum XLIV libri* (*44 cărţi de istorii filipice*) ale lui Trogus Pompeius (sec. I d.H.)[158].

*Breuiaria* şi *epitomae* satisfăceau gusturile diverse ale unui public larg, interesat fie de familiarizarea rapidă cu „marea" istorie romană sau doar cu aspectul său anecdotic, fie de cunoaşterea biografiei unor personalităţi marcante din trecut, fie de însuşirea unor modele de virtute şi vitejie necesare unei bune educaţii sau unei bune guvernări, fie de găsirea în tradiţiile şi obiceiurile strămoşeşti (*mores maiorum*) a unor explicaţii la fenomene neobişnuite. Pe fondul transformărilor începute în veacul anterior, al crizei instituţionale, când, aşa cum a arătat Giovanni Cupaiuolo, tendinţa spre concizie devenise o formă manifestă de expresie culturală[159], perioada pe care o studiem aici a creat condiţii favorabile pentru afirmarea pregnantă a creaţiilor epitomate în diferite domenii[160], inclusiv în cel istoriografic. Cum am văzut mai sus, acum au ajuns în prim-planul vieţii politice şi sociale elemente noi – senatori de extracţie provincială, principi de origine modestă, elite locale de formaţie recentă, barbari pătrunşi în clasa militară, *humiliores* de condiţii diverse; abrevierile istorice ofereau acestui public mai puţin instruit şi cizelat, dar nu insensibil

---

[158] E. Cizek, *op. cit.*, p. 613-614; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 152; P. Grimal, *op. cit.*, p. 298-299; P. L. Schmidt, *Iustinus/-os [5] M. Iunian(i)us I.*, în NP, 6, col. 106; C. Müller, *Pompeius [III 3] P. Trogus*, în *ibidem*, 10, col. 115-116; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*

[159] G. Cupaiuolo, *op. cit.*, cap. III.

[160] Interesul pentru rezumate se observă, de exemplu, şi în domeniul literaturii; sunt de amintit, în acest sens, *Periochae Homeri Iliadis et Odyssiae* ale poetului Ausonius. Un alt epitomator, Iulius Paris, l-a rezumat pe Valerius Maximus (P. L. Schmidt, *Iulius [IV 14] I. Paris*, în NP, 6, col. 49; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*). De asemenea, Lactantius a compus *Epitome diuinarum institutionum* (C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 435; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*) iar Fulgentius Ferrandus, *Breuiatio canonum* (*ibidem*).

la cultură[161] - cu atât mai puțin la istorie[162], acestei societăți

---

[161] Aur. Vict., *Caes.*, 40, 19 (despre Maxentius): „*ferus inhumanusque ac libidine multa tetrior*"; 41, 25 (despre Magnentius): „*Namque Magnentii, utpote gentis barbarae, diro atrocique ingenio, simul his…*"; 41, 26 (despre Vetranio): „*tum quia Vetranio, litterarum agresti expers, et ingenio stolidior, idcircoque agresti uecordia pessimus*"; Eutr., X, 10, 2 (despre Vetranio): „*uirum probum et morum ueterum ac iucundae ciuilitatis, sed omnium liberalium artium expertem adeo ut ne elementa quidem prima litterarum nisi grandaeuus…*"; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XL, 10: „*Aurelius Maximianus, cognomento Herculius, ferus natura, ardens libidine, consiliis stolidus, ortu agresti Pannonioque*"; XL, 15: „*Galerius autem fuit – licet inculta agrestique iustitia – satis laudabilis, pulcher corpore, eximius et felix bellator, ortus parentibus agrariis, pastor armentorum, unde ei cognomen Armentarius fuit*"; XL, 18: „*Galerius Maximianus… ortu quidem atque instituto pastorali, uerem sapientissimi cuiusque ac litteratorum cultor…*"; XLI, 8-9: „*Hic Licinius… asper admodum, haud mediocriter impatiens, infestus litteris quas per inscritiam immodicam uirus ac pestem publicam nominabat, praecipue forensem industriam. Agraribus plane ac rusticantibus, quod ab eo genere ortus altusque erat, satis utilis, ac militiae custos ad ueterum instituta seuerissimus*"; XLI, 25 (despre Vetranio): „*Fuit autem prope ad stultitiam simplicissimus*"; XLII, 7 (despre Magnentius): „*Ortus parentibus barbaris qui Galliam ingabitant; legendi studio promptus, sermonis acer…*"; XLIV, 3 (Iovianus): „*litterarum studiosus*"; Amm., XXV, 10, 15 (Iovianus): „cu o cultură mijlocie"; XXVIII, 4, 14-15 (despre nobilimea romană): „Unii urăsc învățătura ca pe o otravă şi citesc cu oarecare interes doar pe Iuvenalis şi pe Marius Maximus, fără să pună mâna, în lenea lor profundă, pe alte cărți în afară de acestea. Din ce cauză procedează astfel n-aş putea şti, deşi, față cu onoarea lor şi a neamului lor, ar trebui să citească lucruri multe şi variate"; *Anon. Vales.*, II, 2: „*Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus…, litteris minus instructus…*"; Zos., III, 36, 2: Valentinianus I nu avea nici o cultură.

[162] Scriind despre un retor pe nume Staphylius din *ciuis Auseius* (Auch), poetul Ausonius, *Prof.*, XX, 8, îl prezintă ca pe un cunoscător profund al „istoriilor" lui Titus Livius şi Herodot - „*Historiarum callens Liuii et Herodoti*". La rândul său, Claudianus scria despre Stilicho: *Laud. Stil.*, II, 178: „*te doctus prisca loquentem*"; III, 183-184: „*si uoluere*

înnoite, partajată în grupuri denivelate, acaparată de probleme complexe, stringente şi prozaice, insuficient familiarizată cu trecutul statului şi care, cel puțin în parte, nu se regăsea în tradiția culturală romană o idee sumară asupra istoriei Imperiului, a instituțiilor şi personalităților sale. Astfel, putem spune, împreună cu Pierre Dufraigne, că veacul al IV-lea al erei noastre a văzut „multiplicându-se rezumatele şi breviarele"[163].

Sunt cunoscute mai multe scrieri de acest gen. Prima dintre ele, în ordinea apariției, este *Historiae abbreuiatae ab Augusto Octaviano, id est a fine Titi Liuii, usque ad consulatum decimum Constantii Augusti et Iuliani Caesaris tertium* (*Istorii prescurtate de la Octavianus Augustus, adică de la sfârşitul lui Titus Livius, până la consulatul al zecelea al lui Constantius Augustus şi al treilea al lui Iulianus Caesar*), numită şi *Liber de Caesaribus* (*Carte despre împărați*), aşadar o culegere de biografii imperiale începând cu cea a lui Augustus (31 î.H. – 14 d.H.) şi sfârşind cu cea a lui Constantius II (337-361), redactată între finele anului 359 şi luna septembrie a anului 360 de Sextus Aurelius Victor (aprox. 327–390), un african cu strămoşi rustici ajuns printre senatori[164]. Urmează două rezumate de istorie romană compuse aproape în acelaşi timp, respectiv *Breuiarium ab Vrbe condita* (*Breviar de la întemeierea Oraşului*) sau *Breuiarium historiae Romane* (*Breviar de istorie romană*)

---

*priscas/ Annales libeat*". Vezi volumul *Reading the Past in Late Antiquity*, edited by G. Clarke, Singapore, 1990.

[163] P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXXI; în acelaşi sens, A. Momigliano, *op. cit.*, p. 86; P. Grimal, *op. cit.*, p. 404; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. VIII, XVI.

[164] Despre întreaga problematică legată de autor şi operă, vezi în primul rând P. Dufraigne, *op. cit.*, p. VII-LX; adaugă PLRE, I, p. 960; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 744-748; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 152-158; P. Grimal, *op. cit.*, p. 408-409; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XVII.

(369) al lui Flavius Eutropius (aprox 320–390), *uir clarissimus* cu o carieră strălucită[165], şi *De breuiario rerum gestarum populi Romani* (*Breuiarium rerum gestarum populi Romani*) (*Scurtă istorie a poporului roman*) (369-370) al lui Festus[166], ambele oprindu-şi naraţiunea la domnia împăratului Valens (364-378). Cândva în ultimul sfert al secolului al IV-lea, un anonim, fără îndoială doct, condensând informaţiile din mai multe izvoare, a evocat, pe urmele lui Vergilius, istoria mitică a poporului roman (*Origo gentis Romanae* - *Originea/ Istoria poporului roman*) începând de la Ianus şi Saturnus până la Romulus şi Remus[167] iar un altul, preluând date din *tituli* („inscripţii") şi *elogia* („elogii") gravate pe soclurile statuilor ce ornau *Forum Augusti*, dar şi din Florus, *Epitome Liuiana* ş.a., a schiţat 86 de medalioane biografice ale unor mari personalităţi ale istoriei romane din perioada regală şi republicană (*Liber de uiris illustribus Vrbis Romae* - *Carte*

[165] Despre întreaga problematică legată de autor şi operă, vezi în primul rând J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. VII-LXXIII; adaugă PLRE, I, p. 317; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 748-752; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 160-164; P. Grimal, *op. cit.*, p. 404; Gh. I. Şerban, *Studiu introductiv*, în Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997, p. 5-28; W. Portmann, *Eutropius [1]*, în NP, 4, col. 322; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*

[166] Vezi *infra*.

[167] Despre acest autor anonim şi opera sa, vezi J.-C. Richard, *Introduction*, în Pseudo-Aurélius Victor, *Les origines du peuple romain*, texte établi, traduit et commenté par J.-C. Richard, Paris, 1983 („Les Belles Lettres"), p. 7-69; adaugă P. Grimal, *op. cit.*, p. 409. După Arnaldo Momigliano, *op. cit.*, p. 96, titlul lucrării trebuie tradus *Istoria poporului roman*. Deoarece această lucrare figurează într-un *corpus* tripartit alcătuit prin 580 (J.-C. Richard, *op. cit.*, p. 16-19) alături de *Breuiarium*-ul lui Aurelius Victor (*ibidem*, p. 8-9), autorul este numit, convenţional, Pseudo-Aurelius Victor.

*despre bărbații iluştri ai Oraşului Roma*)[168]. În sfârşit, între 402 şi 408, „peut-être même entre 406 et 408” (Michel Festy), un *Ignotus* („Necunoscutul”) a făcut apel la breviarul lui Aurelius Victor şi la alte surse, dintre care unele sunt astăzi pierdute, redactând *Libellus de uita et moribus imperatorum breuiatus ex libris Sexti Aureli Victoris* (*Cărticică despre viața şi moravurile împăraților abreviată după cărțile lui Sextus Aurelius Victor*), cunoscut mai simplu sub numele de *Epitome de Caesaribus* (*Epitomă despre împărați*), în care a înfățişat istoria Imperiului sub forma biografiilor principilor care s-au succedat de la Augustus (31 î.H. – 14 d.H.) la Theodosius I (379-395)[169].

Prezentarea detaliată a lucrărilor amintite nu poate fi întreprinsă aici; vom sublinia doar anumite caracteristici, în parte comune. Astfel, ca toate scrierile de acest gen, ele au un caracter didactic, mult accentuat în cazul breviarelor lui Eutropius şi Festus, compuse la solicitarea lui Valens (364-378) – împărat „*subagrestis ingenii, nec bellici nec liberalibus studiis eruditus*” („needucat şi incult, neinstruit nici în arta războiului, nici în artele liberale”)[170]. Fiind redactate de membri ai elitei politice, ele reflectă ideologia

---

[168] Al 86-lea portret este al Cleopatrei, regina Egiptului; vezi L. Bessone, *op. cit.*; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, p. 743; P. Grimal, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XX-XXI; vezi şi J. Fugmann, *Königszeit und Frühe Republik in der Schrift >>De uiris illustribus urbis Romae<<. Quellenkritisch-historische Untersuchungen II, 1: Frühe Republik (6. / 5. Jh.)*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 1997.

[169] Despre întreaga problematică legată de autor, cunoscut ca Pseudo-Aurelius Victor pentru aceleaşi rațiuni ca şi cel care a compus *Origo gentis Romanae*, şi opera sa, vezi mai ales M. Festy, *op. cit.*, p. VII-LXXXIX; adaugă E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752-753; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 164-165; P. Grimal, *op. cit.*; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XVIII.

[170] Amm., XXXI, 14, 5; vezi şi XXIX, 1, 11: „... *Valentem subrusticum hominem*...”.

tradiționalistă a grupurilor aristocratic-senatoriale, din care răzbate nostalgia rolului preeminent al Senatului, aversiunea față de casta militară şi de „barbarizarea" armatei[171], admirația pentru oamenii politici republicani sau principii virtuoşi, păstrători ai bunelor tradiții şi sensibili la cultură, blamarea conducătorilor politici şi militari, a împăraților legitimi sau a uzurpatorilor („*tyranni*") destabilizatori ai statului, imorali, grosieri şi ignoranți[172]. Toate aceste breviare degajă o concepție „urbocentrică" şi „orbicentrică" asupra romanității[173] - cu alte cuvinte, istoria statului, a creşterii sale teritoriale, e văzută exclusiv din perspectiva Oraşului şi a lui *orbis Romanus*[174], fapt care explică ocurența foarte ridicată în paginile lor a termenilor *Roma* (*Vrbs*), *Romanus*, *populus Romanus*, *imperium Romanum*[175]. Autorii

---

[171] Cel mai vehement este, în acest sens, Aurelius Victor; vezi, de exemplu, *Caes.*, 33, 40: „*genus hominum, praesertim hac tempestate, nequam, uenale, callidum, seditiosum, habendi cupidum atque ad patrandas fraudes uelandasque quasi ab natura factum, annonae dominans eoque utilia curantibus et fortunis aratorum infestum, prudens in tempore his largiendi, quorum uecordia damnoque opes contraxerit*"; 37, 5: „*Abhinc militaris potentia conualuit, ac senatui imperium creandique ius principis ereptum ad nostram memoriam, incertum an ipso cupiente per disidiam an metu seu dissensionum odio*".

[172] Vezi, cu numeroase exemple şi bibliografie, P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XVII-XXV; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXII-XXXVII; M. Festy, *op. cit.*, p. XLVII-LV, LIX-LX; adaugă H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius'Perspective*, în AHB, 1, 1987, 6, p. 139-151; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 746-747, 750; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 156, 160; P. Grimal, *op. cit.*, p. 409.

[173] Expresiile aparțin lui Hervé Inglebert, *<<L'histoire de Rome>> dans l'antiquité tardive: un concept équivoque*, în *Latomus*, 55, 1996, 3, p. 544-567, în special p. 548-550, 550-553.

[174] Vezi P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XIX-XX; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXII-XXXIV.

[175] Pentru Eutropius, vezi J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXIV: *imperium Romanum* – 22 mențiuni; *Romani* – 119; *populus Romanus* - 16;

acestor rezumate istorice sunt păgâni, aşa cum o arată, mai mult sau mai puţin pregnant, terminologia religioasă (*deus*, *numen*, *fatum*, *fortuna* etc.), notarea unor *prodigia*, amintirea templelor unor divinităţi, evocarea haruspicinei sau a ritului de *consecratio* (divinizare a împăraţilor), explicaţia non-antropocentrică a fenomenelor istorice, simpatia pentru Iulianus Apostata (361-363)[176], ignorarea creştinismului[177]. Cu toate acestea, doar păgânismul erudit al autorului anonim al *Originii poporului roman* iese în relief[178], religiozitatea celorlalţi breviatori fiind vagă, ei afişând, asemenea multor intelectuali păgâni ai vremii lor, o „neutralitate religioasă”, după cum se exprimau M. Capozza şi A. Momigliano[179]; prin urmare, în *breuiaria*, ecourile confruntării dintre cele două credinţe sunt estompate. Formaţia intelectuală a breviatorilor trebuie să-şi fi pus amprenta şi asupra concepţiei lor istorice, dar acest aspect e relevant mai ales în *Origo gentis Romanae*, unde timpul mitic este considerat o dimensiune intrinsecă a devenirii istorice[180], şi în opera lui Aurelius Victor, care aderă necondiţionat la modelul circular

---

la Aurelius Victor *Roma* (*Vrbs*) este folosit de 44 de ori; Festus utilizează *Roma* de 7 ori şi *Romani* de 9 ori.

[176] Care, totuşi, în *Epitome de Caesaribus* e caracterizat ca un superstiţios – XLIII, 7: „*cultus numinum nimis superstitiosus*”.

[177] Eutropius reproşează lui Iulianus că a persecutat în mod excesiv pe creştini – Eutr., X, 16, 3: „*nimius religionis Christianae insectator*”.

[178] J.-C. Richard, *op. cit.*, p. 51, 57-58.

[179] M. Capozza, *Roma fra monarchia e decemvirato nell' interpretazione di Eutropio*, Roma, 1973, p. 89, nota 94 – *apud* J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXIX; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 86; vezi şi *ibidem*, p. 96-97; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXII-XXIII; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXVIII-XXXIX, XLV-XLVI; M. Festy, *op. cit.*, p. XLVIII-XLIX; despre Festus, vezi *infra*.

[180] La fel, pentru un poet ca Ausonius, istoria nu e decât un amestec de mitologie şi realitate – Aus., *Technopaegnion*, X, *De historiis*.

al timpului, specific gândirii antice[181], inclusiv istoriografiei latine[182], şi care atribuie adeseori factorilor transcendenți (*fatum* - „destin”, *fortuna* -„soartă”, *fortunae uis* - „forță a sorții”, *naturae uis* - „forță a naturii”) responsabilitatea desfăşurării fenomenelor istorice[183]. În sfârşit, din punct de vedere al tehnicii redactării, compendiile respective îmbină elemente ale unor categorii istoriografice diferite (anale, *res gestae*, biografia), revendicându-se, astfel, în proporții inegale, de la modelul compozițional livian, taciteic sau suetonian[184].

În afara scrierilor rezumative care aveau ca subiect istoria romană, în veacul al IV-lea au fost publicate şi câteva ce narau „aventura” lui Alexandru Macedon, cum ar fi *Epitoma rerum gestarum Alexandri* (*Epitoma faptelor lui Alexandru*) sau *De morte testamentoque Alexandri Magni liber* (*Carte despre moartea şi testamentul lui Alexandru cel Mare*)[185].

---

[181] Aur. Vict., *Caes.*, 35, 13: „*Quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis modo uerti, nihilque accidere quod rursum naturae uis ferre nequeat aeui spatio*” („Acest fapt ne-a arătat mai cu seamă că toate se întorc la punctul de plecare, ca într-un cerc; nimic nu se petrece pe care forța naturii n-ar putea să-l readucă înapoi în spațiul ocupat din timp”) – vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 746; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 153, de unde am preluat traducerea.

[182] Tac., *Ann.*, III, 55: „*Nisi forte rebus cunctis inest quidam uelut orbis, ut quem ad modum temporum uices, ita morum uertantur*” – *apud* P. Dufraigne, *Notes complémentaires*, în Aurelius Victor, *op. cit.*, p. 174, nota 17.

[183] Aur. Vict., *Caes.*, 3, 20; 20, 12; 24, 11; 31, 3; 35, 13; 42, 18; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 745; idem, *Istoria în Roma veche*..., p. 153.

[184] P. Dufraigne, *Introduction*, în Aurelius Victor, *op. cit.*, p. XLV-L; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 744, 747, 748, 749, 751, 752; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 157, 158, 159, 162, 163, 165, 166; J. Hellegouarc’h, *op. cit.*, p. XXII-XXX, L-LIII.

[185] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 753; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 165.

După Eugen Cizek, ele au apărut pe fondul resuscitării ideologiei expansioniste romane în Răsărit după mijlocul secolului amintit[186], dar nu trebuie pierdut din vedere nici interesul pe care adepții păgânismului îl aveau încă pentru idealul de erou întruchipat de Hercule, Ahile şi Alexandru[187].

Circumscrisă conceptului de istorie abreviată este şi cronica (pl. *chronica* - „tablouri cronologice” < gr. *chronikon* - „cronică”)[188], al cărui „arhetip” în istoriografia latină îl reprezintă, neîndoielnic, analele pontificale (*Annales Pontificum*)[189] şi calendarele (*fasti*)[190], modelul „ştiințific” fiind cel grecesc elenistic[191]. *Chronikon* era o istorie lapidară, compilată după mai multe izvoare, care, având ca punct de referință un eveniment fix, relata într-o manieră nudă întâmplări, locuri, personaje[192]. În timpul Principatului, cea mai cunoscută creație de acest gen a fost *Chronike historia* (*Istorie cronologică*) a lui P. Herennius Dexippos (cca 200/5-275) din Athena, care a jucat un rol politic important în oraşul său între 253-275. Opera sa avea o structură analistică, începând cu urcarea pe tron a lui

---

186 Vezi nota anterioară.

187 A. Momigliano, *op. cit.*, p. 93.

188 J. J. Glassner, K. Meister und J. Rist, *Chronik*, în NP, 2, col. 1168; Eadie, p. 11; E. Cizek, *op. cit.*, p. 31-32.

189 Cic., *Leg.*, I, 6; Gell., V, 18, 1; P. Grimal, *op. cit.*, p. 73; M. Chassignet, *Introduction*, în *L'Annalistique romaine*, I, *Les annales des pontifes et l'annalistique ancienne (Fragments)*, texte établi et traduit par M. Chassignet, Paris, 1996 („Les Belles Lettres”), p. XXIII-XLII; W. Kierdorf, *Annales maximi*, în NP, 1, col. 709; idem, *Annalistik*, în *ibidem*, col. 709-710; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 62-63; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 27-28.

190 J. Rist, *Fasti*, în NP, 2, col. 434-439; J. J. Glassner, K. Meister und J. Rist, *op. cit.*, col. 1171.

191 *Ibidem*, col. 1169-1170.

192 Eadie, p. 11; J. J. Glassner, K. Meister und J. Rist, *op. cit.*, col. 1168.

Gordianus III (238) şi oprindu-se la proclamarea ca împărat a lui Aurelianus (270), evenimentele fiind datate în funcţie de succesiunea anuală a arhonţilor athenieni şi a consulilor romani[193]. În veacul al IV-lea, paralel cu creşterea în popularitate a *epitomae*-lor, s-a „redescoperit” *chronikon*-ul[194], fapt care trebuie interpretat în sensul aceluiaşi interes al societăţii Antichităţii târzii pentru o informare istorică rapidă. Dintre scrierile păgâne de acest gen vom aminti una de limbă latină şi alta de limbă greacă. Prima dintre ele se intitulează *Origo gentis Romanorum ex quo primum in Italia regnare coeperunt* (*Originea/ Istoria neamului romanilor de când au domnit regi pentru prima dată în Italia*) sau *Chronica Vrbis Romae* (*Cronica oraşului Roma*), care a fost încorporată într-o compilaţie creştină cunoscută sub numele de *Cronograful din 354*; era, de fapt, o listă de regi, „dictatori” şi împăraţi care, de la legendarul Picus şi până la Licinius (324), au deţinut puterea în *Latium*, *Alba Longa* şi *Roma*[195]. Cea de-a doua este Ὑπομνήματα ἱστορικά (*Memorii istorice*) sau *Historia meta Dexippon* (*Istoria după Dexippos*), alcătuită de istoricul şi filosoful grec Eunapios din *Sardes* (349-414). Acesta a continuat opera notabilului athenian, tratând evenimentele dintre 270 şi 404, dar nu a imitat forma analistică a acesteia. Lucrarea sa avea un

---

[193] F. Millar, *P. Herennius Dexippus: the Greek World and the Third-Century Invasions*, în JRS, 59, 1969, p. 12-29; D. F. Buck, *A Reconsideration of Dexippus'Chronica*, în *Latomus*, 43, 1984, p. 596-597; A. Chastagnol, în SHA, p. LXIV; M. Hose, *Zwischen Tradition und Wandel: Die griechische Historiographie zwischen den Hellenismus und Byzant*, în *Plekos*, 1, 1998 (http://www.plekos.uni-muenchen.de/98,99/ahose.html); A. R. Birley, *Dexippos (Δέξιππος)*, în NP, 3, col. 495.

[194] Eadie, p. 12.

[195] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 86, 96-97; J.-C. Richard, *op. cit.*, p. 9-10, de unde provine citatul; M. R. Salzman, M. Mohr, *Chronographe von 354*, în NP, 2, col. 1173.

caracter didactic declarat, drept pentru care a abandonat cronologia anuală precisă şi detaliată în favoarea unei demers biografic[196]. Importanța istoriei lui Eunapios constă, printre altele, în aceea că ea reprezintă, aşa cum a arătat Arnaldo Momigliano, prima reacție anticreştină virulentă provenită din mediul istoriografic grecesc[197]. Explicația este simplă: la acea vreme, conflictul dintre păgânism şi creştinism se încheiase prin triumful definitiv al acestuia din urmă, orice speranță de toleranță față de vechea religie fiind exclusă. Evocarea trecutului glorios din perspectiva valorilor ancestrale pe care acesta s-a clădit şi minimalizarea faptelor săvârşite sub semnul noii credințe erau atitudinile puțin consolante pe care intelectualii păgâni întârziați le mai puteau avea. În acest sens, faptul că Eunapios îşi începe opera cu Aurelianus (270-275) nu se datorează doar nevoii de a continua istoria de acolo unde o lăsase Dexippos, ci trădează, după opinia lui D. F. Buck, şi o intenționalitate ideologică evidentă: suveranul amintit, bucurându-se de favoarea zeilor, a însănătoşit şi a redresat Imperiul, spre deosebire de Constantinus I (306-337), care, sprijinind creştinismul, a inițiat declinul lui ireversibil[198]. Pe aceeaşi linie de gândire se va situa mai târziu Zosimos (425-518), a cărui *Historia nea* (*Istoria nouă*) este o „apologie păgână a istoriei"[199].

[196] D. F. Buck, *op. cit.*, p. 596-597; idem, *Dexippus, Eunapius, Olympiodorus: Continuation and Imitation*, în AHB, 1, 1987, 2, p. 48; M. Hose, *op. cit.*; A. Chastagnol, în SHA, p. LXXII.

[197] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 95.

[198] D. F. Buck, *op. cit.*; idem, *The Reign of Aurelian in Eunapius'Histories*, în AHB, 9, 1995, 2, p. 86-92.

[199] F. Paschoud, *Introduction*, în Zosime, *Histoire nouvelle*, I (*Livres I et II*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1971 („Les Belles Lettres"), p. LXIII; în general, p. LXIII-LXX.

Prin aportul creştinismului, *chronica* a cunoscut înnoiri deosebite, contribuind la afirmarea a ceea ce Arnaldo Momigliano numea „revoluția" produsă în istoriografie în secolul al IV-lea[200]. Premisele erau mai vechi, având o dublă sursă – una „populară", alta „cultă": prima cuprinde listele de episcopi (*Depositio episcoporum*) şi martiri (*Depositio martyrum*) conservate de comunitățile creştine timpurii pentru celebrarea amintirii lor (*natalia*) şi incluse în calendarele locale ce punctau scurgerea anului liturgic[201]; cea de-a doua e reprezentată de opera gânditorilor creştini Clement Alexandrinul (cca 140/50-215/16), Sextus Iulius Africanus (cca 160-240) şi Hippolytus de Roma (cca 170-235), care au transformat cronografia alexandrină într-o „ştiință creştină" prin ritmarea istoriei pornind de la evenimentele biblice iar, după momentul christic, după criteriul succesiunii apostolice a episcopilor[202].

Definitivarea formei creştine a genului se datorează lui Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340), care a compus Χρονικοὶ κανόνες (*Tabelele cronologice* sau *Canoanele timpurilor*), ce înfățişa evenimentele de la Avraam (sfârşitul mileniului al III-lea î.H.) până la anul 303[203]. În 381,

---

200 A. Momigliano, *op. cit.*, p. 80.

201 Eus., *HE*, V, pr., 2; Soz., *HE*, V, 3; M. Augé, în *Anàmnesis*, 6, p. 48, 60; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 51-52; V. Saxer, *Année liturgique*, în DECA, I, p. 132-135; idem, *Calendrier*, în *ibidem*, p. 399-400; idem, *Martyre*, II. *Le culte des martyrs, de saints et des reliques*, în *ibidem*, II, p. 1572; idem, *Noël (Fête de)*, în *ibidem*, p. 1759; A. Di Berardino, *Listes épiscopales*, în *ibidem*, p. 1448-1450; M. R. Salzman, M. Mohr, *Chronographe von 354*, în NP, 2, col. 1173; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 239-244, 363-364, 389-391, 438-439.

202 A. Momigliano, *op. cit.*, p. 83-84, căruia îi aparține expresia dintre ghilimele; J. Rist, *Chronik*, în NP, 2, col. 1171; U. Eigler, *Geschichtsschreibung*, în *ibidem*, 4, col. 1001-1002.

203 Eus., *HE*, I, 1, 5; Hier., *Vir. ill.*, LXXXI; idem, *Ep. Desid.*, IV; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 50; C. Curti, *Eusèbe de Césarée (de*

Hieronymus (cca 331/47-419/20), care se găsea la *Constantinopolis*, a tradus-o în latină şi a completat-o pentru perioada de până la 378[204]. Ce a adus nou cronica eusebiană? Două elemente extrem de importante: mai întâi, un nou punct de pornire al devenirii istorice, respectiv chemarea lui Avraam, aşadar momentul în care Dumnezeu şi-a ales poporul, abandonând, astfel, perspectiva milenaristă a celor 6000 de ani de la crearea lumii utilizată de precedesorul său Sextus Iulius Africanus (cca 160-240)[205] şi cea „urbocentrică" a istoricilor latini, ghidată de anul fondării Romei. Apoi, un nou sistem de referinţă cronologică, respectiv evenimentele istoriei sacre a Vechiului şi Noului Israel narate de Sfânta Scriptură, cărora le erau asociate,

---

*Palestine)*, în DECA, I, p. 916-917; J. Rist, *Eusebios/ -us [7] Eusebios von Kaisareia*, în NP, 4, col. 309; idem, *Geschichtsschreibung*, în *ibidem*, col. 1000; idem, *Chronik*, în *ibidem*, 2, col. 1173; U. Eigler, *op. cit.*, col. 1002; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 448-449.

[204] Hier., *Vir. ill.*, CXXXV; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 51; T. Bodogae, *Studiu introductiv*, în Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, partea întâi, *Istoria bisericească*, traducere, studiu, note şi comentarii de T. Bodogae, Bucureşti, 1987 (PSB, 13), p. 12-13; E. Popescu, *Studiu introductiv*, în *ibidem*, partea a doua, *Viaţa lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de E. Popescu, traducere şi note de R. Alexandrescu, Bucureşti, 1991 (PSB, 14), p. 18; J. Gribomont, *Jérôme (347 env. – 419)*, în DECA, II, p. 1323; A. Chastagnol, în SHA, p. LXXII; U. Eigler, *Hieronymus*, în NP, 5, col. 551; idem, *Geschichtsschreibung*, în *ibidem*, 4, col. 1002; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 793; Y.-M. Duval, *Jérôme et l'histoire de l'Église du IV^e siècle*, în *L'Historiographie de l'Église des premiers siècles*, sous la direction de B. Pouderon et Y.-M. Duval, préface de M. Quesnel, Paris, 2001, p. 381-408; S. Ratti, *Les sources de la Chronique de Jérôme pour les années 357-364: nouveaux éléments*, în *ibidem*, p. 425-450.

[205] Hier., *Vir. ill.*, LXIII; idem, *Ep. Desid.*, XI; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 84; P. Jal, *Monographies historiques et Ἱστορίαι κοιναί (καθολικαί): quelques remarques*, în REL, 72, 1994, p. 77; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 343, 449.

sinoptic, întâmplările istoriei profane[206]. De aici rezultă două concluzii la fel de importante: mai întâi, o nouă concepție despre timpul istoric, care nu mai reprezintă o veşnică întoarcere, ci un cadru de inserție a divinității în lume, scurgerea lui fiind punctată de etapele împlinirii planului lui Dumnezeu în raporturile Sale cu umanitatea[207]; în al doilea rând, istoria ca ştiință încetează a se mai preocupa doar de „vârstele" Romei[208], de *orbis terrarum* înțeles, uneori abuziv, ca echivalent al lui *orbis Romanus*[209] sau de *translatio imperii* („succesiunea imperiului")[210], ci, ca

---

[206] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 84-85; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 449.

[207] A. Momigliano, *op. cit.*; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 50, 52.

[208] Conform concepțiilor biologice decelabile în unele lucrări din epoca clasică (Cic., *Rep.*, II, 3; Flor., *Praef.*), Roma a parcurs mai multe „vârste": *infantia* - sub regi; *adulescentia* – până la primul război punic; *maturitas* – până la Augustus; *senectus* – Principatul; vezi R. Turcan, *Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'histoire*, în *Da Roma alla Terza Roma. Seminario internazionale di studi storici, Roma, 21-23 aprile 1981). Relazioni e communicazioni*, 1, Università di Roma, 1981, p. 1-29; P. L. Schmidt, *Florus [1] P. Annius F.*, în NP, 4, col. 566.

[209] P. Jal, *op. cit.*, p. 61-76; P. Desideri, *Lo spazio dell'Europa nella storiografia di Posidonio*, în Fondazione Niccolò Canusio, *Integrazione, mescolanza, rifiuto. Incontri di popoli, lingua e cultura in Europa dall'Antichità all' Umanesimo. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 21-23 settembre 2000*, a cura di G. Urso, Roma, 2001, p. 135-139.

[210] Este vorba despre concepția înscrierii Romei într-un sistem de hegemonii universale succesive, respectiv *Assyria*, *Media*, *Persia*, *Macedonia*, *Roma* – vezi Ampel., 10, 1; R. Mellor, ΘΕΑ ΡΩΜΗ. *The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Göttingen, 1975, p. 117 urm.; R. Turcan, *op. cit.*, p. 4; J. M. Alonso-Núñez, *Appian and the world Empires*, în *Athenaeum*, 62, 1984, 3-4, p. 640-644; E. S. Gryen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, II, Berkeley-Los Angeles-London, 1986, p. 316-356; G. Zecchini, *Una nuova testimonianza sulla translatio imperii (Aristosseno, Vita di Archita, fr. 50 Wehorli)*, în *Klio*, 70, 1988, p. 362-371; P. Jal, *op. cit.*, p. 70; M. Mazza, *Roma e i Quattro*

urmare a sincronizării faptelor istorice petrecute în diferite spații etnice[211], devine cu adevărat universală - Ἱστορίαι κοιναί (καθολικαί)[212]. Ca un corolar metodologic, se poate deduce că istoria şi cronologia coincid, idee sintetizată de Aurelius Augustinus (354-430) în sintagma „*historia chronica*" („istoria timpurilor")[213].

Augustinus va lua ca model cronica lui Eusebius în cartea a XVIII-a din *De ciuitate Dei* (412-426), consacrată istoriei sfinte a Israelului de la Avraam până la Cincizecime, pusă în paralel cu istoria şi cronologia marilor imperii ale Antichității[214]. El se va depărta, însă, de precedesorul său în viziunea de ansamblu pe care o are asupra istoriei umanității, revenind la concepția milenaristă şi a „vârstelor" şi stabilind şase perioade în ascensiunea omului de la Creație la Mântuire: *infantia* – de la Adam la Noe, *pueritia* - de la Noe la Avraam, *adolescentia* - de la Avraam la David, *iuuentus* - de la David la exilul babilonian, *grauitas* - de la captivitatea din Babilon la Cristos, *senectus* – de la Cristos până la sfârşit[215]. La rândul său, Paulus Orosius (sec. V), în *Historiarum aduersum paganos libri VII* (*Istorii împotriva*

---

*Imperi. Temi della propaganda nella cultura ellenistico-romana*, în SMSR, 20, 1996, p. 315-350; M. Hose, *op. cit.*; K. Meister, *Nikolaos [3] N. von Damaskos*, în NP, 8, col. 920-921; C. Müller, *Pompeius [III 3] P. Trogus*, în *ibidem*, 10, col. 116.

[211] Vezi începutul cronicii eusebiano-hieronymiene: „*Incipiunt tempora totius saeculi regesque gentium omnium, quibus locis quibusque temporibus in suis prouinciis et quantum regnauerunt*" – *apud* P. Jal, *op. cit.*, p. 77, nota 16.

[212] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 83; P. Jal, *op. cit.*, p. 77.

[213] Aug., *Civ.*, IV, 6; P. Jal, *op. cit.*; vezi şi Aug., *Doctr.*, II, 28, 42, unde scrie: „*quidquid de ordine temporum transactorum indicat ea quae appellatur historia*", expresia „*ordo temporum transactorum*" desemnând cronologia – *apud* A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 50.

[214] Aug., *Civ.*, XVIII; H.-I. Marrou, *Sfântul Augustin…*, p. 339, 376.

[215] Vezi A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 50.

*păgânilor în şapte cărţi*) (416-417/8), care nu este o cronică[216], a urmat exemplul eusebiano-hieronymian în sincronizarea cronologiei vetero- şi neotestamentare cu cea a popoarelor antice, dar a depăşit „ambiguităţile" de până atunci ale istoriografiei greco-latine „universale" extinzând registrul diacronic al anchetei „*ab orbe condito*" („de la întemeierea lumii")[217] şi cel spaţial asupra întregului neam omenesc („*ipsum terrarum orbem quem ingabitat humanum genus*")[218]; astfel, după Paul Jal, el este adevăratul creator al istoriei universale ca specie istoriografică[219].

Elementele de noutate aduse de creştinism prin *chronica* au găsit un ecou şi mai amplu într-un nou gen istoriografic, datorat tot creativităţii lui Eusebius, anume istoria bisericească (ecleziastică) (ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία). Obiectivul fundamental al acestei lucrări novatoare[220], publicată iniţial în 312 şi completată apoi cu evenimentele de până la 324, îl constituie istorisirea răstimpului scurs de la întruparea Mântuitorului până în vremea sa - cu alte cuvinte, întemeierea şi creşterea Bisericii lui Cristos prin însăşi lucrarea pământească a Cuvântului lui Dumnezeu, prin opera evanghelizatoare a apostolilor şi a urmaşilor lor, prin continuitatea episcopală din cele mai importante dioceze, prin misiunile desfăşurate printre „neamuri", prin dezvoltarea doctrinei şi a gândirii teologice şi prin jertfa martirilor[221]. Întregul demers se fundamentează pe Sfânta

---

[216] Despre ea vezi M.-P. Arnaud-Lindet, *Introduction*, în Orose, *Histoires (Contres les Païens)*, I, *Livres I-III*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1990 („Les Belles Lettres"); F. Paschoud, *Orose*, în DECA, II, p. 1841-1843; U. Eigler, *Orosius*, în NP, 9, col. 53; E. Cizek, *op. cit.*, p. 806.

[217] I, 1, 14; P. Jal, *op. cit.*, p. 67; E. Eigler, *op. cit.*

[218] I, 1, 16; P. Jal, *op. cit.*, p. 73.

[219] *Ibidem*; vezi şi H. Inglebert, *op. cit.*, p. 555-566.

[220] *HE*, I, 1, 4.

[221] I, 1, 1.

Scriptură, pe mărturiile izvoarelor anterioare şi pe un impresionant material documentar. *Istoria bisericească* defineşte creştinismul ca pe o religie nobilă şi veche[222], aşa cum o arată preexistenţa şi dumnezeirea Verbului[223], dar şi eshatologică, fapt probat de venirea în lume a Mântuitorului, de pătimirea, Învierea şi Înălţarea Lui la cer[224]. Răspândirea „învăţăturii mântuirii” printre evrei, „păgâni” şi „în toată lumea locuită” (οἰκουμένη) şi formarea trupului Bisericii sunt semne ale purtării de grijă a Providenţei dumnezeieşti[225]. Astfel, lucrarea lui Eusebius fundamentează definitiv concepţia cu adevărat revoluţionară despre devenirea istorică promovată de creştinism, anume înţelegerea istoriei ca un câmp al progresului continuu şi de dimensiuni universale[226].

În 402-403, Rufinus de *Aquileia* (345-411) a tradus în latină *Istoria bisericească* a lui Eusebius şi a completat-o cu nararea evenimentelor dintre 325-395[227] iar în secolul al V-

---

[222] I, 2, 1; I, 4.

[223] I, 2-4.

[224] I, 7-11.

[225] II, 2, 6.

[226] Despre importanţa şi valoarea *Istoriei bisericeşti* a lui Eusebius, cf. A. Momigliano, *op. cit.*, p. 90-91; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 48-49; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 13-19; C. Curti, *Eusèbe de Césarée (de Palestine)*, în DECA, I, p. 912-918; H. Inglebert, *Les causes de l'existence de l'Empire romain selon les auteurs chrétiens des III$^{e}$-V$^{e}$ siècles*, în *Latomus*, 54, 1995, 1, p. 32-48; idem, *op. cit.*, în *ibidem*, 55, 1996, 3, p. 555-566; J. Rist, *Eusebios/ -us [7] Eusebios von Kaisareia*, în NP, 4, col. 309; M. Hose, *op. cit.*; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 449-451; F. Thelamon, *Écrire l'histoire de l'Église: d'Eusèbe de Césarée à Rufin d'Aquilée*, în *L'Historiographie…*, p. 207-235.

[227] F. Thelamon, *Païens et chrétiens au IV$^{e}$ siècle. L'apport de l'„Histoire ecclésiastique” de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981; idem, *op. cit.*, în *L'Historiographie…*; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 53, 58; J. Gribomont, *Rufin d'Aquilée*, în DECA, II, p. 2197-2198; P. F. Beatrice, *De Rufin à*

lea, lucrarea episcopului din *Caesarea* Palestinei a fost continuată, chiar dacă de pe poziții doctrinare opuse liniei eusebiano-rufiniene[228], de istoricii bisericeşti Gelasios din *Kyzikos* (în jur de 400)[229], Philippos din *Side* (?)[230], Philostorgios (368-425)[231], Socrates Scolasticul (cca 380-450)[232], Sozomenos (?)[233] şi Theodoretos de *Cyros* (cca 393-466)[234].

În secolul al IV-lea au apărut şi subspecii ale istoriei bisericeşti universale. De exemplu, istoria episcopatelor. Astfel, pe la 384, a fost redactată aşa-numita *Historia acephala* (*Istoria fără titlu*), care descrie ultimele trei exiluri din cele cinci ale episcopului Atanasie de *Alexandria* (8 febr. 353 – 21 febr. 362; 24 oct. 362 – 14 febr. 364; 5 mai 365 – sept. 367). E o lucrare în ton apologetic, foarte prețioasă pentru cunoaşterea confruntării dintre puterea imperială şi cea ecleziastică în jurul controverselor doctrinare şi pentru

---

*Cassiodore. La réception des Histoires ecclésiastique grecques dans l'Occident latin*, în *L'Historiographie…*, p. 237-242.

[228] A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 57-58.

[229] J. Rist, *Geschichtsschreibung*, în NP, 4, col. 1001; Ch. Markschies, *Gelasios [2] G. von Kyzikos*, în *ibidem*, col. 872-873.

[230] Lucrarea a fost publicată în 439, dar s-a pierdut; se ştie că avea 36 de cărți – cf. M. Hose, *op. cit.*

[231] Autorul era arian; istoria sa are 12 cărți şi tratează evenimentele dintre 320-425 - A. Labate, *Philostorge*, în DECA, II, p. 2021-2022; M. Hose, *op. cit.*; J. Rist, *op. cit.*; Ch. Markschies, *Philostorgios (Φιλοστόργιος)*, în NP, 9, col. 887.

[232] Istoria sa în şapte cărți nara întâmplările din intervalul 306-439 - A. Labate, *Socrate le Scolastique*, în DECA, II, p. 2304-2306; M. Hose, *op. cit.*; J. Rist, *op. cit.*.

[233] Acesta a fost un contemporan al lui Socrates şi a scris o istorie bisericească în nouă cărți care acopereau perioada 324-425 – A. Labate, *Sozomène*, în DECA, II, p. 2313-2315; M. Hose, *op. cit.*; J. Rist, *op. cit.*.

[234] Istoria sa, alcătuită prin 449/450, cuprinde cinci cărți şi se referea la perioada 325-428 - E. Cavalcanti, *Théodoret de Cyr*, în DECA, II, p. 2414-2416; M. Hose, *op. cit.*; J. Rist, *op. cit.*.

impactul acesteia asupra comunității alexandrine[235]. Istoria persecuțiilor începe cu Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (cca 250-325), care în *De mortibus persecutorum* (313/316) a descris în termeni hiperbolizanți suferințele suportate de creştini de la Nero (54-68) până la rescriptul de toleranță din 313[236]. Istoria martirilor, subspecie apropiată mult de hagiografie, a fost ilustrată de Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340) prin Περὶ τῶν ἐν Παλαιστινῇ μαρτυρησάντων (*Despre martirii din Palestina*) (311/313)[237]. Istoria ereziilor e reprezentată de lucrarea lui Atanasie de *Alexandria* (295-373) cunoscută cu titlul latinesc de *Historia arianorum ad monachos* (*Istoria arienilor, către călugări*), care narează istoria disputelor ariene dintre 335-357[238]. În sfârşit, *Historia monachorum in Aegypto* (*Istoria monahilor din Egipt*) (395), care relatează călătoria unui grup de călugări din *Palaestina* la locurile monahismului egiptean, ar putea ilustra, în afara biografiilor de călugări şi eremiți, pe care le vom aminti mai jos, istoria vieții monahale[239].

---

[235] Vezi A. Martin, *op. cit.*, în *Histoire <<acéphale>>...*, p. 69-110; M. Redies, *Historia acephala*, în NP, 5, col. 635.

[236] Vezi E. Heck, *Lactantius*, în NP, 6, col. 1044; E. Cizek, *op. cit.*, p. 791-792; C. T. Arieşan, *Studiu introductiv*, în Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre morțile persecutorilor)*, traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de C. T. Arieşan, Timişoara, 2000, p. 5-69; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 435-436.

[237] Eus., *Mart. Pal.*; E. Popescu, *op. cit.*, p. 18-19; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 450-451.

[238] A. I. Adămuț, *op. cit.*, p. 218; Ch. Kannengiesser, *L'Histoire des Ariens d'Athanase d'Alexandrie: une historiographie de combat au IV*$^{e}$ *siècle*, în *L'Historiographie...*, p. 127-138.

[239] A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 54; U. Eigler, *Geschichtsschreibung*, în NP, 4, col. 1003; F. Tinnefeld, *Historia Monachorum*, în *ibidem*, 5, col. 640; L. Regnault, *op. cit.*, p. 8-9.

Un alt gen istoriografic care s-a bucurat de audiență în secolul al IV-lea a fost biografia. Aşa cum au arătat specialiştii, în spațiul cultural latin ea se originează în creații precum *carmina conuiualia* („cântece de laudă”), care glorificau amintirea oamenilor de seamă ai Romei[240], *neniae* (*naeniae*) („bocete”), care exaltau virtuțile defuncților[241], *laudationes funebres* („laude funebre”), care evocau strămoşii (*maiores*), virtuțile (*mores*) şi faptele (*res gestae*) celor dispăruți[242], *elogia* („elogii”), care enumerau magistraturile (*cursus honorum*, *honores*) celor decedați[243], *tituli* („inscripții funerare”)[244] şi *stemmata* („arbori genealogici”)[245]. În ultimul secol al Republicii, se cunosc mai mulți biografi ai unor personalități politice, dar operele lor nu s-au păstrat[246]. În acelaşi interval, Marcus Terentius Varro (116-27 î.H.) a scris 15 cărți de *Imagines* (*Imagini*), adică biografii de oameni celebri[247], iar Cornelius Nepos (cca 100-24 î.H.) a redactat, pe lângă *De uiris illustribus* amintit mai sus, o culegere de 20 de portrete ale unor conducători străini (*De excellentibus ducibus exterarum*

---

[240] P. Grimal, *op. cit.*, p. 56; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 48-49; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 28, 34.

[241] P. Grimal, *op. cit.*, p. 58-59; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 49; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 34.

[242] P. Grimal, *op. cit.*, p. 72-73; E. Cizek, *op. cit*, p. 34-35; H. Görgemanns, *Biographie*, în NP, 2, col. 686.

[243] P. Grimal, *op. cit.*, p. 57; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 49; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 35; H. Görgemanns, *op. cit.*

[244] P. Grimal, *op. cit.*, p. 73; E. Cizek, *op. cit.*, p. 35.

[245] *Ibidem*; J. Rist, *Genealogie*, în NP, 4, col. 907-908.

[246] Aceşti autori şi oamenii politici despre care au scris sunt: L. Voltacilius Pitholaus (Pompeius), L. Cornelius Balbus (Caesar), C. Oppus (Caesar, Cassius, Scipio cel Bătrân), Varro (Pompeius), Tiro (Cicero) – cf. H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 686; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 237.

[247] H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 684; E. Cizek, *op. cit.*, p. 237-238.

*gentium* - *Despre căpeteniile importante ale popoarelor străine*)[248]. În timpul Principatului, au compus biografii în limba latină Q. Curtius Rufus (sec. I) (*De rebus gestis Alexandri Macedonis libri decem* - *Zece cărți despre faptele lui Alexandru Macedon*)[249], Gaius Fannius (sec. I), autor de aşa-numiți *exitus*, care narau „sfârşitul" unor aristocrați căzuți victimă principilor[250], Publius Cornelius Tacitus (cca 57-120) (*De uita et moribus Iulii Agricolae* - *Despre viața şi moravurile lui Iulius Agricola*)[251], Gaius Suetonius Tranquillus (cca 70-130) (*De uiris illustribus* - *Despre bărbații iluştri*; *Vitae duodecim Caesarum* - *Viețile celor doisprezece cezari*), căruia i se datorează elaborarea schemei clasice a genului[252], Marius Maximus[253], autor, pe vremea lui

---

[248] U. Eigler, *op. cit.*, col. 840; H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 684; E. Cizek, *op. cit.*, p. 233-235.

[249] P. Grimal, *op. cit.*, p. 299-301; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 442-445; R. Porod, *Curtius [II 8] Q. C. Rufus*, în NP, 3, col. 248-249.

[250] E. Cizek, *op. cit.*, p. 435; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 18, 24-25, 35-36.

[251] P. Grimal, *op. cit.*, p. 370; idem, *Tacit*, traducere de G. Creția şi L. Cotea, Bucureşti, 2000, p. 94-115; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 555-556; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 129; H. Görgemanns, *op. cit.*

[252] E. Cizek, *Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars de Suétone*, Bucureşti-Paris, 1977; idem, *Istoria literaturii latine*, II, p. 606; P. Grimal, *op. cit.*, p. 384; A. Chastagnol, în SHA, p. XXXVI; H. Görgemanns, *op. cit.*; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XLVI; M. Festy, *op. cit.*, p. XXXIX: 1/ numele, originea, cariera anterioară, proclamarea; 2/ caracteristicile generale ale domniei, politica internă, legislația, lucrările publice; 3/ politica externă, luptele cu uzurpatorii; 4/ modul de viață, calitățile şi defectele; 5/ moartea, durata vieții şi a domniei, onoruri funebre sau *damnatio memoriae*.

[253] Acelaşi cu L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus, un *homo nouus* intrat în ordinul senatorial prin 180 şi care a parcurs o carieră strălucită – PIR$^2$, M 308; W. Eck, *Marius [II 10] L. M. Maximus Perpetuus Aurelianus*, în NP, 7, col. 908; A. Chastagnol, în SHA, p. LIV-LV.

Alexander Severus (222-235), al unei cărţi dedicată vieţii lui Nerva (96-98) şi al unei culegeri de doisprezece (?) biografii imperiale, pierdută, din nefericire, dar despre care ştim din trimiterile făcute la ea în *Historia Augusta*[254], şi alţii[255]. Dintre scrierile greceşti, amintim *Perí tou bíou tou Kaísaros*

---

[254] După cum rezultă din SHA, împăraţii cărora le-a scris biografia sunt Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Pertinax, Septimius Severus, Elagabal; lor li s-ar putea adăuga, după R. Syme, Nerva, Didius Iulianus, Caracalla şi Macrinus - vezi în primul rând A. Chastagnol, în SHA, p. LII-LIX; adaugă V. Iliescu, *Studiu introductiv*, în *Istoria augustă*, studiu introductiv V. Iliescu, partea I, traducere şi note D. Popescu, partea a II-a, traducere şi note C. Drăgulescu, Bucureşti, 1972, p. 14; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 742; idem, *La poétique de l'histoire dans l'Histoire Auguste*, în REL, 74, 1996, p. 290-292; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 197; H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 686; W. Eck, *op. cit*; M. Hose, *Geschichtsschreibung*, în NP, 4, col. 998. Aşa cum arată exegeţii, biografiile lui Marius Maximus au putut fi utilizate şi de breviatorii din veacul al IV-lea (P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXXI-XXXII; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXVIII; M. Festy, *op. cit.*, p. XXV-XXVII) sau de Ammianus Marcellinus (É. Galletier, *Introduction*, în Ammien Marcellin, *Histoire*, I (*Livres XIV-XVI*), texte établi et traduit par É. Galletier, avec la collaboration de J. Fontaine, deuxième tirage, Paris, 1978 („Les Belles Lettres"), p. 25).

[255] Unii cercetători au vorbit despre un istoric necunoscut (*Ignotus*), mai serios decât Marius Maximus („the good biographer", cum îl numeşte R. Syme), care ar fi scris după anul 217 o culegere de unsprezece biografii imperiale, izvorul principal pentru *Historia Augusta*; André Chastagnol, printre alţii, contestă existenţa lui – vezi A. Chastagnol, în SHA, p. LV-LVII; în acelaşi sens şi P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXVII; vezi şi V. Iliescu, *op. cit.*, p. 14-15; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 743; M. Festy, *op. cit.*, p. XXV, nota 46. De asemenea, s-a vorbit şi despre un istoric „Cordus", menţionat, de asemenea, în *Historia Augusta*, care la sfârşitul secolului al III-lea ar fi compus biografii de împăraţi (H. Görgemanns, *op. cit.*); A. Chastagnol îl include în categoria „autorilor apocrifi", la fel ca şi un anume „Onesimus", citat, de asemenea, în SHA, care ar fi scris o „viaţă" a lui Probus – A. Chastagnol, în SHA, p. CVIII-CX; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 742-743; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1996, p. 293; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 197-198.

*Augústou* (*Despre viața împăratului Augustus*) a lui Nikolaos din *Damascus* (cca 64 î.H. – 30 d.H.)[256], *Bíoi parállēloi* (*Vieți paralele*) a lui Plutarchos din *Cheroneia* (46-127)[257] şi monografia despre Septimius Severus (193-211) a lui Antipater din *Hierapolis* (sec. III)[258].

În secolul al IV-lea, biografia, cu precădere cea imperială, a proliferat[259]. Faptul nu trebuie să surprindă: într-o lume a oamenilor noi, într-o societate în care valorile se primeneau iar modelele antropologice tradiționale erau concurate cu succes de cele creştine, fundamentate pe criterii revizuite de asumare a existenței, cunoaşterea personalităților reprezentative din trecutul mai îndepărtat sau mai recent al statului, a manierei în care acestea au interacționat cu mediul social, a ideilor care le-au călăuzit acțiunea publică sau le-au jalonat viața privată era o necesitate. Unele dintre *breuiaria* despre care am discutat mai sus erau, în bună măsură, un colaj de „*uitae* epitomate"[260]. Ceea ce ni se pare extrem de interesant în aceste lucrări este atenția deosebită pe care autorii lor au acordat-o unor *homines noui*, adevărate *exempla* pentru contemporanii lor deprinşi de curând cu treburile publice. Aceasta ar putea fi una dintre explicațiile simpatiei resimțite în *Origo gentis Romanae* pentru Marcus Porcius Cato, „*genere Tusculanus*", „*praetor iustissimus*"[261], sau pentru Marcus Tullius Cicero, „*genere Arpinas, patre equite Romano natus*"[262]. La fel, nu sunt întâmplătoare lipsa de

---

[256] H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 684; K. Meister, *op. cit.*, col. 921.

[257] H. Görgemanns, *op. cit.*; C. B. R. Pelling, Th. Heinze, *Plutarchos (Πλούταρχος)*, în NP, 9, col. 1160-1164.

[258] M. Hose, *op. cit.*

[259] E. Cizek, *op. cit.*, p. 24.

[260] *Ibidem*, p. 193.

[261] Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 47, 1-9.

[262] *Ibidem*, 81, 1-5.

exigență a lui Aurelius Victor pentru tetrarhi, suverani descinzând din mediul rustic şi inculți, dar cu merite incontestabile în administrarea statului[263], şi admirația nedisimulată pentru principii „*externi*” care au contribuit la creşterea prestigiului Imperiului[264]. În sfârşit, printre interpretările propuse pentru exaltarea calităților lui Marcus Ulpius Traianus (98-117), „*ex urbe Tudertina*”, în *Epitome de Caesaribus*[265], s-ar putea insera şi cea de mai sus.

În secolul al IV-lea au circulat şi lucrări biografice autonome. Una dintre acestea a putut fi *Enmannsche Kaisergeschichte* (*Istoria imperială a lui Enmann*) (prescurtat, *EKG* sau *KG*), numită astfel de la cel care a

---

[263] Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26: „*His sane omnibus Illyricum patria fuit: qui, quanquam humanitatis parum, ruris tamen ac militiae miseriis imbuti, satis optimi rei publicae fuere*”; vezi şi P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XIX.

[264] *Ibidem*, 11, 13: „*Ac mihi quidem audienti multa legentique, plane compertum urbem Romam externorum uirtute atque insitiuis artibus praecipue creuisse*”; 39, 16: „*Quid ea memorem asciuisse consortio multos externosque tuendi prolatandiue gratia iuris Romani?*”; vezi şi P. Dufraigne, *op. cit.*

[265] Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XIII, în special 2: „*Iste talem se rei publicae praebuit qualem uix aegreque exprimere ualuerint summorum scriptorum miranda ingenia…*”; 3: „*... habens diligentiam in re militari, in ciuilibus lenitatem, in subleuandis ciuitibus largitionem*”; 4: „*Cumque duo sint quae ab egregiis principibus exspectentur, sanctitas domi, in armis fortitudo, utrobique prudentia, tantus erat in eo maximarum rerum modus ut quasi temperamento quodam uirtutes miscuisse uideretur…*”; 5: „*Liberalis in amicos et, tamquam uitae condicione par, societatibus perfrui*”; 7: „*... cum satis sit excultum atque emendatum dixisse*”; 10: „*Quae omnia eo maiora uisebantur quod, per multos atque atroces tyrannos perdito atque prostrato statu Romano, in remedium tantorum malorum diuinitus credebatur opportune datus*”. De altfel, în Antichitatea târzie, Traianus încarna idealul senatorial de împărat *primus inter pares*, *optimus princeps*, *diuus ex hominibus factus* – cf. L. Cracco Ruggini, *Modello politico classico per un imperatore cristiano (IV-VI secolo)*, în *Identità e valori…*, p. 243-249.

demonstrat existenţa ei - Alexander Enmann. În anii 1883-1884, analizând similitudinile decelabile în *breuiarium*-ul lui Aurelius Victor şi al lui Eutropius, în *Historia Augusta*, *Epitome de Caesaribus* şi în alte scrieri istorice, el a susţinut ideea provenienţei lor dintr-o sursă comună. După savantul german, această operă, astăzi pierdută, se înfăţişa ca o suită de biografii imperiale de întindere inegală, ce acoperea intervalul dintre bătălia de la *Actium* din 31 î.H. şi cea de la *Argentoratum* (Strasbourg) din 357 d.H.[266]. Cei mai mulţi cercetători contemporani admit că o asemenea culegere a putut fi realizată în prima jumătate a secolului al IV-lea[267]. Totuşi, unii se îndoiesc de acest lucru, invocând, printre alte argumente, absenţa oricărei menţiuni despre scrierea respectivă şi despre autorul ei în vreo sursă istorică[268].

În jur de 379, poetul Decius Magnus Ausonius (cca 309/10-395) din *Burdigala* (Bordeaux) a schiţat în catrene portretele a doisprezece împăraţi care au urmat celor descrişi de Suetonius în *Vitae duodecim Caesarum*, respectiv Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Antoninus, Commodus, Helvius Pertinax, Didius Iulianus, Severus Pertinax, Bassianus Antoninus *siue* Caracalla, „Opilius”

[266] A. Enmann, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch de viris illustribus Romae: Quellenstudien*, în *Philologus*, Supplementband 4, 4. Heft, 1883, p. 335-501.

[267] V. Iliescu, *op. cit.*, p. 15; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 743; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1996, p. 291-292; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 197; A. Chastagnol, în SHA, p. XVIII, LXIX-LXXI; R. W. Burges, *On the Date of the Kaisergeschichte*, în CPh, 90, 1995, p. 111-128; M. Hose, *Geschichtsschreibung*, în NP, 4, col. 999; J. Hellegouarc’h, *op. cit.*, p. XXIX; M. Festy, *op. cit.*, p. XIII-XV.

[268] P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXVI-XXVII; opinia lui e criticată de M. Festy, *op. cit.*, p. XIV, nota 19.

Macrinus, Antoninus Heliogabalus; valoarea istorică a acestor microbiografii este redusă[269].

O scriere care a pus la încercare sagacitatea multor erudiți este așa-numita *Historia Augusta* (*Istoria augustă/ împărătească*)[270]. Singurul element cert legat de această lucrare este conținutul său, respectiv o colecție de biografii ale suveranilor din veacurile II-III, începând cu cea a lui Hadrianus (117-138) şi sfârşind cu cea a lui Numerianus (283-284), lipsind totuşi portretele principilor dintre 244-260. În rest, aproape totul este controversat – titlul, autorul, data compunerii, metoda, intențiile; nu vom insista[271]. Astfel, titlul său adevărat nu se cunoaşte[272], cel amintit mai sus fiind dat în 1603 de editorul Isaac Casaubon[273]. Nici

---

[269] Aus., *Caes.* După unii cercetători, aceste microbiografii ar fi constituit nucleul operei lui Marius Maximus – vezi A. Chastagnol, în SHA, p. LIV.

[270] Numită şi *Scriptores Historiae Augustae* (*Scriitorii istoriei auguste/ împărăteşti*).

[271] Despre controversele legate de această lucrare, vezi V. Iliescu, *op. cit.*, p. 7-27; K.-P. Johne, *Historia Augusta*, în NP, 5, col. 637-640; A. Chastagnol, în SHA, p. IX-CLXXVII, cu bogată bibliografie, pe care îl urmăm îndeaproape; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 754-755; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1997, p. 282-286; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 187-189.

[272] În cel mai bun şi mai vechi manuscris al operei, *Codex Palatinus Latinus* 899, păstrat la Biblioteca vaticană, datând din secolul al IX-lea, apare formula: „*Vitae diuersorum principum et tyrranorum a diuo Hadriano usque ad Numerianum*” (*Viețile diverşilor împărați şi uzurpatori de la divinul Hadrianus la Numerianus*) – cf. A. Chastagnol, în SHA, p. XI şi nota 3; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 754; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 187.

[273] Acest titlu i-a fost dat de editor după o indicație din *Vita Taciti*, X, 3, unde se acreditează ideea că împăratul din secolul al III-lea ar fi un urmaş al istoricului: „*Cornelium Tacitum, scriptorem historiae Augustae, quod parentem suum eundem diceret...*”; A. Chastagnol, în SHA, p. X-XI şi nota 1; vezi şi K.-L. Johne, *op. cit.*, col. 637; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 754; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 187.

numele autorului nu se ştie, biografii pomeniţi de text – şase la număr[274] - fiind pseudonime ale unuia şi aceluiaşi realizator al celor peste 60 de „vieţi”[275]. Cât priveşte data redactării, cercetările recente au demonstrat că ea poate fi plasată în ultimul deceniu al secolului al IV-lea, revizia finală având loc prin 399-400[276]. Anonimul a avut ca model pe Suetonius Tranquillus, pe care-l caracterizează ca „*emendatissimus et candidissimus scriptor*” („cel mai desăvârşit şi mai limpede scriitor”)[277], dar metoda sa e mai sofisticată. Adunându-şi informaţiile dintr-un mare număr de istorici ai veacurilor II-IV (Marius Maximus, Cassius Dio, Herodianus, Dexippos, Lactantius, Aurelius Victor, Eutropius, *EKG*, Festus, *Epitome de Caesaribus*, Ammianus Marcellinus, Hieronymus, Eunapios)[278] şi ornându-şi discursul cu expresii împrumutate din literatura greacă şi latină studiată la şcolile de retorică ale timpului (în special

[274] Aelius Lampridius, Aelius Spartianus, Vulcacius Gallicanus, Iulius Capitolinus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus – A. Chastagnol, în SHA, p. X, XXXVII, XXXIX, XL, XLV, CII-CV; vezi şi P. Grimal, *op. cit.*, p. 406; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 754.

[275] Pentru problema autorului, vezi A. Chastagnol, în SHA, p. XV-XVI, XXV; E. Cizek, *op. cit.*, p. 755; idem, *Istoria în Roma antică*..., II, p. 188; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1997, p. 282-286; P. Grimal, *op. cit.*, p. 406-407.

[276] Urmăm aici pe A. Chastagnol, în SHA, p. XV, XXXI, XXXIII-XXXIV, XLVI-XLVII, LXXIII, LXXXIX, XCVIII-XCIX; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 755; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 188-189; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1997, p. 284; K.-P. Johne, *op. cit.*, col. 637-638; P. Grimal, *op. cit.*, p. 407.

[277] *Quadr. tyr.*, I, 1; vezi şi I, 2; A. Chastagnol, *op. cit.*, p. XXXV-XXXVI, LXXXIV; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 758-759; idem, *Istoria în Roma antică*..., II, p. 195-198; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1997, p. 293-297.

[278] A. Chastagnol, în SHA, p. LII-LXXIII, LXXXV, LXXXIX-XC, XCIII-XCVII; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 755-756.

Homer, Cicero, Vergilius)[279], autorul a amestecat în opera sa, adeseori voit, realitatea cu ficțiunea, adevărul cu minciuna, autenticul cu falsul, seriozitatea cu amuzamentul, intrigându-i pe istoricii contemporani[280]. Astfel, mesajul său prezintă pe alocuri laturi obscure, ce maschează atitudini refulate, intenții ascunse, precauție. Toate acestea fac din *Historia Augusta* „l'ouvrage le plus énigmatique que nous ait légué l'Antiquité", cum o caracteriza André Chastagnol[281]; valoarea sa în istoria istoriografiei e, însă, indiscutabilă[282].

Pentru discuția de față, importantă este evidențierea „atmosferei religioase" şi a „ambianței profane" pe care această scriere le degajă[283]. Autorul anonim e, neîndoielnic, un păgân, un credincios sincer în zeii panteonului roman, un admirator al riturilor şi obiceiurilor ancestrale, un observator scrupulos al semnelor divine, un intelectual tolerant[284]. În acelaşi timp, el e un critic voalat al „noului regim creştin" şi al valorilor religiei de curând învingătoare[285]. Exegeții au depistat numeroase exemple; vom aminti doar câteva: dezaprobarea manifestată față de introducerea la Roma a

---

[279] A. Chastagnol, în SHA, p. LXXIV-LXXXIII, LXXXVI-LXXXIX.

[280] *Ibidem*, p. C-CXXXI.

[281] *Ibidem*, p. I.

[282] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 756-759; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 187-205; idem, *op. cit.*, în REL, 74, 1997, p. 282-298.

[283] Vezi în special A. Chastagnol, în SHA, p. CXXXII-CLXXIV, căruia îi aparțin expresiile citate; adaugă lucrările lui E. Cizek citate anterior; P. Grimal, *op. cit.*, p. 407; K.-P. Johne, *op. cit.*, col. 638.

[284] Semnificativă e, în acest sens, biografia lui Alexander Severus (222-235), care creionează tipul ideal al împăratului tolerant; vezi în special *Alex. Sev.*, XXII, 4; XXIX, 2; XXXI, 4; XLIII, 6-7; XLV, 6-7; LI, 7-8; cf. şi A. Chastagnol, în SHA, p. CXLIV-CXLVII.

[285] Vezi S. A. Sterz, *Christianity in the Historia Augusta*, în *Latomus*, 36, 1977, 3, p. 694-715; A. Chastagnol, în SHA, p. CXXXIV-CXLVI, căruia îi aparține sintagma pusă între ghilimele.

cultului syrian al lui Baal din *Emesa* (Homs, Syria) de către Elagabalus (218-222) şi faţă de intenţia acestuia de a aduna în templul noii divinităţi de pe Palatin simbolurile sacre ale tuturor credinţelor vechi[286] viza, în fond, politica inovatoare în materie de religie a lui Constantinus I (306-337)[287]; la fel, stigmatizarea împăratului din dinastia Severilor amintit pentru refuzul său de a se conforma ceremoniilor publice tradiţionale[288] ţintea, de fapt, în Theodosius I (379-395)[289], ale cărui decrete din 391-392 interziceau toate formele cultului antic[290]; evocarea Victoriei romane printre semnele divine care au prezis destinul imperial al lui Alexander Severus[291] era o aluzie la episodul atât de dureros pentru aristocraţia conservatoare al suprimării altarului Victoriei din *Curia* romană în 382 şi 384[292]. Pe de altă parte, ca toţi istoricii păgâni ai vremii lui, autorul biografiilor imperiale dă glas ideilor politice ale cercurilor senatoriale - refacerea demnităţii pierdute a Senatului, implicarea lui în desemnarea împăraţilor şi în delegarea către aceştia a puterilor „constituţionale" (*tribunicia potestas*, *imperium*), colaborarea paritară cu principii, inviolabilitatea *clarissimi*-lor; astfel se explică admiraţia neţărmurită pe care o afişează

---

[286] *Heliog.*, I, 6; III, 4-5; VI, 5-9; VII, 1-8; M. Pietrzykowski, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal*, în ANRW, II/16.3, 1986, p. 1816-1822; M. Frey, *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal* (Einzelschriften 62), Stuttgart, 1989, p. 64-86.

[287] R. Turcan, *Héliogabale précurseur de Constantin*, în BAGB, 1, 1988, p. 38-52; idem, *Cultele orientale*..., p. 210; A. Chastagnol, în SHA, p. CXXXVIII-CXXXIX, 494-495.

[288] *Heliog.*, XV, 7.

[289] A. Chastagnol, în SHA, p. CXXXIX.

[290] *CTh*, XVI, 10, 10 (24 febr. 391); 10, 11 (16 iunie 391); 10, 12pr. (8 nov. 392); 10, 12, 1 (8 nov. 392); 10, 12, 2 (8 nov. 392); 10, 12, 3 (8 nov. 392); vezi şi A. Chastagnol, în SHA, p. CXXXIX.

[291] *Alex. Sev.*, XIV, 2.

[292] A. Chastagnol, în SHA, p. CXLI.

față de împărații Antonini și față de Alexander Severus și aversiunea nedisimulată față de suveranii autoritari și imorali (Commodus, Caracalla, Elagabalus, Carus) sau față de unii uzurpatori („*tyrannes*”, „*latrones*”)[293]. În concluzie, *Historia Augusta* e un bun exemplu pentru modul în care biografia a oglindit cadrul politic și spiritual de la finele veacului IV.

În secolul respectiv își are începuturile și biografia imperială creștină. Întemeietorul genului este considerat Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340), pe seama căruia este pusă o lucrare cunoscută îndeobște sub titlul latinesc *Vita Constantini* (*De uita Constantini*) (*Viața lui Constantin/ Despre viața lui Constantin*) (cca 337)[294]. Ea are un caracter encomiastic, autorul exagerând „creștinismul” împăratului, înfățișat ca un suveran harismatic, plăcut lui Dumnezeu, un model de viață pioasă; ea a pus bazele ideologiei imperiale creștine[295]. Alte biografii ale lui Constantinus I (306-337), semnate de Praxagoras din *Athena* (?), Bemarchios din *Caesarea* (?) și Eustochios din *Cappadocia* (?), s-au pierdut[296]. S-a păstrat, în schimb, un scurt text despre „originea” sau „istoria” împăratului Constantinus – *Origo Constantini imperatoris*, inclus în culegerea numită *Excerpta Valesiana* sau *Anonymus Valesianus* din secolul al XVII-lea. El a fost redactat de un anonim păgân cândva între

[293] *Ibidem*, p. CLI-CLXIV.

[294] Titlul grecesc exact nu se cunoaște; el putea să fie Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου (*[Cuvânt] despre viața fericitului împărat Constantin*) – E. Popescu, *op. cit.*, p. 19.

[295] Despre această lucrare, cf. A. Momigliano, *op. cit.*, p. 80-81, 93-94; E. Popescu, *op. cit.*, p. 19-44; J. Rist, *Eusebios/ - us [7] Eusebius von Kaisareia*, în NP, 4, col. 309; H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 685; Eusebius' *Life of Constantine*, introduction, translation and commentary by A. Cameron and S. G. Hall, Oxford, 1999, p. 1-53; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, 452-453; vezi și *supra*.

[296] M. Hose, *op. cit*.

381-395, care, însă, s-a inspirat, cu probabilitate, dintr-o autobiografie a împăratului. După anul 417/8, când Orosius şi-a publicat *Historia aduersos paganos*, un scriitor creştin a operat ajustări în textul primar al lui *Origo*, inserând fragmente din cartea a VII-a a istoriei orosiene; ele dezvăluie atitudinea antipăgână a interpolatorului[297]. Prin urmare, aşa cum a arătat Arnaldo Momigliano, această mică lucrare e un interesant caz de schimbare de către creştini a caracterului şi intenţionalităţii unei opere păgâne „neutre" din punct de vedere religios[298].

Aşa cum s-a amintit mai sus, creştinismul a propus societăţii în care fusese acceptat propriile valori şi modele de comportament. Exemplele de fideli care, prin patimile şi martiriul lor, au păstrat învăţătura Mântuitorului, continuând jertfa Acestuia, de prelaţi recunoscuţi pentru fervoarea credinţei lor sau pentru opera de întărire a Bisericii, de pustnici şi călugări care exaltau pietatea prin viaţa lor ascetică, dăruită zidirii spirituale, de gânditori dedicaţi statornicirii şi apărării adevărurilor revelate, de credincioşi vestiţi pentru desăvârşirea traiului lor au făcut obiectul a numeroase biografii redactate pe parcursul veacului al IV-lea; astfel s-a născut, ca subspecie a biografiei, hagiografia. Originile ei coboară în *Passiones Apostolorum* (*Patimile apostolilor*), *Acta martyrum* (*Faptele martirilor*) şi *Passiones martyrum* (*Patimile martirilor*) din secolele II-III şi din vremea Tetrarhiilor[299]. Printre primele biografii

---

[297] Pentru întreaga problematică legată de acest text, vezi I. König, în *Origo Constantini. Anonymus Valesianus*, I, *Text und Kommentar*, trier, 1987, p. 1-30; adaugă: A. Momigliano, *op. cit.*, p. 87-88; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 743; A. Chastagnol, în SHA, p. LXX; M. Hose, *op. cit.*, în NP, 4, col. 999.

[298] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 88.

[299] Eus., *HE*, *passim*; I. Rămureanu, *Studiu introductiv*, în *Actele martirice*, studiu introductiv, traducere, note şi comentarii de I.

autonome de sfinți creştini se numără *Vita Cypriani* (*Viața lui Ciprian*) a diaconului Pontius, dedicată episcopului Carthaginei, Thascius Caecilius Cyprianus, martirizat la 14 septembrie 258[300], şi *Despre viața lui Pamfil*, preot din *Caesarea Palaestinae*, căzut pentru credință la 12 februarie 309, scrisă de Eusebius (cca 260-340) prin 311-313[301]. Dar adevăratul model al genului l-a constituit *Viața cuviosului părintelui nostru Antonie* (lat. *Vita S. Antonii*) alcătuită de Atanasie de *Alexandria* (295-373) pe la 357 sau între 365-370[302], care a fost repede cunoscută în întreaga lume creştină[303]. În ultimul sfert al secolului al IV-lea şi la începutul celui următor au fost publicate mai multe biografii de ϑεῖοι ἄνδϱες („oameni îndumnezeiți"), eremiți, călugări, episcopi etc.: *Vita Sanctae Macrinae* (380), *Vita Sancti Gregorii Thaumaturgii* (387), *De uita Mosis* (după 390) ale lui Grigorie de *Nyssa* (cca 335-394)[304]; *Vita Sancti Pauli primi eremitae* (376), *Vita Malchi monachi captiui* (390-

---

Rămureanu, Bucureşti, 1982 (PSB, 11); P. Nautin, *Lettre de l'Église de Lyon et Vienne*, în DECA, II, p. 1435; V. Saxer, *Martyrologie*, în *ibidem*, p. 1585-1586; H. Görgemanns, *op. cit.*, col. 685; W. Berschin, *Biographie*, în NP, 2, col. 687; U. Eigler, *Geschichtsschreibung*, în *ibidem*, 4, col. 1001; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 239-244, 418-419, 438-439.

300 Hier., *Vir. ill.*, LXVIII; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 410, 418.

301 Hier., *Vir. ill.*, LXXV; LXXXI; E. Popescu, *op. cit.*, p. 18.

302 PSB, 15, p. 191-245; Hier., *Vir. ill.*, LXXXVII-LXXXVIII; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 81, 92-93; A. Quacquarelli, *Lavoro e ascesi…*, p. 15; idem, *Reazione pagana…*, p. 64; idem, *Esegesi biblica…*, p. 129; H. Görgemanns, *op. cit.*; W. Berschin, *op. cit.*; K. Savvidis, *Antonios [5, der Große]*, în NP, 1, col. 807-808; A. I. Adămuț, *op. cit.*, p. 218-221; A. Regnault, *op. cit.*, p. 7.

303 Hier., *Vir. ill.*, CXXV; A. Quacquarelli, *Lavoro e ascesi…*

304 Vezi *supra*; H. Görgemanns, *op. cit.*; A. I. Adămuț, *op. cit.*, p. 257; H. Crouzel, *Grégoire Le Thaumaturge*, în DECA, I, p. 1116-1117; Ch. Markschies, *Gregorios [1] Thaumaturgos*, în NP, 4, col. 1212.

391), *Vita Sancti Hilarionis* (după 391), *Epitaphium Sanctae Paulae* (*Ep.* 108), *De uita Sanctae Marcellae* (*Ep.* 127) – toate ale lui Hieronymus (cca 331/347-419/20)[305]; *Epistula de fide, uita et obitu Ulfilae* (*Scrisoare despre credința, viața şi moartea lui Ulfila*) (381-397) a lui Auxentius de *Durostorum* (sec. IV)[306]; *Vita Sancti Martini* (397) de Sulpicius Severus (†411)[307]; *Vita Sancti Pachomii*, scrisă de un anonim spre sfârşitul secolului al IV-lea[308]; *Historia Lausiaca* (*Istoria lausiacă*) (cca 400) – o culegere de notițe consacrate unor pustnici, călugări şi laici pe care Palladios din *Galatia* (363-431) i-a cunoscut în Egipt şi *Palaestina*[309]; *Vita Sancti Ambrosii* (412/3 sau 422) a lui Paulinus de Mediolanum (cca 370-?)[310] ş.a.

Modelelor de înțelepciune şi sfințenie ale creştinismului, păgânismul i-a opus pe cele proprii. Unul dintre acestea a fost împăratul Iulianus (361-363), a cărui domnie scurtă şi glorioasă a făcut obiectul scrierilor apologetico-panegiriste, astăzi pierdute, ale lui Satorninos Saloustios Secoundos (?-379)[311], Oreibasios din *Pergamon* (cca 320-390/400)[312],

---

305 Hier., *Vir. ill.*, CXXXV; A. Quacquarelli, *Reazione pagana…*, p. 64; idem, *Esegesi biblica…*; W. Berschin, *op. cit.*, col. 687-688; L. Regnault, *op. cit.*, p. 9.

306 FHDR, II, p. 110-113; M. Simonetti, *Auxence de Durostorum*, în DECA, I, p. 321; idem, *Ulfila*, în *ibidem*, II, p. 2501.

307 A. Quacquarelli, *Reazione pagana…*; idem, *Esegesi biblica…*; W. Berschin, *op. cit.*, col. 688; U. Eigler, *op. cit.*, col. 1003.

308 A. Quacquarelli, *Lavoro e ascesi…*, p. 33-39; idem, *Reazione pagana…*, p. 64; L. Regnault, *op. cit.*, p. 10.

309 A. Quacquarelli, *Lavoro e ascesi…*, p. 36; idem, *Reazione pagana…*, p. 65; idem, *Esegesi biblica…*; F. Tinnefeld, *op. cit.*; U. Eigler, *op. cit.*; K. Savvidis, *Palladios (Παλλάδιος) [3]*, în NP, 9, col. 193; L. Regnault, *op. cit.*, p. 9.

310 A. Quacquarelli, *Reazione pagana…*, p. 64-65; W. Berschin, *op. cit.*; J. Gruber, *Paulinus [3] P. von Mainland*, în NP, 9, col. 425.

311 G. Rochefort, *op. cit.*, p. XXII.

Kyllenios (sec. IV)[313], Chorobutus (sec. IV)[314], Magnus din *Carrhae* (sec. IV)[315], Eutychianus din *Cappadocia* (sec. IV)[316] şi Latinus Alcimus Alethius din *Burdigala* (sec. IV)[317]. De ce Iulianus? Deoarece, prin prestația politică, erudiția şi viața condusă după preceptele filosofiei de la care se revendica, el întruchipa pentru cercurile senatoriale tradiționale şi intelectualii păgâni ai veacului al IV-lea tipul monarhului ideal. Precedesorul şi, în acelaşi timp, modelul său era Marcus Aurelius (161-180)[318], despre care istoricul Herodianus (165-255) scria că „a fost singurul dintre împărați care nu a adeverit filosofia în cuvinte şi nici prin cunoştințe cu caracter de dogmă, ci printr-o fire demnă şi o viață cumpătată”[319]. În termeni apropiați a fost caracterizat Iulianus de unii dintre breviatori[320] şi de Ammianus

---

[312] Acesta a fost un apropiat al lui Iulianus; a redactat un fel de „jurnal” despre campaniile acestuia, pe care l-a pus la dispoziția lui Eunapios – vezi É. Galletier, *op. cit.*, p. 27; F. Paschod, *Introduction*, în Zosime, *Histoire nouvelle*, II/1 (*Livre III*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1979 („Les Belles Lettres”), p. XII-XIX; A. Touwaide, Th. Heinze, *Oreibasios*, în NP, 9, col. 15-16; M. Hose, *op. cit.*

[313] *Ibidem*.

[314] *Ibidem*.

[315] *Ibidem*; É. Galletier, *op. cit*.

[316] Acesta a redactat o lucrare despre războaiele persane ale lui Iulianus din 363 - PLRE, I, p. 319; É. Galletier, *op. cit.*; W. Portmann, *Eutychianus [1]*, în NP, 4, col. 324; M. Hose, *op. cit.*

[317] Aus., *Comm.*, II, 21-22; G. Rochefort, *op. cit.*, p. XXXIV.

[318] Pentru modelul politic reprezentat de Marcus Aurelius în Antichitatea târzie, cf. L. Cracco Ruggini, *op. cit.*, p. 249-251. Opinia lui Iulianus despre împăratul-filosof se găseşte în discursul *Kronia*, 328b-d; 329c; 333c-334c; 335c; 336b.

[319] Herod., I, 2.

[320] Eutr., X, 16, 2-3: „*uir egregius et rem publicam insigniter moderaturus, si per fata licuisset. Liberalibus disciplinis adprime eruditus, Graecis doctior atque adeo ut Latina eruditio nequaquam cum Graeca scientia conueniret, facundia ingenti et prompta, memoriae*

Marcellinus[321]. La rândul lui, retorul Themistios (317-388?) nu ezita să afirme că însăşi divinitatea îl desemnase să urce pe tron, pentru a rivaliza cu Alexandru, Marcus Aurelius şi alți principi vestiți pentru virtutea lor[322], pentru a egala pe Heracles, Dionysos, filosofii şi regii care au epurat lumea de rău[323] şi pentru a se ridica la înălțimea unor legislatori ca Solon, Pittacos şi Lycurg[324]; părăsind „filosofia de cameră pentru filosofia în aer liber” (τῆς ὑποστέγου φιλοσοφίας πρὸς τὴν ὑπαίθριον)[325], acceptând, aşadar, să abadoneze viața cotemplativă pentru cea activă, Iulianus refăcea, într-un anume fel, idealul platonician al republicii filosofice[326].

Gânditorii păgâni, în special cei din perioada târzie a marilor curente filosofice ale Antichității (neopythagorismul, medio- şi neoplatonismul)[327], erau, la rândul lor, *exempla*. Aşa cum se cunoaşte, în veacurile II-III, filosofia devenise un „mod de viață” bazat pe contemplație, asceză, experiență mistică, ce deschideau calea către cunoaşterea dumnezeiască[328]. Filosoful autentic era un ascet, un căutător neistovit al „Dumnezeului prim şi transcendent”[329], scopul

---

*tenacissimae, in quibusdam philosopho propior... M. Antonio non absimilis quem etiam aemulari studebat*”; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLIII, 5: „*Fuerat in eo litterarum ac negotiorum ingens scientia, aequauerat philosophos et Graecorum sapientissimos*”.

321 Amm., XVI, 1, 4-5; XXV, 4, 1-15.

322 Iulian., *Epist. Themist.*, 253a.

323 Iulian., *Epist. Themist.*, 253c-254a.

324 Iulian., *Epist. Themist.*, 254a; 262d.

325 Iulian., *Epist. Themist.*, 262d.

326 Vezi şi G. Rochefort, *Introduction*, în L’Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, II/1, *Discours de Julien Empereur*, texte établi et traduit par G. Rochefort, Paris, 1963 („Les Belles Lettres”), p. 4, 7.

327 M. Baltes, *Mittelplatonismus*, în NP, 8, col. 294-300; P. Hadot, *Neuplatonismus*, în *ibidem*, col. 873-879; M. Frede, *Neupythagorismus*, în *ibidem*, col. 879-880.

328 P. Hadot, *Ce este filosofia antică?*, p. 173-197.

329 Porph., *Vita Plot.*, 23.

vieții fiindu-i unirea cu „Zeul cel mai presus de toate”[330], așadar îndumnezeirea[331]. Nu era aceasta o alternativă la tipul de θεῖος ἀνήρ („bărbat divin”, „bărbat asemenea zeului”, „om îndumnezeit”) propus de creștinism? Așa lasă să se înțeleagă Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον (*Viața lui Apollonios din Tyana*) și Βίοι σοφιστῶν (*Viețile sofiștilor*) ale lui Philostratos (cca 170-250)[332], Κατὰ χριστιανῶν λόγοι (*Împotriva creștinilor*), Περὶ τοῦ Πυθαγόρου βίου (*Despre viața lui Pythagora*) și Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου (*Despre viața lui Plotin*) ale lui Porphyrios (cca 234-305/310)[333], Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου (*Despre viața pythagoriciană*) a lui Iamblichos (cca 240-325)[334]. La sfârșitul secolului al IV-lea, în contextul acutizării conflictului dintre păgânism și creștinism[335], figurile marilor înțelepți ai Antichității păgâne au revenit în actualitate; făcându-le cunoscute, intelectualii atașați credințelor ancestrale urmăreau să contrapună lui Isus modelul păgân al „omului îndumnezeit”[336], să denunțe exclusivismul religios

---

[330] *Ibidem*.

[331] Vezi și C. Bădiliță, *Despre viețile unor „bărbați îndumnezeiți”*, în Porphyrios, *Viața lui Pitagora. Viața lui Plotin*, în românește de A. Piatkowski, C. Bădiliță și C. Gașpar, ediție îngrijită de C. Bădiliță, Iași, 1998, p. 7-30.

[332] E. Bowie, *Philostratos (Φιλόστρατος) [5]*, în NP, 9, col. 889-890.

[333] P. F. Beatrice, *Porphyre. Philosophe*, în DECA, II, p. 2087-2089; R. Harmon, *Porphyrios (Πορφύριος)*, în *ibidem*, 10, col. 174-181, în special 175; C. Bădiliță, *op. cit.*

[334] L. Brisson, S. Paulus, *Iamblichos (Ἰάμβλιχυς)*, în NP, 5, col. 849-852; P. Hadot, *op. cit.*, în *ibidem*, 8, col. 876.

[335] Între 384-390, în contextul accentuării disputelor dintre cele două partide, Fl. Claudius Antonius, *consul prior* în 382, a scris poemele antipăgâne *carmen ad senatorem* și „*carmen ultimum*” – J.-M. Poinsotte, *Le consul de 382 Fl. Claudius Antonius fut-il un auteur antipaïen?*, în REL, 60, 1982, p. 298-312.

[336] G. Fowden, *The pagan holy man in late antique society*, în JHS, 102, 1982, p. 33-59.

al creştinismului în favoarea unui sincretism tolerant şi să încurajeze, astfel, cercurile anticreştine la rezistenţă. Aşa se explică publicarea de către neoplatonicianul Eunapios din *Sardes* (349-414) a unui ciclu de biografii de filosofi şi sofişti (cca 395-396)[337] şi traducerea în latină a *Vieţii lui Apollonios din Tyana* a lui Philostratos (cca 170-250) de către Virius Nicomachus Flavianus (?-394)[338]. Gestul celui din urmă avea o dublă conotaţie – spirituală şi politică. Pe de o parte, neopythagoricianul Apollonios (a doua jumătate a sec. I d.H.), preot al cultului lui Apollo, devenise de mult timp un simbol al sfinţeniei păgâne şi al luptei împotriva creştinismului. Se ştie, în acest sens, că, sub împăraţii tetrarhi, Hierokles Sossianus, înalt magistrat, cu un rol important în declanşarea persecuţiei din 303[339], a redactat o lucrare intitulată *Philalēthēs* (*Iubitorul de adevăr*), în care a comparat învăţătura lui Isus cu cea a lui Apollonios, considerându-l pe Mântuitor un *theourgos* („om înzestrat cu puteri divine"), la fel ca şi filosoful din *Tyana*; i-a răspuns cu virulenţă Eusebius din *Caesarea* (cca 260-340) în Πρὸς τοὺς ὑπὲρ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως Ἱεροκλέους λόγους (*Împotriva cuvintelor lui Hierokles în favoarea lui Apollonius de Tyana*) (înainte de 313)[340]. La rândul său, Eunapios scria că *Viaţa lui Apollonios* ar fi trebuit să se numească *Epidemia eis anthropous theou* (*Vizita unui zeu la oameni*)[341]. În sfârşit, autorul anonim al *Istoriei auguste* îl

---

[337] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 81; R. J. Penella, *Greek philosophers and sophists in the fourth century A. D. Studies in Eunapius of Sardis*, Leeds, 1990; A. Chastagnol, *op. cit.*, p. LXXII; P. Hadot, *op. cit.*

[338] PLRE, I, p. 347-349; W. Portmann, *Flavianus [2] Virius Nicomachus F.*, în NP, 4, col. 543.

[339] Lact., *Mort.*, XVI, 4.

[340] E. Popescu, *op. cit.*, p. 16; M. Frede, *Apollonios [14, von Tyana]*, în NP, 1, col. 887; B. Bleckmann, *Hierokles (Ἱεροκλῆς) [5] Sossianus H.*, în *ibidem*, 5, col. 541; C. Moreschini, E. Norelli, *op. cit.*, p. 453.

[341] *Apud* C. Bădiliţă, *op. cit.*, p. 26.

caracteriza astfel: „*celeberrimae famae auctoritatisque sapientem, ueterem philosophum, amicum uere deorum, ipsum etiam pro numine frequentandam… Quid enim illo viro sanctius, uenerabilius, antiquius diuiniusque inter homines fuit? Ille mortuis reddidit uitam, ille multa ultra homines et fecit et dixit*" („un înțelept cu un strălucit renume şi autoritate, filosof recunoscut şi prieten cu adevărat al zeilor, care trebuia să fie venerat el însuşi ca o divinitate… Căci ce putea fi mai sfânt, mai venerabil, mai simplu şi mai divin între oameni decât el? El a dat viață morților, a săvârşit şi a pronunțat multe lucruri supraomeneşti")[342].

Pe de altă parte, Nicomachus Flavianus a fost o personalitate politică şi culturală dominantă a puternicei reacții păgâne a aristocrației senatoriale tradiționale din Roma şi din Italia în ultimul sfert al veacului al IV-lea, în special după decretul din 8 noiembrie 392 de interzicere a cultelor păgâne şi sub principatul uzurpatorului Eugenius (12 mai 392 – 5 septembrie 394). Rufinus îl caracteriza ca un „*eruditus admodum uir*" („bărbat extrem de învățat")[343]. El era un bun cunoscător al dreptului augural[344] şi al ştiinței haruspicilor[345] şi un adorator fervent al lui Iupiter şi Hercule, divinitățile protectoare ale tetrarhilor[346]. A fost unul dintre consilierii devotați ai lui Eugenius (*praefectus palatio* în 393-394, consul în 394), luptând alături de acesta în adevăratul război religios purtat la începutul lui septembrie 394 împotriva împăratului creştin Theodosius I (379-395). Victoria acestuia din urmă în bătălia de la *Frigidus* a

---

[342] SHA, *Aurel.*, XXIV, 3 şi 8; vezi şi A. Chastagnol, în SHA, p. CXLII.

[343] Rufin., *HE*, II, 33 – *apud* A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 26.

[344] Macr., *Sat.*, I, 24, 17; A. Quacquarelli, *op. cit.*

[345] Rufin., *HE*, XI, 33 - *apud* A. Quacquarelli, *op. cit.*

[346] Theod., *HE*, II, 33; V, 24; H. Bloch, *op. cit.*; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 26-27.

compromis întregul efort restaurator al lui Nicomachus, care s-a sinucis[347].

Analistica, specie istoriografică venerabilă în mediul latin[348], ilustrată atât de strălucit în epoca augustană de Titus Livius (59 î.H. – 17 d.H.)[349] şi în cea antonină de Publius Cornelius Tacitus (cca 57-120)[350], a fost reprezentată în secolul al IV-lea de Virius Nicomachus Flavianus[351], care în 389-391, pe când îndeplinea magistratura de *praefectus praetorio Italiae, Illyriae et Africae* al lui Theodosius I (379-395)[352], a compus o lucrare intitulată *Annales* (*Anale*), dedicată împăratului amintit[353]. Textul ei nu s-a păstrat şi

---

[347] Despre Virius Nicomachus Flavianus şi acţiunea sa restauratoare, vezi PLRE, I, p. 347-349; J. J. O'Donnell, *op. cit.*; W. Portmann, *op. cit.*; F. Paschoud, *op. cit.*, în *Identità e valori*..., p. 236-240.

[348] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 117, 119-121, 237; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 20-21, 27-29, 50, 56; P. Grimal, *op. cit.*, p. 73, 75, 89, 90; M. Chassignet, *op. cit.*, p. VII-LXXXVIII; U. W. Scholz, *Fabius [I 35] F. Pictor, Q.*, în NP, 4, col. 373-374.

[349] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, I, p. 359-379; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 91-106; P. Grimal, *op. cit.*, p. 285-289; M. Fuhrmann und P. C. Schmidt, *Livius [III 2] L., T.*, în NP, 7, col. 377-382. Sub principatul lui Tiberius (14-37), a compus *Annales* A. Cremutius Cordus – cf. P. Grimal, *op. cit.*, p. 290.

[350] E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 560-562; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 128-149; P. Grimal, *op. cit.*, p. 372; idem, *Tacit*, p. 230 urm.

[351] Vezi *supra*.

[352] Vezi *supra*, la care adaugă J. J. O'Donell, *The Career of Virius Nichomachus Flavianus*, în *Phoenix*, 32, 1978, p. 129-143; D. Vera, *La carriera di Virius Nicomachus Flavianus e la prefettura dell'Illirico oriental nel IV secolo d.C. (II)*, în *Athenaeum*, 61, 1983, 3-4, p. 390-426; R. M. Errington, *The Praetorian Prefectures of Virius Nicomachus Flavianus*, în *Historia*, 41, 1992, p. 439-461.

[353] W. Portmann, *Flavianus [2] Virius Nicomachus F.*, în NP, 4, col. 543; M. Festy, *op. cit.*, p. XV-XVI; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 753; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 182; M. Hose, *Geschichtsschreibung*, în NP, 4, col. 999.

nici o sursă literară n-o aminteşte, dar avem cunoştință despre existența ei dintr-o inscripție din 13 septembrie 431[354]. Cât priveşte conținutul, exegeții apreciază, pe baza studierii concordanțelor dintre *Breuiarium*-ul lui Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, *Res gestae* a lui Ammianus Marcellinus şi *Historia nea* a lui Zosimos, că materia *Analelor* o constituia istoria Principatului de la împărații secolului I, foarte probabil Tiberius (14-37), până la anul 383[355].

Un loc aparte în istoriografia secolului al IV-lea îl ocupă Ammianus Marcellinus (cca 330-400)[356], un antiochian stabilit la Roma, unde între 379/80 şi 396/8[357] a redactat *Rerum gestarum libri* (*Cărți de istorie/ de fapte petrecute*)[358]. Cele 31 de cărți ale operei sale, din care s-au păstrat numai 18 (XIV-XXXI), povesteau „faptele petrecute de la principatul lui Caesar Nerva şi până la moartea lui

---

[354] CIL, VI, 1783 = ILS, 2948 = AÉ, 1971, 24: *Cuius* /Theodosius – n.n./ *in eum* /Flauianum – n.n./ *effusa beniuolentia, et usq(ue) ad annalium, quos consecrari sibi a quaestore et praefecto suo uoluit, prouecta, excitauit liuorem inproborum*" – vezi şi M. Festy, *op. cit.*, p. XVI, nota 26.

[355] M. Festy, *op. cit.*, p. XVI-XIX, cu bibliografie şi trimiteri; vezi, însă, şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 753-754.

[356] Despre viața şi cariera lui Ammianus Marcellinus, vezi É. Galletier, *op. cit.*, p. 7-15; PRLE, I, p. 54, 547-548; D. Popescu, *Studiu introductiv*, în Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, note şi indice de D. Popescu, Bucureşti, 1982, p. 5-10; K. Rottler, *Ammianus Marcellinus*, în NP, 1, col. 596-597; E. Cizek, *op. cit.*, p. 765-766; P. Grimal, *Literatura latină*, p. 409-410.

[357] Despre data compunerii celor 31 de cărți, cf. É. Galletier, *op. cit.*, p. 17-19; adaugă P. Grimal, *op. cit.*, p. 410; E. Cizek, *op. cit.*, p. 767; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 171.

[358] Asupra titlului, menționat de *Codex Vaticanus*, cf. É. Galletier, *op. cit.*, p. 16; vezi şi E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 766; idem *Istoria în Roma antică…*, p. 171. Adesea, titlul este redat în forma prescurtată *Res gestae* (*Istorii/ Fapte*).

Valens" („*a principatu Caesaris Neruae exorsus ad usque Valentis interitum*")[359], aşadar arcul de timp dintre 96 şi 378; s-a recunoscut în această mărturisire intenția istoricului de a-l continua şi imita pe Tacitus[360]. Nu e nevoie să insistăm asupra valorii şi importanței acestei remarcabile lucrări, despre care s-au scris numeroase pagini[361]. Vom face doar câteva reflecții.

Dacă lectura breviariilor, epitomelor, „cronicilor" şi biografiilor dezvăluie o lume grăbită, interesată de o informare rapidă şi sumară, aşadar superficială, impresia produsă de *Res gestae* e cu totul alta. Ea înfățişează o societate dornică să cunoască în detaliu, să asculte fără grabă, să mediteze cu atenție, care ştie, dar care e dispusă să ştie şi mai mult. E societatea cercurilor literare romane tradiționale din dialogurile *Saturnaliilor* lui Macrobius, care se delectează rememorând fapte trecute, evocând rituri străvechi, comentând pasaje semnificative din scriitorii antici, analizând subtilitățile lexemelor; e, în fond, o lume tristă, care, pentru a-şi ascunde temerile ce-o frământă, se amăgeşte cu ideea că timpul a încremenit. „*Continuant superi pleno Romana fauore / Gaudia, successusque nouis successibus urgent*" („Zeii din cer sunt totuna cu măreața

---

[359] XXXI, 16, 9.

[360] É. Galletier, *op. cit.*; P. Grimal, *op. cit.*; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 766-767; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 173.

[361] E. A. Thompson, *The historical work of Ammianus Marcellinus*, Gröningen, 1969; É. Galletier, *op. cit.*, p. 19-40; G. Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin: recherches sur la construction du discours historique dans le Res Gestae*, Paris, 1978; R. L. Rike, *Apex omnium. Religion in the Res gestae of Ammianus*, Berkeley-Los Angeles-London, 1987; J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989; K. Rottler, *op. cit.*, col. 597-598; P. Grimal, *op. cit.*, p. 410-411; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 767-783; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 170-186; R. C. Blockley, *Ammianus and Cicero on Truth in Historiography*, în AHB, 15, 2001, 1-2, p. 15-24.

soartă a Romei / Noi succese la bucurii şi succese adaugă") scria în anul 400 poetul Claudius Claudianus[362] şi, asemenea lui, gândeau mulţi contemporani de-ai săi, păgâni sau creştini[363]. Ammianus mărturisea şi el că Roma „se înalţă venerabilă în eternitate" („*quo se uenerabilis Roma in aeternum attolit*")[364] şi „va trăi cât timp vor exista oameni pe pământ" („*uictura dum erunt homines Roma*")[365], dar, ca un bun observator ce era, nu uita să adauge: „acum însă merge spre bătrâneţe şi, învingând uneori numai prin prestigiul său, se retrage într-o viaţă mai liniştită" („*iamque uergens in senium et nomine solo aliquotiens uincens ad tranquilliora uitae discessit*")[366]. De asemenea, arăta că, deşi pretutindeni Cetatea Eternă era privită ca „stăpână şi regină", autoritatea senatorilor - respectată iar numele poporului roman - „stimat şi cinstit" („*per omnes tamen quotquot sunt partes terrarum, ut domina suscipitur et regina et ubique patrum reuerenda cum auctoritate canities populique Romani nomen circumspectum et uerecundum*")[367], *Vrbs* nu mai era „căminul tuturor virtuţilor", ca „altădată" („*illud autem non dubitatur quod cum esset aliquando uirtutum omnium domicilium Roma*")[368], iar măreaţa splendoare a corpului senatorial era „întunecată de uşurătatea condamnabilă a unor membri ai săi, care nu se gândesc unde s-au născut, ci, ca şi cum ar fi căpătat permisiunea pentru vicii, au alunecat în

---

[362] Claud., *Laud. Stil.*, I, 1-2; vezi şi III, 159-160: „*nec terminus unquam / Romanae dicionis erit*" („capăt nicicând nu-şi va găsi stăpânirea romană").

[363] Vezi F. Paschoud, *Roma aeterna…*; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 28; Gh. Ceauşescu, *Orient şi Occident în lumea greco-romană*, Bucureşti, 2000, p. 298-302.

[364] XXII, 16, 12.

[365] XIV, 6, 3.

[366] XIV, 6, 4.

[367] XIV, 6, 6.

[368] XIV, 6, 21.

rătăciri şi imoralitate” („*Sed laeditur hic coetuum magnificus splendor leuitate paucorum incondita, ubi nati sunt non reputantium, sed tamquam indulta licentia uitiis ad errores lapsorum ac lasciuiam*”)[369]. În fine, în ultima secţiune a lucrării, care descrie trecerea vizigoţilor în Imperiu şi bătălia catastrofală de la *Hadrianopolis* din 378, învinuia soarta capricioasă, „oarbă şi nemiloasă”[370], a cărei roată „alternează fericirea şi nefericirea”[371], dar nu-şi ascundea temerea că „tristele nenorociri”[372] şi „marile calamităţi”[373] abătute asupra Imperiului răsăritean prefigurau un viitor incert pentru întreaga lume romană; căci „molima războiului înainta întinzându-se şi în regiunile cele mai îndepărtate”[374]. Avea dreptate: sfârşitul va veni în scurt timp[375]. Fără îndoială, Ammianus Marcellinus e istoricul decadenţei. Drept urmare, modelul istoriografic promovat de el nu putea avea viitor, căci lumea nouă triumfa. Astfel, opera sa este simptomatică pentru ceea ce înseamnă încheierea unei vârste a istoriografiei păgâne. Desigur, istoricii antici nu vor muri, ci, cum scria Arnaldo Momigliano, vor merge numai să doarmă câteva secole[376].

Să vedem acum care este locul lui Festus în istoriografia veacului al IV-lea.

---

[369] XIV, 6, 7.

[370] XXXI, 8, 8.

[371] XXXI, 1, 1.

[372] XXXI, 1, 1.

[373] XXXI, 7, 1.

[374] XXXI, 10, 1.

[375] P. Heather, *The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe*, în EHR, 1995, p. 4-41.

[376] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 99.

## III. Festus

**1. Autorul.** Spre deosebire de personalitatea breviatorilor care l-au precedat, Aurelius Victor şi Flavius Eutropius, cea a lui Festus este mai puţin cunoscută. Aşa cum s-a observat deja în istoriografie[377], în textul *Breuiarium*-ului nu există nici un element autobiografic mai detaliat. Se ştie doar că el a scris lucrarea la comanda explicită a unui împărat (**1**, **1-2**; **10**, **1**; **15**, **1**; **30**)[378], Flavius Valens (364-378)[379], fiind deja în

[377] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VII-VIII.

[378] Aşa cum a observat şi Barry Baldwin (*Festus the Historian*, în *Historia*, 27, 1978, 1, p. 206), numele împăratului nu apare niciodată menţionat în mod expres în textul lucrării, spre deosebire de *Breuiarium*-ul lui Eutropius, a cărui dedicaţie este foarte clară: „*Domino Valenti Gothico Maximo perpetuo Augusto*".

[379] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. V-VI, XVI; P. Grimal, *op. cit.*, p. 404; E. Cizek, *Istoria literaturii latine…*, II, p. 752; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 158; M. Festy, *op. cit.*, p. LIII. Cel mai vechi manuscris al operei, *Escorialensis Bibl. Reg. R II 18 = E*, datând din secolul al VII-lea (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXX-XXXI, XLIV), conţine următorul *explicit*: *EXPLICITVM BREVIARIVM RVFI FESTI. VIC AVGVSTI VALENTI SCRIPTVM FELICITER* (Eadie, p. 3; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 38). O variantă a unui manuscris mai recent (sex. XIII), *Bruxellensis 4659 = A* (*ibidem*, p. XXXIII, XLIV), are *incipit*-ul: *BREVIARIVM FES/// DICTATORIS MAGISTRI MEMORIAE CLEMENTISSIMI PRINCIPIS VALENTIS* (*ibidem*, p. 2). Că lucrarea a fost redactată la cererea lui Valens rezultă din interesul precumpănitor pentru zonele orientale (**10**-**29**) şi din referirea la conflictele cu goţii din 367-369 (**30**, **2**) (vezi şi Eadie, p. 3, dar şi p. 16, unde, comparând intenţionalitatea celor doi breviatori, scria: „there is no sufficient reason to doubt that Eutropius and Festus dedicated their histories to the same Emperor, Valens").

În alte manuscrise este amintit împăratul Valentinianus I (364-375): *Vindobonensis 89 = W* (sec. IX) (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXI-XXXII, XLIV, 2); *Parisinus lat. 6114 = K* (sec. XI) (*ibidem*, p. XXXII, XLIV, 2); *Parisinus lat. n. a. lat. 310 = R* (sec. XII) (*ibidem*, p.

vârstă când a încheiat redactarea ei („*me... aeuo grauiorem*”) (**30**, **1**)[380]. La fel de nesatisfăcătoare sunt şi datele din *incipit*-ul şi *explicit*-ul unor manuscrise ale operei, care, împreună cu cele amintite anterior, au generat discuţii în istoriografia modernă în legătură cu numele, originea şi cariera autorului. Astfel, în ceea ce priveşte numele acestuia, manuscrisele oferă următoarele variante: Rufus Festus[381], Ruffus Festus[382], Rufinus Festus[383], Festus[384] şi Ruffus Sextus[385]. Exceptându-l pe acesta din urmă, care pare a fi o

---

XXXIII, XLIV, 2); *Vindobonensis 323 = O* (sex. XII) (*ibidem*, p. XXXII, XLIV, 2); *Bruxellensis 4659 = A* (sec. XIII) (*ibidem*, p. XXXIII-XXXIV, XLIV, 2, 38); toate acestea, grupate de M.-P. Arnaud-Lindet în „clasa II”, derivă dintr-un „arhetip β”, respectiv exemplarul dăruit de Festus lui Valentinianus I (*ibidem*, p. XXX, XLIV).

[380] *Ibidem*, p. VIII (nota 8), XI, XIV; editorul bănuieşte că Festus trebuie să fi fost mai în vârstă decât împăratul, care depăşise deja 40 de ani.

[381] *Escorialensis Bibl. Reg. II 18 = E*, sec. VII (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXX-XXXI, XLIV, 2, 38); *Vindobonensis 89 = W*, sec. IX (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXI-XXXII, XLIV, 2, 38); *Parisinus lat. 6114 = K*, sec. XI (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXII, XLIV, 2, 38); *Vindobonensis 323 = O*, sec. XII (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXII, XLIV, 2, 38).

[382] *Bruxellensis 4659* (*manus prior*) = A[1], sec. XIII (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXIII-XXXIV, XLIV, 2).

[383] *Parisinus lat. n. a. lat. 310 = R*, sec. XII (*ibidem*, p. IX (nota 13), XXXIII, XLIV, 2).

[384] *Bambergensis E III 22 = B*, sec. IX (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXVI-XXVII, XLIV, 2, 38); *Parisinus lat. 6113a = P*, sec. IX (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXVIII, XLIV, 2, 38). Eadie, p. 4 include şi manuscrisul *Gothanus I 101 = G*, datând de la sfârşitul sec. VIII sau începutul sec. IX (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXVII-XXVIII, XLIV), dar în *incipit*-ul său nu apare numele autorului (vezi *ibidem*, p. 2).

[385] *Bruxellensis 4659* (*manus altera*) = *A*[2], sec. XIII (Eadie, p. 4; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXIII-XXXIV, XLIV, 2, 38).

greşeală de copist (Sextus în loc de Festus)[386], elementul comun este *cognomen*-ul Festus; de aici, soluția adoptată de editorii moderni – la care ne raliem şi noi, de a-l numi pe autorul *Breuiarium*-ului, simplu, Festus[387]. Totuşi, nu este exclus ca *praenomen*-ul Rufus[388] să fi făcut parte din numele acestuia[389], deoarece el apare în cele mai vechi manuscrise ale operei (secolele VII-IX), care derivă din exemplarul dăruit de autor fratelui lui Valens (364-378), împăratul Valentinianus I al Imperiului de Apus (364-375)[390].

Incertitudinile planează şi în legătură cu statutul social al lui Festus. Din *Breuiarium* nu rezultă nimic explicit în acest sens[391], dar mai multe manuscrise îl califică *u(ir) c(larissimus)*[392], ceea ce înseamnă că era membru al ordinului senatorial. De asemenea, în cel puțin două

---

[386] Eadie, p. 4.

[387] *Ibidem*: „it will be quite accurate, therefore, simply to call our author Festus"; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, *passim*, dar vezi şi p. XIV: „il s'appelait Festus, ou Ruf(i)us Festus".

[388] Ruffus este o variantă iar Rufinus – o coruptelă – *ibidem*, p. IX, nota 13. Pe de altă parte, nu este exclusă nici forma Rufius, dacă se are în vedere că în manuscrise numele apare în genitiv – *RVFI FESTI* – *ibidem*.

[389] Eugen Cizek vorbeşte chiar de „Sextus Rufius Festus" – E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752.

[390] Acest text din secolul al IV-lea, nepăstrat, este numit de M.-P. Arnaud-Lindet „arhetipul β" (Festus, p. XXX, XLIV), pentru a-l deosebi de cel pus la dispoziția împăratului Valens („arhetipul α") (*ibidem*, p. XXVI-XXX, XXXIV, XLIV). Din primul derivă mai multe manuscrise (*ibidem*, p. XXX-XXXIV, XLIV), dintre care, pentru problema numelui, ne interesează, ca fiind mai vechi, cele notate cu siglele *E* şi *W* (vezi *supra*).

[391] Afirmația din **1**, **1** că el va scrie urmând modelul socotitorilor de la fisc („*ac morem secutus calculonum qui ingentes summas aeris breuiotibus exprimunt*") este o simplă figură de stil.

[392] Manuscrisele *B*, *O*, *W* şi *K* (vezi *supra*); M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. IX, 2, 38.

manuscrise apare ca *uir consularis*[393], dar acest fapt a fost interpretat ca o întregire greşită a abrevierii *u. c.*[394]. În sfârşit, un singur manuscris îl numeşte *magister memoriae* („mare arhivar")[395], aşadar înalt funcționar al Curții, mai precis şef al biroului *a memoria*, care se ocupa de documentația pusă la dispoziția împăratului[396].

Prolixitatea informațiilor directe şi abundența de proconsuli şi consulari numiți Festus în prosopografia veacului al IV-lea[397] au făcut şi mai dificilă încercarea istoricilor moderni de a identifica exact pe autorul *Breuiarium*-ului. Cei mai mulți înclină să-l echivaleze cu Festus din *Tridentum* (*Raetia*)[398], personaj de origine obscură, care a pătruns în înalta ierarhie administrativă, îndeplinind mai multe funcții, printre care şi acelea de *consularis Syriae* în 365 sau 368, *magister memoriae* în 365-372 şi *proconsul Asiae* între 372-378. În acestea din urmă i-a succedat istoricului Eutropius, împotriva căruia a formulat

---

[393] Manuscrisele $A^1$ şi *R* (vezi *supra*); *ibidem*, p. IX (nota 14), 2, 38.

[394] *Ibidem*, p. IX, nota 14. Tot o greşeală ar putea fi şi forma *uic(arius?)* din manuscrisul *E* (*ibidem*).

[395] Manuscrisul *B* (vezi *supra*); Eadie, p. 6; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 199; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. IX, XII, XIV, 2, 38. În schimb, manuscrisul $A^2$, „récent et corrompu", îl face secretar al unui *magister memoriae* al împăratului Valens (*... DICTATORIS MAGISTRI MEMORIAE CLEMENTISSIMI PRINCIPIS VALENTIS*) – *ibidem*, p. IX, 2.

[396] *Ibidem*, p. IX, nota 16.

[397] PLRE, I, p. 336: *Rufius Festus*, nr. 10-12; Eadie, p. 4; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 200; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. IX.

[398] PRLE, I, 334-335; Eadie, p. 6-7, 9; F. Paschoud, *Notes*, în Zosime, *Histoire nouvelle*, II/2 (*Livre IV*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1979 („Les Belles Lettres"), p. 361-362; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. X, nota 21 (lista istoricilor moderni care acceptă această identificare); P. Grimal, *op. cit.*; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. X (şi nota 21), XVIII-XIX; W. Portmann, *Festus [3]*, în NP, 4, col. 495; U. Eigler, *Festus [4]*, în *ibidem*.

acuzația de complot. Intrat în dizgrație după moartea lui Valens la 9 aprilie 378, a revenit în Occident, unde a murit la 30 decembrie 379 de un atac de apoplexie[399]. Identificarea respectivă, sprijinită în primul rând pe similitudinea titlului de *magister memoriae*, a fost primită cu rezerve de unii cercetători[400] şi respinsă aproape categoric de alții, care au invocat drept argumente vârsta mai înaintată a lui Festus istoricul față de Festus din *Tridentum*[401], religiozitatea relativ diferită a celor doi[402] şi nesiguranța îndeplinirii de către autorul istoriei prescurtate a poporului roman a funcției de *magister memoriae*, atestată doar într-un singur manuscris din secolul al IX-lea[403], dar „où cette mention peut résulter d'une contamination avec la carrière d'Eutrope, dont le *Breuiarium* est assez souvent joint à celui de Festus par la

[399] Pentru cariera lui Festus de *Tridentum* vezi *CTh*, VIII, 4, 11 = *CI*, II, 57, 3; Amm., XXIX, 2, 22-28; Lib., *Or.* I, 156; PRLE, I, 334-335; Eadie, p. 4-7, a cărui cronologie am urmat-o; F. Paschoud, *op. cit.*; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XI; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*; W. Portmann, *op. cit.*

[400] B. Baldwin, *op. cit.*, p. 199-205, cu concluzia de la această ultimă pagină: „the equation /cu Festus din *Tridentum* – n.n./ is possible, indeed tempting; but it remains a conjecture, and the confidence of its proponents has no warrant".

[401] Acesta a fost un contemporan al lui Valens, pe când istoricul aparținea generației precedente – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XI; vezi şi *supra*.

[402] Festus istoricul este aproape sigur un păgân (vezi *infra* şi *Note şi comentarii*), pe când Festus din *Tridentum* e posibil să fi fost creştin, căci administrația sa în *Asia* s-a remarcat prin persecuțiile îndreptate împotriva filosofilor şi a adepților practicilor antice (Amm., XXIX, 2, 23-28; F. Paschoud, *op. cit.*; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XI); totuşi, argumentele nu sunt categorice (Eadie, p. 5; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 201-205).

[403] Vezi *supra*.

tradition manuscrite, à moins qu'elle ne ressortisse à l'imagination pure"[404].

S-a avansat şi ipoteza că lucrarea istorică asupra căreia stăruim a fost compusă de *clarissimus* R. Festus, autor al unei dedicaţii în versuri pentru zeiţa Nortia din *Volsinii* (*Etruria*)[405], identic, după unii cercetători, cu un descendent al filosofului stoic Musonius Rufus, anume poetul Postumius Rufus Festus Avienus; alţii cred că este fiul lui Avienus (*prolesque Avieni*)[406]. Ecuaţiile respective sunt aproape unanim respinse, din motive care merită amintite: nu există nici o certitudine că dedicantul inscripţiei este acelaşi cu poetul amintit şi că acesta este istoricul Festus[407]; de asemenea, nu se poate susţine fără echivoc că cele două proconsulate menţionate pe epigrafa volsiniană (*gemino proconsulis auctus honore*)[408] sunt cele îndeplinite de unul şi acelaşi Festus, respectiv Rufios Festos (Avienus?) în *Achaia*[409] şi Festus (Avienus?) în *Africa*[410]; oricum, nu ştim

---

[404] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XI-XII, citatul fiind de la p. XII; vezi şi p. XIV, nota 38.

[405] CIL, VI, 537 = ILS, I, 2944: *R. Festus VC de se ad deam Nortiam / Festus Musoni suboles prolesque Avieni / unde tui latices traxerunt Caesia nomen / Nortia te veneror lari cretus Vulsiniensi…*; Eadie, p. 7; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. X, nota 19.

[406] J. Matthews, *Continuity in a Roman family: the Rufii Festi of Volsinii*, în *Historia*, 16, 1967, p. 484-509; PLRE, I, p. 126; Eadie, p. 7-8; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 361; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. X, XII (nota 30), XIII; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XIX, nota 67.

[407] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XII.

[408] CIL, VI, 537 = ILS, I, 2944, r. 5.

[409] Eadie, p. 8; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. X, nota 20, cu trimiteri.

[410] *CTh*, IX, 19, 3 (9 iunie 367); acesta a fost identificat de P. Monceaux cu proconsulul Africii din 366-367/8 Iulius Festus Hymetius, pomenit în mai multe inscripţii (CIL, VI, 1736; VIII, 5336; 10609; 14329 = AÉ, 1958, 158 = HD019915) şi într-un rescript (*CTh*, XI, 30, 20) - cf.

sigur dacă breviatorul a fost proconsul; autorul hexametrilor închinați zeiței nu aminteşte să fi fost *magister memoriae*[411]; Rufus Festus Avienus, chiar dacă poet mediocru[412], nu poate fi pus pe acelaşi plan cu istoricul Festus, al cărui stil e mai puțin cizelat[413]; în sfârşit, chiar dacă, cronologic, este posibil ca Festus, autorul *Breuiarium*-ului, să fie fiul poetului Festus Avienus, „rien ne permet de relier la vie et la carrière de ces deux clarissimes"[414].

Festus era latin sau grec? Din nou, textul lucrării nu este de nici un folos. Putem presupune, doar, aşa cum a făcut Joseph Hellegouarc'h pentru contemporanul lui Festus, Eutropius[415], că, fiind un membru al birocrației superioare a Imperiului oriental, cunoştea limba greacă şi că, scriindu-şi lucrarea în latină, a procedat astfel urmând tradiția breviatorilor şi întrucât Valens nu vorbea elina[416].

În ceea ce priveşte religia autorului nostru, ea pare a fi, după aprecierea celor mai mulți istorici moderni, pe care o împărtăşim şi noi, cea păgână, la fel ca şi a celorlalți breviatori ai veacului al IV-lea[417]; Barry Baldwin nu găseşte,

---

PLRE, I, p. 447; Eadie, p. 8; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. IX (nota 18), XIV (nota 35); W. Portmann, *Festus [2]*, în NP, 4, col. 494.

411 M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XIII, nota 31.

412 El e autorul unor opere geografice intitulate *Descriptio orbis terrae* şi *Ora maritima* şi al unei traduceri în latină a lucrării *Phaenomena* a lui Aratos.

413 Vezi **1**, **1**; **30**, **1**; Eadie, p. 9; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 205; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XII-XIII, XX; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752.

414 M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XIII-XIV.

415 J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXI-XXXII.

416 Dacă Festus istoricul ar fi acelaşi cu Festus din *Tridentum*, fapt care, aşa cum am văzut, nu poate fi probat în mod cert, atunci, conform mărturiei lui Libanios (*Or.* I, 156), el ştia greaca – B. Baldwin, *op. cit.*, p. 207.

417 A. Momigliano, *op. cit.*, p. 95, cu nuanțe; Eadie, p. 9, nota 2; M. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXI-XXV; J.-C. Richard, *op. cit.*, p. 16-17; M.-P.

însă, nici un indiciu incontestabil în textul lucrării care să releve credința lui Festus[418]. Cert este că limbajul religios utilizat de autor este specific păgânismului, găsindu-şi echivalențe şi în alte scrieri din epocă tributare vechii credințe – *felicitas*[419], *fortuna*[420], *fatum*[421], *numen*[422], *deus*[423].

---

Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752; M. Festy, *op. cit.*, p. VII; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXVIII-XXXIX.

[418] B. Baldwin, *op. cit.*, p. 202-205, în special p. 205; de altfel, A. Momigliano, *op. cit.*, îl califică drept „unbeliever, but whose pagan sympathies are shown by the disproportionate amount of space he devotes to Julian…".

[419] **16**, **1**: „*Gn. Pompeius expertae felicitatis…*"; **28**, **1**: „*Iuliano in externos hostes expertae felicitatis principi…*"; **30**, **2**: „*numine indulta felicitas*"; vezi şi paragrafele unde foloseşte adverbul *feliciter*: **6**, **2**: „/Marius – n.n./ *transcensis Alpibus feliciter aduersus eos pugnauit*"; **21**, **1**: „*multa et ingentia aduersus Persas feliciter gessit*"; vezi şi B. Baldwin, *op. cit.*, p. 204, cu reticență; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10; pentru valoarea lui *felicitas* în ideologia epocii, cu mențiuni din izvoare, vezi trimiterile la paragrafele respective în *Note şi comentarii*.

[420] **3, 4**: „*Sub imperatoribus uero, per annos CCCCVII cum diuersa rei publicae fortuna multi principes imperarent…*"; **23**, **1**: „*Valeriani, infausti principi, fortunam taedet referre*"; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10.

[421] **22**, **1**: „*Aurelius Alexander, quasi fato quodam in exitium Persicae gentis renatus…*"; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10.

[422] **24**, **2**: „*Cari imperatoris uictoria de Persis nimium potens superno numini uisa est*"; **30**, **2**: „*numine indulta felicitas*"; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 202, care scrie despre **24**, **2**: „The passage could fairly be taken as an indication that Festus was a Christian!"; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10; vezi *Note şi comentarii*.

[423] **30**, **2**: „*Maneat modo concessa dei nutu et ab amico, cui credis et creditus es, numine indulta felicitas…*"; această frază a stârnit dispute între cercetători, unii înclinând să creadă că aici poate fi o dublă aluzie a autorului, anume la un zeu păgân, dar şi la Dumnezeul creştin – A. Momigliano, *op. cit*, o consideră o modalitate „decentă" de a-şi exprima deferența față de divinitatea creştină căreia i se închina Valens; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 202-203; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 362, care apreciază

Pe de altă parte, uşoara simpatie pe care o manifestă pentru Iulianus[424], ca şi tăcerea totală asupra creştinismului lasă să se înțeleagă aceeaşi orientare către religia ancestrală[425].

Prin urmare, nu putem spune nimic precis în legătură cu originea[426], cariera şi viața autorului *Breuiarium*-ului; sigure sunt doar următoarele aspecte[427]: se numea Festus sau Ruf(i)us Festus şi era un personaj în vârstă din anturajul unui împărat (Valens), la cererea căruia a redactat lucrarea; foarte probabil făcea parte din administrația imperială superioară[428] şi era pagân.

**2. Titlul lucrării**[429]. Acesta a fost *De breuiario rerum gestarum populi Romani*[430]. Utilizarea de către copişti a

---

fraza respectivă „très ambiguë"; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10.

424 A. Momigliano, *op. cit.*; Eadie, p. 16, 98; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 202, 204-205, cu reticențe; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XX; E. Cizek, *op. cit.*; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 158, 168.

425 O constatare similară este făcută pentru Pseudo-Aurelius Victor de Jean-Claude Richard (*op. cit.*, p. 17) şi Michel Festy (*op. cit.*, p. XLVIII); vezi însă şi scepticismul lui Barry Baldwin față de acest argument (*op. cit.*, p. 202, 203-204).

426 Pornind de la o sugestie a lui B. Baldwin (*op. cit.*, p. 209), nu ştim dacă menționarea expresă a juristului Ulpianus (**22**, **1**), singurul nume roman amintit în afara celor ale unor consuli, generali sau împărați, poate reflecta o anumită afinitate de origine comună sau dacă este o simplă reproducere a informației din surse.

427 Vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XIV.

428 În afara informației din manuscrisul care îl numeşte *magister memoriae*, există un alt indiciu, anume utilizarea termenilor specifici *calculonum* (**1**, **1**), foarte rar întâlnit în izvoare (B. Baldwin, *op. cit.*, p. 213-214), *clibanarii* (**15**, **2**; **24**, **1**) (*ibidem*, p. 214; vezi şi *Note şi comentarii*) şi *limitanei* (**25**, **2**), care reflectă familiarizarea autorului cu realitățile financiare, respectiv militare ale Imperiului.

429 În acest paragraf urmăm îndeaproape pe Marie-Pierre Arnaud-Lindet (Festus, p. XV); vezi însă şi Eadie, p. 13-14.

verbelor *incipit* şi *explicit* la începutul, respectiv la sfârşitul textelor a dus fie la trecerea ablativului din titlu (*de breuiario*) la nominativ (*breuiarium*), de unde a rezultat forma *Breuiarium rerum gestarum populi Romani*[431], fie la reduplicarea cuvântului *breuiarium* (*breuiarium... de breuiario...*), astfel încât unii exegeți au putut crede, în mod greşit, că lucrarea lui Festus a avut titlul *Breuiarium de breuiario rerum gestarum populi Romani*[432], fapt care ar reflecta adevăratul său caracter, anume acela de rezumat al unui alt rezumat al istoriei poporului roman, respectiv al lui Eutropius[433]. O soluție de compromis a propus J. W. Eadie – *Breuiarium Festi*[434].

În unele manuscrise titlul apare prescurtat (*Breuiarium*[435], *Rerum gestarum populi Romani*[436], *Rerum populi Romani*

---

[430] Singurul manuscris în care apare în această formă este *Gothanus I 101 = G* – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 39), XXVII-XXVIII, 2; Eadie, p. 14.

[431] Cf. manuscrisele *Vindobonensis 89 = W* (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 40), XXXI-XXXII, 2; Eadie, p. 13), *Parisinus lat. 6114 = K* (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 40), XXXII, 2; Eadie, p. 13), *Vindobonensis 323 = O* (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 40), XXXII, 2; Eadie, p. 13).

[432] Această formă apare în manuscrisele *Bambergensis E III 22 = B* (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 41), XXVI-XXVII, 2; Eadie, p. 13), *Parisinus lat. 6113a = P* (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 41), XXVIII, 2; Eadie, p. 13; Eadie, p. 13), *Escorialensis Bibl. Reg. R II 18 = E* (*Breuiarium de breuiario regum* (sic!) *gestarum populi Romani*) (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV (nota 41), XXX-XXXI, 2; Eadie, p. 13); vezi şi H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit*.

[433] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 85-86; criticat de B. Baldwin (*op. cit.*, p. 207) şi M.-P. Arnaud-Lindet (Festus, p. XV şi nota 44).

[434] Eadie, p. 14.

[435] În *explicit*-ul manuscriselor *P*, *E*, *W*, *K*, *O* – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 38.

[436] În *incipit*-ul manuscrisului *A* - *ibidem*, p. XXXIII-XXXIV, 2.

*gestarum*[437]) sau redat în forme uşor diferite (*Liber de gestis Romanorum*[438], *Breuiarium ab Vrbe condita*[439]).

**3. Data redactării**. Între istoricii moderni nu există consens în privința momentului când a fost scris *Breuiarium*, propunându-se anii 369[440], 370[441], 369/70[442], 371/2[443]. În textul lucrării sunt două indicii importante care pot ajuta la stabilirea aproximativă a datei redactării. Astfel, în capitolul al **6**-lea, unde Festus prezintă lista provinciilor britannice din vremea sa, este omisă *Valentia*: „*in Brittania, Maxima Caesariensis, Flauia Caesariensis, Brittania prima, Brittania secunda*” (**6**, **3**). Or, conform informațiilor lui Ammianus Marcellinus, în anul 369, generalul Flavius Theodosius[444], trimis cu doi ani mai devreme de împăratul Valentinianus I (364-375) în *Britannia*, „a restaurat oraşe şi

---

[437] În *explicit*-ul aceluiaşi manuscris – *ibidem*, p. 38.

[438] În *incipit*-ul manuscrisului *R* – *ibidem*, p. XV (nota 40), XXXIII, 2; Eadie, p. 14.

[439] În *explicit*-ul manuscrisului *B* – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 38.

[440] B. Baldwin, *op. cit.*, p. 199: „around 369”; A. Chastagnol, în SHA, p. LXXI; J. Hellegouarc’h, *op. cit.*, p. XIX; M. Festy, *op. cit.*, p. VII, nota 2, unde, arătând că *Breuiarium*-ul lui Eutropius a fost compus în „369 au plus tôt”, scrie că cel al lui Festus a fost redactat „de peu postérieur au précédent”.

[441] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. V, XVI, XXI; H. A. Gärtner und U. Eigler, *op. cit.*

[442] Eadie, p. 1-3, 6: după sfârşitul campaniei împotriva goților (369) şi înainte de a se şti la Curtea imperială despre recucerirea din 369 a provinciei *Valentia* de către Theodosius cel Bătrân (vara lui 370); P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XVII; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752; idem, *Istoria în Roma antică...*, p. 158.

[443] V. Iliescu, în FHDR, II, p. 43: „în jurul anului 372”; M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, 1978, p. 57; Gh. I. Şerban, *op. cit.*, p. 69.

[444] PLRE, I, p. 902-904.

fortificații…, a asigurat frontierele cu suficiențe forțe de pază, a luat înapoi provincia care căzuse în mâna duşmanilor şi a adus-o la starea anterioară, pentru ca, după cum glăsuia raportul lui, aceasta să aibă un conducător legitim şi, cu aprobarea binevoitoare a principelui, să se numească de aici încolo Valentia, în onoarea triumfurilor lui…”[445]. Rechemat din provincia insulară, Theodosius a fost numit *magister equitum*, fapt atestat de Ammianus Marcellinus[446] şi de un rescript din 28 mai 370[447]. După John W. Eadie, generalul victorios n-a putut ajunge la Curtea occidentală decât după sfârşitul campaniei din 369 şi înainte de data actului juridic amintit iar vestea recuceririi şi a redenumirii provinciei nu putea fi cunoscută de Valens şi anturajul său, care din 30 aprilie 370 se aflau la *Antiochia*[448], mai devreme de vara aceluiaşi an[449]. Prin urmare, dacă Festus, apropiat al principelui răsăritean, ar fi avut cunoştință de schimbarea survenită în nomenclatura administrativă occidentală, atunci ar fi menționat-o în *Breuiarium*; cum ea lipseşte, rezultă că istoricul şi-a redactat lucrarea „înainte de vara lui 370”[450].

---

[445] Amm., XXVIII, 3, 7.

[446] Amm., XXVIII, 3, 9.

[447] *CTh*, III, 14, 1; de fapt, prin acest rescript Theodosius este confirmat în funcție; Eadie, p. 1-2 (cu nota 1 de pe această pagină).

[448] *CTh*, VII, 13; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVI, nota 47.

[449] Eadie, p. 2; vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVI, nota 50.

[450] Eadie, p. 2. Barry Baldwin, ca şi alți istorici (vezi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVII, nota 50), consideră că absența provinciei *Valentia* nu poate constitui un element de datare („the absence of Valentia from the *Breuiarium* cannot be taken as an absoluty cogent *terminus ante quem* for the date of composition”) (*op. cit.*, p. 199), întrucât o asemenea lacună a putut fi creată în mod deliberat, fie pentru a evita să i se amintească lui Valens succesele lui Valentinianus, fie pentru a-l proteja pe Maximinus, inamicul lui Theodosius (*ibidem*). Ipotetică şi puțin credibilă (totuşi, Valentinianus era fratele lui Valens!), opinia lui Baldwin se bazează şi pe o premisă şubredă, anume identitatea dintre Festus istoricul

Al doilea indiciu cronologic se găseşte în rândurile finale ale operei, unde Festus preamăreşte victoria obținută de Valens asupra goților şi prognozează pacea impusă „Babyloniei”: „*Maneat… felicitas, ut ad hanc ingentem de Gothis etiam Babyloniae tibi palma pacis accedat*” (**30**, **2**). Conflictele cu germanicii de la nordul Dunării de Jos s-au desfăşurat între 367-369, încheindu-se cu pacea semnată în apropiere de *Noviodunum* (*Scythia Minor*)[451] cândva după 5 şi înainte de 18 iulie 369[452]. În primăvara anului următor, Valens a părăsit cartierul general de la *Marcianopolis*[453] şi s-a deplasat în Orient, unde, având ca bază *Antiochia*[454], a pregătit campania împotriva perşilor, inițiată efectiv abia în vara lui 371[455].

Prin urmare, Festus a putut începe redactarea *Breuiarium*-ului în 369, mai precis după mijlocul lunii iulie

---

şi Festus din *Tridentum*, prietenul lui Maximinus, pe care, aşa cum am văzut *supra*, autorul însuşi o pune sub semnul îndoielii; cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVII, nota 50.

[451] Themist., *Or. X*; Amm., XXVII, 5, 7-10; Zos., IV, 10-11; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, traduit de l’anglais par F. Straschitz et J. Mély, préface de P. Riché, Paris, 1990, p. 80-82; A. Barnea, în A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 164-165; R. Malcolm Errington, *op. cit.*, în *Împărați romani…*, p. 404

[452] Pe data de 5 iulie 369 Valens se afla încă la *Noviodunum*, unde semna un decret (*CTh*, X, 16, 2 = *CI*, X, 16, 2). Pe 18 iulie 369, el se găsea deja la *Marcianopolis*, unde emitea un alt decret, dar acesta se pare că a fost conceput pe când împăratul era încă la *Noviodunum*, mai precis pe 7 iulie, aşa cum rezultă din finalul actului: „*dat. V non. iul. Novioduni; acc. XV kal. aug. Marcianopoli*” (*CTh*, X, 20, 1 = *CI*, XI, 9, 1).

[453] Ultimul decret din *Marcianopolis* datează, cu probabilitate, din 9 martie 370 – *CTh*, X, 17, 2 = *CI*, X, 3, 6.

[454] Între aprilie şi octombrie 370, constituțiile au fost emise de la *Antiochia*, *Cyzic*, *Berytus*, *Hierapolis* – *CTh*, XI, 36, 17; XIV, 13, 1; I, 19, 5; VII, 13, 6, 2; XVI, 2, 19 = *CI*, XII, 43, 1 etc.; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVI, nota 47.

[455] *Ibidem*; R. Malcolm Errington, *op. cit.*, p. 404-405.

a anului respectiv, răspunzând solicitării împăratului Valens, care, eliberându-se de grijile de la frontiera dunăreană, se pregătea pentru conflictul din Orient şi dorea o familiarizare rapidă cu istoria relaţiilor politice şi militare ale Imperiului cu populaţiile din Răsărit, în special cu Imperiul Arsacizilor, apoi al Sasanizilor, şi cu „sateliţii" acestuia. Putem fi siguri ca istoricul s-a achitat de însărcinarea imperială înainte de debutul conflictului, aşadar înainte de vara anului 371. Dacă acceptăm raţionamentul lui John W. Eadie privitor la cunoaşterea de către Curtea orientală a modificărilor din nomenclatura administrativă britannică[456], atunci finalizarea operei se reduce cu un an. În concluzie, putem avansa opinia ca *Breuiarium*-ul lui Festus a fost compus între a doua jumătate a anului 369 şi prima jumătate a anului 370.

**4. Caracterul, structura şi intenţiile lucrării**. După mărturisirile din prolog, Festus a fost solicitat să scrie o lucrare concisă („*Breuem fieri clementia tua praecepit*") (**1**, **1**), însărcinare acceptată cu bucurie („*parebo libens praecepto*") (**1**, **1**) şi de care s-a achitat mai mult decât onorabil, înfăţişând un expozeu al istoriei statului într-un stil aproape enumerativ („*Accipe ergo quod breuiter dictis breuius conputetur, ut annosam aetatem rei publicae ac praeteriti facta temporis non tam legere tibi, gloriosissime princeps, quam numerare uidearis*") (**1**, **2**); concizia asumată (vezi şi **3**, **1**; **15**, **1**) constituie, după Eugen Cizek, unul dintre puţinele aspecte ale „poeticii istoriei" în opera lui Festus[457]. Cadrul cronologic între care se plasează discursul îl reprezintă întemeierea Romei şi urcarea pe tron a principelui comanditar sau debutul guvernării comune a împăraţilor fraţi Valentinianus I şi Valens în anul „1117" *ab Vrbe condita*, adică 364 d.H. („*Ab Vrbe igitur condita in ortum perennitatis uestrae, quo prosperius fratrum imperium*

[456] Vezi *supra*.

[457] E. Cizek, *Istoria în Roma antică...*, p. 158-159.

*Roma sortita est, anni numerantur MCXVII*") (**2**, **1**)[458]. Prin urmare, opera lui Festus este un *Breuiarium* – o istorie prescurtată a Romei, având un caracter oficial şi pedagogic, oferind unui împărat mai puţin familiarizat cu trecutul statului[459] date esenţiale, uşor de asimilat, exemple semnificative, repere comparabile, pe care să-şi sprijine anumite acţiuni şi decizii politice. Din acest punct de vedere, lucrarea lui Festus răspunde aceloraşi intenţii ca şi *Breuiarium*-ul contemporanului său Eutropius[460], dar, spre deosebire de acesta, care cuprinde zece cărţi, e mult mai redus, având doar 30 de capitole. El nu este, totuşi, o *epitoma*, pentru că nu rezumă un singur izvor[461], ci este, mai degrabă, un manual de istorie[462].

Structura *Breuiarium*-ului este simplă, asemănându-se cu un raport oficial având capitole şi paragrafe atent alese[463]:

**-prolog** (**1**, **1-2**), în care îşi face cunoscută intenţia;

**-partea I** (**2**): istoria cronologică a Romei: cronologia generală (**2**, **1**), apoi cea a perioadei regale (**2**, **2**), consulare (**2**, **3**) şi imperiale (**2**, **4**);

---

[458] Pentru problemele legate de cronologie, vezi *Note şi comentarii*.

[459] Incultura lui Valens era un fapt binecunoscut în epocă – vezi *supra*.

[460] J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXI-XXII, XLIII.

[461] De aceea, calificativele „abrégé d'abrégé" sau „véritable abrégé" (*ibidem*, p. XVIII, respectiv XIX; vezi şi R. Pichon, *Histoire de la littérature latine*[2], Paris, 1930, p. 788: „un abrégé plus sommaire de l'histoire de Rome") nu ni se par potrivite, fie şi pentru simplul motiv că *Breuiarium*-ul lui Festus nu rezumă pe cel al lui Eutropius; în acelaşi sens şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XV. Vezi, însă, şi opinia lui Eugen Cizek, după care Festus practică „joncţiunea între monografie şi epitomă", drept pentru care îl defineşte constant ca „epitomator" (E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, p. 752; idem, *Istoria în Roma antică*..., p. 159).

[462] Vezi şi J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XX.

[463] Structura propusă de noi este diferită de cea a lui M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVI-XX.

-**partea a II-a** (**3-13**): istoria expansiunii teritoriale a Romei, cu următoarele secțiuni:

- **secțiunea II/1** (**3**): prezentarea sintetică a extinderii statului roman sub guvernamântul regal (**3**, **1**), consular (**3**, **2-3**) şi imperial (**3**, **4**);
- **secțiunea II/2** (**4-9**): cuceririle romane în Europa vestică, Africa şi Balcani, a căror prezentare mai degrabă topografică decât cronologică e întreruptă de paragrafe intermediare ce înfățişează tabloul administrativ din veacul al IV-lea; sunt amintite, astfel, achiziționarea Siciliei (**4**, **1**), Sardiniei şi Corsicii (**4**, **2**), războaiele cu Carthagina şi formarea provinciei Africa (**4**, **3**), conflictul iugurthin şi transformarea Numidiei în provincie (**4**, **4**), dobândirea Mauretaniei (**4**, **5**), după care este enunțată lista provinciilor din *dioeceses Africa* (**4**, **6**); sunt amintite apoi conflictele cu populațiile hispanice şi formarea provinciilor Hispania şi Lusitania (**5**, **1-2**) şi tabloul administrativ al diocezei Hispania (**5**, **3**); capitolul următor e dedicat luptelor cu gallii, cuceririi Galliei şi Britanniei (**6**, **1-2**) şi listei provinciilor din trei dioceze ale Prefecturii Praetoriului Galliilor (**6**, **3**); se prezintă apoi trecerea romanilor în Illyricum şi cucerirea Cretei (**7**, **1**), raporturile cu grecii continentali şi epiroții şi formarea provinciilor Achaia şi Epirus (**7**, **2**), conflictele succesive cu macedonenii şi anexarea Macedoniei (**7**, **3**), luptele cu illyrii, dardanii şi moesii (**7**, **4**), războaiele

cu neamurile alpine, pannonii, amantinii, marcomanii şi quazii şi apariţia provinciilor Noricum, Pannonia şi Moesia (**7**, **5-8**, **1**), înfrângerea dacilor lui „Decibalus”, transformarea Daciei în provincie sub Traianus şi pierderea ei sub Aurelianus (**8**, **2**), pentru a încheia cu geografia administrativă a Illyricumului (**8**, **3**); în fine, expansiunea europeană a Romei este încheiată de evocarea unor momente din luptele cu thracii sud-dunăreni (**9**, **1-3**), urmată, în mod firesc, de prezentarea structurii provinciale a diocezei Thracia (**9**, **4**)[464];

- **secţiunea II/3** (**10-13**): cucerirea Orientului elenistic; spre deosebire de secţiunea anterioară, aici Festus n-a mai creat paragrafe speciale care să înfăţişeze tabloul administrativ din secolul al IV-lea, dar nu încape îndoială că ordinea de prezentare şi denominaţiile teritorial-politice reflectă realitatea epocii sale[465]; aşadar, după paragraful introductiv (**10**, **1**), el s-a referit la cucerirea părţii vestice a peninsulei microasiatice (Asia, Lydia, Caria, Hellespontus, Phrygia) (**10**, **2**), raporturile cu Rhodosul şi insulele cycladice şi intrarea lor sub suzeranitate romană (**10**, **3**),

[464] Aşa după cum a arătat şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVIII, nota 52, neînţelegând adevăratele intenţii ale lui Festus, respectiv înfăţişarea expansiunii romane după criterii geografice, şi nu politice, Eadie, p. 169 şi B. Baldwin, *op. cit.*, p. 198 au considerat că istoricul a făcut o eroare, incluzând dioceza *Thracia* în Imperiul de Apus.

[465] Vezi *Note şi comentarii*.

achiziționarea Paphlagoniei, Lyciei şi Pisidiei în urma războaielor cu pirații (**11**, **1**), moştenirea Bithyniei (**11**, **2**), încorporarea Galatiei (**11**, **3**), Cappadociei (**11**, **4**), a regatului Pontului şi a Paphlagoniei (**11**, **5**), războiul „înspăimântător" cu regele Antiochus cel Mare, raporturile clientelare cu Syria şi transformarea ei în provincie (**12**, **1**), supunerea cilicienilor şi isaurienilor (**12**, **2**), ocuparea abuzivă a insulei Cyprus (**13**, **1**), dobândirea Cyrenaei şi a Lybiei prin bunăvoința regilor (**13**, **2**), ocuparea Egiptului (**13**, **3**);

-**intermezzo**: capitolul al **14**-lea are, după opinia noastră, un statut intermediar; el poate aparține atât părții a II-a, întrucât înfățişează continuarea expansiunii romane în Orient, dar şi secvenței următoare, deoarece prezintă într-o formă concentrată istoria relațiilor politice şi diplomatice cu armenii, parții, arabii şi alte populații răsăritene, aşadar materia detaliată a părții a III-a;

-**partea a III-a** (**15-29**): în această secvență a lucrării sale, asupra căreia îşi focalizează, de fapt, întreaga atenție, Festus procedează la o schimbare a manierei narative, înlocuind criteriul geografic de prezentare a expansiunii romane cu cel cronologico-monografic; astfel, după un paragraf introductiv, în care enunță scopul întregii părți (**15**, **1**), el înfățişează începuturile relațiilor diplomatice ale Romei cu parții sub Lucius Sylla (**15**, **1**), victoriile lui Lucius Lucullus asupra armenilor (**15**, **1-2**),

războiul mithridatic al lui Cn. Pompeius (**16**, **1**), acțiunile punitive ale acestuia îndreptate împotriva lui Tigranes, regele armenilor, şi achizițiile teritoriale ce le-au însoțit (**16**, **2**), politica nord- şi est-pontică a aceluiaşi general, ocuparea Iudeei şi tratatul încheiat cu regatul part (**16**, **3**); capitol următor este dedicat campaniei dezastruoase a lui Marcus Crassus în Parția (**17**, **1-2**) şi consecințelor ei (**17**, **3**); după elogierea victoriilor lui Publius Ventidius Bassus (**18**, **1**), este prezentat eşecul campaniilor lui Marcus Antonius (**18**, **2**); cu cel de-al **19**-lea capitol se păşeşte în perioada imperială a relațiilor cu populațiile orientale, accentul căzând asupra raporturilor cu statul Arsacizilor, apoi al Sasanizilor; astfel, sunt descrise afirmarea viguroasă din timpul lui Octavianus Augustus (**19**, **1-2**), dezastrul legiunilor romane sub principatul lui Nero (**20**, **1**), apogeul expansiunii imperiale în Orient sub Traianus, soldat cu achiziționarea Armeniei, Mesopotamiei, Arabiei şi Assyriei (**20**, **2-3**), abandonate însă de Hadrianus (**20**, **4**), campaniile victorioase ale lui Lucius Verus asupra parților (**21**, **1**) şi cele ale lui Septimius Severus asupra adiabenilor, parților şi arabilor (**21**, **2**), preparativele nefinalizate ale lui Caracalla (**21**, **3**) şi acțiunile încununate de succes ale tinerilor împărați Severus Alexander (**22**, **1**) şi Gordianus (**22**, **2**); în timpul anarhiei militare, raporturile cu populațiile răsăritene s-au derulat aproape constant sub semnul eşecurilor: Valerianus a sfârşit într-o captivitate dezonorantă (**23**, **1**), neputința lui Gallienus a

făcut ca teritoriile orientale să fie apărate de Odenathus (**23**, **2**) şi a încurajat secesiunea Zenobiei, regina Palmyrei, căreia i-a pus capăt abia Aurelianus (**24**, **1**), victoriile lui Carus asupra perşilor n-au fost agreate de divinitate (**24**, **2**); un întreg capitol este dedicat relaţiilor cu perşii sub principatul lui Diocletianus, când, după un insucces iniţial al caesarului Maximianus (**25**, **1**), au urmat o victorie strălucitoare şi o pace foarte avantajoasă pentru Imperiu (**25**, **2-3**); sub Constantinus I s-au făcut preparative (**26**, **1**) şi au avut loc negocieri (**26**, **2**); Constantius II a purtat mai multe bătălii, dar rezultatele au fost mai degrabă mediocre (**27**, **1-4**); Iulianus, deşi s-a îndreptat asupra perşilor cu un impresionant aparat de război, arzându-şi flota, ghidându-se după indicaţiile unui transfug şi aventurându-se în mijlocul combatanţilor, a sfârşit tragic (**28**, **1-3**), lăsând armata şi statul într-o situaţie disperată, pe care noul împărat, Iovianus, n-a putut s-o redreseze decât cu preţul unei păci înjositoare (**29**, **1-2**);

**-epilog** (**30**): Festus face aluzie la posibilitatea de a evoca faptele glorioase ale lui Valens (**30**, **1**), anunţate deja de victoria asupra goţilor şi pacea ce va fi impusă „Babyloniei" (**30**, **2**).

Planul *Breuiarium*-ului relevă şi mai pregnant intenţiile lui Festus. Astfel, dacă părţile I şi a II-a au un caracter expozitiv, prezentarea evenimentelor şi personajelor făcându-se într-un stil aproape neutru, fără accente şi nuanţe care să reverbereze asupra strategiei decizionale a împăratului cititor, cea de-a III-a dezvăluie o implicare subiectivă mai pronunţată din partea autorului şi vădite

preocupări de influențare a lectorului. Propunându-şi să înfățişeze istoria raporturilor cu statul part, apoi persan şi cu alte populații de la granița răsăriteană a Imperiului, Festus a făcut-o îmbinând triumfalismul, selectarea cu grijă a faptelor[466], stilul oratoric[467], cu ajutorul căruia a escamotat uneori realitatea[468], aşadar aspectele proprii unei opere de caracter politic, menită să fortifice patriotismul roman în pragul vastei campanii orientale proiectată de Valens, cu prezentarea obiectivă, nudă, chiar dramatică a unor evenimente, care, după Marie-Pierre Arnaud-Lindet, trădează „neliniştea" breviatorului față de obiectivul belicos al principelui, invitându-l la „prudență"[469]. Din acest punct de vedere, Festus se dovedeşte, ca toți breviatorii veacului în care a trăit[470], un istoric angajat, căruia nu-i era indiferent ecoul operei sale printre contemporani[471]. Astfel, descriind victoriile diplomatice sau militare ale generalilor republicani (**15**, **2-3**; **16**, **1-3**; **17**, **3**; **18**, **1**) sau ale împăraților în Orient (**19**, **1-2**; **20**, **2-3**; **21**, **1-2**; **22**, **1-2**; **24**, **2**; **28**, **2**)[472] şi actele de

---

[466] E interesant de observat că Festus nu aminteşte de împăratul Marcus Aurelius Probus (276-282), care în 281 a încheiat un tratat de bună înțelegere cu Vahram II, regele perşilor – SHA, *Prob.*, XVIII, 4-6.

[467] Vezi, de exemplu, capitolele unde enumeră forțele duşmane sau valoarea conducătorilor cu care s-au confruntat romanii: **12**, **1**; **15**, **1**; **22**, **2**; **24**, **1**; **25**, **2**.

[468] Vezi, de exemplu, **15**, **1**, unde înfățişează bilanțul confruntărilor dintre „armele Babyloniei şi cele ale romanilor", **25**, **3**, unde evidențiază superioritatea morală a romanilor, **27**, **4**, unde prezintă situația critică a trupelor romane în luptele cu perşii, sau **29**, **2**, unde descrie preliminariile păcii cu perşii din 363.

[469] M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVII, XIX-XX.

[470] M. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXV, LI-LII (despre Aurelius Victor); J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XXXII-XXXIX (despre Eutropius); M. Festy, *op. cit.*, p. XLIX-LVIII (despre Pseudo-Aurelius Victor).

[471] P. Grimal, *op. cit.*, p. 404.

[472] Dintre toți, Pompeius, Traianus şi Iulianus par a se bucura de admirația autorului.

curaj ale soldaților romani (**17**, **3**; **27**, **3-4**), încununate de achiziții teritoriale (**16, 2-3**; **20**, **2-3**; **21**, **2**; **25**, **3**), cuceriri de orașe și fortărețe (**15**, **3**; **16**, **3**; **20**, **2**; **21**, **1**; **24**, **2**; **28**, **1**), luarea de ostatici (**19**, **2**), captivi și prăzi (**25**, **3**; **28**, **2**), încheierea unor păci avantajoase (**15**, **1**; **16**, **3**; **25**, **3**), impuneri de regi clientelari (**16**, **2-3**; **19**, **1**; **20**, **2**), triumfuri (**18**, **1**; **21**, **2-3**; **22**, **1**; **24**, **1**) și prestigiu (**17**, **3**; **19**, **1-2**; **25**, **3**), istoricul nu uită să evoce și insuccesele lui Crassus (**17**, **1-2**) sau Antonius (**18**, **2**), defecțiunea lui Labienus (**18**, **1**), sfârșitul tragic al lui Claudius (sic!) (= Caius) Caesar (**19**, **2**), dezonoarea suferită de armata romană sub Nero (**20**, **1**), abandonurile teritoriale ale lui Hadrianus (**20**, **4**), moartea lui Caracalla și Gordianus în timpul campaniei (**21**, **3**; **22**, **2**), captivitatea rușinoasă a lui Valerianus (**23**, **1**), apărarea Imperiului de către Odenathus, „un decurion din Palmyra", împreună cu „o mână de țărani syrieni" (**23**, **2**), „stăpânirea feminină" a Răsăritului (**24**, **1**), răzbunarea divinității pentru *hybris*-ul de care s-a făcut vinovat Carus (**24**, **2**), insuccesul inițial al lui Maximianus (**25**, **1**), agresiunile nepedepsite din vremea lui Constantinus I (**26**, **2**), rezultatele nesatisfăcătoare ale războaielor lui Constantius II (**27**, **1-4**), deciziile neinspirate ale lui Iulianus (**28**, **3**) și condițiile „împovărătoare" ale păcii impuse de perși lui Iovianus (**29**, **2**). Această manieră de a concepe discursul prin alternarea planurilor, din care rezultă o judecată comparativă nuanțată a fenomenului istoric, ni se pare una dintre cele mai reușite calități ale „poeticii istoriei" a lui Festus.

**5. Izvoarele; valoarea informațiilor**. Compunând un *breuiarium*, care, prin natura sa, este o lucrare de mâna a doua, Festus s-a inspirat din diferite surse, probabil foarte puține, dacă avem în vedere timpul relativ scurt în care a trebuit să-l redacteze[473]. Cercetătorii s-au pus de acord, în

[473] Vezi și *ibidem*, p. XXI.

general, asupra faptului că izvorul pe care istoricul l-a putut folosi pentru întreaga operă este *Breuiarium*-ul contemporanului său, Flavius Eutropius, deşi anumite similitudini s-ar putea datora unei surse comune[474]. Alte scrieri antice au fost utilizate doar pentru o perioadă sau alta a istoriei romane. Astfel, pentru Regalitate, Republică şi epoca augustană, Festus a preluat date din Titus Livius, *Periochae* la *Ab Vrbe condita* şi Florus[475], deşi nu sunt excluse şi alte izvoare[476]. Pentru Imperiu, el a consultat una sau mai multe serii de biografii imperiale[477] şi liste provinciale[478]. Pentru evenimentele contemporane, a putut cunoaşte tratatul *De rebus bellicis* redactat de un anonim pe

---

[474] Eadie, p. 70; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 207-211; M.-P. Arnaud-Lindet, *op. cit.*, p. XXII, XXIII (cu nota 66), 61-69; vezi trimiterile în *Note şi comentarii*. Aşa cum a arătat M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXIII, asemănările dintre cele două opere nu presupun faptul că autorii lor ar fi copiat unul de la altul sau că ar fi lucrat împreună, „comme le montre une mise en parallèle du traitement des mêmes épisodes chez l'un et chez l'autre"; vezi şi J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. LVII. Aceste opinii contrazic total afirmația lui E. Cizek, după care „cei doi epitomatori, deşi rivali literari, au putut colabora între ei, au putut să-şi schimbe ideile, înainte ca un conflict politic… să fi survenit între ei" (*Istoria în Roma antică...*, p. 159). De altfel, Cizek dovedeşte superficialitate în cunoaşterea operei lui Festus, ediția lui Marie-Pierre Arnaud-Lindet fiindu-i străină.

[475] Eadie, p. 70-98; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXI, XXII; vezi trimiterile în *Note şi comentarii*.

[476] Eventual, o *Epitoma* dispărută la *Ab Urbe condita*, „trei istorii pierdute" (Eadie, p. 70-98), o listă provincială (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXII).

[477] Dintre acestea, cea mai sigură este a lui Marius Maximus; altele, precum *Kaisergeschichte* a lui Enmann, nu sunt sigure – Eadie, p. 70; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 211-212; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXI, XXII (nota 65), XXIII (nota 66).

[478] Acestea au putut fi utilizate şi pentru geografia administrativă a Republicii – Eadie, p. 72; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXI, XXII, 57-59.

la 366/69[479], dar trebuie să-şi fi spus cuvântul şi experienţa personală[480].

Având rostul unui manual, aşadar al unei opere care simplifică şi reduce la esenţial, *Breuiarium*-ul lui Festus nu se remarcă prin originalitate şi nici printr-o valoare deosebită a informaţiilor[481]. Ca toate lucrările de acest gen[482], el conţine confuzii, erori şi omisiuni, în special în partea I[483], datorate, foarte probabil, transcrierii greşite a surselor, interesului redus manifestat pentru zona occidentală şi necesităţii de a condensa cât mai mult istoria îndepărtată a Romei. Nu lipsesc, însă, notele personale, precum – după John W. Eadie - „adăugirile patriotice"[484], „corecţiile"

---

[479] B. Baldwin, *op. cit.*, *passim*. Din nefericire, n-am putut consulta nici o ediţie a acestei opere, despre care ne-am informat dintr-o recenzie a lui R. Delmaire, în REL, 70, 1992, p. 368-370.

[480] Vezi capitolele **27-29**.

[481] J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XX: „l'ouvrage est assez médiocre".

[482] Aurelius Victor: P. Dufraigne, *op. cit.*, p. XXXV-XXXVII; Eutropius: J. Hellegouarc'h, *op. cit.*; Pseudo-Aurelius Victor: M. Festy, *op. cit.*, p. XLIV-XLVI.

[483] **4**, **1**; **4**, **5**; **5**, **1**; **5**, **2**; **6**, **2-3**; **8**, **1**; **8**, **3**; **9**, **1-2**; **10**, **3**; **11**, **3**; **11**, **4**; **17**, **2**; **18**, **1**; **19**; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXII, nota 63; vezi trimiterile din *Note şi comentarii*. Opinia lui Eugen Cizek, conform căreia „erorile abundă în compendiul lui Festus" (*Istoria literaturii latine*, II, p. 752), ni se pare exagerată.

[484] **10**, **2**: „*Nam quid tamen populus Romanus non uiribus haberet, armis per nos ab Antiocho, Syriarum rege maximo, est uindicta*": adăugire la Flor., I, 35, 2-3 (Eadie, p. 73-74); **11**, **4**: „*Semper inter auxilia nostra fuere Cappadoces et ita maiestatem coluere Romanam ut in honorem Augusti Caesaris…*": întregire la Eutr., VII, 11, 2 (Eadie, p. 74); **18**, **1**: „*... ne aliquando Romani ducis mors inulta relinqueretur*": *addendum* la Flor., II, 19, 7 sau Eutr., VII, 5, 2 (Eadie, p. 74-75); vezi şi *Note şi comentarii*.

aplicate unor surse[485] sau informațiile ce constituie *hapax* pentru istoriografia antică[486].

---

[485] Compară: **13**, **3** („... *et primum* <u>*apud Alexandrinos*</u> *Cornelius Gallus Romanus iudex administrauit*”) cu Eutr., VII, 7 („... *praepositusque ei /Aegyptus* – n.n./ C. *Cornelius Gallus. Hunc primum Aegyptus Romanum iudicem habuit*”) (Eadie, p. 75); **16**, **3** („/Pompeius – n.n./ <u>*Rediens*</u> *apud Antiochiam Daphnensem lucum, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia,* <u>*addito nemore*</u> *consecrauit*”) cu Eutr., VI, 14, 2 („*Aliquantum agrorum Daphnensibus dedit, quo lucus ibi spatiosior fieret, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia*”) (Eadie, p. 75); **16**, **2** („*Receptae ab eo* /Tigranes – n.n./ *sunt* <u>*Mesopotamia,*</u> *Syriae et aliquanta pars Phoenices…*”) cu Liv., *Per.* CI („*Tigranem in deditionem accepit eique ademptis Syria Phoenice Cilicia regnum Armeniae restituit*”) şi Eutr., VI, 13 („*Adempta est ei Syria, Phoenice Sophanene*”) (Eadie, p. 75-76); **17**, **1** („*Marcus Crassus consul aduersum rebellantes Parthos missus est. Is cum pacem missa a Persis legatione rogaretur,* <u>*apud Ctesiphonta*</u> *responsurum se ait*”) cu Flor., I, 46, 4-5 („... *et cum apud Nicephorium castra posuisset, missi ab Orode rege legati denuntiauere, percussorum cum Pompeio foederum Sullaque meminisset. Regis inhians ille thensauris, nihil ne imaginario quidem iure, Seleuciae se responsurum esse respondit*” (Eadie, p. 76); vezi şi trimiterile din *Note şi comentarii*.

[486] **3**, **3**: „... <u>*contra Carduenos as Sarracenos*</u> *et Arabas bellatum est*” (Eadie, p. 77); **4**, **1**: „*Deinde Sicilia a praetoribus recta,* <u>*postea est commissa praesidibus: nunc a consularibus administratur. Sardiniam et Corsicam Metellus uicit, triumphauit de Sardis; rebellauere saepe Sardi. Iuncta administratio harum insularum fuerat, post suos praetores habuit, nunc singulae a praesidibus reguntur*</u>” (Eadie, p. 77-78); **6**, **1**: „*Postea Gallos cum uictoria remeantes Camillus qui in exilio erat,* <u>*collecta de agris multitudine*</u> *oppressit*” (Eadie, p. 78-79); **6**, **2**: „*C. Caesar cum decem legionibus,* <u>*quae terna milia militum Italorum habuerunt*</u>*...*” (Eadie, p. 78); **7**, **4**: „*Dardanos* <u>*et Moesiacos*</u> *Curio proconsul subegit et* <u>*primus Romanorum ducum*</u> *ad Danubium usque peruenit*” (Eadie, p. 79); **9**, **2**: „*Europae maritimas urbes antea Romana classis obtinuit*” (Eadie, p. 76); **9**, **3**: „*Marcus Lucullus per Thraciam cum Bessis primus conflixit.* <u>*Ipsam caput gentis Thraciam uicit,*</u> *Haemimontanos subegit,* <u>*Eumolpiadam quae nunc Philippopolis dicitur,*</u> *Vscudamam* <u>*quae modo Hadrianopolis nominatur*</u>*...*” (Eadie, p. 79-80); **11**, **1**: „*Pamphyliam,*

**6. Tehnica redactării; stilul**. Una dintre caracteristicile breviariilor este, aşa cum am amintit mai sus, amalgamarea în interiorul lor a unor forme diferite ale scrisului istoric. Cel al lui Festus nu face excepţie. Astfel, partea I este strict cronologică, având, aşadar, înfăţişarea unor *annales*, cea de-a II-a accentuează asupra evenimentelor, urmând regulile istoriografiei propriu-zise, iar cea de-a III-a circumscrie faptele în jurul personalităţii unor generali şi împăraţi, fiind redactată în tehnica biografiei. Cum materia trebuia redusă la esenţial, particularităţile speciilor amintite sunt diminuate. Partea I este o cronologie hiperconcentrată, înfăţişată frust, fără nici un element suplimentar care să se aşeze pe unul sau altul dintre palierele „formulei" analelor – *res internae-res externae-res internae*[487]. În partea a II-a, naraţiunea se

---

*Lyciam, Pisidiam Seruilius pro consule ab bellum piratarum missus obtinuit*" (Eadie, p. 80); **12**, **1**: „*Eius* /Antiochus – n.n./ *filii regnum sub clientela populi Romani retinuerunt; quibus defunctis Syriarum prouinciis potiti sumus*" (Eadie, p. 77); **13**, **2**: „*Cyrenas cum ceteris ciuitatibus Libyae Pentapolis Ptolemaei Antiquioris liberalitate suscepimus*" (Eadie, p. 81); **15**, **2-3**: „*Tigranem, Armeniorum regem, cum septem milibus clibanariis et centum uiginti sagittariorum, ipse cum decem et octo Romanorum milibus uicit… Madenam, opimam Armeniorum regionem, obtinuit, per Melitenam ad Mesopotamiam descendit, Nisibin cum fratre regis cepit*" (Eadie, p. 82-83); **16**, **1**: „*Gn. Pompeius expertae felicitatis ad Mithridaticum bellum missus, Mithridaten in Armenia minore nocturno adgressus proelio superauit, caesis duobus et quadraginta milibus hostium castra eius inuasit*" (Eadie, p. 83); **16**, **3**: „*Idem Pompeius Bosphorianis et Colchis Aristarcum regem inposuit*" (Eadie, p. 83-84); **17**, **3**: „*Lucius Crassus, quaestor Crassi, uir strenuus, reliquias fusi collegit exercitus. Contra Persas in Syriam inrumpentes ter cum summa admiratione conflixit eosque trans Euphraten reiectos uastauit*" (Eadie, p. 84-85); **18**, **1**: „*Publius Ventidius Bassus Parthos, qui ducente Labieno Syriam inuaserant, occurens in Capto monte cum paucis fugauit, Labienum occidit; persecutus Persas ad internicionem strauit*" (Eadie, p. 85-86); vezi şi trimiterile din *Note şi comentarii*.

[487] E. Cizek, *Istoria în Roma antică…*, p. 20.

concentrează asupra evenimentelor militare şi asupra problemelor administrative, prezentate însă aproape constant în mod enunțiativ, fără explicații cauzale prea numeroase[488] şi fără detalii prea ample despre caracterul şi faptele protagoniştilor[489]. În sfârşit, în partea a III-a, schema clasică a biografiei este redusă doar la politica externă, simplificată şi aceasta, Festus axându-se pe acțiunile din Orient ale generalilor şi împăraților; varietatea apare ici-colo prin schițarea câte unei trăsături de caracter[490], prin sublinierea

---

[488] Vezi: **4**, **3**: trimiterea trupelor romane în Africa pentru a-i apăra pe siculi; **4**, **4**: declanşarea războiului cu Iugurtha „*ob necatos Adherbalem et Hiempsalem, filios Micipsae regis*"; **6**, **1**: atacarea Romei de către galli datorită încrederii în forțele lor; **7**, **2**: ocuparea Corinthului şi formarea provinciei *Achaia* în urma jignirii suferite de solii romani; **10**, **2**: moştenirea Asiei de la Attalus, dar revendicată cu armele de la Antiochus, „*ne quid tamen populus Romanus non uiribus partum haberet*"; **11**, **4**: schimbarea numelui oraşului *Mazaca* în *Caesarea* ca semn al respectului pe care îl aveau cappadocienii pentru maiestatea romană; **12**, **2**: supunerea cilicienilor şi isaurienilor pentru că se alăturaseră piraților; **13**, **1**: anexarea insulei *Cyprus*, „*famosa diuitiis*", din cauza sărăciei poporului roman.

[489] Vezi: **4**, **5**: moartea voluntară a regelui Iuba; **6**, **1**: luptele cu gallii sub Republica timpurie; **9**, **1**: sălbăticia thracilor şi a scordiscilor; **9**, **3**: faptele lui Marcus Lucullus; **11**, **3**: acțiunile lui „Mummius" (sic!) în *Gallograecia*; **11**, **5**: statutul şi „pățaniile" regelui Pylaemenes; **12**, **1**: forțele şi acțiunile lui „*Antiochus, Syriae potentissimus rex*"; urmările conflictelor; **13**, **1**: sfârşitul regelui insulei *Cyprus*.

[490] **17**, **2**: Crassus era lacom; **17**, **3**: Cassius era „*uir strenuus*"; **18**, **2**: Marcus Antonius s-a dovedit fricos; **20**, **1**: Nero a fost „*quem turpissimum imperatorem Romana est passa res publica*"; **14**, **3** şi **20**, **4**: Hadrianus a fost un împărat invidios pe gloria lui Traianus; **21**, **2**: Severus a fost „*acerrimus imperator*"; **22**, **2**: datorită tinereții, Gordianus era un principe înflăcărat; Philippus, praefectul praetoriului, a fost un perfid; **28**, **1-3**: Iulianus a fost lipsit de măsură în luptele cu perşii – altfel, neînfricat („*strenuus*"), stăpân pe sine, încrezător în planul său; **29**, **2**: Iovianus s-a preocupat mai mult de domnie decât de glorie şi era ignorant în ale puterii.

particularităţii destinului vreunui personaj[491] sau prin rememorarea unui fapt mai deosebit[492].

O lucrare ce îmbină tehnici narative diferite nu putea avea un stil unitar[493], fiecare diviziune a ei caracterizându-se

---

[491] **16**, **1**: Pompeius era „*expertae felicitatis*"; **22**, **1**: numele lui Alexander Severus e un adevărat *omen*; **23**, **1**: Valerianus a fost „*infausti principi*", îmbătrânind „*in dedecori seruitute*"; **28**, **1**: Iulianus a fost un principe „*expertae felicitatis*" în luptele externe.

[492] **16**, **1**: Mithridates a băut otravă, dar, cum aceasta nu-şi făcea efectul, a fost străpuns de un însoţitor; **16**, **3**: Pompeius, desfătat de frumuseţile din jurul Antiochiei, a adăugat o dumbravă pădurii sacre de la *Daphne*; **17**, **2**: moartea lui Crassus; **18**, **1**: Ventidius l-a ucis pe Pacorus, fiul regelui, în chiar ziua aniversară a înfrângerii lui Crassus, fiind primul general roman care a triumfat asupra parţilor; **19**, **2**: Augustus a primit cel dintâi o solie a inzilor; **20**, **1**: armatele romane au fost trecute pe sub jug, dezonorând jurămintele; **20**, **2**: Traianus, după Augustus, „*Romanae rei publicae mouit lacertos*"; **20**, **3**: acelaşi împărat a ajuns primul, după Alexandru, „până la hotarele Indiei" şi a construit o flotă în Marea Roşie; **21**, **1**: Marcus Antoninus şi Verus Antoninus, „*pariter Augusti, imperium orbis aequata primum potestate tenuerunt*"; **21**, **2**: Severus era „de neam african"; el a primit *cognomia Aziabenicus*, *Parthicus*, *Arabicus*; **21**, **3**: Antoninus a fost supranumit Caracalla; el a murit de moarte naturală la *Edessa*, unde a şi fost înmormântat; **22**, **1**: Aurelius Alexander a avut pe Ulpianus drept responsabil al arhivelor; şi-a sărbătorit victoria cu un cortegiu spectaculos; **22**, **2**: cortegiul funerar al lui Gordianus a fost condus spre Roma „*cum maxima uenerationis reuerentia*"; **23**, **1**: Odenathus era „un decurion din Palmyra", faptele sale de arme fiind un lucru de mirare; **24**, **1**: Zenobia a fost dusă captivă în faţa carului de triumf al lui Aurelianus; **24**, **2**: victoria împăratului Carus asupra perşilor a mâniat puterea divină, principele găsindu-şi un sfârşit cu totul neobişnuit; **25**, **1**: Diocletianus l-a umilit pe caesarul Maximianus, făcându-l să alerge în faţa litierei îmbrăcat în purpură; **25**, **3**: perşii au fost uimiţi de respectul romanilor pentru intimitatea soţiei şi fiicei regelui Narses; **29**, **2**: prin condiţiile împovărătoare ale păcii acceptate de Iovianus, Imperiul a trebuit să cedeze anumite teritorii - „*quod numquam antea accidit*".

[493] Despre stilul lui Festus, cf. Eadie, p. 97-98; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 212-217; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XX, nota 59; E. Cizek,

printr-o notă stilistică aparte[494]. Astfel, în partea I predomină „stilul enumerativ"[495] - propoziţii şi fraze scurte, seci, construite pe un schelet lexical foarte redus, aproape invariabil[496], care dau textului monotonie, dar care răspund perfect intenţiilor autorului – redarea sistematică şi concisă a informaţiei şi reţinerea ei fără dificultate. În partea a II-a, aspectele amintite sunt prezente în largă măsură (repeţii de cuvinte[497], frazare scurtă[498]), dar apar şi elemente ale stilului narativ propriu-zis - frazele sunt adesea mai lungi, micile descrieri întrerup pe alocuri monotonia[499], ordinea

---

*Istoria literaturii latine*, II, p. 752; idem, *Istoria în Roma antică…*, p. 159-160.

[494] O situaţie similară pentru *Breuiarium*-ul lui Eutropius – J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. XLVII.

[495] Formulă împrumutată de la Joseph Hellegouarc'h, *ibidem*, care o foloseşte pentru a caracteriza stilul din prima parte a *Breuiarium*-ului lui Eutropius.

[496] Astfel, în paragraful **2**, **1** „*anni numerantur*" se repetă de patru ori (de două ori verbul e subînţeles) iar prepoziţia „*sub*" de trei ori; în **2**, **2**, şapte din cele nouă propoziţii au ca predicat verbul *regno* (în cea de-a opta este subînţeles), dintre care şase în expresia „*regnauit annos*"; în **2**, **3-4**, cel mai frecvent este substantivul *annus*.

[497] Sunt repetaţi foarte des termenii de legătură între propoziţii şi părţi de propoziţie sau cei care indică repere cronologice: *sub* (**3**, **1-4**; **7**, **3**; **7**, **5**; **8**, **2**), *postea* (**4**, **1**; **5**, **1**; **5**, **2**; **6**, **1**; **11**, **3**; **14**, **2**), *deinde* (**3**, **2**; **4**, **1**), *nunc* (**4**, **1-3**; **5**, **3**; **6**, **1**; **9**, **3-4**; **10**, **1**; **11**, **3**), *cum* (**3**, **2-4**; **6**, **1-2**), *per* (**4**, **3-4**; **5**, **1-3**; **7**, **1-2**; **9**, **1-3**) etc.; aceeaşi caracteristică şi la Eutropius – cf. J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. LIII-LIV.

[498] Vezi, de exemplu, **7**, **3**: „*Macedonia ter relellauit: sub Philippo, sub Perse, sub Pseudophilippo. Philippum Flamininus, Persen Paulus, Pseudophilippum Metellus oppressit: quorum triumphis Macedonia populo Romano adiuncta est*".

[499] Precum episodul cuceririi Romei de către galli (**6**, **1**), evocarea „sălbăticiei" thracilor (**9**, **1**), descrierea războiului cu Antiochus cel Mare (**12**, **1**), prezentarea cauzelor şi consecinţelor anexării insulei *Cyprus* (**13**, **1**).

vocabulelor subliniază importanța evenimentului evocat[500], puținele aliterații[501] creează o anumită sonoritate iar superlativele sau epitetele hiperbolizante[502] trădează implicarea subiectivă a autorului în actul relatării. Un aspect aparte al stilului din această secțiune dedicată expansiunii teritoriale a Romei îl constituie incidența foarte ridicată a vocabularului rezistenței, înfrângerii, supunerii şi victoriei[503], care formează o interesantă figură de stil, numită

---

[500] **4**, **1**: „*Prima prouinciarum Sicilia facta est*"; **5**, **1**: „*Hispanis primum auxilium aduersum Afros per Scipionem tulimus*"; **9**, **1**: „*Saeuissimi omnium gentium Thraces fuerunt*".

[501] **13**, **1**: „*Ita ius eius insulae auarius magis quam iustius sumus adsecuti*"; **13**, **2**: „*Cyrenas cum ceteris ciuitatibus…*".

[502] **6**, **1**: „*Cum Gallis grauissima bella populus Romanus habuit… ad cuius arcem sescenti nobilissimi senatores confugerant*"; **9**, **1**: „*Saeuissimi omnium gentium Thraces fuerunt… Multa de saeuitia praedictorum fabulosa memorantur*"; **10**, **2**: „*armis per nos ab Antiocho Syriam rege maximo est uindicata*"; **10**, **3**: „*Rhodiis et insularum populis experti primum infestissimis sumus, post eisdem fidelissimis auxiliatoribus utebamur*"; **11**, **3**: „*uictos in perpetuam pacem redegit*"; **12**, **1**: „*Antiochus, Syriae potentissimus rex, bellum formidabile populo Romano intulit*"; **13**, **1**: „*Cyprus, famosa diuitiis…*".

[503] Fapt observat şi de M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XX, nota 59, căruia îi aparține expresia. Cele mai numeroase incidențe au formele verbului *uinco* - „a învinge, a fi învingător": *uicto* (**3**, **3**; **4**, **1**; **11**, **5**); *uicta est* (**3**, **3**); *uicit* (**4**, **1**; **5**, **1**; **8**, **2**; **9**, **3**); *uictus* (**4**, **5**; **12**, **1**); *uicti* (**7**, **2**); *uicimus* (**7**, **4**); *uictis* (**7**, **5**); *uicti sunt* (**9**, **2**); *uictis* (**11**, **3**); *uicta* (**13**, **3**). Urmează cele din familia lui *obtineo* - „a păstra, a avea în stăpânire, a ocupa" (*obtenta est* - **3**, **3**; **7**, **2**; *obtentae sunt* - **4**, **5**; *obtenta sunt* - **7**, **5**; **14**, **2**; *obtinuit* - **4**, **1**; **7**, **1**; **9**, **2**; **11**, **1**; *obtinuimus* - **5**, **1**) şi cele formate cu *rebello* - „a lua din nou armele, a reincepe războiul, a se răscula, a se revolta" (*rebellare* – **4**, **2**; *rebellauit* – **4**, **3**; *rebellantes* – **5**, **1**; *rebellauere* – **5**, **2**; *rebellauit* – **7**, **3**). Se întâlnesc apoi: *subacta est* (**3**, **2**), *subacti est* (**3**, **2**; **5**, **2**), *subacta* (**4**, **5**), *subacto* (**7**, **5**); *accesserunt* (**3**, **2**; **3**, **4**; **7**, **2**; **7**, **5**); *subegit* (**6**, **2**; **7**, **4**; **9**, **3**; **12**, **2**); *occupata est* (**3**, **2**), *occupatum est* (**3**, **3**), *occupauit* (**9**, **3**), *occupatae sunt* (**5**, **2**); *domiti sunt* (**3**, **2**), *perdomitae sunt* (**5**, **2**); *bellatum est* (**3**, **2**; **3**, **3**), *bellum indictum est* (**4**, **4**);

homeoteleută (homeoteleuton)[504]. În sfârşit, în partea „biografică” a *Breuiarium*-ului tendința de sistematizare, motivată de aceeaşi constrângere a abrevierii[505], nu lipseşte (exprimare prolixă[506], homeoteleute[507], termeni

---

*triumphauit* (**4**, **2**; **12**, **2**), *triumphis* (**7**, **3**); *oppressit* (**7**, **3**); *repressit* (**9**, **2**); *uastauit* (**9**, **2**); *conflixit* (**9**, **3**); *cepit* (**9**, **3**); *uenerunt* (**7**, **5**); *deleti sunt* (**5**, **2**); *deleta* (**4**, **3**); *expulit* (**6**, **2**); *pugnauit* (**6**, **2**); *acceptae sunt* (**5**, **2**). În sfârşit, sunt de amintit expresiile: *in potestatem populi Romani peruenerunt* (**3**, **3**); *in prouincias est redacta* (**3**, **4**); *sub imperii Romani iura transiuit* (**3**, **4**); *in populi Romani potestatem… peruenit* (**4**, **4**); *in potestatem populi Romani… uenerunt* (**10**, **2**); *in speciem prouinciae redacta est* (**11**, **3**); *in prouinciae speciem… migrauit* (**11**, **4**); *formam prouinciae accepit* (**11**, **5**); *prouinciae ius… impositum est* (**11**, **5**).

[504] Aceasta este o figură de sintaxă poetică, ce constă în potrivirea fonetică a ultimelor silabe a două cuvinte apropiate; aşa se întâmplă, de exemplu, în capitolele sau paragrafele unde aproape toate propozițiile şi frazele se termină în aceeaşi finală verbală, respectiv *–it*: **4**, **2**: „... *uicit, triumphauit… habuit*”; **6**, **1**: „... *oppressit… reportauit*”; **6**, **2**: „... *expulit… pugnauit… subegit… conflixit… transiuit… fecit*”; **7**, **3**: „*rebellauit… oppressit…*”; **7**, **4**: „... *subegit… peruenit*”; **8**, **2**: „... *uicit… fecit… habuit…*”; **9**, **2**: „... *repressit… continuit… uastauit… obtinuit*”; **9**, **3**: „... *conflixit… uicit… subegit… redegit… cepit… occupauit… monstrauit*”; **11**, **3**: „... *redegit… tenuit… administrauit*”; **11**, **5**: „... *accepit… tenuit*”; **12**, **1**: „*intulit… habuit… instruxit*”; **12**, **2**: „... *subegit… instituit… triumphauit…*”; **13**, **3**: „... *accepit… administrauit*”; aceeaşi figură de stil la Eutropius – cf. J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. LII, nota 256.

[505] Aşa cum o spune foarte clar în **15**, **1**: „*Breuiter euentus enumerabo bellorum*”.

[506] **16**, **3**: „*Iudae capta Hierosolymam obtinuit, cum Persis foedus icit*”.

[507] **15**, **3**: „... *expugnauit… obtinuit… descendit… cepit… accepit*”; **16**, **1**: „... *superauit… inuasit… fugit… hausit... impetrauit*”; **16**, **3**: „... *inposuit… conflixit… dedit… accepit… uicit… obtinuit… icit… consecrauit*”; **20**, **2**: „... *recepit… ademit… dedit… recepit… occupauit… obtinuit… accepit… tenuit… accessit… instituit… fecit...*”; **21**, **2**: „*uicit… deleuit… obtinuit… fecit*”; **22**, **1**: „... *suscepit… uicit… habuit… triumphauit*”.

invariabili[508]), însă ea vizează fapte şi acţiuni. Ceea ce domină, însă, este stilul narativ clasic: vocabularul e mai bogat, construcţiile sintactice sunt mai ample, „povestirea" cuprinde „episoade", întâmplări, locuri şi protagonişti, a căror descriere sau caracterizare cu ajutorul epitetelor[509],

[508] *Cum* (**15**, **2**; **16**, **3**; **17**, **1**; **17**, **2-3**; **19**, **1**; **23**, **1**; **25**, **1-3**; **27**, **4**; **28**, **3**), *sub* (**14**, **3-4**; **19**, **1**; **25**, **1**; **26**, **2**), *postea* (**14**, **2**), *post* (**14**, **4**), *ac* (**14**, **4-5**; **18**, **1**) etc.

[509] **14**, **5**: „*diualis Constantii*"; **15**, **1**: „*inclite princeps*"; **15**, **3**: „*Tigranocertam, maximam Armeniae ciuitatem, expugnauit. Madenam, opimam Armeniorum regionem, obtinuit*"; **17**, **1**: „*... et a transfuga quodam Mazaro inductus ad ignotam camporum solitudinem descendit*"; **17**, **3**: „*Lucius Cassius, quaestor Crassi, uir strenuus*"; **18**, **1**: „*ac totam prouinciam occuparunt*"; **20**, **1**: „*Nero, quem turpissimum imperatorem Romana est passa res publica...*"; **20**, **1**: „*extremo dedecore Romani exercitus*"; **20**, **2**: „*... Anthemusium, optimam Persidis regionem...*"; **21**, **1**: „/Lucius Verus – n.n./ *multa et ingentia aduersus Persas feliciter gessit*"; **21**, **2**: „*Seuerus, natione Afer, acerrimus imperator*"; **22**, **1**: „*Aurelius Alexander... iuuenis admodum Romani gubernacula suscepit imperii. Ipse Persarum regem nobilissimum Xersem gloriose uicit*"; **22**, **2**: „*Sub Gallieno, acri ex iuuentatis fiducia principe... cum maxima uenerationis reuerentia deduxerunt*"; **23**, **1**: „*Valeriani, infausti principis... in dedecori seruitute consenuit*"; **24**, **1**: „*ea* /Zenobia – n.n./ *enim post mortem mariti feminea dicione Orientis tenebat imperium; quam Aurelianus multis clibanariorum et sagittariorum milibus...*"; **24**, **2**: „*... Cochen et Ctesiphontem, urbes Persarum nobilissimas, cepit. Cum uictor totius gentis...*"; **25**, **1**: „*Maximianus Caesar prima congressione, cum contra innumeram multitudinem...*"; **25**, **2**: „*... innumera Persarum agmina...*"; **25**, **3**: „*cum maxima pudicitiae*" **26**, **1**: „*Toto enim orbe...*"; **27**, **1**: „*Constantius in Persas uario ac magis difficili pugnauit euentu... graue... uulnus*"; **28**, **1**: „*Iuliano in externos hostes expertae felicitatis principi... ingenti apparatu, utpote totius orbis regnator... multa Persarum oppida et castella*"; **28**, **2**: „*... terrore subito... totius gentis*"; **29**, **1**: „*Iouianus proeliis superiorem sed confusum... suscepit exercitus*"; **29**, **2**: „*... quibus cupidior regni quam gloriae Iouianus in imperio rudis adquieuit*"; **30**, **1**: „*princeps inuicte*"; **30**, **2**: „*ingentem de Gothis*".

comparațiilor[510], alegoriilor[511], vorbirii indirecte[512] şi al judecăților de valoare[513], chiar dacă nu foarte numeroase, conferă, totuşi, discursului un anumit patetism şi o anumită forță persuasivă.

Prin urmare, stilul general al lui Festus, la fel ca şi cel al lui Eutropius[514], nu este al unui autor de opere literare, ci al

---

[510] **19**, **1**: Claudius (sic!) Caesar „*iudicesque instituto Pompei praedictis gentibus… praeficeret*"; **20**, **3**: „/Traianus – n.n./ *Vsque ad Indiae fines post Alexandrum accessit… Assyriam, quae inter Tigridem atque Euphraten sita inriguis amnibus instar Aegypti fecundatur*"; **27**, **4**: „*nimbo sagittarum obruti sunt*"; **28**, **2**: „*… nisi maior praedarum occasio fuisset quam cura uictoriae*".

[511] **15**, **1**: „*Requiris profecto, quotiens Babyloniae ac Romanorum arma conlata sint et quibus uicibus sagittis pila contenderint*"; **17**, **2**: „/Crassus – n.n./ *atque ita ludibrio habitum, ut faucibus eius aurum liquefactum infunderetur: scilicet ut, quia ardens cupiditate praedandi pacem regi dare rogatus abnuerat, etiam mortui eius reliquias auri flamma conbureret*"; **25**, **1**: „*Maximianus Caesar prima congressione, cum contra innumeram multitudinem cum paucis acriter dimicasset*"; **26**, **2**: „*Sub cuius aduentu Babyloniae in tantum regna trepidarunt*"; **30**, **2**: „*… etiam Babyloniae tibi palma pacis accedat*".

[512] **17**, **1**: „*Is cum pacem missa a Persis legatione rogaretur, apud Ctesiphonta responsurum se ait*"; **18**, **2**: „/M. Antonius – n.n./ *tanto per momenta temporis terrore perculsus, ut a gladiatore suo percuti postularet, ne uiuus ueniret in hostium potestatem*"; **26**, **2**: „*facturos se imperata promitterent*"; **28**, **3**: „*Inter effusionem nimii sanguinis, cum suorum ordines licet saucius instaurasset, cunctantem animam multa suos adlocutus efflauit*".

[513] **17**, **3**: admirația stârnită de acțiunile lui Cassius; **18**, **1**: Publius Ventidius Bassus l-a ucis pe Pacorus, fiul regelui, chiar în ziua aniversară a morții lui Crassus, „*ne aliquando Romani ducis mors inulta relinqueretur*"; **23**, **2**: despre acțiunile lui Odenathus este ruşinos a aminti, dar e şi un lucru de mirare („*nisi quod turpe dictu est… quod mirum dictu est*"); **25**, **3**: „*Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus Romanos superiores esse confessi sunt*"; **29**, **2**: situația creată prin pacea acceptată de Iovianus nu s-a mai întâlnit în istoria Romei („*quod numquam antea accidit*").

[514] J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. LIII.

unui om obişnuit să se exprime simplu şi concis despre fapte şi evenimente, al unui funcţionar preocupat să înregistreze datele sec şi clar; breviatorul seamănă mai degrabă cu un „arhivist”[515] decât cu un istoric. Am văzut, însă, că nu-i lipsesc nuanţele. Festus trebuie să fi fost un bun curtean şi un om de bun-simţ; în ciuda lamentaţiilor din prolog şi din epilog despre insuficientele disponibilităţi oratorice[516], el disimulează, lăsându-ne să înţelegem că poate mai mult, dar că exigenţele solicitării princiare îl constrâng să practice stilul attic[517]. De altfel, tensiunea interioară, oratorică, a discursului, amplificată treptat, pe măsură ce naraţiunea se apropie de partea a III-a, asupra căreia autorul doreşte să focalizeze atenţia împăratului cititor[518], creată prin folosirea unor tehnici istoriografice şi a unor stiluri diferite, reprezintă, credem, o altă notă originală a „poeticii istoriei” a lui Festus.

**7. Festus şi istoria teritoriului de la Dunărea Inferioară**. Informaţiile lui Festus despre istoria teritoriului de la Dunărea Inferioară nu sunt foarte numeroase. Astfel, despre regiunea sud-fluvială apar menţiuni în mai multe subcapitole. În **3**, **2** aminteşte foarte lacunar luptele cu

---

[515] *Ibidem*.

[516] **1**, **1**: „*Breui fieri clementia tua praecepit: parebo libens praecepto, quippe cui desit facultas latius eloquendi, ac morem secutus calculonum qui ingentes summas aeris breuiatoribus exprimunt, res gestas signabo, non eloquar*”; **30**, **1**: „*Quibus me licet inparem dicendi nisu et aeuo grauiorem parabo*”.

[517] Vezi **1**, **1**; **15**, **1**; **23**, **1**: „*Valeriani, infausti principis, fortunam taedet referre*”; **30**, **1**: „*Quam magno deinceps ore tua, principe inuicte, facta sunt personanda!*”.

[518] Acest lucru este explicit menţionat în **10**, **1** („*Nunc Eoas partes totumque Orientem ac positas sub uicino sole prouincias, qui auctores sceptris tuis parauerint, explicabo, quo studium clementiae tuae, quod in isdem propagandis habes, amplius incitetur*”) şi **15**, **1** („*Scio nunc, inclite princeps, quo tua pergat intentio*...”).

moesii şi thracii şi atingerea Dunării iar în **3**, **4** se referă - de asemenea, prolix - la „adăugarea" „Moesiilor" (în **8**, **1**, va scrie despre stabilirea graniţei de-a lungul Moesiei) şi transformarea întregului spaţiu dunărean în provincie. În **7**, **4**, vorbind despre *bellum Dardanicum* al lui C. Scribonius Curio, proconsulul Macedoniei între 75-73 î.H.[519], include printre adversarii acestuia şi pe moesi. Aşa cum a arătat Eadie, informaţia e un *hapax* în istoriografia antică[520]; ea va fi preluată de Iordanes[521]. În **9**, **3** descrie acţiunile lui M. Terentius Varro Lucullus, proconsulul Macedoniei între 72-71 î.H., în spaţiul thracic sud- şi nord-balcanic, menţionând ocuparea cetăţilor *Callatus*, *Parthenopolis*, *Tomi* şi *Histria* şi faptul că acesta „a arătat scythilor puterea armelor romane". În sfârşit, referindu-se la organizarea administrativă din vremea sa, în **8**, **3** sunt amintite, ca facând parte din „*Illyricus*", *Moesia* (*Prima*) şi cele două Dacii (adică *Ripensis* şi *Mediterranea*) iar în **9**, **4** este pomenită provincia *Scythia* ca parte componentă a diocezei *Thracia*.

Datele despre regiunea din stânga Dunării se află în **8**, **2**: înfrângerea de către Traianus (98-117) a dacilor conduşi de

---

519 Liv., *Per.* XCII, XCIV; Flor., I, 39 [III, 4], 6; Eutr., VI, 2, 2; Amm., XXIX, 5, 23-24; Oros., VI, 21, 14; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, translation edited by Sh. Frere, London and Boston, 1974, p. 17; A. Barnea, *Scribonius Curio, Caius*, în ECR, p. 700; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, translated by M. Stansfield-Popović, Amsterdam, 1978, p. 179-183, 409-410; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 33; B. Dragojević, în *ibidem*, VI, p. 18; C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârşitul Antichităţii*, Bucureşti, 2000, p. 26.

520 Eadie, p. 79.

521 Iord., *Rom.*, 216: „*Dardanos Mysosque Curion primum proconsul edomuit primusque omnium Romanorum Danubium amnem usque profectus cuncta eius loca vastavit*".

„Decibalus" (cca 87-106) („*Traianus Dacos sub rege Decibalo uicit*"), transformarea Daciei de dincolo de Dunăre, pe pământ barbar, în provincie cu o suprafață de 1000000 de pași (= 1479 km) („*et Daciam trans Danubium in solo barbariae prouinciam fecit, quae in circuitu habuit decies centena milia passuum*"), pierderea ei sub Gallienus (253-268) („*sed sub Gallieno imperatore amissa est*"), transferarea „romanilor" de acolo şi constituirea de către Aurelianus (270-275) a două Dacii „în regiunile Moesiei şi Dardaniei" („*et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt*"). Informațiile din acest capitol sunt preluate din Eutropius, două dintre ele reținând în mod deosebit atenția istoricilor – pierderea provinciei sub Gallienus, respectiv ce înțeles se poate da expresiei „*amissa est*"[522], şi conținutul părăsirii aureliene, respectiv semnificația termenului „*Romani*"[523]. Astfel, sintagma „*amissa est*" ar reflecta fie părăsirea totală sau parțială (zone din nordul şi estul Daciei transilvănene) a provinciei nord-dunărene[524], fie statutul de ținut abandonat neoficial, pierdut *de facto*[525], fie „o

---

[522] Cf. şi Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3: „*et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiuerat*"; Eutr., IX, 8, 2: „*Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa est*". Responsabilitatea abandonării Daciei de către Gallienus este prezentă şi la Oros., VII, 22, 7: „*nam Dacia trans Danuuium, in perpetuum aufertur*".

[523] Cf. şi Eutr., IX, 15, 1: „... *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae*...".

[524] M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 447-448, 453; V. Iliescu, în FHDR, II, p. 25, nota 17; idem, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în SCIV, 22, 1971, 3, p. 426; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, *Dacia romană*, Bucureşti, 1980, p. 260; idem, în *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 261, 264.

[525] C. C. Petolescu, *Izvoarele antice privind părăsirea Daciei*, în TD, 5, 1984, p. 188-192; idem, *Dacia şi Imperiului Roman*..., p. 297-298.

secesiune militară la nordul Dunării"[526], fie ieşirea temporară a Daciei de sub autoritatea împăratului Gallienus în condițiile uzurpărilor şi ale invaziilor de la Dunărea Mijlocie şi de Jos[527]. În ciuda anumitor rezerve manifestate recent în istoriografia românească față de acest ultim punct de vedere[528], argumentele literare, numismatice şi arheologice aduse de curând în sprijinul lui[529] ne îndreptățesc să rămânem adepți ai acestuia[530]. De altfel, o situație similară se consemnează şi în provincia *Raetia*: un panegiric rostit în anul 297 la *Augusta Treverorum* (Trèves) în cinstea *Caesar*-ului Constantius Chlorus menționa faptul că „*sub principe Gallieno... amissa Raetia*"[531]. Cercetările arheologice şi numismatice efectuate, însă, în ultimele decenii pe *limes*-ul din *Germania Superior* şi *Raetia* şi o inscripție datând din 11 septembrie 260 descoperită în 1992 la *Augusta Vindelicorum* (Augsburg) demonstrează nu numai că teoria „ortodoxă" a „căderii catastrofale" a frontierei amintite este perimată, dar şi că Imperiul gallic, condus atunci de Postumus (260-269), se extindea la est de Rin, încorporând capitala Raetiei – *Augusta Vindelicorum*; aşa se explică „pierderea" provinciei

---

526 E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, Bucureşti, 1994, p. 752.

527 H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, în *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651-660; N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (Secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iaşi, 1994, p. 108; D. Ruscu, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources litteraires*, în AMN, 35, 1998, 1, p. 252.

528 C. Opreanu, *Raetia, Pannonia şi Dacia în vremea lui Gallienus*, în ABan, 7-8, 1999-2000, p. 396-401.

529 SHA, *Claud.*, XVII, 3; D. Ruscu, *op. cit.*; M. Zahariade, M. K. Phelps, *Milites Dacisciani qui iam saeviunt (SHA, Vita Claudii 17, 1-4). A contribution to the history of Dacia in the 260's of the 3rd century A.D.*, în TD, 20, 1999, 1-2, p. 313-327.

530 N. Zugravu, *op. cit.*

531 *Pan.*, IV [8], 10, 1-2.

amintite „*sub principe Gallieno*"[532]. O situație comparabilă se constată în *Pannonia*[533]. Lipsa de autoritate a lui Gallienus asupra unor provincii în condițiile multiplelor uzurpări şi secesiuni, ca şi a atacurilor externe este redată în termeni expliciți de scrierile vremii[534] iar atitudinea ostilă a

---

[532] AÉ, 1993, 1231a-b; K. Stribrny, *Römer rechts des Rheins nach 260 n.Ch.*, în BRGK, 70, 1989, p. 351-505; L. Bakker, *Raetien unter Postumus. Das Siegesdenkmal einer Juthungenschlacht im Jahre 260 n. Chr. aus Augsburg*, în *Germania*, 71, 1993, 2, p. 369-386; P. Kos, *Sub principe Gallieno… amissa Raetia? Numismatische Quellen zum Datum 259/260 n.Chr. in Raetien*, în *ibidem*, 73, 1995, 1, p. 131-144; L. Okamura, *Roman Withdrawals from Three Transfluvial Frontiers*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, 1996, p. 16-17; T. Stickler, *Iuthungi sive Semnones: zur Rolle der Juthungen bei den römisch-germanischen Auseinandersetzungen am Raetischen Limes in der Zeit zwischen Gallienus und Aurelian*, în BVBl, 60, 1995, p. 231-249; M. Jehne, *Überlegungen zur Chronologie der Jahre 259 bis 261 n. Chr. im Lichte der neuen Postumus-Inschrift aus Augsburg*, în *ibidem*, 61, 1996, p. 185-206; P. Le Roux, *Armées, rhétorique et politique dans l'Empire gallo-romain. À propos de l'inscription d'Augsbourg*, în ZPE, 115, 1997, p. 281-290; H.-P. Kuhnen, *Wirtschaftliche Probleme und das Ende des römischen Limes in Deutschland*, în *Roman Frontier Studies 1995. Proceeding of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, edited by W. Groenman van Waateringe, B. L. Van Beek, W. J. Willems, S. L. Wynia, Oxford, 1997, p. 429-434; M. Christol, *L'Empire romain du III^e^ siècle…*, p. 146-147; M. Christol, X. Loriot, *À propos de l'inscription d'Augsbourg: remarques liminaires*, în CCG, 8, 1997, p. 223-227; C. Opreanu, *op. cit.*, p. 393-395.

[533] *Ibidem*, p. 395-396, cu bibliografie.

[534] *Pan.*, IV [8], 10, 1-3 (anul 297): „*Minus indignum fuerat sub principe Gallieno quamvis triste harum provinciarum a Romana luce discidium. Tunc enim sive incuria rerum sive quadam inclinatione fatorum omnibus fere membris erat truncata res publica; tunc se nimium et Parthus extulerat et Palmyrenus aequaverat; tota Aegyptus Syriaeque defecerant; amissa Raetia, Noricum Pannoniaeque vastatae; Italia ipsa gentium domina plurimarum urbium suarum excidia maerebat; non erat tantum doloris in singulis, cum paene omnibus careretur*"; SHA, *Gall.*,

uzurpatorilor față de guvernarea legitimă a principelui transpare cu claritate din paginile cunoscutei culegeri de portrete imperiale *Historia Augusta*[535].

Cât priveşte termenul „*Romani*”, acesta are, neîndoielnic, un caracter generalizator, creator de ambiguitate, fapt care explică disputele între savanți, unii apreciind că el se referă la toată populația romană, alții că doar la componenta sa non-militară sau numai la *ciues Romani*[536]. Recent, pe baza judecării informației în afara contextului operei, a utilizării unei terminologii etnice străine lumii antice („daco-romani”; „daci” = „gli abitanti autoctoni… latinofoni”) şi a unei înțelegeri greşite a subtilităților noțiunilor juridice latine (*domicilium* şi *origo*, *ciuitas Romana*, *ciuitas* locală şi *incolae*)[537], s-a propus să se înțeleagă prin „*Romani*” „i cittadini che non erano nati in Dacia, ma che vi avevano domicilio temporaneo, venuti nella Dacia colonizzata nel

---

VI, 6-7: „*Perdita Gallia… Sic denique de omnibus partibus mundi, cum eas amitteret…*”.

[535] *Tr. tyr.*, XII, 7: „*<<Volo enim rei p. subvenire atque illam pestem a legum gubernaculis dimovere…>>*”; *Claud.*, VII, 4: „*<<Fatigata est tota res p. Pugnamus post Valerianum, post Ingenuum, post Regilianum, post Lollianum, post Postumum, post Celsum, post mille alios, qui contemptu <G>al<l>i<en>i principis a re p. defecerunt>>*”.

[536] În ultimă instanță, N. Stoicescu, *O falsă problemă istorică – discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc*, Bucureşti, 1993, p. 146-170; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 299; D. Protase, *op. cit.*, p. 266.

[537] Pentru acestea, vezi F. Jacques, *Les statuts des personnes et des communautés*, în F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l’intégration de l’Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.)*, 1, *Les structures de l’Empire romain*, Paris, 1990, p. 209-289; Y. Thomas, *<<Origine>> et <<commune patrie>>. Étude de droit public romain (89 av. J.-C. – 212 ap. J.-C.)*, Roma, 1996, p. 1-68; A. D. Rizakis, *Incolae-paroikioi: populations et communautés dépendentes dans les cités et les colonies romaines de l’Orient*, în REA, 100, 1998, 3-4, p. 599-617, în special p. 610-613; D. Nory, *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*, London, 2001.

corpo diplomatico, giuridico, economico, culturale, religioso, ecc." – aşadar „un vero esercito civile, oltre quello militare"[538]. Semnificaţia noţiunii „*Romani*" nu trebuie extrasă din artificii lingvistice străine textului lui Festus şi nu trebuie supusă nici unei exigenţe interpretative inutile. Lectura atentă a pasajelor din *Breuiarium* în care breviatorul foloseşte lexemul respectiv arată fără putinţă de tăgadă că, iniţial, acesta desemnează pe „locuitorii oraşului Roma", care, extinzându-se şi înglobând alte populaţii, teritorii şi entităţi nonromane[539], au creat o „istorie" („*res gestae populi Romani*")[540], o „dominaţie"[541] şi un stat („*res publica*") al „romanilor"[542], aşadar o comunitate politico-juridică supraetnică, formată din **toţi locuitorii statului roman** („*populus Romanus*", „*Romani*")[543]; în afara acesteia,

---

[538] T. Diaconescu, *Historia Augusta – una nuova lezione dei testi di Vopisco*, în SAA, 7, 2000, p. 421.

[539] **3**, **1**: „*Roma profecerit*"; **3**, **3**: „*in Asia, expulso Antiocho, primum pedem posuere Romani… In Mesopotamiam Romanus peruenit exercitus…*".

[540] Vezi titlul; **1**, **1**.

[541] **3**, **1**: „*Romanum imperium*"; **3**, **3**: „*... in potestatem populi Romani peruenerunt*"; **3**, **4**; „*... sub imperii Romani iura transiuit*"; **4**, **4**: „*in populi Romani potestatem…*"; **10**, **2**: „*in potestatem populi Romani iuncta dicione uenerunt*"; **12**, **1**: „*... possessio Romana perrexit*"; „*sub clientala populi Romani*"; **20**, **2**: „*in fidem Romanae… decepit*"; **21**, **1**: „*imperium orbis… potestate…*"; **22**, **1**: „*Romani gubernacula suscepit imperii*"; **23**, **2**.

[542] **1**, **2**: „*... annosam aetatem rei publicae…*"; **3**, **4**; **4**, **1**: „*quo ordine autem singulas prouincias Romana res publica adsecuta sit*"; **20**, **1**: „*Romana… res publica*"; **20**, **2**: „*Traianus, qui… Romanae rei publicae mouit lacertos*"; **25**, **3**: „*rei publicae utilis*"; **29**, **1**: „*Romanae rei publicae*".

[543] **3**, **4**: „*Sub imperatoribus uero… accesserunt Romano orbi…*"; **6**, **1**: „*Cum Gallis grauissima bella populus Romanus habuit*"; **7**, **3**: „*... populo Romano…*"; **9**, **4**: „*Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constitutae: Constantinopolis*"; **10**, **2**: „*populus Romanus*"; **10**, **4**: „*maiestatem coluere Romanam*"; **10**, **5**: „*amicus populi Romani*"; **12**, **1**:

neincluse în „*Roma nostra communis patria*” (formulă ce trebuie înțeleasă în sensul ei juridic, nu poetic!), cum scria în veacul al III-lea juristul Modestinus[544], au rămas perşii[545] şi pământurile „barbare”[546]. Prin urmare, Traianus, învingându-i pe dacii lui Decebalus, a creat dincolo de Dunăre o provincie populată de „*Romani*”, aşadar de locuitori ai statului roman, dar pe vremea lui Festus aceasta nu mai aparținea Imperiului „romanilor”, ci, asemenea altor ținuturi şi neamuri de dincolo de fluviu, se afla „*in solo barbariae*” - era, deci, un pământ al „barbarilor” (nonromanilor) (*barbari*, *gentes*, *nationes*). Consensual, ideea apare şi în alte scrieri din veacul al IV-lea, de exemplu în panegiricul rostit în 362, la *Constantinopolis*, de Claudius Mamertinus: „*... Ut uno eodemque tempore et componeret fidissimarum provinciarum statum et barbariam omnem admoto propius terrore percelleret, longissimo cursu Histrum placuit navigari... Quae navigationis illius fuit pompa,* ***cum dexteriorem incliti fluminis ripam utriusque sexus, omnium ordinum, armatorum atque inermium perpetuus ordo praetexeret, despiceretur ad laevam in miserabiles preces genu nixa barbaria****! Omnes urbes quae Danubium colunt aditae, omnium audita decreta, levati status instaurataeque fortunae, innumerabilibus barbaris data venia et munus pacis indultum... Quae dignitate describes classem per maximi fluminis tractum remis ventisque*

„*Antiochus, Syriae potentissimus rex, bellum formidabile populo Romano intulit*”; **13**, **1**: „*paupertatem populi Romani*”; **15**, **1**: „*Romani*”; **15**, **2**: „*amicitia populi Romani*”; **20**, **1**: „*Romanae legiones... Romani exercitus*”; **21**, **1**: „*imperium orbis... potestate tenuerunt*”; **25**, **3**: „*moribus Romanos*”.

[544] *Dig.*, 50, 1, 33; 27, 1, 6, 11; cf. Y. Thomas, *op. cit.*, p. 16.

[545] **14**, **3**: „*medium inter Persas et Romanos Euphratem esse*”; **20**, **4**: „*inter Romanos ac Persas Euphraten medium esse uoluit*”.

[546] **6**, **2**: „*cum barbaris ultra Rhenum positis conflixit*”; **8**, **1**: „*limes inter Romanos ac barbaros... est constitutus*”.

*volitantem, tum principem nostrum alta puppi sublimem non per cuiuscemodi agros frumenta spargentem, sed Romanis oppidis bonas spes libertatem divitis dividentem,* ***tum ex parte altera in barbaricum solum*** *terorem bellicum trepidationes fugas formidines obserentem?*”[547]. Observaţii similare pot fi desprinse şi din alte scrieri tardive[548].

---

[547] *Pan.*, XI [3], 7, 1-3; 8, 4; subl. n.; cf. şi D. Lassandro, *La riva sinistra del Danubio e la Gratiarum actio di Claudio Mamertino all'imperatore Giuliano (362 d.C.)*, în SAA, 5, 1998, p. 179, 185 (nota 21).

[548] *Pan.*, IV [8], 20, 2 (anul 297): „*Tenet uno pacis amplexu Romana res publica quidquid variis temporum vicibus fuit aliquando Romanum, et illa quae saepe veluti nimia mole diffluxerat magnitudo tandem solido cohaesit imperio*”; VII [6], 5, 3 (anul 310): „*nec contentus vicisse in Romanas transtulit nationes”; 6, 2: „Quid loquar rursus intimas Franciae nationes iam non ab his locis quae olim Romani invaserant sed a propriis ex origine sui sedibus atque ab ultimis barbariae litoribus avulsas, ut in desertis Galliae regionibus conlocatae et pacem Romani imperii cultu iuvarent et arma dilectu?*” etc.; Lact., *Mort.*, XXIII, 5: „*ille adversus Romanus Romanisque subiectos facere ausus est*”; Eutr., I, 1, 1: „*Romanum imperium, quo neque ab exordio ullum fere minus neque incrementis toto orbe amplius humana potest memoria recordari, a Romulo exordium habet…*” etc.; Amm., XVIII, 2, 15: „*ubi terminales lapides Romanorum et Burgundiorum confinia distinguebant*”; XXI, 3, 3: „*Cuius interitu erecta barbarorum fiducia, Romanisque ad ducis uindictam accensis…*”; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 2: Aurelianus „*nam Romanum orbem triennio ab inuasoribus receptauit…*”; 5: „*Iste* /Aurelianus – n.n./ *primus apud Romanos diadema capiti innexuit, gemmisque et aurata omni ueste, quod adhuc fere incognitum Romanis moribus uisebatur, usus est*”; XXXIX, 1: „*ubi orbis Romani potentiam cepit, Graium nomen in Romanum morem conuertit*”; SHA, *Pesc. Nig.*, VII, 5: „*nisi Romae Romanus, hoc est oriundus urbe*”; *Gord.*, XXVII, 3: „*Effectum denique est, ut Persae, qui iam in Italia timebantur, in regnum suum pugnante Gordiano redirent totumque orientem Romana res p. detineret*”; *Gal.*, IX, 1: „*Hac pompa homo ineptus* /Gallienus – n.n./ *eludere se credidit populum Romanum, sed, ut sunt Romanorum facetiae…*”; *Tr. tyr.*, II, 2: „*Atque inde Sapori regi coniunctus atque sociatus, cum hortator belli Romanis inferendi fuisset, Odomastem*

**8. Ediții ale operei lui Festus**. Ediția *princeps* a *Breuiarium*-ului a apărut în 1468, fiind urmată pe parcursul secolelor XV-XIX de numeroase editări, care astăzi nu mai prezintă nici un interes științific[549]. Primul care a realizat o ediție critică a lucrării lui Festus a fost Wendolin Foerster în 1874[550]. Ea a fost urmată la scurt timp de cea a lui Carol Wagener, *Festi Breuiarium Rerum Gestarum Populi Romani* (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum*) (Leipzig-Prague, 1886). În 1967, John W. Eadie a elaborat o teză de doctorat la Universitatea din Londra, care a avut ca subiect studiul complex al *Breuiarium*-ului, însoțit de o ediție critică şi de comentarii istorice[551]. În pofida criticilor

---

*primum, deinde Saporem ad Romanum solum traxit*"; V, 6-7: „*Quos omnes* /uzurpatorii din Gallia – n.n./ *datos divinitus credo, ne, cum illa* /Gallienus – n.n./ *pestis inauditae luxuriae impediretur malis, possidendi Romanum solum Germanis daretur facultas. Qui si eo genere tunc evasissent, quo Gothi et Persae, consentientibus in Romano solo gentibus venerabile hoc Romani nominis finitum esset imperium*"; XXX, 8: „*Nec ego illi vitam conservassem, nisi eam* /Zenobia – n.n./ *scissem multum Romanae rei publicae profuisse, cum sibi vel liberis suis orientis servaret imperium*"; *Claud.*, VI, 2: „*Denique Scytharum diversi populi, Peucini, Grutungi, Austrogoti, Tervingi, Visi, Gipedes, Celtae etiam et Eruli, praedae cupiditate in Romanum solum inruperunt atque illic pleraque vestarunt…*"; *Aur.*, XXVI, 3: „*<<Romani me modo dicunt bellum contra feminam gerere…>>*"; *Prob.*, XIII, 8: „*Tantum his praedae barbaricae tulit, quantum ipsi Romanis abstulerant. Contra urbes Romanas castra in solo barbarico posuit atque illic milites collocavit*"; XVIII, 1: „*Facta igitur pace cum Persis ad Thracias redit et centum milia Basternarum in solo Romano constituit, qui omnes fidem servarunt*"; *Car.*, IV, 6-7: „*<<Maiores nostri, Romani illi principes… fac igitur, ut maioribus nostris, id est Romanis non discrepemus viris>>*".

549 M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXV-XXXVI.

550 *Ibidem*, p. XXXVI-XXXVII.

551 J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London, 1967 (University of London Classical studies 5).

care i s-au adus[552], ea rămâne o lucrare de referință. Cea mai recentă ediție bilingvă este a lui Marie-Pierre Arnaud-Lindet; ea a apărut în 1994 în seria latină din Collection des Universités de France publicată sub patronajul Asociației „Guillaume Budé” de cunoscuta editură „Les Belles Lettres”[553]. În sfârşit, în 2001, Thomas M. Banchich şi Jennifer A. Meka de la Canisius College, Buffalo, New York, au realizat o traducere în engleză sub titlul *Breviarium of the Accomplishments of the Roman People* (Canisius College Translated Texts, Number 2), disponibilă pe internet[554].

În cultura română nu există nici o traducere integrală a acestei lucrări. În schimb, doar unele pasaje care privesc istoria spațiului thraco-dacic, amputate arbitrar, au fost inserate în volumul al II-lea din *Fontes historiae Daco-Romanae* (Bucureşti, 1970), fiind traduse de Vladimir Iliescu[555]; la acestea se rezumă şi trimiterile la Festus din diferite lucrări de specialitate.

---

[552] T. D. Barnes, în JRS, 58, 1968, p. 263-265; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XXXVII.

[553] Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1994; despre ea, vezi M. Winterbottom, în CR, 45, 1995, p. 264-265.

[554] http://www.roman-emperors.org/festus.htm.

[555] FHDR, II, p. 42-45.

# EDIȚII DE IZVOARE FOLOSITE[1]

*Actele martirice*, studiu introductiv, traducere, note şi comentarii de I. Rămureanu, Bucureşti, 1982 (PSB, 11)

Ambrosi *Epistulae Variae* - http://www.thelatinlibrary.com/ambrosepistvaria.html

Ammien Marcellin, *Histoire*, I (*Livres XIV-XVI*), texte établi et traduit par É. Galletier, avec la collaboration de J. Fontaine, deuxième tirage, Paris, 1978 („Les Belles Lettres"); II (*Livres XVII-XIX*), texte établi et traduit par G. Sabbal, deuxième tirage revu et corrigé, Paris, 1989 („Les Belles Lettres"); III (*Livres XX-XXII*), texte établi, traduit et annoté par J. Fontaine, avec la collaboration de E. Frézouls et J.-D. Berger, Paris, 1996 („Les Belles Lettres"); IV/1 (*Livres XXIII-XXV*), texte établi et traduit par J. Fontaine, deuxième tirage, Paris, 1987 („Les Belles Lettres"); IV/2 (*Livres XXIII-XXV*), commentaire par J. Fontaine, deuxième tirage, Paris, 1987 („Les Belles Lettres")

Idem, *Istoria romană*, studiu introductiv, traducere, note şi indice D. Popescu, Bucureşti, 1982

L. Ampelius, *Aide-mémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1993 („Les Belles Lettres")

*L'Annalistique romaine*, texte établi et traduit par M. Chassignet, Paris, I, *Les annales des pontifes et l'annalistique ancienne (fragments)*, 1996; II,

---

[1] Prescurtările sunt cele uzitate în dicționarele şi lucrările de specialitate.

*L'Annalistique moyenne (fragments)*, 1999 („Les Belles Lettres")

Appian, *Istoria Romei*. *Războaiele civile*, Bucureşti, 1957

Appian's *Roman History*, with an english translation by H. White, I, London-Cambridge (Massachusetts), 1958 („The Loeb Classical Library")

Appien, *Histoire romaine*, IV, *Livre VIII. Le livre africain*, texte établi et traduit par P. Goukowsky, avec le concours de S. Lancel, Paris, 2001 („Les Belles Lettres")

Apulée, *Métamorphoses*, III, *Livres VII-XI*, texte établi et traduit par D. S. Robertson et P. Valette, 6e tirage, 1985 („Les Belles Lettres")

Arnobe, *Contre les Gentiles*, I, texte établi, traduit et commenté par H. Le Bonniec, Paris, 1982 („Les Belles Lettres")

*Arnobii Adversus Natines libri VII* recensuit C. Marchesi, Torino, 1934

Asterie al Amasiei, *Omilii şi predici*, traducere, cu un cuvânt înainte şi o introducere de D. Fecioru, Bucureşti, 1946 (IO, 8)

Sfântul Atanasie cel Mare, *Scrieri*, traducere din greceşte, introducere şi note de D. Stăniloae, Bucureşti, partea I, 1987 (PSB, 15); partea a doua, 1988 (PSB, 16)

Aulus Gellius, *Nopţile atice*, traducere D. Popescu, introducere şi note I. Fischer, Bucureşti, 1965

Aureliu Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu*, I, studiu introductiv de Gh. Vlăduţescu, traducere din limba latină, notiţă introductivă, note şi tabel cronologic de P. Găleşanu, Bucureşti, 1998

Idem, *Confesiuni*, traducere din latină, studiu introductiv şi note de Gh. I. Şerban, Bucureşti, 1998

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, *Origo gentis*

*Romanae*, *Liber de viris illustribus Urbis Romae*, *Epitome de Caesaribus*, editio stereotypa correctior editionis primae, addenda et corrigenda iterum collegit et adiecit R. Gruendel, Leipzig, 1970

Pseudo-Aurélius Victor, *Les origines du peuple romain*, texte établi, traduit et commenté par J.-C. Richard, Paris, 1983 („Les Belles Lettres”)

Idem, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999 („Les Belles Lettres”)

Ausone, *Oeuvres* en vers et en prose, I, traduction nouvelle de M. Jasinski, Paris, s.a.

Rufus Festus Avienus, *Ora maritima*, édition annotée, précédée d'une introduction et accompagnée d'un commentaire par A. Berthelot, Paris, 1934

Cassiodori *Variae* - http://www.thelatinlibrary.com/ cassiodorus.epist. html

Cassius Dio, *Istoria romană*, studiu introductiv Gh. Ştefan, traducere şi note A. Piatkowski, Bucureşti, I (1973), II (1977), III (1985)

Caton, *Les origines (Fragments)*, texte établi, traduit et commenté par M. Chassignet, Paris, 1986 („Les Belles Lettres”)

Cicéron, *Discours*, XVIII, texte établi et traduit par M. Lob, Paris, 1952 („Les Belles Lettres”)

Idem, *Opere alese*, I-III, ediție îngrijită de G. Guțu, Bucureşti, 1973

Idem, *Despre supremul bine şi supremul rău*, traducere, studiu introductiv, notițe introductive şi note de Gh. Ceauşescu, Bucureşti, 1983

Idem, *Despre divinație*, ediție bilingvă, traducere de G. Haja şi M. Paraschiv, studiu introductiv şi note de M. Paraschiv, Iaşi, 1998

Sf. Chiril al Ierusalimului, *Catehezele*, traducere de D.

Fecioru, Bucureşti, partea I, 1943 (IO, 6); partea a II-a, 1945 (IO, 7)

Claudien, *Oeuvres complètes*, I-II, traduction nouvelle de V. Crépin, Paris, s.a.

P. Cornelius Tacitus, *Opere*, I, Bucureşti, 1958

Idem, *Istorii*, studiu introductiv, traducere, note şi indice Gh. Ceauşescu, Bucureşti, 1992

Idem, *Anale*, traducere din limba latină, introducere şi note de Gh. Guțu, Bucureşti, 1995

Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, traducere de R. Hâncu şi V. Iliescu, studiu introductiv şi note istorice de V. Iliescu, Bucureşti, 1981

Denys d'Halicarnasse, *Antiquités romaines*, I, *Introduction générale et Livre I*, texte établi et traduit par V. Fromentin, Paris, 1998 („Les Belles Lettres")

Idem, *The Roman Antiquities*, with an english translation by E. Cary, Ph. D., on the basis of the version of E. Spelman, London-Cambridge (Massachusetts), I (1948), II (1953), III (1953), IV (1950), V (1956), VI (1957), VII (1950) („The Loeb Classical Library")

Q. Ennii *Fragmenta* - http://www.thelatinlibrary.com/enn.html

Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, I, *Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de T. Bodogae, Bucureşti, 1987 (PSB, 13); II, *Viața lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de E. Popescu, traducere şi note de R. Alexandrescu, Bucureşti, 1991 (PSB, 14)

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere, note

explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997[2]

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1999 („Les Belles Lettres")

Evagrie Ponticul, *Tratatul practic. Gnosticul*, studiu introductiv, traducere şi comentarii de C. Bădiliță, Iaşi, 1997

*Expositio totius mundi et gentium*, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Paris, 1966

Festus, *De verborum significatu*, edidit, adnotavit W.-M. Lindsay, F. B. A., în *Glossaria Latina*, IV (*Placidius*, *Festus*), ediderunt J. W. Pirie, W. M. Lindsay, Paris, 1930

Filostrat, *Via'a lui Apollonios din Tyana*, traducere de M. Alexianu, prezentare şi note de A. Piatkowski, Iaşi, 1997

Florus, *Oeuvres*, I, texte établi et traduit par P. Jal, Paris, 1967 („Les Belles Lettres")

Idem, *Epitome of Roman History*, with an english translation of E. Seymour Forster, Cambridge (Massachusetts)-London, 1995 („The Loeb Classical Library")

Sfântul Grigorie de *Nyssa*, *Despre viața lui Moise sau despre desăvârşirea prin virtute*, traducere, studiu introductiv şi comentariu I. Buga, Ed. Sfântul Gheorghe-Vechi, 1995 (PSB, 29)

Idem, *Marea cuvântare catehetică*, Bucureşti, 1947

[2] După această ediție am făcut cele mai multe traduceri din *Note şi comentarii*.

Herodian, *Istoria Imperiului roman după Marcu Aureliu*, traducere, introducere şi note de R. Alexandrescu, Bucureşti, 1960

Herodot, *Istorii*, studiu introductiv A. Piatkowski, cărţile I, III, VII, VIII traducere, notiţe istorice şi note A. Piatkowski, cărţile II, IV, V, VI, X traducere, notiţe istorice şi note F. Vanţ-Ştef, indice F. Vanţ-Ştef, Bucureşti, I (1961), II (1964)

*Histoire <<acéphale>> et index syriaque des lettres festales d'Athanase d'Alexandrie*, introduction, texte critique, traduction et notes par A. Martin, Paris (Sources chrétiennes 317), 1985

Horatius, *Opera omnia*, 1, *Ode. Epode. Carmen Saeculare*, Ediţie critică, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi indici: M. Nichita, stabilirea textului şi selecţia traducerilor din *Ode*, *Epode* şi *Carmen Saeculare*: T. Costa, Bucureşti, 1980

Sfântul Ieronim, *Despre bărbaţii iluştri*, introducere, traducere şi note de D. Negrescu, Bucureşti, 1997

Sf. Ioan Hrisostom, *Cuvântări la praznice împărăteşti*, traducere de D. Fecioru, Huşi, 1942 (IO, 5)

*Istoria augustă*, studiu introductiv V. Iliescu, partea I traducere şi note D. Popescu, partea a II-a traducere şi note C. Drăgulescu, Bucureşti, 1971

C. Iulius Caesar, *Războiul gallic*, traducere, note şi indice J. Vilan Unguru, *Războiul civil*, traducere şi indice E. Poghirc, Bucureşti, 1964

Idem, *Fragmentele. Opera apocrifă*, studiu introductiv şi note C. Poghirc, *Războiul alexandrin*, traducere J. Vilan-Unguru, *Războiul african, Războiul spaniol* şi *Fragmentele*, traducere E. Poghirc, indice E. Poghirc, Bucureşti, 1967

M. Iuniani Iustini *Epitoma Historiarum Philippicarum*

*Pompei Trogi*, accedunt prologi in Pompeium Trogum, post Franciscum Ruehl iterum edidit Otto Seel, Stutgardiae, 1985 (*Bibliotheca Scriptorum Graecarum et Romanorum Teubneriana*)

Jamblique, *Les mystères d'Égypte*, texte établi et traduit par É. des Places, S. J., deuxième tirage revu et corrigé, Paris, 1989 („Les Belles Lettres")

Idem, *Protreptique*, texte établi et traduit par É. des Places, S. J., Paris, 1989 („Les Belles Lettres")

Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, prefață de R. Theodorescu, traducere de G. Wolf şi I. Acsan, cuvânt asupra ediției şi note explicative de I. Acsan, Bucureşti, 1997

Idem, *Antichități iudaice*, II, *Cărțile XI-XX. De la refacerea templului până la răscoala împotriva lui Nero*, traducere, note şi indice de nume de I. Acsan, Bucureşti, 2001

Idem, *Autobiografie. Contra lui Apion*, prefață de R. Theodorescu, cuvânt asupra ediției, traducere şi note de I. Acsan, Bucureşti, 2002.

L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, I/1, *Discours de Julien César*, texte établi et traduit par J. Bidez, deuxième tirage, Paris, 1972 („Les Belles Lettres"); I/2, *Lettres et fragments*, texte revu et traduit par J. Bidez, troisième édition, Paris, 1972 („Les Belles Lettres"); II/1, *Discours de Julien Empereur*, texte établi et traduit par G. Rochefort, Paris, 1963 („Les Belles Lettres"); II/2, *Discours de Julien Empereur*, texte établi et traduit par Ch. Lacombrade, Paris, 1964 („Les Belles Lettres")

Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre morțile persecutorilor)*, traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de C. T. Arieşan, Timişoara, 2000

Lactance, *Institutions divines*, *Livre I*, introduction, texte critique, traduction et notes par P. Monat, Paris, 1986 („Sources chrétiennes” 326)
Libanios, *Discours*, II (*Discours II-X*), texte établi et traduit par J. Martin, Paris, 1988 („Les Belles Lettres”)
Ambrosius Macrobius Theodosius, *Saturnalia*, traducere, introducere şi note de Gh. Tohăneanu, Bucureşti, 1961
Firmicius Maternus, *L'erreur des religions païennes*, texte établi, traduit et commenté par R. Turcan, Paris, 1982 („Les Belles Lettres”)
Idem, *Mathesis*, I, *Livres I-II*, texte établi et traduit par P. Monat, Paris, 1992 („Les Belles Lettres”)
*Origo Constantini. Anonymus Valesianus*, 1, *Text und Kommentar* von I. König, Trier, 1987
Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, I, *Livres I-III*, 1990; II, *Livres IV-VI*, 1991; III, *Livre VII. Index*, 1991 („Les Belles Lettres”)
Ovidiu, *Metamorfoze*, traducere, studiu introductiv şi note de D. Popescu, Bucureşti, 1959
Idem, *Fastele*, traducere de I. Florescu şi T. Costa, studii şi note de T. Costa, Bucureşti, 1965
*XII Panegyrici Latini* recognovit D. Lassandro, Torino, 1992
*Panegirici Latini*, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000
Pausanias, *Călătorie în Grecia*, II, traducere, note, indice M. Marinescu-Himu, Bucureşti, 1982
Pline l'Ancien, *Histoire naturelle*, *Livre XIII*, texte établi, traduit et commenté par A. Ernout, Paris, 1956 („Les Belles Lettres”)
Idem, *Histoire naturelle*, *Livre XXVIII*, texte établi, traduit et commenté par A. Ernout, Paris, 1962 („Les Belles

Lettres”)
Idem, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate*, I, *Cosmologia. Geografia*, traducere de I. Costa şi T. Dinu, ediţie îngrijită, prefaţă şi note de I. Costa, indice şi note lingvistice de T. Dinu, Iaşi, 2001; II, traducere de I. Costa, Ş. Ferchedău, V.-E. Dumitru, A. Dan, V. Agrigoroaei, T. Dinu, ediţie îngrijită, prefaţă şi note de I. Costa, indice de T. Dinu, Iaşi, 2001; III, traducere de I. Costa, T. Dinu, O. Gordon, V.-E. Dumitru, C. Popescu, Ş. Colceriu, Ş. Ferchedău, ediţie îngrijită, prefaţă, note, anexe şi indice de I. Costa, Iaşi, 2002
Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note şi prefaţă de L. Manolache, Bucureşti, 1977
Plutarh, *Vieţi paralele*, traducere, notiţe istorice şi note de N. I. Barbu, Bucureşti, I, 1960; II, 1963; III, 1966; IV, 1969; V, 1971
Polybius, *The Histories*, with an English translation by W. R. Paton, III, London-New York, 1923 („The Loeb Classical Library”)
Idem, *Istorii*, I, studiu introductiv, traducere şi note V. C. Popescu, Bucureşti, 1966; II, traducere, cuvânt înainte şi note de A. Piatkowski, Bucureşti, 1988; III, traducere, cuvânt înainte, note şi indice de A. Piatkowski, Bucureşti, 1995
Pomponius Mela, *Chorographie*, texte établi, traduit et annoté par A. Silberman, Paris, 1988 („Les Belles Lettres”)
Porphyrios, *Viaţa lui Pitagora. Viaţa lui Plotin*, în româneşte de A. Piatkowski, C. Bădiliţă şi C. Gaşpar, ediţie îngrijită de C. Bădiliţă, Iaşi, 1998
Posidonius, *The Fragments*, edited by L. Edelstein and I. G. Kidd, Cambridge, 1972

C. Sallustius Crispus, *Opere*, studiu introductiv, traducere, note şi indice de N. Lascu, Bucureşti, 1969

Saloustios, *Des deux et du monde*, texte établi et traduit par G. Rochefort, deuxième tirage, Paris, 1983 („Les Belles Lettres")

*Servianorum in Vergilii carmina commentariorum editio Harvardianae*, II, Lancaster (Pennsylvania), 1946; III, Oxford, 1965

Silius Italicus, *Punica*, with an English translation by J. D. Duff, London-Cambridge (Massachusetts), I, 1949; II, 1950 („The Loeb Classical Library")

Socrates, *Istoria bisericească*, tradusă în româneşte de I. Gheorghian, Bucureşti, 1899

Sozomen, *Istoria bisericească*, tradusă în româneşte de I. Gheorghian, Bucureşti, 1897

Strabon, *Geografia*, traducere, notiţe introductive, note şi indice F. Vanţ-Ştef, Bucureşti, I, f.a.; II, 1974; III, f.a.

C. Suetonius Tranquillus, *Vieţile celor doisprezece cezari*, traducere din limba latină, prefaţă şi anexe Gh. Ceauşescu, Debrecen, 1998

Teodoret, *Scrieri*, II, *Istoria bisericească*, traducere de V. Sibiescu, Bucureşti, 1995

Idem, *Vieţile sfinţilor pustnici din Siria*, traducere din limba greacă şi note A. Tănăsescu-Vlas, Bucureşti, 2001

Tite-Live, *Histoire romaine*, VIII, *Livre VIII*, texte établi, traduit et commenté par R. Bloch et Ch. Guittard, Paris, 1987 („Les Belles Lettres")

Idem, *De la fundarea Romei*, Bucureşti, I-II (1959), III (1961), IV (1962), V (1963)

Idem, *Ab Urbe condita*, ediţie bilingvă, traducere, introducere şi note de P. Găleşanu, I-II, Bucureşti, 2000

Valère Maxime, *Faits et dits mémorables*, texte établi et traduit par R. Cambès, Paris, I, *Livres I-III*, 1995; II, *Livres IV-VI*, 1997 („Les Belles Lettres")

Valeri Maximi *Facta et dicta memorabilia*, II, *Libri VII-IX. Iuli Paridis Epitoma. Fragmentum de praenominibus. Ianuari Nepotiani Epitoma*, edidit John Briscoe, Stutgardiae et Lipsiae, 1998 (*Bibliotheca Scriptorum Graecarum et Romanorum Teubneriana*)

Varron, *La langue latine*, *Livre V*, texte établi, traduit et annoté par J. Collart, Paris, 1954 („Les Belles Lettres"); *Livre VI*, texte établi, traduit et commenté par P. Flobert, Paris, 1985 („Les Belles Lettres")

Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a doua, *Asceticele*, traducere, introducere, indice şi note de I. D. Ivan, Bucureşti, 1989 (PSB, 18); partea a treia, *Despre Sfântul Duh. Corespondență (Epistole)*, traducere, introducere, note şi indici de C. Cornițescu şi T. Bodogae, Bucureşti, 1988 (PSB, 12)

Velleius Paterculus, *Histoire romaine*, I, *Livre I*, II, *Livre II*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1982 („Les Belles Lettres")

Publius Vergilius Maro, *Eneida*, prefață şi traducere din limba latină G. I. Tohăneanu, note şi comentarii, glosar I. Leric, Timişoara, 1994

Zosime, *Histoire nouvelle*, texte établi et traduit par F. Pascoud, Paris, I (*Livres I et II*), 1971; II/1 (*Livres III*), 1979; II/2 (*Livres IV*), 1979 („Les Belles Lettres")

*N. Z.*

# NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Prin versiunea de față se diminuează cu încă o lucrare numărul operelor cu referințe prețioase la istoria daco-romană ce nu cunosc o traducere integrală în cultura română.

Realizatorii acestei ediții au optat pentru o formulă, inedită la noi, în sensul colaborării între filologi clasici (care au efectuat traducerea) şi un istoric (abrevieri, studiu introductiv, note, comentarii şi indice). În acest fel, este evident că s-au depăşit limitele uşor observabile ale filologului clasic – în întreprinderi similare – în alcătuirea cu rigoarea pretinsă de exigențele disciplinei istorice a întregului aparat critic şi interpretativ. Superioritatea acestui tip de demers nu poate fi decât în folosul lectorului, surprins să constate câte sinuozități referențiale pot fi ocultate de o vocabulă sau alta dintre cele atât de – aparent – comune.

Traducătorii au utilizat ediția bilingvă Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnaud-Lindet, Paris, 1994 („Les Belles Lettres"), respectând în totalitate textul latin stabilit de editor.

Deşi titlul original al lucrării este *De breuiario rerum gestarum populi Romani*, am optat pentru *Breuiarium rerum gestarum populi Romani* (permis de manuscrise), pentru a evita complicațiile semantice cuprinse în original.

Anumiți termeni din textul latin – îndeosebi din sfera terminologiei administrative – au fost redați ca atare. Cât priveşte echivalarea onomastică, am căutat să ne apropiem de grafiile originare, inclusiv specifice acestui autor (*e.g.* *Brittania*, *Calathus*, *Mauritania*, *Marcomanni*).

Sperăm ca această primă versiune românească a *Breuiarium*-ului atribuit lui Festus să se situeze cât mai aproape de norma ideală a traducerii fidele, dar frumoase, de

neînlocuit nici în cazul unui text neîndatorat vreunei retorici exterioare.

***

Editorul a găsit condiţii deosebite de documentare în Biblioteca Institutului Arheologic German din Roma (Deutsches Archaeologisches Institut Rom) şi în Biblioteca Şcolii Franceze de Arheologie din Athena (École Française d'Archéologie d'Athénès), al căror bursier a fost în 2002. De asemenea, adresează mulţumirile sale d-lui prof. univ. dr. Ioan Solcanu, senator de Iaşi, şi Societăţii „Fortus" S. A. pentru sprijinul acordat la apariţia acestei ediţii.

Lucrarea face parte din planul de cercetare al colectivului de istoria culturii din cadrul Centrului de istorie „Gheorghe Brătianu" al Facultăţii de Istorie a Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi.

*M.A., R.C., N.Z.*

# BREVIARIUM RERUM GESTARUM POPULI ROMANI

# SCURTĂ ISTORIE A POPORULUI ROMAN

# BREVIARIUM RERUM GESTARUM POPULI ROMANI

**1**, **1** Breuem fieri clementia tua praecepit: parebo libens praecepto, quippe cui desit facultas latius eloquendi, ac morem secutus calculonum qui ingentes summas aeris breuioribus exprimunt, res gestas signabo, non eloquar. **2** Accipe ergo quod breuiter dictis breuius conputetur, ut annosam aetatem rei publicae ac praeteriti facta temporis non tam legere tibi, gloriosissime princeps, quam numerare uidearis.

**2**, **1** Ab Vrbe igitur condita in ortum perennitatis uestrae, quo prosperius fratrum imperium Roma sortita est, anni numerantur MCXVII. Sic sub regibus anni numerantur CCXLIII, sub consulibus anni CCCCLXVII, sub imperatoribus anni CCCCVII.

**2** Regnarunt Romae per annos CCXLIII reges numero VII. Romulus regnauit annos XXXVII; senatores per quinos dies annum unum; Numa Pompilius regnauit annos XLIII; Tullus Hostilius regnauit annos XXXII; Ancus Marcius regnauit annos XXIIII; Priscus Tarquinius regnauit annos XXXVIII; Seruius Tullius regnauit annos XLIIII; Lucius Tarquinius Superbus expulsus regno est anno XXIIII.

**3** Consules fuerunt a Bruto et Publicola in Pansam et Hirtium numero DCCCCXVII, praeter eos qui in eundem annum sorte aliqua sunt subrogati, per annos CCCCLXVII. Nouem enim annis Romae consules defuerunt, ita sub decemuiris annis duobus, sub tribunis militaribus annis tribus, sine magistratibus Roma fuit annis quattuor.

4 Imperatores ab Octauiano Caesare Augusto usque in Iouianum fuerunt numero XLIII per annos CCCCVII.

# SCURTĂ ISTORIE A POPORULUI ROMAN

**1**, **1** Clemența ta[1] a dispus să fiu concis: mă voi supune cu plăcere acestei dispoziții ca şi cum mi-ar lipsi aptitudinea de a vorbi pe larg şi, urmând obiceiul calculatorilor care notează sume foarte mari cu numere prescurtate[2], voi expune doar faptele şi nu voi ține vreun discurs. **2** Primiți, aşadar, o lucrare ce poate fi considerată mai scurtă decât ce ne-ați cerut, încât veți avea impresia, principe preaglorios[3], nu atât că răsfoiți istoria îndelungată a statului precum şi evenimentele din trecut, ci că, pur şi simplu, le numărați.

**2**, **1** Aşadar, de la întemeierea Romei[4] până la urcarea pe tron a Eternității voastre[5], prin care Roma a fost sortită să fie mai prosperă prin guvernarea fraților[6], ani se numără 1117[7]. Astfel, sub regi se numără 243 de ani[8], sub consuli 467 de ani[9] iar sub împărați 407 ani[10].

**2** Au domnit la Roma, timp de 243 de ani, regi în număr de 7[11]. Romulus a domnit 37 de ani[12]; senatorii - un an rezultat din însumarea a câte 5 zile[13]; Numa Pompilius a domnit 43 de ani[14]; Tullus Hostilius a domnit 32 de ani[15]; Ancus Marcius a domnit 24 de ani[16]; Priscus Tarquinius a domnit 38 de ani[17]; Servius Tullius a domnit 44 de ani[18]; Lucius Tarquinius Superbus a fost izgonit în al douăzeci şi patrulea an de domnie[19].

**3** De la Brutus[20] şi Publicola[21] până la Pansa şi Hirtius[22] au fost 917 consuli timp de 467 de ani[23], în afară de cei care, datorită vreunei întâmplări, au trebuit să fie aleşi în loc în acelaşi an[24]. Căci, într-adevăr, timp de 9 ani, la Roma n-au existat consuli, de aceea Roma a fost sub decemviri 2 ani[25], sub tribunii militari 3 ani[26] şi fără magistrați 4 ani[27].

**4** De la Octavianus Caesar Augustus[28] până la Iovianus[29] au fost 43 de împărați[30], timp de 407 ani.

**3**, **1** Sub his igitur tribus imperandi generibus, hoc est regio consulari imperatorio, quantum Roma profecerit, breuiter intimabo.

Sub regibus septem per annos CCXLIII non amplius quam usque Portum atque Ostiam intra octauum decimum miliarium a portis urbis Romae, utpote adhuc paruae et a pastoribus conditae, cum finitimae circum ciuitates premerent, Romanum processit imperium.

**2** Sub consulibus, inter quos nonnumquam et dictatores fuerunt, per annos simul CCCCLXVII ita usque trans Padum Italia occupata est, Africa subacta est, Hispaniae accesserunt, Galliae et Brittaniae tributariae factae sunt. Deinde <in> Illyrico, Histri, Liburni, Dalmatae domiti sunt; ad Achaiam transitum est; Macedones subacti; cum Dardanis, Moesis et Thracibus bellatum est, et ad Danubium usque peruentum.

**3** In Asia, expulso Antiocho, primum pedem posuere Romani; Mithridate uicto, Pontus regnum eius occupatum est; Armenia minor, quam idem tenuerat, armis obtenta est. In Mesopotamiam Romanus peruenit exercitus; cum Parthis foedus initum est; contra Carduenos ac Sarracenos et Arabas bellatum est; Iudaea omnis uicta est, Cilicia, Syriae, in potestatem populi Romani peruenerunt; Aegypti reges foederati erant.

**4** Sub imperatoribus uero, per annos CCCCVII cum diuersa rei publicae fortuna multi principes imperarent, accesserunt Romano orbi Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Raetiae, Norica, Pannoniae, Moesiae, et omnis ora Danubii in prouincias est redacta. Pontus omnis, Armenia minor, Oriens totus cum Mesopotamia, Assyriis, Arabia et Aegypto sub imperii Romani iura transiuit.

**3**, **1** Voi expune, aşadar, pe scurt cu cât a sporit Roma sub aceste trei tipuri de guvernământ, respectiv regal, consular şi imperial.

Sub cei şapte regi, timp de 243 de ani, puterea romană nu se întindea mai departe de Portus[31] şi Ostia[32], până la 18 miliari[33] de la porțile Romei, dat fiind că era până atunci mică şi întemeiată de păstori, în timp ce cetățile vecine o țineau încleştată[34].

**2** Sub consuli, între care unii au fost câteodată şi dictatori[35], timp de 467 de ani cu totul, Italia a fost ocupată până dincolo de Padus[36], Africa[37] a fost supusă, Hispaniile[38] s-au adăugat, Galliile[39] şi Brittaniile[40] au ajuns să plătească tribut. Apoi, în Illyricum[41], histrienii[42], liburnii[43] şi dalmații[44] au fost supuşi; s-a trecut în Achaia[45]; macedonenii[46] au fost supuşi; s-au dus lupte cu dardanii[47], cu moesii[48] şi thracii[49] şi s-a ajuns până la Dunăre[50].

**3** După izgonirea lui Antiochus[51], romanii au pus pentru prima dată piciorul în Asia; odată Mithridates[52] învins, a fost ocupat regatul său, Pontus[53]; Armenia Minor[54], pe care acelaşi o stăpânise, a fost păstrată prin forța armelor. Armata romană a ajuns în Mesopotamia[55]; s-a încheiat un tratat cu parții[56]; s-au dus lupte împotriva carduenilor[57], sarracenilor[58] şi arabilor[59]; toată Iudaea[60] a fost învinsă, Cilicia[61], Syriile[62] au ajuns sub stăpânirea poporului roman; regii Egiptului erau aliați[63].

**4** Sub împărați însă, timp de 407 ani, pe când mulți principi au guvernat cu soartă schimbătoare pentru stat, s-au adăugat lumii romane Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Raetiile[64], ținuturile norice, Pannoniile, Moesiile[65] iar tot spațiul dunărean a fost transformat în provincii. Pontus în întregime, Armenia Minor, întreg Orientul cu Mesopotamia, Assyriile, Arabia şi Egiptul au trecut sub jurisdicția Imperiului roman[66].

**4**, **1** Quo ordine autem singulas prouincias Romana res publica adsecuta sit, infra ostenditur.

Prima prouinciarum Sicilia facta est. Eam uicto Hierone, Siculorum rege, Marcellus consul obtinuit. Deinde a praetoribus recta, postea est commissa praesidibus: nunc a consularibus administratur.

**2** Sardiniam et Corsicam Metellus uicit, triumphauit de Sardis; rebellauere saepe Sardi. Iuncta administratio harum insularum fuerat, post suos praetores habuit, nunc singulae a praesidibus reguntur.

**3** In Africam pro defensione Siculorum Romana arma transmissa sunt. Ter Africa rebellauit; ad extremum, deleta per Africanum Scipionem Carthago prouincia facta est; nunc sub proconsulibus agit.

**4** Numidia ab amicis regibus tenebatur, sed Iugurthae, ob necatos Adherbalem et Hiempsalem, filios Micipsae regis, bellum indictum est; et eo per Metellum consulem adtrito, per Marium capto, in populi Romani potestatem Numidia peruenit.

**5** Mauritaniae a Boccho obtentae sunt. Sed subacta omni Africa Mauros Iuba rex tenebat, qui in causa belli ciuilis ab Augusto Caesare uictus mortem sibi propria uoluntate consciuit. **6** Ita Mauritaniae nostrae esse coeperunt ac per omnem Africam sex prouinciae factae sunt: ipsa, ubi Carthago, est proconsularis, Numidia consularis, Byzacium consularis, Tripolis et duae Mauritaniae, hoc est Sitifensis et Caesariensis, sunt praesidales.

**4**, **1** În cele ce urmează se arată ordinea în care statul roman a dobândit fiecare provincie.

Prima provincie a fost făcută Sicilia[67]. După ce Hieron, regele siculilor[68], a fost învins, consulul Marcellus a luat-o în stăpânire[69]. Apoi a fost guvernată de praetori[70], după aceea încredințată unor *praesides*[71], iar acum este administrată de către *consulares*[72].

**2** Metellus[73] a învins Sardinia şi Corsica, a sărbătorit un triumf asupra sarzilor; s-au răsculat adesea sarzii[74]. Administrarea acestor două insule fusese comună, apoi fiecare insulă a avut proprii praetori[75] iar acum sunt conduse fiecare în parte de *praesides*[76].

**3** Trupele romane au fost trimise în Africa pentru a-i apăra pe siculi[77]. Africa s-a răsculat de trei ori[78]; în cele din urmă, după ce Carthagina[79] a fost distrusă de Scipio Africanus[80], a devenit provincie[81]; acum este condusă de proconsuli[82].

**4** Numidia[83] se afla sub stăpânirea unor regi prieteni[84], dar s-a declarat război lui Iugurtha[85] din pricina asasinării lui Adherbal şi Hiempsal, fiii regelui Micipsa[86]; şi, după ce Iugurtha a fost zdrobit de consulul Metellus[87] şi a fost luat prizonier de Marius[88], Numidia a ajuns sub stăpânirea poporului roman[89].

**5** Mauritaniile[90] au fost dobândite de Bocchus[91]. Dar, după supunerea în întregime a Africii, îi ținea în ascultare pe mauri regele Iuba, care, după ce a fost învins de Augustus Caesar în războiul civil, şi-a pus capăt vieții din proprie voință[92]. **6** Astfel, Mauritaniile au devenit ale noastre[93] şi în toată Africa[94] au fost constituite şase provincii: Africa propriu-zisă, unde se află Carthagina, este proconsulară, Numidia este consulară, Byzacena este consulară, Tripolitana şi cele două Mauritanii, adică Sitifensis şi Caesariensis[95], sunt subordonate unor *praesidales*[96].

**5**, **1** Hispanis primum auxilium aduersum Afros per Scipionem tulimus. Rebellantes Lusitanos in Hispania per Decimum Brutum obtinuimus et usque Gadis ad Oceanum mare peruenimus. Postea, ad Hispanos tumultuantes Sylla missus eos uicit.

**2** Celtiberi in Hispania saepe rebellauere, sed misso iuniore Scipione cum excidio Numantiae subacti sunt. Omnes prope Hispaniae Sertoriani occasione belli per Metellum et Pompeium in dicionem acceptae sunt; postea, prorogato quinquennii imperio, a Pompeio perdomitae sunt. Ad extremum quoque ab Octauiano Caesare Augusto Cantabri et Astures, qui freti montibus resistebant, deleti sunt.

**3** Ac per omnes Hispanias sex nunc sunt prouinciae: Tarraconensis, Carthaginiensis, Lusitania, Gallaecia, Baetica, trans fretum etiam in solo terrae Africanae prouincia Hispaniarum est, quae Tingitana Mauritania cognominatur. Ex his Baetica et Lusitania consulares, ceterae sunt praesidales.

**6**, **1** Cum Gallis grauissima bella populus Romanus habuit. Galli enim etiam eam partem Italiae, in qua nunc Mediolanum est, usque ad Rubiconem fluuium tenebant; in tantum uiribus freti ut Romam ipsam bello peterent et, caesis exercitibus Romanis, moenia urbis intrarent, Capitolium obsiderent, ad cuius arcem sescenti nobilissimi senatores confugerant, qui mille auri libris se ab obsidione redemerunt. Postea Gallos cum uictoria remeantes Camillus qui in exilio erat, collecta de agris multitudine oppressit; aurum et signa quae Galli ceperant, reportauit.

**2** Cum Gallis multi consules, praetores ac dictatores euentu uario conflixerunt. Marius Gallos de Italia expulit;

**5**, **1** Prin Scipio am acordat mai întâi sprijin hispanilor împotriva africanilor[97]. Prin Decimus Brutus[98] am pus stăpânire pe lusitanii răsculaţi în Hispania[99] şi am ajuns până la Gades[100], la marea Ocean[101]. După aceea, Sylla[102], trimis împotriva hispanilor răzvrătiţi, i-a învins pe aceştia[103].

**2** Celtiberii[104] s-au răsculat adesea în Hispania, dar, după ce Scipio cel Tânăr a fost trimis, aceştia au fost supuşi o dată cu nimicirea Numantiei[105]. Cu prilejul războiului împotriva lui Sertorius[106], aproape toate Hispaniile[107] au intrat sub autoritate romană datorită lui Metellus şi Pompeius[108]; apoi, conducerea fiindu-i prelungită pentru cinci ani, acestea au fost supuse în întregime de Pompeius[109]. În cele din urmă, cantabrii şi asturii[110], care rezistau la adăpostul munţilor, au fost nimiciţi de Octavianus Caesar Augustus[111].

**3** În toate Hispaniile sunt acum şase provincii: Tarraconensis, Carthaginiensis, Lusitania, Gallaecia, Baetica şi, chiar dincolo de strâmtoare, pe pământ african, se află o provincie a Hispaniilor, care se numeşte Mauritania Tingitana. Dintre acestea, Baetica şi Lusitania sunt provincii consulare, iar celelalte sunt conduse de *praesidales*[112].

**6**, **1** Cu gallii, poporul roman a dus războaie foarte grele. Căci gallii stăpâneau până la fluviul Rubicon[113] chiar acea parte a Italiei unde se află acum Mediolanum[114]; au fost într-atât de încrezători în forţele lor, încât au atacat chiar Roma şi, după ce armatele romane au fost măcelărite, au pătruns între zidurile oraşului, au asediat Capitoliul în fortăreaţa căruia se adăpostiseră şase sute de senatori de viţă foarte nobilă, care şi-au răscumpărat asediul cu o mie de livre de aur. Apoi, Camillus[115], care era în exil, după ce a strâns de pe ogoare mulţime de oameni[116], i-a strivit pe gallii care se întorceau victorioşi; a redobândit aurul şi steagurile pe care gallii puseseră mâna[117].

**2** Mulţi consuli, praetori şi dictatori s-au luptat cu gallii cu rezultate diferite[118]. Marius i-a izgonit pe galli din

transcensis Alpibus feliciter aduersus eos pugnauit. C. Caesar cum decem legionibus, quae terna milia militum Italorum habuerunt, per annos VIIII ab Alpibus ad Rhenum usque Gallias subegit; cum barbaris ultra Rhenum positis conflixit, in Brittaniam transiuit, decimo anno Gallias et Brittanias tributarias fecit.

**3** Sunt in Gallia Aquitania et Brittaniis prouinciae decem et octo: Alpes Maritimae, prouincia Viennensis, Narbonensis, Nouempopulania, Aquitaniae duae, Alpes Graiae, Maxima Sequanorum, Germaniae duae, Belgicae duae, Lugdunenses duae; in Brittania, Maxima Caesariensis, Flauia Caesariensis, Brittania prima, Brittania secunda.

**7**, **1** Illyricum ab ore maritimo paulatim adgressi sumus. Laeuinus consul Hadriaticum atque Ionium mare primus ingressus maritimas obtinuit ciuitates. Creta per Metellum proconsulem, qui Creticus dictus est, prouincia facta est.

**2** Graecis in fidem nostram confugientibus ad Achaiam accessimus. Athenienses aduersus Philippum, Macedonum regem, auxilium nostrum petiuerunt. Libera diu sub amicitiis nostris Achaia fuit: ad extremum legatis Romanorum apud Corinthum uiolatis per Lucium Mummium proconsulem capta Corintho Achaia omnis obtenta est. Epirotae, qui aliquando cum Pyrrho rege etiam ad Italiam transire praesumpserant, uicti ac Thessali simul cum Achiuorum et Macedonum regionibus nobis accesserunt.

**3** Macedonia ter rebellauit: sub Philippo, sub Perse, sub Pseudophilippo. Philippum Flamininus, Persen Paulus, Pseudophilippum Metellus oppressit: quorum triumphis Macedonia populo Romano adiuncta est.

Italia; după ce a trecut Alpii, a luptat cu succes împotriva lor[119]. În nouă ani[120], C. Caesar[121], în fruntea a zece legiuni, care numărau fiecare câte trei mii de soldați italici, a supus Galliile de la Alpi la Rin[122]; s-a bătut cu barbarii de dincolo de Rin[123], a trecut în Brittania şi în al zecelea an a făcut tributare Galliile[124] şi Brittaniile[125].

**3** În Gallia, Aquitania şi în Brittanii sunt optsprezece provincii: Alpes Maritimae, provincia Viennensis, Narbonensis, Nouempopulania, cele două Aquitanii, Alpes Graiae, Sequania Maxima, cele două Germanii, cele două Belgice, cele două Lugdunenses; în Brittania se află Maxima Caesariensis, Flavia Caesariensis, Brittania prima, Brittania secunda[126].

**7**, **1** În Illyricum, am pătruns treptat, începând de la țărmul mării[127]. Consulul Laeuinus, primul care a intrat în Marea Adriatică şi în Marea Ionică, a pus stăpânire pe cetățile de pe malul mării[128]. Creta a fost transformată în provincie de către proconsulul Metellus, supranumit *Creticus*[129].

**2** Cum grecii au recurs la protecția noastră[130], am ajuns în Achaia. Athenienii au cerut ajutorul nostru împotriva lui Philippus, regele macedonenilor[131]. Achaia a fost mult timp liberă, datorită prieteniei noastre[132]; în cele din urmă, după ce solii romanilor au fost tratați la Corinth cu violență iar Corinthul a fost ocupat de proconsulul Lucius Mummius[133], toată Achaia a intrat sub stăpânirea noastră[134]. După ce epiroții[135] - care odată îndrăzniseră chiar să treacă în Italia sub regele Pyrrhus[136] - au fost învinşi, aceştia au trecut, ca şi thessalii[137], la noi[138] o dată cu ținuturile acheenilor şi macedonenilor[139].

**3** Macedonia s-a răzvrătit de trei ori: sub Philippus, sub Perseus şi sub Pseudophilippus. Flamininus l-a zdrobit pe Philippus[140], Paulus pe Perseus[141], Metellus pe Pseudophilippus[142]: ca urmare a triumfurilor acestora, Macedonia a fost adăugată poporului roman[143].

**4** Illyrios, qui Macedonibus auxilium tulerunt, ex eadem occasione per Lucium Anicium praetorem uicimus et eos cum rege Gentio in deditionem accepimus. Dardanos et Moesiacos Curio proconsul subegit et primus Romanorum ducum ad Danubium usque peruenit.

**5** Sub Iulio Octauiano Caesare Augusto per Alpes Iulias iter factum est, Alpinis omnibus uictis Noricorum prouinciae accesserunt. Bathone Pannoniorum rege subacto, in dicionem nostram Pannoniae uenerunt. Amantinis inter Sauum et Drauum prostratis regio Sauiensis ac secundorum loca Pannoniorum obtenta sunt.

**8**, **1** Marcomanni et Quadi de locis Valeriae quae sunt inter Danubium et Drauum, pulsi sunt et limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus.

**2** Traianus Dacos sub rege Decibalo uicit et Daciam trans Danubium in solo barbariae prouinciam fecit, quae in circuitu habuit decies centena milia passuum; sed sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.

**3** Prouincias habet Illyricus XVIII: Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Sauiam, Dalmatiam, Moesiam, Daciarum duas, <Dardaniam>; et in dioecesi Macedonica prouinciae sunt septem: Macedonia, Thessalia, Achaia, Epiri duae, Praeualis, Creta.

**9**, **1** In Thracias Macedonici belli occasione transcursum est. Saeuissimi omnium gentium Thraces fuerunt. In Thraciae regionibus etiam Scordisci habitarunt, pariter crudeles et callidi. Multa de saeuitia praedictorum

**4** Pe illyri[144], care i-au ajutat pe macedoneni, i-am învins cu acelaşi prilej prin praetorul Lucius Anicius şi am primit capitularea acestora împreună cu cea a regelui Gentius[145]. Pe dardani şi pe moesi i-a supus proconsulul Curio şi a ajuns primul dintre generalii romani până la Dunăre[146].

**5** Sub Iulius Octavianus Caesar Augustus s-a făcut un drum peste Alpii Iulieni[147] iar, după ce toate neamurile alpine au fost învinse[148], s-au adăugat şi provinciile norice[149]. După înfrângerea regelui pannonilor[150], Bathon[151], Pannoniile[152] au intrat sub stăpânirea noastră[153]. Fiind îngenunchiaţi amantinii dintre Savus şi Dravus[154], ţinuturile Saviei[155] şi cele ale Pannoniei Secunda[156] au intrat în stăpânirea noastră[157].

**8**, **1** Marcomannii şi quazii[158] din ţinuturile Valeriei, care se află între Dunăre şi Dravus[159], au fost respinşi[160], iar frontiera între romani şi barbari a fost stabilită începând de la Augusta Vindelicum[161], de-a lungul Noricului, Pannoniilor şi Moesiei[162].

**2** Traianus[163] i-a învins pe dacii conduşi de regele Decibalus[164] şi a făcut din Dacia de dincolo de Dunăre, de pe pământ barbar[165], o provincie care are de jur împrejur un milion de paşi[166]; dar, sub împăratul Gallienus[167], a fost pierdută[168] şi, după ce romanii[169] au fost transferaţi de acolo[170], au fost constituite de către Aurelianus[171] două Dacii în regiunile Moesiei şi Dardaniei[172].

**3** Illyricus[173] are optsprezece provincii: două provincii norice, două Pannonii, Valeria, Savia, Dalmatia, Moesia, două Dacii, <Dardania>[174]; iar în dioceza macedoneană sunt şapte provincii: Macedonia, Thessalia, Achaia, două provincii epirote, Praevalis, Creta[175].

**9**, **1** În Thracia s-au făcut expediţii cu prilejul războiului macedonean[176]. Thracii au fost cei mai sălbatici dintre toate popoarele. În ţinuturile Thraciei locuiau şi scordiscii[177], la fel de cruzi şi de vicleni. Se povestesc multe

fabulosa memorantur, quod hostiis captiuorum diis suis aliquando litauerint, quod humanum sanguinem in ossibus capitum potare sint soliti… Saepe per eos Romanus est caesus exercitus.

**2** Marcus Didius uagantes Thracas repressit, Marcus Drussus intra fines proprios continuit, Minucius in Hebri fluminis glacie uastauit. Per Appium Claudium proconsulem hi qui Rhodopam incolebant uicti sunt. Europae maritimas urbes antea Romana classis obtinuit.

**3** Marcus Lucullus per Thracias cum Bessis primus conflixit. Ipsam caput gentis Thraciam uicit, Haemimontanos subegit, Eumolpiadam quae nunc Philippopolis dicitur, Vscudamam quae modo Hadrianopolis nominatur, in dicionem nostram redegit, Cabylen cepit. Supra Pontum positas ciuitates occupauit: Apolloniam, Calathum, Parthenopolim, Tomos, Histrum; ad Danubium usque perueniens Romana Scythis arma monstrauit.

**4** Ita dicioni rei publicae sex Thraciarum prouinciae sunt adquisitae: Thracia, Haemimontus, Moesia inferior, Scythia, Rhodopa, Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constitutae: Constantinopolis.

**10**, **1** Nunc Eoas partes totumque Orientem ac positas sub uicino sole prouincias, qui auctores sceptris tuis parauerint, explicabo, quo studium clementiae tuae, quod in isdem propagandis habes, amplius incitetur.

**2** Asia societate Attali regis nota Romanis est eamque Attali testamento relictam hereditario iure possedimus. Ne quid tamen populus Romanus non uiribus partum haberet, armis per nos ab Antiocho Syriarum rege maximo

lucruri de necrezut despre sălbăticia celor de mai sus: că uneori ofereau prizonierii drept sacrificiu pentru zeii lor, că obişnuiau să bea sânge de om în țeste…[178]. Adesea armata romană a fost sfârtecată de aceştia.

**2** Marcus Didius i-a oprit să înainteze pe thracii rătăcitori[179], Marcus Drusus i-a ținut închişi în interiorul propriilor hotare[180], Minucius i-a nimicit pe gheața fluviului Hebrus[181]. Prin proconsulul Appius Claudius, cei care locuiau în Rhodopa au fost învinşi[182]. Mai înainte, flota romană a pus stăpânire pe oraşele de pe malul mării din Europa[183].

**3** Marcus Lucullus[184] a intrat primul în conflict cu bessii în ținuturile Thraciei[185]. A învins chiar Thracia, inima acestui neam[186], i-a supus pe haemimontani[187], a pus sub stăpânirea noastră Eumolpiada, numită în zilele noastre Philippopolis[188], Vscudama, numită de curând Hadrianopolis[189], şi a cucerit Cabyle[190]. A ocupat cetățile din Pont: Apollonia[191], Calathus[192], Parthenopolis[193], Tomi[194], Histria[195]; ajungând până la Dunăre, a arătat scythilor[196] puterea armelor romane[197].

**4** Astfel, cele şase provincii ale thracilor au fost adăugate puterii statului roman: Thracia[198], Haemimontus, Moesia Inferior, Scythia[199], Rhodopa, Europa[200], în care acum s-a stabilit a doua cetate a lumii romane: Constantinopolis[201].

**10**, **1** Acum voi arăta cine au fost cei care au dobândit pentru sceptrul tău părțile dinspre răsărit[202], tot Orientul, ca şi provinciile situate în vecinătatea soarelui[203] pentru ca dorința arzătoare a Clemenței tale de a mări aceste provincii să primească acolo un îndemn mai puternic.

**2** Asia a fost cunoscută de romani în timpul alianței cu regele Attalus şi pe aceasta o avem păstrată ca drept de moştenire prin testamentul regelui Attalus[204]. Totuşi, ca nu cumva poporul roman să dobândească ceva fără forță, a fost

est uindicata. Eadem occasione etiam Lydia, sedes antiqua regnorum, Caria, Hellespontus ac Phrygiae in potestatem populi Romani iuncta dicione uenerunt.

**3** Rhodiis et insularum populis experti primum infestissimis sumus, post eisdem fidelissimis auxiliatoribus utebamur. Ita Rhodus et insulae primum libere agebant, postea in consuetudinem parendi Romanis clementer prouocantibus peruenerunt et sub Vespasiano principe Insularum prouincia facta est.

**11**, **1** Pamphyliam, Lyciam, Pisidiam Seruilius pro consule ad bellum piratarum missus obtinuit.

**2** Bithyniam Nicomedis defuncti regis testamento sumus adsecuti.

**3** Gallograeciam, hoc est Galatiam (sunt etenim, ut nomen resonat, ex Gallis Galatae), quod Antiocho contra Romanos auxilium praebuissent, inuasimus. Mummius pro consule Galatas persecutus est et confugientes partim in Olympum, partim in Magabam montem, qui nunc Modiacus dicitur, de arduis eos in plana detrusit, uictos in perpetuam pacem redegit. Postea Galatiam Deiotarus tetrarches, nobis permittentibus, tenuit. Ad extremum sub Octauiano Caesare Augusto Galatia in speciem prouinciae redacta est et eam primus Lollius pro praetore administrauit.

**4** Cappadoces primi societatem nostram sub Ariarathe rege petiuerunt posteaque Ariobarzanes rex Cappadocum, a Mithridate expulsus, Romanorum armis est restitutus. Semper inter auxilia nostra fuere Cappadoces et ita maiestatem coluere Romanam ut in honorem Augusti

revendicată de noi pe calea armelor de la Antiochus, marele rege al syrienilor[205]. Cu acest prilej, chiar Lydia[206], vechea reşedinţă a regatelor[207], Caria[208], Hellespontus[209] şi Phrygiile[210] au ajuns în stăpânirea poporului roman sub o autoritate comună.

**3** Ne-am măsurat forţele cu rhodienii şi cu populaţiile - mai întâi foarte pornite împotrivă - din insule, după aceea le-am folosit pe acestea ca ajutoare foarte credincioase. Astfel, Rhodosul şi insulele erau la început neatârnate, după aceea, s-au obişnuit să se supună romanilor, ce se purtau cu ei cu blândeţe[211], şi sub împăratul Vespasianus[212] a fost creată provincia insulelor[213].

**11**, **1** Servilius[214], trimis în calitate de proconsul în război contra piraţilor[215], a luat în stăpânire Pamphylia[216], Lycia[217], Pisidia[218].

**2** Am dobândit Bithynia[219] prin testamentul regelui defunct Nicomedes[220].

**3** Am atacat Gallograecia, adică Galatia (de fapt, galati fac parte din galli, aşa cum o arată şi numele lor[221]), fiindcă i-ar fi acordat lui Antiochus sprijin contra romanilor. Mummius[222], în calitate de proconsul, i-a urmărit pe galatii care se refugiau, parte în Olympus[223], parte pe muntele Magaba, care acum se numeşte Modiacus, i-a strămutat pe aceştia din locurile înalte la câmpie şi, după ce i-a învins, le-a impus o pace perpetuă[224]. După aceea, tetrarhul[225] Deiotarus a condus Galatia cu acordul nostru[226]. În cele din urmă, sub Octavianus Caesar Augustus, Galatia a fost transformată într-un fel de provincie şi pe aceasta cel dintâi a administrat-o Lollius în calitate de propraetor[227].

**4** Cappadocienii[228] au dorit primii alianţa noastră sub regele Ariarathes[229] şi după aceea Ariobarzanes, regele cappadocienilor, izgonit de Mithridates, şi-a redobândit tronul cu sprijinul armatei romanilor[230]. Cappadocienii s-au numărat întotdeauna printre ajutoarele noastre şi într-atât au

Caesaris Mazaca, ciuitas Cappadociae maxima, Caesarea cognominaretur. Postremo sub imperatore Claudio Caesare cum Archelaus rex Cappadocum Romam uenisset et ibi diu detentus occubuisset, in prouinciae speciem Cappadocia migrauit.

**5** Pontus per Pompeium, uicto Mithridate rege Pontico, formam prouinciae accepit. Paphlagoniam Pylaemenes rex, amicus populi Romani, tenuit. Saepe ex ea pulsus regno a nobis est restitutus, quo mortuo prouinciae ius Paphlagonibus inpositum est.

**12**, **1** Vltra iuga Tauri montis quemadmodum possessio Romana perrexit, consequenti locorum magis quam temporum seruata digestione monstrabitur.

Antiochus, Syriae potentissimus rex, bellum formidabile populo Romano intulit. Trecenta milia armatorum habuit, falcatis etiam curribus et elephantis aciem instruxit; a Scipione consule, fratre Scipionis Africani, in Asia apud Magnesiam uictus, pace accepta, intra Taurum regnare permissus est. Eius filii regnum sub clientela populi Romani retinuerunt; quibus defunctis Syriarum prouinciis potiti sumus.

**2** Cilices et Isauros, qui se piratis ac praedonibus maritimis iunxerant, Seruilius pro consule ad praedonum bellum missus subegit et uiam per Taurum montem primus instituit; isque de Cilicibus et Isauris triumphauit atque Isauricus est cognominatus.

**13**, **1** Cyprus, famosa diuitiis, paupertatem populi Romani, ut occuparetur, sollicitauit. Eam rex foederatus regebat, sed tanta fuit penuria aerarii et tam ingens opum fama Cypriarum, ut lege data Cyprus confiscari iuberetur.

onorat maiestatea romană, încât Mazaca, cel mai mare oraş al Cappadociei, a fost supranumit Caesarea în onoarea lui Augustus Caesar[231]. În sfârşit, sub împăratul Claudius Caesar[232], după ce Archelaus, regele cappadocienilor, a venit la Roma şi după o lungă captivitate, şi-a dat sufletul, Cappadocia a fost transformată într-un fel de provincie[233].

**5** Pontus a primit, prin Pompeius, statutul de provincie după ce Mithridates, regele Pontului, a fost învins[234]. Regele Pylaemenes[235], prieten al poporului roman, a avut în stăpânire Paphlagonia[236]. Izgonit adeseori din țară, a fost repus pe tron de către noi[237] iar, după moartea acestuia, dreptul provincial a fost impus paphlagonienilor[238].

**12**, **1** În ce fel se întinde suveranitatea romană dincolo de lanțul munților Taurus[239] se va arăta urmând mai degrabă dispunerea regiunilor decât ordinea cronologică.

Antiochus, preaputernicul rege al Syriei, a pornit un război înspăimântător împotriva poporului roman. A avut trei sute de mii de soldați şi a dispus în luptă de care cu roți prevăzute cu seceri şi de elefanți[240]; învins în Asia, la Magnesia[241], de către consulul Scipio, fratele lui Scipio Africanus[242], odată instituită pacea, i s-a permis să domnească în Taurus[243]. Fiii acestuia au menținut regatul în clientela poporului roman[244]; după moartea lor, am pus stăpânire pe provinciile Syriilor[245].

**2** Proconsulul Servilius, trimis ca să se războiască cu pirații, i-a supus pe cilicienii şi pe isaurienii[246] care se alăturaseră şi ei piraților şi tâlharilor de pe mare şi el, cel dintâi, a deschis un drum prin muntele Taurus; acesta a triumfat asupra cilicienilor şi isaurienilor şi a fost supranumit *Isauricus*[247].

**13**, **1** Insula Cyprus, faimoasă prin bogățiile sale, a atras sărăcia poporului roman, spre a fi luată în stăpânire. Un rege aliat domnea în Cyprus, dar atât de secătuit era tezaurul roman şi atât de mare faima bogățiilor cyprioților, încât s-a

Quo accepto rex Cyprius nuntio uenenum sumpsit, ut uitam prius quam diuitias amitteret. Cato Cyprias opes Romam nauibus aduexit. Ita ius eius insulae auarius magis quam iustius sumus adsecuti.

**2** Cyrenas cum ceteris ciuitatibus Libyae Pentapolis Ptolomaei Antiquioris liberalitate suscepimus. Libyam supremo Appionis regis arbitrio sumus adsecuti.

**3** Aegyptus omnis sub amicis regibus fuerat, sed uicta cum Antonio Cleopatra prouinciae formam Octauiani Caesaris Augusti temporibus accepit: et primum apud Alexandrinos Cornelius Gallus Romanus iudex administrauit.

**14**, **1** Per confinia Armeniarum primum sub Lucio Lucullo Romana trans Taurum arma transmissa sunt. Phylarchi Sarracenorum in Osrhoena cessere superati. In Mesopotamia ab eodem Lucullo Nisibis capta est.

**2** Postea per Pompeium eadem loca armis obtenta sunt. Syriae et Phoenice bello a Tigrane, Armeniorum rege, receptae sunt. Arabes et Iudaei in Palaestina uicti sunt.

**3** Ad extremum sub Traiano principe regi maioris Armeniae diadema sublatum est et per Traianum Armenia, Mesopotamia, Assyria et Arabia prouinciae factae sunt ac limes Orientalis supra ripam Tigridis est institutus. Sed Hadrianus qui successit Traiano, inuidens Traiani gloriae, sponte sua Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam reddidit ac medium inter Persas et Romanos Euphraten esse uoluit.

**4** Sed post sub Antoninis duobus, Marco et Vero, ac Seuero Pertinaci ceterisque principibus Romanis, qui

hotărât prin lege confiscarea ei. După ce a primit vestea, regele Cyprului a băut otravă, ca, mai înaintea bogățiilor, să-şi piardă viața[248]. Cato[249] a adus la Roma pe mare bogățiile Cyprului. Astfel, noi am dobândit dreptul asupra acestei insule mai degrabă prin lăcomie decât pe merit[250].

**2** Am dobândit Cyrenae împreună cu celelalte cetăți ale Lybiei Pentapolis[251] prin bunăvoința lui Ptolomaeus cel Bătrân[252]. Am dobândit Lybia[253] potrivit dorinței din urmă a regelui Appion[254].

**3** Întreg Egiptul a fost guvernat de regi prieteni[255], dar, după înfrângerea Cleopatrei[256] şi a lui Antonius[257], a devenit provincie în timpul lui Octavianus Caesar Augustus: prima oară l-a administrat stând la alexandrini guvernatorul roman Cornelius Gallus[258].

**14**, **1** Trupele romane au fost trimise pentru prima dată dincolo de Taurus, pe la granițele Armeniilor, sub comanda lui Lucius Lucullus[259]. Phylarchii[260] sarracenilor învinşi în Osrhoene[261] s-au supus. În Mesopotamia, Nisibis[262] a fost supusă de acelaşi Lucullus[263].

**2** Aceleaşi regiuni au fost ocupate apoi de armatele lui Pompeius. Syriile şi Phoenicia au fost luate prin luptă de la Tigranes, regele armenilor. În Palaestina[264] arabii şi iudeii au fost învinşi[265].

**3** În cele din urmă, sub împăratul Traianus, i-a fost ridicată diadema regelui Armeniei Maior şi, datorită lui Traianus, Armenia, Mesopotamia, Assyria şi Arabia au fost făcute provincii iar granița răsăriteană a fost fixată dincolo de malul Tigrului. Dar Hadrianus, care i-a urmat la domnie lui Traianus, din invidie pentru gloria lui Traianus, a restituit din proprie voință Armenia, Mesopotamia, Assyria şi a vrut ca Euphratul să fie linia de demarcație între perşi şi romani[266].

**4** Mai apoi, sub cei doi Antonini, Marcus şi Verus, dar şi sub Severus Pertinax[267] şi alți principi romani, care au

aduersum Parthos euentu uario dimicarunt, quater amissa, quater recepta Mesopotamia est; **5** ac Diocletiani temporibus, uictis prima congressione Romanis, secundo autem conflictu superato rege Narseo, uxore eius ac filiabus captis et cum summa pudicitiae custodia reseruatis, pace facta Mesopotamia est restituta et supra ripam Tigridis limes est reformatus, ita ut quinque gentium trans Tigridem constitutarum dicionem adsequeremur. Quae condicio foederis in tempus diualis Constantii reseruata durauit.

**15**, **1** Scio nunc, inclite princeps, quo tua pergat intentio. Requiris profecto, quotiens Babyloniae ac Romanorum arma conlata sint et quibus uicibus sagittis pila contenderint. Breuiter euentus enumerabo bellorum: furto hostes in paucis inuenies esse laetatos, uera autem uirtute semper Romanos probabis exstitisse uictores.

**2** Primum a Lucio Sylla pro consule Arsaces, rex Parthorum, missa legatione amicitias populi Romani rogauit ac meruit. Lucius Lucullus Mithridaten, regno Ponti exutum, ad Armeniam persecutus est. Tigranen, Armeniorum regem, cum septem milibus clibanariis et centum uiginti sagittariorum, ipse cum decem et octo Romanorum milibus uicit. **3** Tigranocertam, maximam Armeniae ciuitatem, expugnauit. Madenam, opimam Armeniorum regionem, obtinuit, per Melitenen ad Mesopotamiam descendit, Nisibin cum fratre regis cepit. Tendere in Persas paratus successorem accepit.

purtat bătălii împotriva parților cu rezultate diferite, Mesopotamia a fost de patru ori pierdută şi de patru ori recuperată; **5** iar în vremea lui Diocletianus, după ce romanii au fost învinşi în prima bătălie iar în cea de-a doua ciocnire a pierdut regele Narses, soția şi fiicele acestuia fiind luate prizoniere şi ținute în captivitate cu deosebit respect pentru pudoarea lor, s-a facut pace iar Mesopotamia a fost reconstituită şi hotarul a fost restabilit dincolo de malul Tigrului, astfel încât am pus sub stăpânire cinci dintre neamurile aşezate dincolo de Tigru. Respectarea acestei prevederi ale tratatului a durat până în timpul divinului Constantius[268].

**15**, **1** Ştiu acum, principe vestit[269], spre ce se îndreaptă atenția voastră. Vreți, desigur, să ştiți de câte ori s-au înfruntat armele Babyloniei[270] şi cele ale romanilor şi în ce împrejurări sulițele grele s-au măsurat în luptă cu săgețile[271]. Voi enumera pe scurt urmările acestor războaie: veți constata că duşmanii, recurgând la înşelătorii, au fost fericiți de puține ori, veți recunoaşte însă că romanii au ieşit întotdeauna învingători datorită bărbăției lor de netăgăduit.

**2** Mai întâi, Arsaces, regele parților[272], trimițând o solie proconsulului Lucius Sylla, a cerut şi a obținut prietenia poporului roman[273]. Lucius Lucullus l-a urmărit până în Armenia pe Mithridates, lăsat fără regatul Pontului. Tot el l-a învins cu optsprezece mii de romani pe Tigranes, regele armenilor[274], care era în fruntea a şapte mii de soldați îmbrăcați complet în fier[275] şi a o sută douăzeci de mii de arcaşi. **3** A pus stăpânire pe Tigranocerta, cea mai mare cetate din Armenia[276]. A dobândit Madena, un ținut prosper al Armeniei[277], a coborât în Mesopotamia prin Melitene[278] şi a ocupat Nisibis, împreună cu fratele regelui. A fost înlocuit în momentul în care era gata să se îndrepte împotriva perşilor[279].

**16**, **1** Gn. Pompeius expertae felicitatis ad Mithridaticum bellum missus, Mithridaten in Armenia minore nocturno adgressus proelio superauit, caesis duobus et quadraginta milibus hostium castra eius inuasit. Mithridates cum uxore et duobus comitibus in Bosphoron fugit; ibi desperatione rerum suarum uenenum hausit et cum uis ueneni parum ageret, a milite suo, ut ferro percuteretur, impetrauit.

**2** Pompeius auxiliatorem Mithridatis Tigranen, Armeniorum regem, persecutus est: ille ei se oblato diademate apud Artaxata dedidit. Receptae ab eo sunt Mesopotamia, Syriae et aliquanta pars Phoenices; atque intra Armeniam maiorem regnare permissus est.

**3** Idem Pompeius Bosphorianis et Colchis Aristarchum regem inposuit, cum Albanis conflixit, Orhodi, Albanorum regi, ter uicto pacem dedit, Hiberiam cum Artace rege in deditionem accepit, Sarracenos et Arabas uicit. Iudaea capta Hierosolymam obtinuit, cum Persis foedus icit. Rediens apud Antiochiam Daphnensem lucum, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia, addito nemore consecrauit.

**17**, **1** Marcus Crassus consul aduersum rebellantes Parthos missus est. Is cum pacem missa a Persis legatione rogaretur, apud Ctesiphonta responsurum se ait. Apud Zeugmam traiecit Euphraten et a transfuga quodam Mazaro inductus ad ignotam camporum solitudinem descendit. Ibi undique circumuolantibus sagittariorum agminibus cum Silate et Surena praefectis regiis est cinctus exercitus et ui telorum obrutus.

**16**, **1** Trimis în războiul contra lui Mithridates, Gn. Pompeius, căruia norocul îi surîdea tot timpul[280], după ce l-a atacat pe Mithridates în Armenia Minor, în timpul nopții, l-a învins în bătălie şi, ucigând patruzeci şi două de mii de duşmani, a pus stăpânire pe tabăra lui. Mithridates a fugit în Bosphor[281] cu soția şi cu doi tovarăşi; acolo, în situația fără ieşire în care se afla, a băut otravă şi, cum puterea otrăvii lovea prea încet, l-a înduplecat pe un soldat de-al său să-l străpungă cu sabia[282].

**2** Pompeius l-a urmărit pe susținătorul lui Mithridates, Tigranes, regele armenilor; acela s-a predat lui Pompeius la Artaxata[283], după ce i-a oferit diadema. I-au fost luate Mesopotamia, Syriile şi o parte din Phoenicia; însă i s-a îngăduit să domnească între hotarele Armeniei Maior[284].

**3** Tot Pompeius l-a impus pe Aristarhus ca rege al celor din Bosphor[285] şi Colchida[286], s-a luptat cu albanii[287] şi i-a acordat pacea lui Orhodes, regele albanilor, după ce a fost învins de trei ori[288]; a primit capitularea Hiberiei[289] în frunte cu regele acesteia, Artaces[290], şi i-a învins pe sarraceni şi arabi[291]. După ce a luat Iudaea, a ocupat Hierosolyma[292] şi a încheiat un tratat cu perşii[293]. Revenind la Antiochia, desfătat de farmecul locului şi de izvoarele existente acolo din belşug, după ce i-a adăugat o sfântă dumbravă, a recunoscut drept sacră pădurea[294] de la Daphne[295].

**17**, **1** Consulul Marcus Crassus[296] a fost trimis împotriva parților răzvrătiți. Pe când primea propunerile de pace de la o solie trimisă de perşi, el spuse că va da răspunsul său la Ctesiphon[297]. A traversat Euphratul la Zeugma[298] şi, călăuzit de un transfug, un oarecare Mazarus[299], a ajuns într-o pustietate neştiută, de şes. Acolo, armata a fost înconjurată din toate părțile de cete de arcaşi, care zburau în jurul lor în frunte cu prefecții regali Silaces şi Surena, şi a fost copleşită de puterea săgeților.

**2** Ipse Crassus cum ad conloquium sollicitatus uiuus paene capi posset, repugnantibus tribunis euaserat et fugam petens occisus est. Caput eius cum dextera manu resectum ad regem perlatum est atque ita ludibrio habitum, ut faucibus eius aurum liquefactum infunderetur: scilicet ut, quia ardens cupiditate praedandi pacem regi dare rogatus abnuerat, etiam mortuo eius reliquias auri flamma conbureret. **3** Lucius Cassius, quaestor Crassi, uir strenuus, reliquias fusi collegit exercitus. Contra Persas in Syriam inrumpentes ter cum summa admiratione conflixit eosque trans Euphraten reiectos uastauit.

**18**, **1** Parthi Labieno, qui Pompeianarum partium fuerat ac uictus ad Persas fugerat, duce in Syriam inruperunt ac totam prouinciam occuparunt. Publius Ventidius Bassus Parthos, qui ducente Labieno Syriam inuaserant, occurens in Capro monte cum paucis fugauit, Labienum occidit, persecutus Persas ad internicionem strauit. Qua congressione Pacorum regis filium eadem die, qua Crassus fuerat uictus, occidit, ne aliquando Romani ducis mors inulta relinqueretur. Ventidius de Persis primus triumphauit.

**2** M. Antonius Mediam ingressus, quae nunc Madena appellatur, bellum Parthis intulit, et primis eos proeliis uicit. Verum post, duabus legionibus amissis, cum fame, pestilentia, tempestatibus premeretur, uix per Armeniam, Persis insequentibus, reuocauit exercitum, tanto per momenta temporis terrore perculsus, ut a gladiatore suo percuti postularet, ne uiuus ueniret in hostium potestatem.

**2** Crassus însuşi, ademenit să poarte tratative, era cât pe ce să fie prins de viu, dar a scăpat datorită tribunilor, care s-au împotrivit, şi, căutând să fugă, a fost ucis. Capul lui, tăiat, a fost dus la rege[300], împreună cu mâna dreaptă, şi, într-atât a fost luat în batjocură, încât i s-a turnat aur topit în gâtlej: anume spre a se arăta că flacăra de aur i-a mistuit rămăşițele pământeşti chiar şi mort, fiindcă, mistuit de dorința de a jefui, a refuzat, deşi fusese rugat, să acorde pace regelui[301]. **3** Lucius Cassius[302], quaestorul lui Crassus, un bărbat de ispravă, a adunat resturile armatei risipite. Împotriva perşilor ce dădeau năvală în Syria s-a luptat de trei ori, stârnind cea mai mare admirație, şi le-a pricinuit mari pierderi, după ce i-a aruncat dincolo de Euphrat[303].

**18**, **1** Sub comanda lui Labienus, care fusese de partea lui Pompeius şi, învins, se refugiase la perşi[304], parții au năvălit în Syria şi au ocupat toată provincia. Publius Ventidius Bassus[305] îi puse pe fugă cu câțiva soldați, la muntele Capros[306], pe parții care invadaseră Syria sub comanda lui Labienus; el îl ucise pe Labienus şi, urmărindu-i pe perşi, i-a secerat până i-a nimicit cu totul. În această ciocnire, l-a ucis pe Pacorus, fiul regelui[307], în ziua aniversară a înfrângerii lui Crassus, ca nu cumva vreodată moartea unui general roman să rămână nepedepsită. Ventidius a triumfat el, cel dintâi, asupra perşilor[308].

**2** Intrând în Media[309], care acum se numeşte Madena, M. Antonius a pornit război împotriva parților şi i-a învins în primele lupte. Apoi însă, pierzând două legiuni şi fiindcă era copleşit de foame, ciumă şi vreme rea, abia a readus armata, traversând Armenia, urmărit fiind de perşi; era cuprins din când în când de o aşa de mare groază, încât i-a cerut de mai multe ori gladiatorului său să-l lovească, numai să nu cadă viu în mâinile duşmanilor[310].

**19**, **1** Sub Octauiano Caesare Augusto Armenia cum Parthis conspirauit. Claudius Caesar, nepos Augusti, cum exercitu missus ad Orientem, cum pro maiestate Romani nominis facile cuncta sedasset atque ei se Armenii, qui tunc temporis ualidiores erant, cum Parthis dedissent iudicesque instituto Pompei praedictis gentibus Claudius Caesar praeficeret, Donnes quidam, quem Parthis Arsaces praeposuerat, proditione simulata, libellum, in quo conscripti thesauri continerentur, obtulit.

**2** Quem cum imperator Romanus legeret intentius, cultro adgressus Claudium uulnerauit. Percussor quidem a militibus confossus est. Claudius ex uulnere, regressus in Syriam, obiit. Persae ad satisfactionem tam audacis admissi obsides tunc primum Octauiano Caesari Augusto dederunt et erepta sub Crasso signa rettulerunt. Pacatis gentibus Orientis, Augustus Caesar etiam Indorum legationem primus accepit.

**20**, **1** Nero, quem turpissimum imperatorem Romana est passa res publica, amisit Armeniam. Duae tunc Romanae legiones sub iugum a Persis missae extremo dedecore Romani exercitus sacramenta foedarunt.

**2** Traianus, qui post Augustum Romanae rei publicae mouit lacertos, Armeniam recepit a Parthis, sublato diademate Armeniae maioris regnum ademit. Albanis regem dedit; Hiberos, Bosphorianos, Colchos in fidem Romanae dicionis recepit; Osrhoenorum loca et Arabum occupauit; Carduenos, Marcomedos obtinuit, Anthemusium, optimam Persidis regionem, Seleuciam, Ctesiphontem, Babyloniam accepit ac tenuit. **3** Vsque ad Indiae fines post Alexandrum accessit. In mari rubro classem instituit. Prouincias fecit

**19**, **1** Sub Octavianus Caesar Augustus, Armenia a pus la cale o conspirație împreună cu parții[311]. După ce Claudius Caesar, nepotul lui Augustus[312], trimis în Orient cu o armată, a potolit cu uşurință situația doar invocând maiestatea numelui de roman iar armenii, care erau atunci mai în putere, i s-au predat[313] împreună cu parții[314] şi în timp ce Claudius Caesar punea autorități în fruntea popoarelor de care am vorbit mai sus, la fel cum procedase Pompeius, un anume Donnes[315], pe care Arsaces îl pusese în fruntea parților[316], simulând o trădare, a întocmit o lucrare cuprinzând evidența tezaurelor. **2** Pe când comandantul roman o citea cu atenție mai mare, Donnes, atacându-l cu un cuțit, l-a rănit pe Claudius. Bineînțeles, agresorul a fost străpuns de loviturile soldaților[317]. Claudius, întors în Syria, a murit din cauza rănii[318]. Atunci perşii au dat pentru prima dată ostatici lui Octavianus Caesar Augustus drept compensație pentru o crimă atât de îndrăzneață şi i-au înapoiat steagurile luate în timpul lui Crassus[319]. Neamurile din Orient fiind pacificate, chiar Augustus Caesar a primit cel dintâi o ambasadă a inzilor[320].

**20**, **1** Nero[321], cel mai nedemn împărat pe care l-a avut de îndurat statul roman[322], a pierdut Armenia[323]. Atunci, două legiuni romane, trimise sub jug de perşi[324], spre cea mai mare ruşine a armatei romane, şi-au dezonorat jurămintele[325].

**2** Traianus, care, după Augustus, a pus în mişcare muşchii[326] statului roman, a redobândit Armenia de la parți[327]; a desființat regatul Armeniei maior după ce i-a ridicat diadema[328]. Le-a dat albanilor un rege; i-a adus sub protecția puterii romane pe hiberi, pe bosphorani şi pe colchidieni[329]; a ocupat ținuturile osrhoenilor[330] şi arabilor[331]; i-a luat sub stăpânire pe cardueni, marcomezi[332], a luat şi păstrat Anthemusia, cel mai bun ținut din Persia[333], Seleucia[334], Ctesiphonul[335], Babylonia[336]. **3** A ajuns, după Alexandru[337],

Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam, quae inter Tigridem atque Euphraten sita inriguis amnibus instar Aegypti fecundatur.

**4** Hadrianum gloriae Traiani certum est inuidisse. Qui ei successor in imperio sponte propria reuocatis exercitibus Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam concessit et inter Romanos ac Persas Euphraten medium esse uoluit.

**21**, **1** Antonini duo, Marcus et Verus, hoc est socer et gener, pariter Augusti, imperium orbis aequata primum potestate tenuerunt. Sed ex his Antoninus iunior ad expeditionem Parthicam profectus est; multa et ingentia aduersus Persas feliciter gessit; Seleuciam, Assyriae urbem, cum quadringentis milibus hostium cepit; ingenti gloria de Persis cum socero triumphauit.

**2** Seuerus, natione Afer, acerrimus imperator, Parthos strenue uicit, Aziabenos deleuit, Arabas interiores obtinuit et Arabiam prouinciam fecit. Huic cognomina ex uictoriis quaesita sunt; nam Aziabenicus, Parthicus, Arabicus est cognominatus.

**3** Antoninus, cognomento Caracalla, filius Seueri imperatoris, expeditionem in Persas parans, in Osrhoena apud Edessam propria morte obiit et ibidem sepultus est.

**22**, **1** Aurelius Alexander, quasi fato quodam in exitium Persicae gentis renatus, iuuenis admodum Romani gubernacula suscepit imperii. Ipse Persarum regem nobilissimum Xersem gloriose uicit. Hic Alexander

până la hotarele Indiei[338]. A înfiinţat o flotă în Marea Roşie[339]. A transformat în provincii Armenia[340], Mesopotamia[341] şi Assyria care, situată între Tigru şi Euphrat[342], e făcută să rodească, ca şi Egiptul, prin canale de irigaţie[343].

**4** Nu încape nici o îndoială că Hadrianus[344] a fost ros de invidie pentru gloria lui Traianus[345]. Urmând acestuia la conducere, după ce a rechemat din proprie voinţă trupele, a abandonat Armenia[346], Mesopotamia[347], Assyria[348] şi a dorit ca fluviul Euphrat să fie linia de demarcaţie dintre romani şi perşi[349].

**21**, **1** Cei doi Antonini, Marcus şi Verus, adică socrul şi ginerele, deopotrivă Auguşti, au stăpânit pentru prima dată întreaga lume cu o putere egală[350]. Dar dintre aceştia, cel mai tânăr a plecat în campanie împotriva parţilor[351]; a purtat cu succes multe şi însemnate bătălii împotriva perşilor[352]; a cucerit Seleucia, un oraş din Assyria, împreună cu 400 000 de duşmani[353]; în uriaşă glorie, a sărbătorit triumful asupra perşilor împreună cu socrul lui[354].

**2** Severus, de neam african[355], un împărat tare energic, i-a învins fără preget pe perşi, i-a nimicit pe aziabeni[356], i-a supus pe arabii din interior[357] şi a transformat Arabia în provincie[358]. În urma acestor victorii, i-au fost atribuite *cognomina*; căci el a fost supranumit *Aziabenicus*[359], *Parthicus*, *Arabicus*[360].

**3** Antoninus, poreclit Caracalla, fiul împăratului Severus[361], pregătind o campanie împotriva perşilor[362], a murit de moarte naturală la Edessa, în Osrhoene, şi tot acolo a şi fost înmormântat[363].

**22**, **1** Aurelius Alexander[364] – născut parcă din nou prin voia sorţii[365] întru distrugerea seminţiei persane[366], a primit conducerea Imperiului roman încă de foarte tânăr[367]. El însuşi l-a învins glorios pe Xerxes - preanobilul rege al perşilor[368]. Acest Alexander l-a avut pe jurisconsultul Ulpianus drept responsabil al arhivelor[369]. Şi-a sărbătorit

scriniorum magistrum habuit Vlpianum iuris consultorem. De Persis Romae pompa spectabili triumphauit.

**2** Sub Gordiano, acri ex iuuentatis fiducia principe, rebellantes Parthi ingentibus proeliis contusi sunt. Isque rediens uictor de Perside fraude Philippi, qui praefectus praetorio eius erat, occisus est. Milites ei tumulum in uicensimo miliario a Circensio castro, quod nunc exstat, aedificauerunt atque exequias eius Romam cum maxima uenerationis reuerentia deduxerunt.

**23**, **1** Valeriani, infausti principis, fortunam taedet referre. Is cum Gallieno suscepit imperium, cum Valerianum exercitus, Gallienum senatus imperatorem fecisset. In Mesopotamia aduersum Persas Valerianus congressus a Sapore, Persarum rege, superatus est et captus in dedecori seruitute consenuit.

**2** Sub Gallieno Mesopotamia inuasa etiam Syriam sibi Persae coeperant uindicare, nisi quod turpe dictu est, Odenathus, decurio Palmyrenus, collecta Syrorum agrestium manu acriter restitisset et fusis aliquotiens Persis non modo nostrum limitem defendisset, sed etiam ad Ctesiphontem Romani ultor imperii, quod mirum dictu est, penetrasset.

**24**, **1** Aureliani imperatoris gloriae Zenobia, Odenathi uxor, accessit: ea enim post mortem mariti feminea dicione Orientis tenebat imperium; quam Aurelianus multis clibanariorum et sagittariorum milibus fretam apud Immas haut procul ab Antiochia uicit et captam Romae triumphans ante currum duxit.

**2** Cari imperatoris uictoria de Persis nimium potens superno numini uisa est. Nam ad inuidiam caelestis

victoria asupra perşilor la Roma cu un cortegiu spectaculos[370].

**2** Sub Gordianus[371], un principe de o înflăcărare ce venea din încrederea în sine a tinereții, parții răzvrătiți au fost zdrobiți în mari bătălii[372]. Acesta, întorcându-se învingător din Persia, a fost ucis[373] prin perfidia lui Philippus, care îi era praefect al praetoriului[374]. Soldații i-au ridicat un tumul[375] la al douăzecelea miliar de castrul Circensium, care dăinuie şi acum, şi i-au însoțit rămăşițele pământeşti spre Roma cu cel mai mare respect şi venerație[376].

**23**, **1** Ne vine greu să amintim de soarta[377] principelui nefericit Valerianus. Acesta a preluat puterea împreună cu Gallienus, după ce armata l-a proclamat împărat pe Valerianus iar Senatul pe Gallienus[378]. În Mesopotamia, Valerianus, învins şi luat prizonier în urma unei lupte cu perşii de către regele acestora, Sapor, a îmbătrânit într-o sclavie ruşinoasă[379].

**2** În timpul lui Gallienus, după invadarea Mesopotamiei, perşii ar fi început să revendice chiar şi Syria[380] dacă - ceea ce este ruşinos de spus - Odenathus, un decurion din Palmyra[381], strângând o mână de țărani syrieni, nu ar fi opus o rezistență aprigă şi, perşii fiind împrăştiați de câteva ori, nu numai că a apărat hotarul nostru, dar a şi pătruns ca răzbunător al Imperiului roman până la Ctesiphon[382] - lucru de mare mirare[383].

**24**, **1** Zenobia, soția lui Odenathus, a sporit gloria împăratului Aurelianus: căci aceasta, după moartea soțului, ținea imperiul dinspre Răsărit sub stăpânire femeiască: pe aceasta, ce se bizuia pe mulți soldați îmbrăcați în fier şi pe mii de arcaşi, Aurelianus a învins-o la Imma, nu departe de Antiochia, şi în timpul triumfului de la Roma a dus-o captivă în fața carului[384].

**2** Victoria împăratului Carus asupra perşilor a apărut prea puternică puterii divine[385]. Căci trebuie să credem că a

indignationis pertinuisse credenda est. Is enim ingressus Persidam quasi nullo obsistente uastauit, Cochen et Ctesiphontem, urbes Persarum nobilissimas, cepit. Cum uictor totius gentis castra supra Tigridem haberet, ui fulminis ictus interiit.

**25**, **1** Sub Diocletiano principe pompa uictoriae nota de Persis est. Maximianus Caesar prima congressione, cum contra innumeram multitudinem cum paucis acriter dimicasset, pulsus recessit ac tanta a Diocletiano indignatione susceptus est, ut ante carpentum eius per aliquot milia passuum cucurrerit purpuratus. **2** Et cum uix impetrasset, ut reparato de limitaneis Daciae exercitu euentum Martis repeteret, in Armenia maiore ipse imperator cum duobus equitibus explorauit hostes, et cum uiginti quinque milibus militum superueniens castris hostilibus subito innumera Persarum agmina adgressus ad internicionem cecidit. **3** Rex Persarum Narseus effugit, uxor eius et filiae captae sunt et cum maxima pudicitiae custodia reseruatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus Romanos superiores esse confessi sunt. Mesopotamiam cum Transtigritanis regionibus reddiderunt.

Pax facta usque ad nostram memoriam rei publicae utilis perdurauit.

**26**, **1** Constantinus rerum dominus extremo uitae suae tempore expeditionem parauit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus et recenti de Gothis uictoria gloriosior cunctis in Persas descendebat agminibus. **2** Sub cuius aduentu Babyloniae in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum adcurreret, facturos se imperata promitterent, nec tamen pro adsiduis eruptionibus, quas sub

stârnit invidia şi indignarea cerească. Carus a pustiit în marşul său Persia, ca şi cum nimeni nu i s-ar fi împotrivit. A cucerit Coches şi Ctesiphon, cele mai vestite oraşe ale perşilor. Pe când, învingător al tuturor neamurilor, şi-a aşezat tabăra dincolo de Tigru, a murit lovit de un trăsnet[386].

**25**, **1** În timpul principatului lui Diocletianus[387] s-a cunoscut fastul victoriei asupra perşilor. Încă de la prima ciocnire, Maximianus Caesar[388], după ce a luptat cu îndârjire împotriva unei mulțimi nenumărate cu o mână de oameni, respins fiind, s-a retras şi a fost primit cu o asemenea indignare de Diocletianus, încât a alergat în fața litierei acestuia pe o distanță de câțiva mii de paşi îmbrăcat în purpură[389]. **2** Şi, după ce abia a izbutit să reia lupta cu o armată refăcută din *limitanei*[390] din Dacia[391], în Armenia Maior împăratul însuşi[392] s-a dus să-i iscodească pe duşmani cu doi cavaleri, apoi, căzând pe neaşteptate asupra taberei duşmane cu douăzeci şi cinci de mii de soldați, a atacat dintr-o dată nenumăratele coloane ale perşilor şi le-a măcelărit până la ultimul soldat. **3** Regele perşilor, Narses[393], a scăpat cu fuga, soția şi fiicele lui au fost luate prizoniere şi au fost ținute sub pază cu cel mai mare respect pentru intimitatea lor. În fața acestei situații, care i-a uimit, perşii au recunoscut că romanii le erau superiori nu numai prin arme, ci şi prin purtări. Au înapoiat Mesopotamia şi regiunile de dincolo de Tigru. Pacea încheiată atunci, avantajoasă pentru stat, a durat până în vremea noastră[394].

**26**, **1** Spre sfârşitul vieții sale, Constantinus[395], stăpân pe situație, a pregătit o expediție împotriva perşilor. Într-adevăr, în toată lumea popoarele erau pacificate şi, în culmea gloriei în urma victoriei recente asupra goților[396], el se îndreptă împotriva perşilor cu toate armatele. **2** La sosirea sa, regatele Babyloniei tremurară atât de tare, încât o solie a perşilor alergă la el ca să-şi expună rugămințile; ei făgăduiau că vor face ce li se va porunci şi totuşi nu li s-a îndeplinit vrerea,

Constantio Caesare per Orientem temptauerant, ueniam mererentur.

**27**, **1** Constantius in Persas uario ac magis difficili pugnauit euentu. Praeter leues excubantium in limite congressiones acriori Marte nouiens decertatum est, per duces suos septiens, ipse praesens bis adfuit. Verum pugnis Sisaruena, Singarena et iterum Singarena, praesente Constantio, ac Sicgarena, Constantiensi quoque, et cum Amida capta est, graue sub eo principe res publica uulnus accepit. **2** Ter autem a Persis est obsessa Nisibis, sed maiore sui detrimento dum obsidet hostis adfectus est. Narasarensi autem, ubi Narseus occiditur, superiores discessimus.

**3** Nocturna uero Eliensi prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit, omnium expeditionum conpensatus fuisset euentus, si locis et nocte aduersantibus, percitos ferocia milites ab intempestiuo pugnandi tempore imperator ipse adloquendo reuocare potuisset. **4** Qui tamen inuicti uiribus, inprouisis aduersum sitim aquarum subsidiis, incumbente iam uespere castra Persarum adgressi ruptis munitionibus occuparunt fugatoque rege, cum a proelio respirantes praetentis luminibus repertae inhiarent aquae, nimbo sagittarum obruti sunt, cum stolide ad dirigendos certius in se ictus lumina ipsi per noctem accensa praeberent.

**28**, **1** Iuliano in externos hostes expertae felicitatis principi aduersum Persas modus defuit. Is enim ingenti apparatu, utpote totius orbis regnator, infesta in Parthos signa commouit, instructam commeatibus classem per

date fiind neîncetatele lor tentative de atac în Orient în vremea lui Constantius Caesar[397].

**27**, **1** Constantius[398] a luptat împotriva perşilor cu rezultate diferite şi mai degrabă nefavorabile[399]. În afara ciocnirilor uşoare cu trupele de frontieră, s-au dus bătălii crâncene de nouă ori, sub comanda generalilor săi de şapte ori şi de două ori când era chiar el de faţă[400]. Într-adevăr, în bătăliile de la Sisaruena[401], Singarena[402] şi, din nou, de la Singarena, în prezenţa lui Constantius[403], ca şi la Sicgarena[404], tot în prezenţa lui Constantius, şi când Amida[405] a fost cucerită[406], grea rană a primit statul sub acest principe. **2** Pe de altă parte, Nisibis a fost asediat de trei ori de către perşi, dar în timpul asediului mai degrabă duşmanul a avut de pierdut[407]. Însă la Narasarensis[408], unde Narses a fost ucis, ne-am retras mai întăriţi.

**3** Într-adevăr, în bătălia purtată noaptea la Eliensi, lângă Singara, unde Constantius a fost de faţă, bilanţul tuturor expediţiilor s-ar fi echilibrat dacă, locurile şi noaptea fiind potrivnice, împăratul ar fi putut, adresându-li-se el însuşi, să-şi retragă într-un moment de cumpănă al luptei, soldaţii sălbatic dezlănţuiţi. **4** Aceştia, chiar neînvinşi cum erau de forţa armelor, au atacat pe înserat tabăra perşilor fără să aibă rezerve de apă împotriva setei şi, fortificaţiile fiind străpunse, au ocupat tabăra perşilor şi, după ce regele a fugit, pe când îşi trăgeau sufletul după luptă, întinzând torţele înainte, căutau cu lăcomie să găsească apă; au fost copleşiţi de un nor de săgeţi, în timp ce ei înşişi îşi ofereau prosteşte drept ţintă torţele arzând în noapte spre a îndrepta cu mai mare precizie loviturile împotriva lor[409].

**28**, **1** Iulianus[410], deşi un principe căruia mereu îi surâdea norocul[411] în luptele cu duşmanii din afară, s-a arătat lipsit de măsură împotriva perşilor[412]. Căci, cu un imens aparat de război[413], ca stăpân al întregii lumi, a pus în mişcare stindardele de luptă împotriva parţilor şi a adus pe

Euphraten inuexit. Strenuus in ingressu multa Persarum oppida et castella aut suscepit dedita aut manu cepit.

**2** Cum contra Ctesiphontem in ripa Tigridis et Euphratis iam mixti castra haberet, ludosque campestres, ut hosti sollicitudinem demeret, per diem agitasset, noctis medio inpositos nauibus milites in ulteriorem ripam repente transtulit. Qui per ardua nitentes, qua difficilis etiam per diem et nullo prohibente fuisset ascensus, Persas terrore subito miscuerunt uersisque agminibus totius gentis apertas Ctesiphontis portas uictor miles intrasset, nisi maior praedarum occasio fuisset quam cura uictoriae.

**3** Tantam adeptus gloriam, cum de reditu a comitibus admoneretur, intentioni suae magis credidit et exustis nauibus, cum a transfuga qui se ad fallendum obiecerat inductus uiae in Madenam compendia sectaretur, dextrum aduersa Tigridis ripa nudato militum latere iter relegens, cum incautius per agmen erraret, excito puluere ereptus e suorum conspectu, ab obuio hostium equite conto per ilia ictus inguinum tenus uulneratus est. Inter effusionem nimii sanguinis, cum suorum ordines licet saucius instaurasset, cunctantem animam multa suos adlocutus efflauit.

**29**, **1** Iouianus proeliis superiorem sed confusum subita morte amissi imperatoris suscepit exercitum. Cum commeatus deficerent et uia in reditu prolixior inmineret, Persae crebris incursibus, nunc a fronte, nunc a tergo, mediorum quoque latera incursantes, iter agminis

Euphrat o flotă destinată aprovizionării. Neînfricat în timpul invaziei, fie a primit capitularea multor cetăți şi castele ale perşilor, fie le-a luat prin forță[414].

**2** Pe când îşi aşezase tabăra în fața Ctesiphonului, pe malul Tigrului şi al Euphratului, deja unite prin canale, şi după ce organizase jocuri câmpeneşti în timpul zilei ca să îndepărteze orice bănuială a duşmanului, la miezul noptii şi-a trecut deodată soldații îmbarcați în corăbii pe malul celălalt. Aceştia, opintindu-se prin locuri abrupte, pe unde urcarea ar fi fost anevoioasă chiar şi pe lumină, fără să-i împiedice nimeni, i-au zăpăcit pe perşi printr-o spaimă neaşteptată şi, după ce a dat peste cap oştile întregului neam, soldatul ar fi putut trece învingător prin porțile deschise ale Ctesiphonului, dacă tentația de a prăda n-ar fi fost mai mare decât grija de a dobândi victoria.

**3** Ajuns în culmea gloriei, în timp ce tovarăşii săi îl îndemnau să se întoarcă, a crezut mai mult în planul său şi, după ce corăbiile sale fură mistuite de foc, urmă pe scurtătură drumul către Madena condus de un transfug care căutase să-l întâlnească, ca să-l abată de la drumul drept, reluând calea, pe dreapta sa, pe malul inamic al Tigrului, lăsând descoperit flancul armatei sale şi, în timp ce rătăcea pe lângă coloana de marş fără pază, ascuns vederii alor săi de praful ridicat, a fost rănit de un călăreț duşman care i-a ieşit în cale şi care l-a străpuns cu o lance de la stinghie până la pântece. Într-o prea mare scurgere de sânge, în timp ce, în pofida rănii, restabilea şirurile alor săi, şi-a dat ultima suflare vorbind întruna către ai săi[415].

**29**, **1** Iovianus[416] a preluat o armată victorioasă în lupte, dar dezorientată din cauza morții neaşteptate a împăratului pe care l-a pierdut. În timp ce hrana lipsea şi drumul de întoarcere amenința să fie cam lung iar perşii întârziau marşul armatei prin atacuri repetate, izbind când din față, când din spate, ca şi pe laturile centrului, **2** după ce

morarentur, **2** consumptis aliquot diebus tanta reuerentia Romani nominis fuit, ut a Persis prius sermo de pace haberetur ac reduci confectus inedia exercitus sineretur condicionibus (quod numquam antea accidit) dispendiosis Romanae rei publicae inpositis ut Nisibis et pars Mesopotamiae traderetur, quibus cupidior regni quam gloriae Iouianus in imperio rudis adquieuit.

**30**, **1** Quam magno deinceps ore tua, princeps inuicte, facta sunt personanda! Quibus me licet inparem dicendi nisu et aeuo grauiorem parabo.

**2** Maneat modo concessa dei nutu et ab amico, cui credis et creditus es, numine indulta felicitas, ut ad hanc ingentem de Gothis etiam Babyloniae tibi palma pacis accedat.

au trecut câteva zile, de atâta respect s-a bucurat numele de roman, încât prima discuție despre pace a avut loc la inițiativa perşilor[417] iar armata, epuizată de lipsa de hrană, a fost lăsată liberă să se întoarcă în condiții împovărătoare pentru statul roman - ceea ce nu s-a întâmplat niciodată înainte - adică le-au fost predate Nisibis şi o parte a Mesopotamiei, condiții pe care Iovianus, mai avid de domnie decât de glorie şi nepriceput în ale puterii, le-a acceptat[418].

**30**, **1** De ce mare glas ar fi de acum înainte, nevoie o, principe neînvins[419], ca faptele tale să-şi găsească răsunet pe potrivă! Pentru acestea mă voi pregăti,deşi nu am suficientă forță de orator şi sunt împovărat de bătrînețe..

**2** Să rămână numai fericirea[420] acordată prin voința zeului[421] şi oferită de puterea divină[422] binevoitoare în care crezi şi căreia i-ai fost încredințat, aşa încât la această măreață victorie asupra goților[423] să ți se adauge şi ramura păcii impusă Babyloniei[424].

# NOTE ŞI COMENTARII

[1] *Clementia* (vezi şi **10**, **1**) – personificare a blândeţii (Plin., II, 14), ca şi *Mansuetudo* (Plin. Sec., *Pan.*, 2, 6; 38, 5; *Pan.*, III [11], 27, 3; IV [10], 22, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 15; Eutr., *Prol.*; VIII, 14, 2; Ambros., *Ep.* X, 2; *CTh*, I, 2, 8; 5, 9; 10, 1; 15, 8; 28, 1; III, 9, 1; IV, 14, 1, 4; VI, 2, 19; 23, 4pr.; VII, 13, 9; 5, 54; X, 16, 2; *CI*, I, 2, 16; 23, 6; 26, 3; X, 2, 4 etc.) - era considerată, încă de la Augustus (27 î.H. – 14 d.H.), una dintre cele patru virtuţi cardinale ale împăraţilor (*uirtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas*) - cf. *RG*, 34, 2: *clu[peus] aureus in curia Iulia positus quem mihi senatum [pop]ulumq[ue Rom]anum dare uirtutis clem[ent]iaeque iustitia[e et pieta]tis caus[sa testatu]m est per eius clupei inscriptionem* („în curia Iulia a fost depus un scut de aur, pe care se afla o inscripţie ce spunea că Senatul şi poporul roman mi l-au dăruit pentru curaj, clemenţă, dreptate şi pietate"); cf. şi CIL, VI, 876; 40365 (= HD024983); 40366 (= HD024959); IX, 5811; AÉ, 1955, 82 = 1994, 227 = HD019166; Vell., II, 86, 2: „*Victoria uero fuit clementissima, nec quisquam interemptus est…*"; Suet., *Aug.*, 51, 1: „*Clementiae ciuilitatisque eius multa et magna documenta sunt*"; Aur. Vict., *Caes.*, 1, 6: „*pater patriae ob clementiam*"; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 15: „*Denique erga ciues clementissime uersatus est*"; vezi şi R. Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1974, p. 320-334; E. S. Ramage, *The Nature and Purpose of Augustus' „Res Gestae"* (Einzelschriften 54), Stuttgart, 1987, p. 74-86; A. Fraschetti, *Rome et le prince*, traduit par V. Jolivet, Belin, 1994, p. 307-312.

Modelul clemenţei imperiale se originează în ideologia caesariană (*clementia Caesaris*) – Plin., VII, 93; M. Jaczynowska, *Les origines républicaines du culte impérial*, în ACD, 22, 1986, p. 59; W. Will, *Caesar*, în NP, 2, col. 914; G. Dobesch, *Caesar monarchische Ideologie*, în Fondazione Niccolò Canussio, *L'ultimo Cesare. Scritti, riforme, progetti, poteri, congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16-18 settembre 1999*, a cura di G. Urso, Roma, 2000, p. 103-104.

Sub împăratul Tiberius (14-37), s-a ridicat un altar divinităţii *Clementia* iar sub Nero (54-68), în februarie 55 sau la sfârşitul lui 55 şi începutul lui 56, Seneca a dedicat un întreg tratat conceptului *clementia principis* (*De clementia*) – vezi şi R. Syme, *The Roman Revolution*,

Oxford-New York, 1960, p. 299; J. Rufus Fears, *The Cult of Virtues and Roman Imperial ideology*, în ANRW, II/17.2, 1981, p. 888-890, 898, 903, 913, 916, 928; E. Cizek, *Secvență romană. Mijlocul secolului I al erei noastre*, traducere de S. Chiose Crişan şi C. Crişan, Bucureşti, 1986, p. 102-107; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, II/1, Leiden-New York-København-Köln, 1991, p. 458-461; P. Grimal, *Seneca sau conştiința Imperiului*, traducere de B. şi D. Sluşanschi, cuvânt înainte, adnotări şi indici de D. Sluşanschi, Bucureşti, 1992, p. 111-122; R. Bloch, *Clementia*, în NP, 3, col. 31; O. Zwierlein, *Zur Datierung von Senecas De clementia*, în RhM, 139, 1996, 1, p. 14-32; Y. Roman, *Le Haut-Empire romain. 27 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.*, Paris, 1998, p. 14.

Au fost apreciați pentru clemența lor împărații Vespasianus (69-79) (Suet., *Vesp.*, 12, 1; 14, 1-3; Aur. Vict., *Caes.*, 9, 3; Eutr., VII, 20, 2), Titus (79-81) (Aur. Vict., *Caes.*, 10, 1: „*Ceterum Titus, postquam imperium adeptus est, incredibile quantum, quem imitabatur, anteierit, praesertim litteris clementiaque ac muneribus*"; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, X, 3: „*Hic, ubi patriae curam suscepit, incredibile est quantum quem imitabatur anteierit, praecipue clementia…*"; 10), Traianus (98-117) (Plin. Sec., *Pan.*, 2, 6: „*Et populus quidem Romanus… huius… mansuetudinem laudat*"; 3, 4: „*Non enim periculum est ne, cum loquar… de clementia, credulitatem*"; Aur. Vict., *Caes.*, 13, 8: „*clemens*"), Antoninus Pius (138-161) (Eutr., VIII, 8, 3: „*Pius propter clementiam dictus est*"; SHA, *Ant. Pius*, XIII, 3: „*A senatu diuus est appellatus cunctis certatim adnitentibus, cum omnes eius… clementiam… laudarent*"), Marcus Aurelius (161-180) (SHA, *Marc.*, XXVI, 10; *Av. Cas.*, XI, 1; XIII, 1-2: „<<*... Antonine clemens…*>>"; XIII, 10: „*Qui si optinuisset imperium, fuisset non modo clemens sed bonus, sed utilis et optimus imperator*"; XIV, 3: „<<*Miser Marcus, homo sane optimus, qui, dum clemens dici cupit…*>>"), Constantinus I (306-337) (Aur. Vict., *Caes.*, 41, 17: „*clementi imperio…*"), Constantius II (337-361) (*ibidem*, 42, 2: „*Quae gloria, post natum imperium, soli processit eloquio clementiaque*"; 42, 23: „*Placidus clemensque pro negotio…*"), Iulianus (361-363) (Amm., XVI, 1, 4: „*... clemens ut Antoninus…*"; XXII, 14, 5), Theodosius I (379-395) (Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLVIII, 9: „*Clemens animus…*").

De la sfârşitul secolului al III-lea, *clementia uestra* (*tua*, *nostra*, *mea*) ca formulă a protocolului imperial apare constant în literatura panegiristă (*Pan.*, II [10], 4, 3 (anul 289); III [11], 5, 3 (anul 291); IV [8], 7, 3; 19, 3 (anul 297); V [9], 21, 2 (anul 298); VII [6], 5, 3; 20, 1 (anul 310); VIII [5], 2, 2; 5, 6 (anul 312); IX [12], 4, 4; 5, 6; 6, 1; 7, 7; 12, 1; 13,

3; 20, 2 (anul 313); X [4], 4, 5; 8, 1; 9, 2; 21, 2; 33, 2 (anul 321) etc.; Aus., *Grat. act.*, VIII, 249; vezi şi D. Lassandro, *Sacratissimus imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000, p. 43, 94), în scrierile istoriografice (Amm., XX, 8, 14: „*tua clementia…*"; SHA, *Ver.*, XI, 4: „*praeter vestram clementiam, Diocletiane Auguste…*"; *Macr.*, VI, 2: „*<<Vellemus, p. c., … cum vestram clementiam videre>>*"; *Get.*, I, 1: „*Scio, Constantine Auguste … et clementiam tuam…*"; *Hel.*, XXXIV, 4: „*quod clementia tua solet dicere…*"; XXXV, 3: „*De quo vereor ad clementiam tuam scribens vera dicere…*"; *Alex.*, IX, 1: „*Item imp(erator) dixit: <<Antoninorum <nomen> vel iam numen potius quantum fuerit, meminit vestra clementia…>>*"; LXV, 3: „*Sed quia verum est suggerendum clementiae ac pietati tuae, lecta reserabo*"; *Maxim.*, I, 1: „*Ne fastidiosum esset clementiae tuae, Constantine maxime…*"), în corespondența oficială (Cass., *Var.*, I, 1, 1; Ambros., *Ep.* X, 1; 2; 6; 8; 11; 12; XI, 1; 5; XII, 1; 5; XIII, 4; 8; XIV; XVIII, 1; XXI, 1; 3; 7; 17; XXIV, 2; XL, 28; LIII, 1; 4; 5; LVII, 6; LXI, 2; 7; LXII, 1), în edictele imperiale (Lact., *Mort.*, XXXIV, 3; XLVIII, 4; *CTh*, I, 8, 2; 8, 3; 14, 1; II, 6, 2; 8, 20; V, 16, 31; VI, 23, 4, 2; 26, 17, 1; VII, 1, 16; 1, 17; 4, 21; 4, 25; 13, 13; 16, 2; 21, 4; VIII, 5, 1; 5, 5; 5, 44; 5, 50; 5, 54; 5, 56; 5, 76; 10, 30; IX, 16, 12; 17, 2, 2; 40, 16pr.; 40, 16, 1; 41, 1pr.; 45, 4, 3; X, 1, 16; 10, 26; 10, 32 pr.; 10, 34; 14, 1; 15, 2; XI, 7, 15; 16, 7; 16, 8; 20, 4pr.; 20, 5pr.; 28, 3; 28, 14; 30, 13; 30, 54; 30, 57; 30, 61; XII, 12, 14; XIII, 1, 20; 3, 17; XIV, 10, 3; 15, 5; 17, 14; XV, 1, 44; 1, 49; 3, 4; 6, 1; XVI, 1, 2pr.; 2, 42pr.; 3, 2; 5, 46; 5, 49; 5, 54pr.; 5, 54, 3; 5, 60; 5, 63; 8, 17; 11, 2; *CI*, I, 1, 1pr.; 1, 8, 35; 1, 8, 37; 3, 17pr.; 4, 6, 1; 4, 10, 1; 14, 8, 1; 27, 1, 10; 27, 2, 13; 30, 1; 30, 2; 51, 11; II, 28, 2pr.; 44, 3; III, 36, 5; IV, 63, 4, 3; V, 4, 23pr.; 4, 23, 6; VI, 30, 22pr.; 51, 1, 14a; 61, 7pr.; VII, 37, 3, 1c; 62, 29, 1; 62, 34pr.; VIII, 11, 15; 11, 16; X, 10, 40, 8pr.; 65, 5, 1; 72, 13pr.; XI, 12, 1, 1; 12, 1, 2; 23, 3pr.; 46, 1; 62, 9; 66, 7, 3; XII, 9, 1, 3; 23, 4; 23, 14, 1; 33, 5, 3; 33, 6, 1; 35, 13pr.; 35, 13, 2; 39, 4; 50, 16; 61, 3) şi în epigrafia dedicatorie (CIL, II, 4102; AÉ, 1925, 72 = HD025753; CIL, VIII, 210; AÉ, 1927, 165 = 1975, 472 = HD009915; AÉ, 1948, 40 = HD021549; AÉ, 1955, 55 = HD019185; AÉ, 1975, 135 = HD008799; AÉ, 1988, 1021 = HD009524; AÉ, 1988, 1046 = HD009578; AÉ, 1914, 145 = HD021245; vezi şi A. Chastagnol, *Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive*, în *La terza età dell'epigrafia*, a cura di A. Donati, Faenza, 1988, p. 26-29).

În epoca lui Festus, *Clementia* se întâlneşte pe inscripții dedicate lui Iovianus (363-364) (AÉ, 1901, 197 = HD032832: *N[---] / [------] / O[---] / [------] / M[---] / [------] / ab [Epheso] / [------] / I mi(lia) XI //*

*[Fl(avio) Io]viano v[ic]toriossisi/[m]o principi piissimo / [Im]peratori cleme[n]/[ti]ssimo Aug(usto) / Fl(avius) Cl(audius) Duleit[---] / proco(n)s(ul) / d(evotus) n(umini) maiest[atique eius]…*),Valentinianus I (364-375) şi Valens (364-378) (AÉ, 1903, 241 = 1904, 145 = HD033390: *Baeatissimis(!) florentissi[misque temporibus] / ddd(ominorum) nnn(ostrorum) Valentiniani Valentis e[t Gratiani invicti]/ssimorum semper Auggg(ustorum) quorum clem[entia ac benigna remis]/sione orbem suum augere pote[st Romana libertas]*; CIL, III, 10596 = AÉ, 1941, 12 = ILS, 762 = RIU 3, 770 = HD021132: *Imperatores Caesares dd(omini) nn(ostri) / Valentinianus [e]t Valens fratres / concordissimi victores maximi / ac triumphatores [s]emperque Augusti / muros cum turribus horum cas/trorum a rudimentis fundamento/rum consurgere imperarunt dispo/nente Equitio v(iro) c(larissimo) comite mag(istro) equitum / peditumque cur[a]nte Augustiano / [[v(iro) c(larissimo) comite ord(inis)]] pr[i]mi et duce Val(eriae) limitis / numini clementi(a)eq[u]e eorum dicatissimis*; ILS, 763: *clementissimo principi… d.n. Valentiniano…*; vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 2, nota 1) şi în diferite edicte imperiale (*CTh*, V, 15, 21: 360-370; VI, 4, 18: 28? iun. 365; 30, 4pr.: 6? dec. 379; VIII, 5, 30: 23 sept. 368; IX, 34, 7 (= *CI*, IX, 36, 2, 2): 16 febr. 365?, 368?, 370?, 373?; XI, 36, 24: 30 ian. 378; XIV, 17, 5: 1 aug. 369; *CI*, XII, 50, 6pr.: 371).

[2] Festus se referă la sistemul roman de multiplicare a cifrelor prin utilizarea unor bare orizontale sau verticale.

[3] *Gloriosissimus* – apelativ întâlnit mai rar, care face parte din formularistica oficială laudativă apărută o dată cu împărații Antonini (96-192), dezvoltată sub Severi (193-235) şi amplificată excesiv în veacurile III-IV; cei mai numeroşi termeni de acest gen apar pe inscripții şi în literatura panegiristă – *augustissimus* („preaslăvit”), *abstinentissimus* („preacast”), *aequissimus* („cel mai drept”), *beatissimus* („preafericit”), *bellicosissimus* („foarte valoros în război”), *christianissimus* („preacreştin”), *ciuilissimus* („cel mai popular, foarte bun administrator”), *clarissimus* („preastrălucit, preailustru, preavestit”), *clementissimus* („preablând”), *consultissimus* („preachibzuit”), *dignissimus* („preavrednic”), *facundissimus* („preaelocvent”), *felicissimus* („preafericit, preaîncununat de succes, cel mai favorizat de soartă”), *fidelissimus* („preacredincios”), *florentissimus* („preastrălucit”), *fortissimus* („preaputernic, cel mai puternic”), *fortunatissimus* („preanorocos”), *indulgentissimus* („preabinevoitor, preaîngăduitor, preaiertător”), *invictissimus* („deloc învins”), *liberalissimus* („preageneros”), *maximus* („foarte mare”), *moderatissimus* („foarte

moderat"), *nobilissimus* („preanobil"), *optatissimus* („preadorit"), *optimus* („foarte bun"), *pacatissimus* („preapaşnic"), *piisimus* („preapios, preacredincios"), *potentissimus* („preaputernic"), *praestantissimus* („preaexcelent, preaeminent, incomparabil"), *providentissimus* („preaprevăzător, preagrijuliu"), *prudentissimus* („preaprudent, preaînțelept"), *pulcherissimus* („foarte frumos"), *sacratissimus* („preasacru, preavenerabil"), *sanctissimus* („preasfânt"), *tranquillissimus* („prealuminat"), *victoriosissimus* („preavictorios") – izvoarele sunt prea numeroase pentru a le înşirui aici; din bibliografie, vezi R. Étienne, *op. cit.*, p. 333, 461-517; R. Turcan, *Le culte impérial au III^e siècle*, în ANRW, II/16.2, 1978, p. 1051-1056; J. Rufus Fears, *op. cit.*, p. 906, 919; A. Mastino, *Antonino Magno, la Cittadinanza e l'Impero universale*, în *La nozione di „Romano" tra cittadinanza e univesalità. Atti del II Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", 21-23 aprile 1982*, Napoli, 1984, p. 559-560; A. Chastagnol, *op. cit.*, p. 17-23; A. Daguet, *L. Domitius Aurelianus perpetuus imperator*, în AntAfr, 28, 1992, p. 173-186; B. Burrell, *Two Inscribed Columns from Caesarea Maritima*, în ZPE, 99, 1993, p. 287-295; H. Bellen, *Christianissimus Imperator. Zur Christianisierung der römischen Kaiserideologie von Constantin bis Theodosius*, în idem, *Politik-Recht-Gesellschaft. Studien zur Alten Geschichte* (Historia Einzelschriften 115), Stuttgart, 1997, p. 151-166; L. Borhy, *Constantius toto orbae victor triumfator semper Augustus. Die Titulatur des Constantius II. bei Ammianus Marcellinus. Ein Kommentar zur Kaisepropaganda*, în *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997. Preatti*, Roma, 1997, p. 659 = AAntHung, 40, 2000, 1-4, p. 38; D. Lassandro, *op. cit.*

[4] În Antichitate au fost propuse mai multe date pentru întemeierea Romei: <u>748/747 î.H.</u>, avansată în a doua jumătate a secolului al III-lea î.H. de Fabius Pictor, *Frag.* 7; <u>729/728 î.H.</u>, amintită în ultima parte a secolului al III-lea î.H. de analistul Cincius Alimentus, *Frag.* 1; <u>751/750 î.H.</u>, întâlnită la istoricul grec Polybios, VI, 2 (1) (= Dion. Hal., I, 74, 1 = Diod., VII, 5 = Cic., *Rep.*, II, 10, 18); <u>752/751</u>, adoptată în secolul al II-lea î.H. de M. Porcius Cato, *Orig.*, I, *Frag.* 18a (= Dion. Hal., I, 74, 2), şi L. Calpurnius Piso Frugi, 5 - în sfârşit, <u>754/753 î.H.</u>, propusă în veacul I î.H. de marele erudit M. Terentius Varro, *Lat.*, V, 32, 144, 1-5, dată care s-a impus definitiv şi care stă la baza a ceea ce istoricii numesc „cronologia varroniană", adică sistemul cronologic stabilit prin *Fasti Capitolini* (liste de consuli şi dictatori întocmite sub Augustus), conform cărora *natalis Urbis* a avut loc în 753 î.H., primul consulat a fost exercitat în 509 î.H., asediul gallic s-a desfăşurat în 390 î.H. iar primul plebeu a

îndeplinit magistratura de consul în 366 î.H. Dar, aşa cum a arătat istoriografia contemporană, „cronologia varroniană” este „o reconstrucție secundară bazată pe o versiune revizuită a *fasti*-lor” şi se fundamentează pe un „calcul mecanic” (T. J. Cornell), respectiv 509 (anul proclamării Republicii) + 7 generații corespunzând celor 7 regi x 35 de ani/ generație = 509 + 245 = 754 - pentru toate acestea, vezi J. Poucet, *Les origines de Rome. Tradition et histoire*, Bruxelles, 1985, p. 135-139; A. Momigliano, *The origins of Rome*, în CAH, VII/2, p. 82; A. Drummond, *Appendix. I. Early Roman Chronology*, în *ibidem*, p. 625-627; T. J. Cornell, *Rome and Latium to 390 B.C.*, în *ibidem*, p. 347-350; idem, *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 – 264 BC)*, London and New York, 1995, p. 72-73, 80; J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux Guerres puniques*, 3[e] édition mise à jour, Paris, 1993, p. 226-227; M. Pallottino, *Origini e storia primitiva di Roma*, Milano, 1993, p. 22; A. Carandini, *La nascita di Roma. Dèi, Lari, eroi e uomini all' alba di una civiltà*, Torino, 1997, p. 94-102, 255-257, 491-505; V. Fromentin, în Denys d'Halicarnasse, *Antiquités romaines*, I, *Introduction générale et Livre I*, texte établi et traduit par V. Fromentin, Paris, 1998 („Les Belles Lettres”), p. 43-44, 48-50.

Tradiția antică amintită mai sus accentuează dimensiunea religioasă a actului fondării, anume trasarea de către Romulus a primului *pomerium* („incintă sacră”) al Oraşului la sărbătoarea *Parilia* (*Palilia*) de la 21 aprilie; de aici, ideea că Roma este „la città che nacque in <<un>> giorno”, cum scria Renato Del Ponte, urmându-i pe Fustel de Coulanges şi Andrea Carandini – cf. R. Del Ponte, *La religione dei romani. La religione e il sacro in Roma antica*, Milano, 1992, p. 33-38. Din punct de vedere arheologic, însă, cercetările au demonstrat că geneza oraşului şi statului roman a fost un proces complex şi îndelungat, ale cărui începuturi pot fi plasate pe la cca 1000 î.H. (prima fază a „culturii lațiale” specifice epocii bronzului final), când Roma era „una protocittà, un proto stato” (Andrea Carandini), reprezentat de ceea ce tradiția numea *Septimontium*, respectiv confederația aşezărilor de pe colinele (*montes*) *Palatium*, *Velia*, *Fagutal*, *Subura*, *Cermalus*, *Oppius*, *Caelius* şi *Cispius* (Varr., *Lat.*, V, 41; VI, 3, 24; Fest., p. 430 S[1]; 439 S[1]; Plut., *Quaest. Rom.*, 69). Abia intervalul cuprins între cca 775-725 î.H. (faza III B a „culturii lațiale” din epoca timpurie a fierului) marchează trecerea la stadiul urban şi statal, Palatinul devenind centrul politic şi religios al aglomerărilor existente; pentru toate acestea, vezi F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, *Periodo arcaico*, Roma, 1983, *passim*; idem, *Il Foro Boario dalle origini alla fine della Repubblica*, Roma, 1988, *passim*; idem, *Il Campo Marzio*, I, *Dalle origini*

*alla fine della Repubblica*, Roma, 1997, *passim*; J. Poucet, *op. cit.*, p. 21-25; idem, *La fondation de Rome: croyants et agnostiques*, în *Latomus*, 53, 1994, 1, p. 95-104; R. Bloch, *Italia şi Roma până la începutul Republicii*, în R. Bloch, J. Cousin, *Roma şi destinul ei*, I, traducere şi note de B. şi D. Sluşanschi, Bucureşti, 1985, p. 63-66; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 64-68, fig. 24 şi 193; *La grande Roma dei Tarquini. Catalogo della Mostra*, a cura di M. Cristofani, Roma, 1990, p. 3-6, 9-17, 29-44, 47-52, 79-85, 111-145; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991, p. 30; A. Grandizzi, *La fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*, préface de P. Grimal, Paris, 1991, p. 33-49, 60; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 74-92, 429-433; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 48-53, 58-59, 72, 80-94, 239-241; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 29-32, 43-47, 65-80, 132-163; G. Cifani, *Aspetti dell'edilizia romana arcaica*, în SE, 60, 1995, p. 186; W. Kuhoff, *>>La Grande Roma dei Tarquini<<: Die früheste Expansion des römischen Staates im Widerstreit zwischen literarischer Überlieferung und historisches Wahrscheinlichkeit*, Augsburg, 1995, p. 13-22, în special p. 14, nota 35; E. Cizek, *Mentalităţi şi instituţii politice romane*, traducere în limba română I. Câmpeanu, Bucureşti, 1998, p. 47-49; A. Carandini, *op. cit.*, *passim*; *Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città*, a cura di A. Carandini e R. Cappelli, Milano, 2000, *passim*; E. Gabba, *L'età arcaica*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *Introduzione alla storia di Roma*, Milano, 2000, p. 28.

[5] *Perennitas* - „Eternitate, Perenitate, Perpetuitate": abstracţiune din vocabularul ideologiei imperiale, care, începând mai ales cu epoca Severilor (193-235) (conceptul apare şi sub Antonini – cf. Plin. Sec., *Ep.* X, 83 (87); 59 (67)), accentua asupra eternităţii împăraţilor romani, fapt relevat de frecvenţa ridicată pe inscripţii şi monede sau în scrierile panegiriste, istoriografice şi oficiale a unor concepte precum *perpetuus*, *aeternus*, *immortalis* (*Augustus*, *imperator*), *aeternitas*, *perpetuitas*, *immortalitas* (*Augusti*), dar şi *perennes Augusti*, *perennis princeps*, *perennitas nostra* (*vestra*, *mea*) (pentru acestea din urmă în secolele IV-V, vezi CIL, VI, 1176; IX, 333; AÉ, 1947, 185 = HD019643; Amm., XV, 1, 3; *CTh*, I, 1, 5; II, 4, 4; IV, 4, 5; V, 15, 18; VI, 30, 21; VII, 7, 4; IX, 19, 3; 38, 8; X, 20, 10pr.; XII, 12, 9, 1; XIII, 5, 12; XV, 1, 31pr.; *CI*, XI, 11, 8, 7pr.); „perenitatea" împăratului o condiţiona pe cea a Imperiului (cf. SHA, *Aurel.*, XLVII, 3: „*<<... diis et Perennitati uota constitui>>*"); din bibliografie, vezi R. Étienne, *op. cit.*, p. 332-333; idem, *Aeternitas Augusti – Aeternitas Imperii. Quelques aperçus*, în *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité, Besançon, 25 – 26 avril 1984*, Besançon, 1986, p. 445-454; A. Arnaldi, *Il*

*motivo dell'aeternitas Augusti nella monetazione di Massenzio*, în NAC, 6, 1977, p. 271-280; idem, *Aeternitas e perpetuitas nella monetazione di èta tetrarchica*, în RIN, 79, 1977, p. 109-133; idem, *Il motivo della „perpetuitas" nella monetazione di Constantino*, în *ibidem*, 82, 1980, p. 85-107; R. Turcan, *op. cit.*, în ANRW, II/16.2, 1978, p. 1043; idem, *Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'histoire*, în *Da Roma alla Terza Roma. Seminario internazionale di studi storici, Roma, 21-23 aprile 1981. Relazioni e communicazioni*, 1, Roma, 1981, p. 1-29; R. Mellor, *The Goddess Roma*, în ANRW, II/17.2, 1981, p. 1020-1021; A. Chastagnol, *op. cit.*, p. 14-15; F. Graf, *Aeternitas*, în NP, 1, col. 206-207; M. D. Dopico Cainzos, *Le concept de la aeternitas de Rome. Sa diffusion dans la société romaine*, în LEC, 66, 1998, p. 259-279; L. Borhy, *op. cit.*, în *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina…*, p. 661-662 = AAntHung, 40, 2000, 1-4, p. 38-41.

[6] „Frații" sunt Imperator Caesar Flavius Valentinianus Pius Felix Augustus (Valentinianus I) (25 sau 26 februarie 364 – 17 noiembrie 375) şi Imperator Caesar Flavius Valens Pius Felix Augustus (28 martie 364 – 9 august 378) – AÉ, 1975, 402 = 1992, 611 = HD009666; Eutr., X, 18, 2-3; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLV-XLVI; Amm., XXVI-XXXI; Zos., III, 36; IV, 1-17; 20-24; Oros., VII, 32-33; PLRE, I, p. 930, 933-934; I. Barnea, *Valentinianus I (Flavius Valentinianus)*, în ECR, p. 798; idem, *Valens*, în *ibidem*, p. 797; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic, and Administrative Survey*, I, Baltimore, 1986, p. 138-154; F. Zosso, Ch. Zingg, *Les empereurs romains. 27 av. J.-C. – 476 ap. J.-C.*, 2e tirage, Paris, 1995, p. 157-162; M. Festy, *Notes*, în Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999 („Les Belles Lettres"), p. 215-223; W. E. Roberts, *Valentinian I (364-375 A.D.)*, în DIR; N. Lenski, *Valens (364-378 A.D.)*, în *ibidem*; Ch. van Hoof, *Valentinian I*, în *Împărați romani. 55 de portrete de la Caesar la Iustinian*, editate de M. Clauss, traducere din limba germană şi note de A. Armbruster, Bucureşti, 2001, p. 393-400; R. Malcolm Errington, *Valens*, în *ibidem*, p. 401-407.

Vezi şi inscripțiile de la *Solva* (Kisléva, Ungaria) (*Pannonia Secunda*) dedicată *Imperatores Caesares dd(omini) nn(ostri) / Valentinianus [e]t Valens fratres / concordissimi victores maximi / ac triumphatores [s]emperque Augusti…* (CIL, III, 10596 = AÉ, 1941, 12 = RIU 3, 770 = HD021132) şi *Romula* (*Dacia Inferior*): *[DD. NN. Valenti et Val-] / [enti]niano fra/tri(bus)], / [v]otis (decennalibus) felicit[er]* (C. C. Petolescu, în SCIVA, 32, 1981, 4, nr. 48).

[7] 1117 rezultă din însumarea lui 753 cu 364. Prima cifră reprezintă anul întemeierii Romei după „cronologia varroniană”, conform căreia Roma a fost fundată în al treilea an al celei de-a şasea Olimpiade (756 î.H.), aşadar în 753 î.H. (= 776–24-1) (cf. şi Eutr., I, 1, 2: „... *urbem exiguam in Palatino monte constituit XI Kal. Maias, Olympiadis sextae anno tertio...*” - „… /Romulus – n.n./ a întemeiat pe muntele Palatin un oraş mic, cu 11 zile înainte de calendele lunii mai /21 aprilie – n.n./, în cel de al treilea an al Olimpiadei a VI-a…”) (pentru problema întemeierii Romei, vezi *supra*). 364 reprezintă anul urcării pe tron a lui Valentinianus I şi Valens. Eutropius dă dovadă de o anumită incertitudine cronologică, el indicând cifra de 1118 ani de la *natalis Urbis* până la începutul domniei celor doi fraţi: X, 18, 3: „*Hic status erat Romanae rei Iouiano eodem et Varroniano consulibus, anno Vrbis conditae millesino centesimo et octauo decimo*” („Aceasta era starea de lucruri la Roma pe vremea consulatului aceluiaşi Iovianus şi Varronianus în anul 1118 de la întemeierea Romei”), aşadar în anul când împăratul Iovianus (vezi *infra*) şi fiul său Varronianus au exercitat consulatul împreună şi când, de altfel, a şi încetat domnia celui dintâi, respectiv 364 d.H.; cf. şi Amm., XXV, 10, 11; vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 3, nota 4.

De asemenea, cifra 1117 se poate obţine şi prin însumarea numărului de ani corespunzători duratei celor trei forme de guvernământ din istoria romană înfăţişate de Festus în rândurile următoare, respectiv 243 (Regalitatea) + 467 (Republica) + 407 (Imperiul); vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40.

[8] Toate cifrele consemnate de Festus reflectă sistemul cronologic adoptat de el. Astfel, 243 e rezultatul diferenţei dintre 753 (anul întemeierii Romei) şi 510 (anul instaurării Republicii). Numărul respectiv se întâlneşte şi la Eutr., I, 8, 3: „*Ita Romae regnatum est per septem reges annis ducentis quadraginta tribus...*” („În felul acesta puterea regală a durat la Roma 243 de ani, sub şapte regi…”) iar mai târziu la Aug., *Civ.*, III, 15. După Dionysios din Halicarnas (I, 75, 1; 75, 3) şi Titus Livius, monarhia a durat 244 de ani (I, 60, 11-13: „*regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam annos ducentos quadraginta quattuor*” - „Regalitatea a durat de la întemeierea Romei şi până la eliberarea ei vreme de două sute patruzeci şi patru de ani”), aşa cum prevedea, de altfel, „cronologia varroniană” (vezi *supra*) (753-509 = 244).

Intervalul de timp amintit este cunoscut în istoria Romei sub numele de Regalitate (*regnum*), pentru care vezi A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor, 1964, p. 318-335; V. Mannino, *L’„auctoritas patrum”*, Milano, 1979, p. 1-57; A. Barnea, *Regalitatea*, în ECR, p. 651-

653; R. Bloch, *op. cit.*, p. 66-74; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 87-96; *La grande Roma dei Tarquini…*; J. Rougé, *Les institutions romaines. De la Rome royale à la Rome chrétienne. Textes choisis et présentés par l'auteur*, deuxième édition, Paris, 1991, p. 9-16; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 30-39; R. Del Ponte, *op. cit.*, p. 42-51; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 192-260; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 163-298; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119-172; W. Kuhoff, *op. cit.*; E. Cizek, *op. cit.*, p. 49-51, 77-90; E. Gabba, *op. cit.*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 34-41; vezi şi *infra*.

[9] Cifra 467 indică faptul că, după Festus (vezi şi **2**, **3**), perioada istorică ce a urmat expulzării regilor (anul 510 î.H., după el), pe care autorul latin o defineşte după magistraţii supremi din fruntea statului (*consules*) (guvernământ consular) (vezi şi **3**, **1**), dar care în istoriografie este cunoscută sub numele de Republică (*res publica* - „lucrul public, stat"; *res publica Romanorum* - „statul (Republica) romanilor"; *res publica populi Romani Quiritium* - „statul (Republica) poporului roman al quiriţilor"), a sfârşit în anul 43 î.H. (510-467 = 43), atunci când s-a format cel de-al doilea triumvirat (vezi *infra*).

În legătură cu momentul trecerii de la *regnum* la *res publica* - de fapt, la *libertas* („libertate"), căci aşa i-au spus romanii (cf. Cic., *Rep.*, I, 40, 62; II, 25, 46; Liv., I, 56; 60; II, 1-2; Plin., XV, 134; Tac., *Ann.*, I, 1; 4; idem, *Hist.*, I, 16, 1; III, 72, 2; Plut., *Publ.*, 2), cea mai mare parte a istoriografiei moderne, urmând-o pe cea antică, acceptă ca reper cronologic anul 509 î.H. - an plin de evenimente („fatidico 509 a.C.", cum scria Massimo Pallottino, *op. cit.*, p. 299): exilarea Tarquinilor, alegerea primilor magistraţi supremi, consacrarea templului lui Iupiter Capitolinus (după unii, sfinţirea a avut loc în 507), votarea legii care instituia apelul la popor (*provocatio ad populum*), semnarea primului tratat cu *Carthagina* (vezi A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94, 177-178; R. Del Ponte, *op. cit.*, p. 133-139; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 264-268; A. del Castillo, *El denominado primer tratado romano-cartagines en el contexto de las relaciones entre Caere y Cartago*, în *Athenaeum*, 82, 1994, 1, p. 53-60; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 20). Există, însă, şi alte opinii, care, fie propun o altă dată - 507, 505, 504, 502 (cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 79; J. T. Cornell, *op. cit.*, p. 218-223; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 60-63), fie, evidenţiind contextul politic intern şi internaţional extrem de agitat generat de alungarea regelui Tarquinius Superbus (vezi *infra*) (conflictele de interese între persoane, *gentes* şi *factiones* politico-sociale pentru gestionarea puterii, restructurările din interiorul aristocraţiei gentilice, antagonismele dintre patricieni şi *populus*, sesizarea puterilor vecine şi ostilitatea unora dintre ele etc.), fără a nega

semnificația momentului 509, susțin existența unui interval de tranziție mai restrâns sau mai larg în care s-au format şi consolidat structurile politico-instituționale republicane, respectiv „ultima decadă a secolului al VI-lea” (A. Drummond, *Rome in the fifth century II: the citizen community*, în CAH, VII/2, p. 173-178, în special p. 168), anii 509-507 (A. Momigliano, *op. cit.*, p. 93-94, în special p. 94), 509-498 (E. Cizek, *op. cit.*, p. 93-95, în special p. 93), 509-485 (M. Pallottino, *op. cit.*, p. 299-306, în special p. 305) sau 509-474 (A. Hus, *Les siècles d'or de l'histoire étrusque (675-475 avant J.-C.)*, Bruxelles, 1976, p. 233; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 48-52).

În ceea ce priveşte magistratura consulatului, istoriografia modernă a nuanțat datele analisticii şi ale istoriografiei antice, arătând ca această instituție executivă supremă care, după Festus, defineşte noua formă de guvernământ, a putut fi precedată de „posibile forme intermediare de putere”, menționate, de altfel, de izvoare, precum *praetores* („praetori”), *magister populi* („magistru al poporului”) sau *dictator* („dictator”), *tribuni militares consulari potestate* („tribuni militari cu putere consulară”), *decemviri* („zece bărbați”) (M. Pallottino, *op. cit.*, p. 300, 322), regimul consular, anual şi colegial, fiind o creație posterioară decemviratului (vezi *infra*), aşadar anului 450 î.H. (M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 49; E. Cizek, *op. cit.*, p. 95, 190). Din acest punct de vedere, unii cercetători consideră că în 509/508 î.H., puterea la Roma a fost exercitată de un *praetor maximus* pe nume Marcus Horatius Pulvillus, consemnat „consul” *sine collega* („fără coleg”) în *Fasti Consulares* şi pe inscripția care prescria plantarea cuiului anual în zidul Capitoliului (cf. A. Drummond, *Appendix. II. The consular fasti: 509-220 BC*, în CAH, VII/2, p. 628); titlul său, *praetor*, care, după Cicero, implică preeminența („ideea de a fi în frunte” - *Leg.*, III, 3, 8; R. Bloch, *op. cit.*, p. 104), nu e altceva decât transpunerea în latină a denumirii funcției politice etrusce *zilaθ purθne* (*zilath purthne*) – conducătorul colegiului de *zilaθ* (*zilath*) (lat. *praetores*) (cf. A. Drummond, *Rome in the fifth century II: the citizen community*, în CAH, VII/2, p. 172; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 267, 268, 271-272; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*; Ch. Gizewski, *Consul(es)*, în NP, 3, col. 149; E. Cizek, *op. cit.*, p. 94 (care atribuie lui Brutus calitatea de *praetor* pentru anii 509-508 „şi chiar şi mai apoi”), 189-190, 195).

Consulii (*consules* - „de la ideea de a da sfaturi” - Cic., *Leg.*, III, 3, 8; *cum + sul* - „faptul de a exercita puterea împreună” – J. Heurgon, *op. cit.*, p. 272; „cei care veghează asupra intereselor comune” – R. Bloch, *op. cit.*, p. 104 etc.) erau reprezentanții supremi ai puterii executive romane în

epoca republicană. Erau în număr de doi (principiul colegialității), fiind aleşi pentru o perioadă de un an (principiul anualității). Ei posedau *auspicium maius* (dreptul de a lua auspiciile, aşadar de a consulta voința lui Iupiter Optimus Maximus în vederea întreprinderii favorabile a unei acțiuni) şi dispuneau de *imperium* (putere delegată de divinitate, suverană, absolută, în baza căreia puteau lua toate măsurile după propria voință, chiar în afara legilor, în vederea ducerii la îndeplinire a unei acțiuni, confirmată, însă, printr-o lege de investitură a poporului sub arme - *lex curiata de imperio*), pe care îl exercitau în interiorul incintei sacre (*pomerium*) a Oraşului, unde prevalau atribuțiunile administrative, juridice şi financiare (*imperium domi*), şi dincolo de aceasta, unde comandau trupele Republicii şi cele aliate (*imperium militiae*). Însemnele tradiționale ale funcției consulare – *insignia* – erau cei 12 lictori (*lictores*) purtători de fascii (*fasces*) şi securi (*secures*), scaunul curùl (*sella curulis*) şi toga cu tiv de purpură (*toga praetexta*). „Constituția consulară" s-a definitivat prin *leges Valeriae-Horatiae* din 449 î.H. - introducerea colegialității consulare şi limitarea *imperium*-ului consular în interiorul Romei prin dreptul de *intercessio* (blocare a deciziei) al tribunilor plebei şi prin recunoaşterea autorității hotărârilor luate prin plebiscite (*concilia plebis*) - şi *leges Liciniae-Sextiae* din 367 î.H., prin care plebeii obțineau dreptul de a accede la consulat; pentru toate acestea, vezi V. Mannino, *op. cit.*, p. 59-137; V. Hanga, *Consulii*, în ECR, p. 220-221; A. Barnea, *Republica*, în *ibidem*, p. 659-672; R. Bloch, *op. cit.*, p. 106; A. Drummond, *op. cit.*, 186-190; J. Rougé, *op. cit.*, p. 30-31; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 55-56, 62, 65; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 268-273; E. Hermon, *Les lois Licinia-Sextia: un nouvel examen*, în *Ktèma*, 19, 1994, p. 119-142; E. Cizek, *op. cit.*, p. 188-193; Ch. Gizewski, *Consul(es)*, în NP, 3, col. 149-150; E. Gabba, *L'età medio-repubblicana*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 70-71.

[10] Festus are în vedere aici cea de-a treia mare perioadă din istoria Romei – Principatul (lat. *principatus*), când în fruntea statului s-au aflat *principes* (sg. *princeps* - „cel dintâi, primul, fruntaş/ cap al statului"; de la Augustus, semnifica „împărat") sau *imperatores* (sg. *imperator* - „comandant suprem, general victorios"; de la Caesar, avea şi înțelesul de posesor unic al *imperium*-ului, adică al puterii suverane), şi s-a instaurat un nou regim politic, de natură monarhică, a cărui esență a fost corect surprinsă de istoricii antici - cf. Tac., *Ann.*, I, 1: Augustus, „sub titlul de <<princeps>>, a luat sub conducerea lui toate treburile statului…"; I, 4: „renunțând la egalitate, toți ascultau de ordinele principelui"; I, 6:

„principiul unei conduceri imperiale este acela de a nu se avea de dat socoteală decât unui singur om”; I, 9: „statul… şi-a găsit aşezarea nu prin regalitate şi nici prin dictatură, ci prin numele de <<princeps>>”; idem, *Hist.*, I, 1, 1: „după bătălia de la Actium… a fost necesar ca întreaga putere să fie conferită unui singur om”; Dio. Cass., XLIII, 44: Caesar a primit „titlul de *imperator*, nu numai cu vechiul lui înțeles, aşa cum de nenumărate ori atât alții cât şi el însuşi îl primiseră în urma unui război, sau cu acel înțeles care i se conferea atunci când era decernat unor anumiți cetățeni investiți cu autoritatea supremă în stat sau cu indiferent ce comandament, ci cu înțelesul pe care îl posedă astăzi acest titlu, atribuit acelora care se succed la cârma statului… titlul de *imperator* a fost transmis ulterior tuturor celorlalți împărați, ca o desemnare specială a suveranității lor, alături de numele lui Caesar… Împărații îşi iau acest nume, într-adevăr, pentru o singură dată, adăugându-l la cele precedente şi îl aşază în fruntea titulaturii lor”; LII, 40; LII, 41: în 29 î.H., Octavianus „şi-a adăugat titlul de *imperator*. Nu mă refer la acel titlu din bătrâni, conferit unor generali după victorii…, ci la celălalt, prin care este semnificată puterea în stat, întocmai cum fusese decretată lui Caesar, copiilor şi urmaşilor acestuia”; LIII, 17: titlul de *imperator* „îl dețin nu numai cei care au repurtat o victorie, ci şi toți ceilalți care îl iau pentru a pune în evidență deplina lor autoritate, preferându-l față de numele de <<rege>> sau de acela de <<dictator>>… au grijă să-şi consolideze prerogativele lor sub denumirea titulaturii de <<împărat>>”; Lact., *Inst.*, VII, 15: „*rursus ad regimen singularis imperii recidit quasi ad alteram infantiam reuoluta*”; Aur. Vict., *Caes.*, 1, 1: „*Anno urbis septingentesimo fere uicesimoque duobus etiam, mos Romae incessit uni prorsus parendi*”; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 1: „*Anno Vrbis conditae septingentesimo uicesimo secundo, ab exactis uero regibus quadringentesimo octogesimoque, mos Romae repetitus uni prorsus parendi, pro rege imperatori uel sanctiori nomine Augusto apellato*”; vezi şi L. de Libero, *Princeps*, în NP, 10, col. 337-338; idem, *Imperator*, în *ibidem*, 5, col. 954-955; idem, *Imperium*, în *ibidem*, col. 957-958; J. Le Gall, *Le serment à l’empereur: une base méconnue de la tyranie impériale sous le Haut-Empire?*, în *Latomus*, 44, 1985, 4, p. 767-783, în special p. 777: „le régime impérial n’a jamais été ni une dyarchie /după concepția lui Th. Mommsen – n.n./ ni un régime de liberté, ce fut toujours un régime de tyranie; il dépendait du Prince seul de le rendre plus ou moins supportable…”.

Cât priveşte durata Principatului menționată de Festus – 407 ani, ea rezultă din însumarea lui 43 (adică anul 43 î.H., când, după istoricul

nostru, a sfârşit regimul consular şi a început cel imperial – vezi *infra*, **2**, **3**) cu 364 (adică 364 d.H., când au urcat pe tron Valentinianus şi Valens – vezi *supra*). E, desigur, o cifră arbitrară, întrucât Principatul a debutat o dată cu Octavianus, fiind rezultatul acumulării de către acesta a unui „amalgam de puteri, onoruri şi privilegii legale şi ilegale" (G. G. Fagan, *Augustus (31 B.C. – 14 A.D.)*, în DIR) – *princeps* (*Senatus*, *civitatis*) („fruntaş al Senatului", „conducător"/ „cârmuitor"/ „cap al statului"), *auctoritas* („autoritate în virtutea meritelor, a influenţei şi a poziţiei"), titlul de *Augustus* („Slăvitul", „Măritul", „Înălţatul (ca zeu)", „Augustul"), numele *Imperator Caesar Augustus*, *imperium proconsulare maius et infinitum* („*imperium* proconsular superior/ mai mare şi nelimitat/ nemărginit"), *tribunicia potestas* („puterea tribuniciară"), *ius primae relationis* („dreptul de a fi consultat primul în Senat"), *cura et tutela rei publicae universa* („grija şi apărarea/ tutela întregului stat"), *cura annonae* („supravegherea serviciilor de aprovizionare a Romei"), *cura legum et morum* („îngrijirea/ supravegherea legilor şi a moravurilor", „puterea cenzorială"), *pontifex maximus* („mare preot"), *pater patriae* („părinte al patriei") etc. - care, în intervalul 43 î.H. – 2 d.H., au dus la schimbarea de esenţă a naturii statului – cf. *RG*, 5, 1-2; 6, 1; 7, 3; 10, 1; 34, 1-3; 35, 1; Vell., II, 89; 91, 2; Suet., *Aug.*, 27, 5; 28, 1; 52; 58; Dio. Cass., LIII, 2-17; 32; LIV, 1-4; 10; LV, 10; vezi şi N. A. Maşkin, *Principatul lui Augustus. Originea şi conţinutul său social*, traducător S. Samarian, Bucureşti, 1954, p. 273-354; R. Syme, *op. cit.*; J. Béranger, *Imperium, expression et conception du pouvoir impérial*, în REL, 55, 1977, p. 325-344; O. Toropu, *Principatul*, în ECR, p. 614-626; J. Cousin, *Imperiul roman*, în R. Bloch, J. Cousin, *Roma şi destinul ei*, II, traducere şi note de B. şi D. Sluşanschi, Bucureşti, 1985, p. 10-16; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 181-191; M. Le Glay, *L'Empire romain. Le Haut-Empire de la bataille d'Actium à la mort de Sévère Aléxandre (31 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.)*, Paris, 1991, p. 33-34, 44-86; J. Rougé, *op. cit.*, p. 77-78; E. Cizek, *op. cit.*, p. 219 urm.; idem, *La formation du principat d'Auguste*, în *Latomus*, 57, 1998, 1, p. 72-95; Y. Roman, *op. cit.*, p. 10-16; A. Avram, *Principat*, în EAIVR, III, p. 376-377; D. Kienast, *Augustus*, în NP, 3; L. de Libero, *Imperium*, în *ibidem*, 5, col. 957-958; G. G. Fagan, *op. cit.*; W. Dahlheim, *Augustus*, în *Împăraţi romani…*, p. 39-53.

În *Breviarium*-ul lui Festus, istoria Principatului este una continuă, nesesizându-se cezura creată o dată cu urcarea pe tron a lui Caius Aurelius Valerius Diocletianus (284-305), care a marcat începutul unei noi perioade în istoria Romei – Dominatul (< *dominatus* < *dominatio* - „stăpânire, putere absolută") (284 - 476 în Occident; 284 - sec. al VII-lea

în Orient). Contemporanul său, Eutropius, sesiza, însă, noutatea regimului: IX, 26: „*Diligentissimus tamen et sollertissimus princeps et qui imperio Romano primus regiae consuetudinis formam magis quam Romanae libertatis inuexerat adorarique se iussit, cum ante eum cuncti salutarentur. Ornamenta gemmarum uestibus calciamentisque indidit. Nam prius imperii insigne in chlamyde purpurea tantum erat, reliqua communia*" („Oricum, /Diocletianus – n.n./ a fost un împărat foarte harnic şi foarte priceput şi cel dintâi în Imperiul roman care a adoptat modelul comportării regale mai mult decât pe cel al libertății romane, poruncind să fie adorat în timp ce toți ceilalți dinaintea sa erau doar salutați. Pe încălțămintea şi pe hainele sale el şi-a cusut podoabe din pietre prețioase. Căci înainte de el semnul distinctiv al puterii consta numai în hlamida de purpură, restul era ca la ceilalți oameni"); cf. şi Lact., *Mort.*, XXI, 2: „*Nam post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est, ut regibus suis in servitium se addicant et reges populo suo tamquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere: quem ex illo tempore vitoriae sine pudore laudabat*" („Într-adevăr, după înfrângerea perşilor, la care datina este să se umilească în fața regilor precum sclavii iar regii să-şi folosească supuşii ca pe nişte slugi personale, acest individ infam /Galerius – n.n./ a vrut să introducă pe pământ roman respectivul obicei, pe care din momentul victoriei sale îl lăuda fără neruşinare"); Aur. Vict., *Caes.*, 39, 2-4: „*quippe qui primus, ex auro ueste quaesita, serici ac purpurae gemmarumque uim plantis concupiuerit… Namque se primus omnium Caligulam post Domitianumque dominum palam dici passus et adorari se appellarique uti deum*"; 39, 29: „*Denique Valerium ut parentem seu dei magni suspiciebant modo*"; Amm., XV, 5, 18: „*Diocletianus enim Augustus omnium primus externo et regio more instituit adorari, cum semper antea ad similitudinem iudicum salutatos principes legerimus*"; cf. şi P. Dufraigne, *Notes complémentaires*, în Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Paris, 1975 („Les Belles Lettres"), p. 180-181.

Pentru Dominat, vezi I. Barnea, *Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocletianus)*, în ECR, p. 262-263; idem, *Dominatul*, în *ibidem*, p. 267-276; idem, în I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 9-26; idem, *Dominat*, în EAIVR, II, p. 72; idem, *Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocletianus) (Diocleţian)*, în *ibidem*, p. 60; M. Cary and H. H. Scullard, *A History of Rome. Down to the Reign of Constantine*, third edition, New York, 1984, p. 524-533; A. H. M. Jones, *op. cit.*; J. Rougé, *op. cit.*, p. 121-142; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 407-544; M. Christol, *L'Empire romain du III<sup>e</sup> siècle.*

*Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, 2[e] tirage, Paris, 1998, p. 191-244; J.-M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192-337* (Nouvelle histoire de l'Antiquité 9), Paris, 1999; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; D. Schanbacher, *Dominus*, în *ibidem*, col. 742-743; Ch. Gezewski, *Dominat*, în *ibidem*, col. 741-742; E. Cizek, *Mentalități şi instituții romane*, p. 251-253; R. W. Mathisen, *Diocletian (284-305 A.D.)*, în DIR; P. Barceló, *Diocleţian*, în *Împăraţi romani…*, p. 297-312.

[11] Cf. şi Eutr., I, 8, 3: „… *Romae regnum est per septem reges annis ducentis quadraginta tribus*" („… puterea regală a durat la Roma 243 de ani, sub şapte regi"); 8, 1: „*L. Tarquinius Superbus, septimus atque ultimus regum…*" („Lucius Tarquinius Superbus, cel de al şaptelea şi ultimul dintre regi…"). Numărul de 7 suverani ai Romei arhaice (vezi numele lor *infra*) este confirmat de toţi istoricii antici; de exemplu, Dio. Cass., XLIII, 45, scria că pe Capitoliu se aflau opt statui - „şapte reprezentau pe regi iar a opta, pe acel Brutus care i-a răsturnat de la putere pe Tarquini" (după Marie-Pierre Arnaud-Lindet, în Festus, p. 3, nota 5, cea de-a opta imagine l-ar fi putut înfăţişa pe Titus Tatius, monarhul-„coleg" al lui Romulus; pentru *imagines* ale regilor din Roma, cf. M. Spannagel, *Exemplaria principis. Unterschungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*, Heidelberg, 1999, p. 86-287). Cifra amintită are la bază ideea antică a succesiunii monarhilor o dată la aproximativ 35 de ani, aşadar la o generaţie (A. Momigliano, *op. cit.*, p. 82-83), fapt care corespunde perfect intervalului de timp scurs între momentul întemeierii Romei (753 î.H.) şi cel al instaurării Republicii (510/509 î.H.) – vezi şi *supra*; de asemenea, J. Martinínez-Pinna, *Aspectos de cronología romana arcaica. A propósito de la lista real*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 799-803; E. Cizek, *op. cit.*, p. 85; D. Briquel, *À propos de Tite-Live, I: l'apport de la comparaison indo-européenne et ses limites*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 65.

Cercetările recente pun la îndoială datele istoriografiei antice, arătând că aşa-numita „listă canonică" de şapte regi întocmită pentru prima dată de analistul Fabius Pictor pe la 210 î.H. (J. Poucet, *op. cit.*, p. 36, 54-57), deşi foarte veche, aşa cum o arată antroponimia regală (J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, p. 803-805; idem, *Los Reyes de Roma entre la leyenda y la historia*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 694-696), nu e plauzibilă, fiind obnubilaţi conducători, fie şi temporari, care şi-au putut exercita autoritatea mai ales în cea de-a doua perioadă a regalităţii romane, numită „etruscă", în special în deceniile de mijloc ale secolului al VI-lea î.H., când oraşul de pe Tibru a suferit efectele rivalităţii succesive dintre

cetățile etrusce *Tarquinii*, *Caere*, *Vulci*, *Veii* şi *Clusium* - vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 176-235; A. Hus, *op. cit.*, p. 225-234, în special p. 226, 229-234; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 240-247; E. Cizek, *op. cit.*, p. 50.

Astfel, unul dintre aceşti „monarhi" - mai degrabă, un „aventurier" – ar fi fost etruscul Caile Vipinas (latinizat Caele sau Caelius Vibenna), care, după Varro (*Lat.*, V, 8, 46, 1), l-ar fi ajutat pe Romulus cu trupele sale împotriva regelui sabin Titus Tatius, sau, mult mai probabil, aşa cum prezintă alte izvoare, împreună cu fratele său, Avle Vipinas (latinizat Aulus Vibenna), ar fi amenințat Roma condusă de regii Tarquini la sfârşitul secolului al VII-lea î.H., circumstanță în care ar fi ocupat tronul Servius Tullius (Dion. Hal., IV, 59-61; Fest., p. 445 T[1]; Tac., *Ann.*, IV, 65; Plut., XXVIII, 15); scenele mormântului „François" (ultimele decenii ale veacului al IV-lea î.H.), care a aparținut uneia dintre cele mai puternice familii aristocratice din oraşul *Vulci* – Saties, confirmă această ultimă situație. Amintirea condotierilor respectivi s-ar fi păstrat şi în denominația populară a două dintre colinele Romei – *Capitolium* < *caput* + *Oli* < *caput* + *Auli* şi *Caelius* < *Caeles* – cf. Fabius Pictor, *Frag.* 16; Varr., *Lat.*, V, 7, 41, 2; 8, 46, 1; Tac., *Ann.*, IV, 65; Arn., VI, 7, 18-19. Istoricitatea lui Aulus Vipenna este confirmată şi de inscripția dedicatorie de pe un *bucchero* din prima jumătate a secolului al VI-lea î.H. descoperit la *Vulci*, pe care se poate citi *a.vile vipien.nas* (latinizat *Aulus Vibennus*) (*La grande Roma dei Tarquini…*, nr. 1.2, p. 19); pentru toate acestea, vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 217; J. Poncet, *Recherches sur la légende sabine des origines de Rome*, Louvin-Kinshasa, 1967, p. 77-81; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94, 96, fig. 32; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 41, 237-250, fig. 25, tav. XXIII-XXIV; R. Ross Holloway, *Cneve Tarchunies Rumach*, în *Classica (Brasil)*, 7-8, 1994-1995, p. 101-102, fig. 1-2; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 143-150; D. Briquel, *Le regard des autres. Les origines de Rome vues par ses ennemis (début du IVe siècle / début du Ier siècle av. J.-C.)*, Besançon, 1997, p. 62-102; E. Cizek, *op. cit.*, p. 50, 85, 87.

În contextul evenimentelor ce au avut ca protagonişti pe frații Vibenna, s-ar fi putut instala în fruntea Oraşului, foarte probabil urmându-i lui Caele, un „general" al acestuia, Macstrna (latinizat Mastarna, Maxtarna) (etr. *macstr-na*, lat. *magister* - „general"), amintit într-un discurs al împăratului Claudius (CIL, XIII, 1688: *Mastarna*) şi menționat epigrafic (*Macstrna*) pe scenele mormântului „François". Unii istorici l-au identificat cu regele Servius Tullius (578-534 î.H.) (vezi *infra*), dar A. Momigliano, M. Pallottino, T. J. Cornell, R. Ross Holloway şi alții îl consideră, mult mai veridic, o persoană diferită, un „condotier" ce şi-ar fi exercitat autoritatea la Roma între L. Tarquinius Priscus (617-578 î.H.) şi

Servius Tullius (578-534 î.H.) - pentru toate acestea, cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 212-231; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94, 96, fig. 32; *La grande Roma dei Tarquini…*, nr. 1.1, p. 18-19; J. Heurgon, *op. cit.*, 244-247; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 41, 244-250, fig. 25; R. Ross Holloway, *op. cit.*, p. 101, fig. 1, 104; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 27-30; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 135-141; D. Briquel, *op. cit.*, p. 62-66; E. Cizek, *op. cit.*, p. 85, 87; J. Martinéz-Pinna, *op. cit.*, p. 697, nota 26, care arată, însă, că numele Macstrna „es de origen latino" iar „Mastarna es pues un nombre latino etrusquizado, lo que el origen de su portador".

După Eugen Cizek, tot în secolul al VI-lea î.H. ar fi putut stăpâni Roma regele (în etr. *Luχumes*, *Luχumni*, *Lauχume*, *Lauχme*, lat. *Lucumo*, *-onis*) Mezentius din oraşul etrusc *Caere* (*op. cit.*, p. 50, 85), pe care, însă, tradiția istorică îl face un rival al lui Aeneas şi al lui Ascanius - Cato., *Orig.,* I, *Frag.* 9a; 10-11; Postumius Albinus, *Frag.* 3; Dion. Hal., I, 64, 3; Liv., I, 3; Virg, *Aen.*, VII, 653-654; VIII, 472-503; X, 904-906; Ovid., *Fast.*, IV, 893; Plin., XIV, 88; Fest., p. 229 $I^1$, 307 $O^1$, 370 $R^1$; Iust., XLIII, 1, 13; Plut., *Quaest. Rom.*, 45; Dio. Cass., I, *Frag.* B $4_7$ = M $3_7$; Ps.-Aur. Vict., *Or.*, XV, 1-4; Serv., *ad Aen.*, I, 267; IV, 620; 720; Macr., *Sat.*, III, 5, 10; F. Blaive, *Mézence le Guerrier Impie. Mythologie indo-européenne et épopée romaine*, în *Latomus*, 49, 1990, 1, p. 81-87; idem, *De Ravana à Mézence: dégradation du mythe indo-europeén du Guerrier Impie à Rome*, în *ibidem*, 51, 1992, 1, p. 73-78. Totuşi, existența unei familii cu acest nume la *Caere* este dovedită de o inscripție de pe un vas datând din primul sfert al secolului al VII-lea î.H. aflat acum în colecțiile Muzeului Louvre; ea glăsuieşte: *milaucies mezenties = mi laucies mezenties* („eu aparțin lui Laucie Mezentie") – cf. M. Lejeune, *Notes de linguistique italique, XXXVII. Mézence, d'un zêta à l'autre*, în REL, 66 (1988), 1989, p. 50-54; F. Gaultier et D. Briquel, *Réexamen d'une inscription des collections du Musée du Louvre: un Mézence à Caeré au VII[e] siècles av. J.-C.*, în CRAI, 1989, p. 99-113; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 433; M. Pallotino, *op. cit.*, p. 41, 94, 109; D. Briquel, *À propos d'une inscription redécouverte au Louvre: remarques sur la tradition relative à Mézence*, în REL, 67 (1989), 1990, p. 78-92; idem, *Il vaso di Mezenzio*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 210; V. Fromentin, în *op. cit.*, p. 32-34; L. Aigner-Foresti, *Mezentius (Mezenties)*, în NP, 8, col. 148-149; despre istoricitatea lui Mezentius, cf. şi M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Roma, 1985, p. 454-460.

După alungarea regelui Tarquinius Superbus (vezi *infra*), pe la cca 505 sau 504 î.H. Roma s-a aflat sub dominația sau protectoratul lui Laris (Larθ) Pursena (Purzena) (latinizat Lars Porsenna) - „stăpân" (etr.

*lars* sau *larθ*) în *Clusium*, dar pe care istoriografia latină îl prezintă într-o postură total defavorabilă față de tânăra Republică romană – Liv., II, 9-15; Dion. Hal., V, 35-36; Fest., p. 445 T[1]; Tac., *Hist.*, III, 72, 1; Flor., I, 4; Plin., II, 140; Plut., *Publ.*, 16-19; Dio. Cass., IV, *Frag.* B 14 = M $14_4$; Eutr., I, 11, 1-2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 8, 5; 11-13; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 56-84; A. Hus, *op. cit.*, p. 232; A. Barnea, *Porsenna (Porsena)*, în ECR, p. 605; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 38; G. Dumézil, *Mit şi epopee*, traducere de F. Băltăceanu, G. Creția, D. Sluşanschi, Bucureşti, 1993, p. 900-919; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 241, 262-264, 265, 268; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 308-311; J. T. Cornell, *op. cit.*, p. 143-150; idem, *Rome and Latium to 390 BC*, în CAH, VII/2, p. 257-259; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 60-68, în special p. 60-63; E. Cizek, *op. cit.*, p. 94-95, 189, care prelungeşte protectoratul lui Porsenna până la 498 î.H.; W. Eder, *Porsenna*, în NP, 10, col. 182; M. Di Fazio, *Porsenna e la società di Chiusi*, în *Athenaeum*, 88, 2000, 2, p. 393-412.

În sfârşit, aşa cum arăta Arnaldo Momigliano, nu este exclus ca sabinul Titus Tatius, care, conform izvoarelor, a domnit câțiva ani împreună cu Romulus după sinecismul latino-sabin (*Ann. Pont.*, *Frag.* 11 = Varr., *Lat.*, V, 74, 2; 8, 51, 5; 9, 55, 1-2; VI, 7, 68; Fabius Pictor, *Frag.* 10; L. Calpurnius Piso Frugi, 7; Cic., *Rep.*, II, 8, 14; Liv., I, 10-13; Dion. Hal., II, 38-40; Ovid., *Met.*, XIV; idem, *Fast.*, III, 132; Flor., I, 1; Tac., *Ann.*, I, 54; III, 24; Ampel., 49; Aug., *Civ.*, IV, 23; VI, 10; Fest., p. 245 L[1], 361 Q[1], 362 Q[1]; 392 S[1]), să fi fost „an authentic monarch who was later inserted into the mythical period of Romulus as co-regent" – A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94.

[12] Cf. şi Liv., I, 21: „Romulus a domnit 37 de ani"; Dion. Hal., I, 75, 1: „Romulus, întemeietorul Oraşului, a avut puterea timp de 37 de ani"; Eutr., I, 2, 2: „*... anno regni tricesimo septimo ad deos transisse creditus est...*" („s-a crezut că a trecut la zei în cel de-al 37-lea an de domnie"). Romulus – primul beneficiar al auspiciilor (*auspicia*) ioviene, pe temeiul cărora a fondat statul (*res Romana*), căruia i-a dat numele (*Roma*) şi l-a condus ca rege între 753-716 î.H. (753-717 î.H. la T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119). Conform tradiției antice, el a definitivat structura etnică a Romei prin fuziunea protoromanilor, a sabinilor lui Titus Tatius şi a unor grupuri etrusce conduse de Lucumo (Lygmon, Lokomôn), a organizat *populi* în 30 de *curia* („curii") şi trei triburi (*Ramnes* sau *Ramnenses*, *Tities* sau *Titienses* şi *Luceres*), a creat primele ceremonii religioase (*res divinae*) şi legi (*iura*), a stabilit semnele puterii (*insigna imperii*), a înființat Senatul (*consilium*, *senatores*, *patres*) şi adunarea

poporului (*concilium multitudinis*), în sfârşit, sub conducerea sa, Roma s-a afirmat pentru prima dată ca o putere politică în *Latium vetus* („Latium vechi”); a dispărut în timpul unei furtuni, trecând în rândurile nemuritorilor sub numele de Quirinus, devenind divinitatea protectoare a corpului civic roman (*Quirites*) şi a drepturilor sale absolute (*ius Quiritium*). *Gesta* lui Romulus la Fabius Pictor, *Frag.*$7^1$a-c; Enn., I, 80-117; Cic., *Rep.*, II, 5-10; idem, *Nat.*, III, 2; Liv., I, 1-17; Varr., *Lat.*, V, 33; Dion. Hal., I-II; Ovid., *Fast.*, I, 255-277, II, 359-453, 475-512; IV, 802-862; VI, 793-794; idem, *Met.*, XIV; Val. Max., II, 2, 9; III, 2, 3; Vell., I, 8; Str., V, 3, 2; Plin., IX, 136; XIV, 88; XV, 77; 119-120; XVI, 11; XVIII, 6-7; Fest., p. 135 $B^1$, 146 $C^1$, 154 $C^1$, 159 $C^1$, 197 $E^1$, 244 $L^1$, 245 $L^1$, 293 $N^1$, 302 $O^1$, 352 $P^1$, 361-362 $Q^1$, 371-374 $R^1$, 392 $S^1$, 428 $S^1$; Flor., I, 1, 1-17; Iust., XLIII, 2; 3, 1-2; Gell., XIII, 14, 2; 5; Plut., *Rom.*; Dio. Cass., I, *Frag.* B $4_{11-15}$ = M $3_{11-14}$; *Frag.* B $5_{3, 5-8, 11}$ = M $4_{2, 6-9, 14}$; Eutr., I, 1-2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 1-2; idem, *Or.*, XX-XXIII; SHA, *Car.*, II, 2; Aug., *Civ.*, II, 15; 17; III, 6; 13; 15. Din istoriografie, vezi aici doar acele lucrări care analizează *gesta* romuleană sub raportul dimensiunii sale mitice, considerând-o, prin urmare, fictivă şi etiologică: G. Radke, *Quirinus. Eine kritische Überprüfung der Überlieferung und ein Versuch*, în ANRW, II/17.1, 1981, p. 276-299; D. Porte, *Romulus-Quirinus, prince et dieu, dieu des princes. Étude sur le personnage de Quirinus et son évolution, des origines à Auguste*, în *ibidem*, p. 300-342; G. Devallet, *Apothéoses romaines: Romulus à corps perdu*, în *Entre hommes et dieux. Le convive, le héros, le prophète*, édité par A.-F. Laurens, Besançon, 1989, p. 107-123; A. Johner, *Rome, la violence et le sacré: les doubles fondateurs*, în *Euphrosyne*, 19, 1991, p. 291-302; J. Poucet, *op. cit.*, p. 34-37, 113-121, 155-240, 265-292, 318-325, 333-383, 338-362, 384-403; idem, *Les origines de Rome…*, p. 92-93, 101-103, 140-144, 211-217, 289-293; idem, *Les préoccupations étiologiques dans la tradition <<historique>> sur les origines et les rois de Rome*, în *Latomus*, 51, 1992, 2, p. 281-314; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *ibidem*, 48, 1989, 4, p. 807; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 703-704; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 193-195, 695, 865; idem, *Zeii suverani ai indo-europenilor*, a treia ediție, revăzută şi corectată, traducere de P. Creția, Bucureşti, 1997, p. 159-167; A. Magdelain, *De la royauté et du droit de Romulus à Masurius Sabinus*, Roma, 1995, p. 49-54; E. Cizek, *op. cit.*, p. 86; D. Briquel, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 50-54; A. Meurant, *L’idée de gémellité aux origines de Rome*, în LEC, 67, 1999, 2-3, p. 199-210.

Cercetarea modernă a adus o serie de nuanțări, clarificări şi certitudini privitoare la consistența istorică a unui personaj de care poate fi

legată întemeierea şi dezvoltarea Romei în secolul al VIII-lea. Astfel, dacă un rege numit Romulus n-a existat, probabil, niciodată, numele său fiind un eponim creat de la cel al oraşului (A. Momigliano, *op. cit.*, p. 94; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 807; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 694; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 231; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 174; T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome…*, p. 70, 119; D. Briquel, *op. cit.*, p. 65), au fost demonstrate, totuşi, originea etruscă a cuvintelor latine *Romulus* şi *Roma* şi vechimea lor foarte mare. Astfel, pe o inscripție din oraşul etrusc *Volsinii* (astăzi Orvieto, Italia) datată în secolul al VI-lea î.H. se poate citi gentiliciul masculin în genitiv *Rumelna* (*[mi Velθu]rus Rumelnas* - „eu (sunt mormântul) lui Velθur Rumela”). Aşa cum apreciază specialiştii, conform regulilor foneticii etrusce, forma mai veche a acestui nume era **Rumelena*, aşadar un derivat cu sufixul *–na* din *praenomen*-ul corespunzător, care, deci, trebuie să fi fost **Rumele* – formă etruscă ce corespunde lat. *Romulus*. De la acest prenume a derivat gentiliciul *Romilius* (ca şi *Siculus* < *Sicilia*), atestat în mod cert la 451 î.H. (decemvirul *T. Romilius T. f. T. n. Rocus Vaticanus* – vezi *infra*) şi care se regăseşte, cu funcție adjectivală, în sintagma *tribus Romilia* (*Romulia*) – unul dintre cele mai vechi triburi rurale romane, situat pe malul drept (etrusc) al Tibrului (Varr., *Lat.*, V, 56). Prin urmare, nu există dubii asupra existenței în latina arhaică şi în etruscă a unui *praenomen* masculin *Romulus*, respectiv **Rumele* = „Romanul”. Or, după Carlo de Simone, ale cărui opinii le utilizăm aici, acest fapt are valoare cronologică, pentru că formarea gentiliciilor de la patronime e sigur anterioară începuturilor tradiției epigrafice etrusce (aprox. 700 î.H.); la fel, constituirea de *gentes* („ginți, familii”) dependente de un *pater familias* („tată al familiei”), care reprezintă o condiție indispensabilă pentru crearea patronimicului, se datează în veacul al VIII-lea î.H. Pe de altă parte, la baza lui **Rumele* stă un *praenomen* **Rume*, căci în etruscă *–le* se folosea pentru diminutive (*Titele* < *Tite* = lat. *Titus*); cum în limba respectivă există alternanța *–e*, *-a*, *-u*, în cazul lui **Rume* sunt posibile şi formele **Ruma* sau **Rumu*, corespunzătoare lat. *Roma*, respectiv **Rumô*, aşadar numelui oraşului întemeiat de „*Romulus*” = „Romanul” - C. de Simone, *Il nome di Romolo*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 31-32; vezi şi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 310-33; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 231; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 99, 166, 172-173; ; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 70; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 16-17; B. Rochette, *Ῥώμη = ῥώμη*, în *Latomus*, 56, 1997, 1, p. 54-57; E. Cizek, *op. cit.*, p. 49; A. Bendlin, *Romulus*, în NP, 10, col. 1130; A. Carandini, *Della fondazione di Roma. Considerazioni di un archeologo*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 11.

Tot de origine etruscă sunt şi denumirile celor trei triburi primitive create de Romulus, respectiv *Ramnes* (*Ramnenses*) < ? etr. **ramne*, *Luceres* < etr. *Luχre* şi *Tities* (*Titienses*) < etr. *Titiē* (J. Heurgon, *op. cit.*, p. 213; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 166-167); se pare, însă, că ele corespund la trei grupuri de vechi populații latine care, după Plinius cel Bătrân, participau la celebrarea aşa-numitelor *feriae Latinae* („sărbători latine”) de pe Muntele Albanus, respectiv *populus Querquetulani*, *populus Velienses* şi *populus Latinienses* (Plin., III, 69; A. Carandini, *La nascita di Roma…*, p. 449-453; P. Carafo, *I populi federati del Lazio*, în *ibidem*, p. 610-617, fig. 16-17, 34-36); ultimele două sunt considerate cei mai vechi *populi* de pe teritoriul Romei (A. Carandini, *op. cit.*, p. 240-241).

Investigațiile arheologice efectuate în ultimele decenii mai ales pe colina Palatin au scos la lumină o serie de obiective cărora cercetătorii le-au găsit corespondențe în realitățile topografice ale epocii romuleane menționate de izvoarele literare, depăşindu-se, în acest mod, scepticismul accentuat al unor istorici contemporani privitor la existența vreunei evidențe materiale din epoca întemeierii (J. Poucet, *op. cit.*, *passim*; vezi şi A. Momigliano, *op. cit.*, p. 67-68). Astfel, pe panta septentrională a Palatinului, în fața Bazilicii lui Maxentius, sub temeliile unei mari reşedințe cu *atrium* atribuită familiei regale a Tarquinilor, databilă în jurul anului 530 î.H., s-au descoperit un şanț, un zid şi o poartă, a căror primă fază constructivă se plasează în mod sigur între 750-725 î.H. „Ecco la testimonianza che mancava!” – exclama Andrea Carandini; „con le nostre mura e la nostra porta avevamo dunque trovata il corrispettivo archeologico delle mitiche mura romulee e della *porta Mugonia*, cioè a dire la prima opera pubblica dei Romani, conessa inevitabilmente – a mio modo di vedere – alla fondazione civica” (cf. A. Carandini, *Della fondazione di Roma…*, p. 9; vezi şi idem, *La nascita di Roma…*, p. 505-506, 507-508, 578-580; G. Cifani, *Aspetti dell’edilizia romana arcaica*, în SE, 60, 1995, p. 186; P. Carafa, *I contesti archeologici dell’età romulea e delle prima età regia*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 70; P. Brocato, *Ricostruzione della porta Mugonia*, în *ibidem*, p. 278-279; idem, *Il deposito di fondazione*, în *ibidem*, p. 280; A. Gallone, *Sepulture alle pendici settentrionali dei Palatino*, în *ibidem*, p. 291-292; A. Carandini, *Res sanctae e res religiosae*, în *ibidem*, p. 293; E. Gusberti, *I corredi delle sepolture sulle mura palatino*, în *ibidem*, p. 294-297; G. Cifani, *La mura arcaiche di Roma*, în A. Carandini, *La nascita di Roma…*, p. 623-627; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, p. 700). Zidul amintit se afla la picioarele Palatinului, acolo unde, conform izvoarelor, trecea hotarul sacru (*pomerium*) romulean (Tac., *Ann.*, XII, 24; Gell., XIII, 14, 2; vezi şi *infra*)

(A. Carandini, *Della fondazione di Roma…*, p. 10); locul unde acesta fusese sărit în batjocură de Remus era marcat de inscripții (M. T. D'Alessio, *Cippi iscritti dal Clivo Palatino*, în *ibidem*, p. 290). Poarta fortificației palatine (*Mugonia*) era traversată de o stradă realizată în intervalul 750-700 î.H., foarte probabil prima fază a cunoscutei *Sacra via* („cale sacră”) (P. Carafa, *op. cit.*, p. 69; vezi şi F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 26-33).

De asemenea, pe Campidoglio (*Capitolium*) a fost găsit un depozit votiv datat pe la cca 750-725 î.H., aflat, probabil, în relație cu tempul lui Iupiter Feretrius (< *ferire* - „a lovi, a jertfi”) inaugurat – se spune - de Romulus (Liv., I, 10; Dion. Hal., II, 34, 4; Plut., *Rom.*, 16) şi unde se păstra *lapix silex* („piatra de cremene”), considerat în epoca arhaică *Iovis signum* („sceptrul lui Iupiter”) (Fest., p. 210 F[1], 302 O[1]) – A. Carandini, *La nascita di Roma…*, p. 578-579; idem, *Della fondazione di Roma…*, p. 10; idem, *Ius iurandum e l'ovatio*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 327; P. Carafa, *op. cit.*, p. 69; M. Albertoni, *Il deposito votivo del Campidoglio*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 322-323; D. Filippi, *Inquadramento topografico del deposito votivo capitolino*, în *ibidem*, p. 323-325; P. Brocato, *Scena figurata della capanna di Giove Feretrio*, în *ibidem*, p. 327.

Tot în epoca întemeierii, mai precis pe la 775-750 î.H., pe latura vestică a Palatinului – *Cermalus* (*Germalus*) – s-a constat distrugerea unei colibe de mari dimensiuni şi construirea pe locul ei a altora două de dimensiuni mai mici; succesiv, una dintre ele a fost amplificată şi transformată într-o colibă mare cu acoperişul în două ape. Aceste clădiri au fost identificate cu *regia* („casa regelui”) lui Romulus şi cele două *sacraria* („capele”) ataşate acesteia – ale divinităților Marte, respectiv Ops (Abundența) – despre care amintesc izvoarele literare – cf. A. Carandini, *La nascita di Roma…*, p. 512, 618-619, fig. 5; idem, *Della fondazione di Roma…*, p. 10; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 151-152, fig. 13; P. Carafa, *op. cit.*, p. 69; E. Gusberti, *Il rito di fondazione. Roma e Atene a confronto*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 187; P. Brocato, *La ricostruzione della capanna 1 del Cermalo*, în *ibidem*, p. 241-242; idem, *La ricostruzione della Roma quadrata tardo-repubblicano*, în *ibidem*, p. 262-263; idem, *La ricostruzione delle capanne 2 e 4 del Cermalo*, în *ibidem*, p. 280-284; idem, *Dalle capanne del Cermalus alla Roma quadrata*, în *ibidem*, p. 284-287. O altă *casa Romuli* („casă a lui Romulus”) se găsea pe Campidoglio şi a fost identificată cu aşa-numita *curia Calabra*, unde în epoca regală oficia ceremonii religioase suveranul iar în vremea Republicii îndeplineau

riturile *rex sacrorum* („regele sacrificiilor") şi *pontifices* („pontificii") – F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 99; A. Carandini, *op. cit.*

În sfârşit, pe la cca 750-700 î.H., sunt atestate urme de activitate în *Comitium* (locul de adunare a comiţiilor) din *Forum Romanum*, mai precis în aria *Volcanal*-ului, adică sanctuarul lui Vulcanus (Liv., II, 10; IX, 46; Dion. Hal., II, 50, 2; 54, 2; V, 25, 2; VI, 67; VII, 17; XI, 39; Gell., IV, 51-56; Plut., *Rom.*, 27; idem, *Publ.*, 16; idem, *Quaest. Rom.*, 47; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 11, 2) sau monumentul unde se păstra aşa-numita *Niger Lapis* („Piatra Neagră") (Fest., p. 293 N[1]; CIL, I[2], 1 = ILLRP 1, 3; *La grande Roma dei Tarquini*..., nr. 3.1.39, p. 58-59; H. Galsterer, *Lapis niger*, în NP, 6, col. 1142), identificat cu mormântul (*heroon*-ul) lui Romulus - Fest., p. 293 N[1]: „*Niger lapis in Comitio locum funestum significat, ut ali, Romuli morti destinatum*..."; F. Coarelli, *op. cit.*, p. 161-178; *ibidem*, II, *Periodo repubblicano e augusteo*, Roma, 1985, p. 18-22; F. Zevi, *Il foro*, în *La grande Roma dei Tarquini*..., p. 47-48; P. Carafa, *op. cit.*, p. 69.

[13] Cf. şi Eutr., I, 2, 2: „*Deinde Romae per quinos dies senatores imperauerunt et his regnantibus annus unus completus est*" („Apoi, la Roma, au cârmuit senatorii, fiecare dintre ei câte cinci zile, şi timpul cât au domnit aceştia a fost de un an întreg"). Festus se referă aici la aşa-numitul *interregnum* („lipsă de cârmuitor"), magistratură exercitată, după dispariţia lui Romulus, timp de un an (716-715 î.H.), de cei 100 - după Plutarh, 150 - de membri ai Senatului, fiecare câte 5 zile, timp în care purtau titlul de *interrex* („interrege") - cf. Liv., I, 17: „În felul acesta, cei o sută de senatori îşi împart puterea între ei; alcătuiesc zece decurii şi din fiecare centurie aleg câte un membru care trebuia să fie la cârma cetăţii. Puterea era deţinută, aşadar, de zece oameni, dar numai unul avea însemnele puterii şi lictorii. Toţi cei zece conduceau pe rând, câte cinci zile. Astfel, timp de un an de zile, Roma n-a avut rege. Acest răstimp a fost numit *interregnum*…"; vezi şi Cic., *Rep.*, II, 12, 23; Dion. Hal., I, 75, 1; Fest., p. 233 I[1]: „*interregnum appellatur spatium temporis quousque in loco regis mortui alius ordinetur*"; Plut., *Num.*, 2-3; SHA, *Tac.*, I.

Procedura *interregnum*-ului decurgea din încărcătura religioasă a dreptului public roman, anume originea auspicială a *imperium*-ul (vezi *supra*) deţinut de rege, adică sursa lui era însăşi voinţa lui Iupiter exprimată prin auspicii (zborul păsărilor) în momentul învestiturii (Cic., *Div.*, I, 40), şi caracterul său continuu. În vremea Republicii, *interregnum*-ul nu putea fi îndeplinit decât de *consulares* (foşti consuli) sau asimilaţi ai acestora (foşti tribuni militari cu putere consulară), aşadar de către *patres* („senatori") care beneficiaseră de *auspicium maius* şi de *imperium* delegat

de zeul suprem - vezi V. Mannino, *op. cit.*; A. Magdelain, *Jus imperium auctoritas. Études de droit romain*, Roma, 1990, p. 3-93, 341-383; de asemenea, J. Rougé, *op. cit.*, p. 13; E. Cizek, *op. cit.*, p. 83-84, 179-180; Ch. Gizewschi, *Interrex*, în NP, 5, col. 1042-1044.

[14] Numa Pompilius, rege al Romei de origine sabină între 715-672 î.H. (716-674 î.H. la T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119). Aceeaşi durată a domniei, 43 de ani, se întâlneşte şi la Titus Livius (I, 21), Plutarh (*Num.*, 22) şi Eutropius (I, 3, 2). Cicero, în schimb, care îl urmează pe Polybios, indică doar 39 de ani de domnie (*Rep.*, II, 13, 27). Conform istoriografiei antice, Numa a fost un suveran paşnic, „bun cunoscător al dreptului divin şi omenesc" („*omnis divini atque humani iuris*"), fiind, de aceea, adevăratul întemeietor al dreptului (*iura*), legilor (*leges*), datinilor (*mores*) şi al ceremoniilor publice şi private (*sacra publica et privata*), creatorul colegiilor preoţeşti (*sacerdotes*), cinstitorul zeului Ianus - „*fidem pacis ac belli*" („chezăşie a păcii şi războiului"), al zeiţei Buna-Credinţă (*Fides*, *Fides publica*), al Vestei şi al lui Iupiter Elicius („care dă semne minunate"), regulatorul calendarului; unii scriitori antici îl considerau discipol al lui Pythagora. *Gesta* lui Numa la L. Cassius Hemina, 15-16; L. Calpurnius Piso Frugi, *Frag.* 15 şi 40; Cn. Gellius, 16; Cic., *Rep.*, II, 14, 27; V, 2, 3; Liv., I, 18-21; Dion. Hal., I, 75, 2; II; Ovid., *Met.*, XV; Plin., XIII, 84-87; XIV, 88; XVIII, 7-8; 285; XXXII, 20; Flor., I, 2, 1-4; Fest., p. 369 $R^1$; Plut., *Num.*; Dio. Cass., I, *Frag.* B $6_{2\text{-}5}$ = M $5_{3\text{-}7}$; Lact., *Inst.*, I, 22, 1-4; Eutr., I, 3; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 3; Aug., *Civ.*, II, 16; III, 9; VII, 34-35; SHA, *Car.*, II, 3; Macr., *Sat.*, I, 13, 1-7; Arn., II, 73. Din istoriografie, vezi aici doar J. Poucet, *op. cit.*, p. 144-146, 217-219; M. York, *The Roman Festival Calendar of Numa Pompilius*, New York-Berne-Frankfurt am Main, 1986; G. Dumézil, *Mit şi epopee*, p. 193-195, 696, 865; idem, *Zeii suverani*..., p. 159-167; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 168-170; A. Deremetz, *L'invention éthymologique dans le mythe de Numa*, în *Euphrosyne*, 25, 1997, p. 251-259; D. Briquel, *op. cit.*, p. 54; M. Haase, *Numa Pompilius*, în NP, 8, col. 1045-1046; E. Cizek, *op. cit.*, p. 86; A. Storchi Marino, *Il pitagorismo romano. Per un bilancio di studi recenti*, în *Tra Orfeo e Pitagora. Origini e incontri di culture nell'Antichità. Atti dei seminari napolitani 1996-1998*, a cura di M. Tortorelli Ghidini, A. Storchi Marino, A. Visconti, Napoli, 2000, p. 338-351.

Spre deosebire de precedesorul său, învăluit în aură mitică, Numa Pompilius este considerat o „figură coerentă" (A. Momigliano, *op. cit.*, p. 90). *Praenomen*-ul Numa nu se regăseşte în antroponimia republicană (el apare în mediul grecesc sud-italic începând din secolul al IV-lea, când s-a format legenda despre legătura dintre Numa şi Pythagora

– cf. J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, p. 695) (cf., totuşi, lat. *Numasios* şi etr. *Numesie*) (*ibidem*, p. 695, nota 20), dar gentiliciul arhaic *Pompo* sau *Pompus* de origine italo-orientală sau osco-umbriană (< *pump* = „cinci") a fost adoptat de timpuriu de onomastica personală latină şi etruscă (în 420 î.H. sunt atestaţi doi fraţi tribuni ai plebei – Antistius, respectiv Sextus *Pompilius* – Liv., IV, 44); acest fapt ar putea constitui un indiciu că personalitatea lui Numa Pompilius nu e în întregime inventată (cf. J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 803-805; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 695 şi nota 18; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 176; împotrivă – J. Poucet, *op. cit.*, p. 85-91).

Pe de altă parte, din punct de vedere arheologic, în intervalul 725-675 î.H. situl roman suferă schimbări profunde, pe care cercetătorii le-au pus în relaţie cu aşa-numita „reformă religioasă" a lui Numa amintită de analistică şi cu aspectul eminamente paşnic al domniei acestuia; este vorba despre transferarea sediului regal, a focului sacru şi a penaţilor poporului roman din *regia* romuleană de pe *Cermalus* (vezi *supra*) în *Comitium* din *Forum Romanum*, acolo unde regele a şi construit templul rotund al Vestei (*aedes Vestae*), acţiune însoţită de crearea unui nou cult al larilor; de asemenea, tot în *Forum* s-a constatat o primă fază de pavimentare (stratul 22a din aria numită *Equus Domitiani*) – pentru toate acestea, vezi E. M. Hooker, *The Significance of Numa's Religious Reforms*, în *Numen*, 10, 1962, p. 87-132; F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 56, 64-79; J. Martínez-Pinna, *La reforma de Numa y la formación de Roma*, în *Gerión*, 3, 1985, p. 97-124; idem, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 808; A. Dubourdieu, *Les origines et le développment du culte des Pénates à Rome*, Roma, 1989, p. 410-417, 453-519, 524; G. Cifani, *op. cit.*, p. 192; P. Carafa, *op. cit.*, p. 70-71; E. Gusberti, *op. cit.*

[15] După Cicero (*Rep.* II, 17, 31) şi Titus Livius (I, 22), Tullus Hostilius a fost numit rege de un *interrex*, domnind între 672-640 î.H. (763-642 î.H. la T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119). Spre deosebire de precedesorul său pacific, el a fost un suveran belicos, care „a stabilit normele juridice ale declaraţiei de război" şi „religia feţială" (Cic., *Rep.*, II, 17, 31); în timpul lui au avut loc conflicte cu *Alba Longa*, cu etruscii şi sabinii; el a înfiinţat un nou colegiu de preoţi salieni („dansatori") (*salii agonales* sau *collini*), care aveau în grijă scuturile sacre căzute din cer (*ancilae*); *regia* sa se afla pe colina *Velia*, fiind totuna cu templul penaţilor albani (*Penatium aedes*); a construit sediul Senatului roman - *curia Hostilia*; datorită impietăţii sale, a murit trăsnit de Iupiter. *Gesta* acestui rege latin în Cn. Gellius, 16; Cic., *Rep.*, II, 17, 31; 31, 53; Varr., *Lat.*, V, 33, 155; Liv., I, 22-31; Dion. Hal., I, 75, 2; II, 70, 1-2; III, 1; 31, 6; 32, 1-

5; 35, 2; Fest., p. 294 N[1], 396 S[1]; Val. Max., III, 4, 1; VI, 3, 6; VII, 4, 1; VIII, 1, 1; 12, 1; Flor., I, 2; Plin., II, 140; IX, 136; Dio. Cass., II; *Frag.* B $7_{2-5}$ = M $6_{2-5}$; Eutr., I, 4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 4; Aug., *Civ.*, III, 14-15; Macr., *Sat.*, I, 6, 7; Serv., *ad Aen.*, VIII, 285. Din istoriografie, vezi aici doar F. Coarelli, *op. cit.*, p. 111-117, 140; J. Poucet, *op. cit.*, p. 219-221; A. Dubordieu, *op. cit.*, p. 387-449, 524; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 195-195; C. Santini, *<<Eroi culturali>> e analistica: il caso di Tullo Ostilio*, în *Eutopia*, Roma, 5, 1996, 1-2, p. 85-97; D. Briquel, *Le règne de Tullus Hostilius et l'idéologie indo-européenne des trois fonctions*, în RHR, 214, 1997, 1, p. 5-22; idem, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 54-55.

Deşi apreciată de unii istorici contemporani ca „epică" (J. Heurgon, *op. cit.*, p. 235), „artificială" (E. Cizek, *op. cit.*, p. 86-87) sau „stereotipică" (T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119), figura lui Tullus Hostilius tinde să fie tot mai mult acceptată ca „istorică". Pentru aceasta pledează existenţa unei *gens Hostilia* în epoca arhaică, fapt confirmat de o inscripţie vulciană din al doilea sfert al secolului al VII-lea î.H. (*Hustilei*, lat. *Hostilia*) (G. Colonna, *Osservazioni su due iscrizioni vulcenti del VII secolo*, în *La civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione. Atti del X Convegno di Studi etruschi e italici 1975*, Firenze, 1977, p. 77-81), de menţionarea în anul 500 î.H. a consulului Manius Tullius (Liv., II, 19) sau M. Tullius Longus (Dion. Hal., V, 52) (J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 804; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 695), precum şi de atestarea în a doua jumătate a veacului al V-lea î.H. sau poate mai devreme a *praenomen*-ului *Tul(l)us* (volscul Tullius (Tullus) Attius (sau Amfidius) din *Antium*, prieten al lui Coriolanus – Plut., *Cor.*, 22; idem, *Cic.*, 1, 2; Liv., II, 35; 37-40; Dion. Hal., VIII, 1, 4; Sil., VIII, 404; Tulus Cloelius, sol roman la fidenaţi în 438 î.H. – Liv., IV, 17) (J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 804; împotrivă, J. Poucet, *op. cit.*, p. 85-91). Pe de altă parte, chiar dacă cetatea *Alba Longa* - cetatea distrusă, conform analisticii, de Tullus Hostilius - n-a existat niciodată (A. Grandazzi, *La localisation d'Albe*, în MEFRA, 98, 1986, p. 47-90; idem, *La fondation de Rome…*, p. 177-183; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 428-429; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 25, nota 48), cunoscutul episod al duelului dintre cei trei fraţi romani (*Horatii*) şi cei trei fraţi albani (*Curiatii*) şi consecinţele religioase ale acestuia (ritualul *tigillum sororium* („grinda/ bârna surorii"), instituirea cultului lui Ianus Curiatius şi al lui Iuno Sororia) (Fest., p. 396 S[1]) reflectă, totuşi, procesul de integrare a comunităţilor „curiate" din jurul lacului Alban (*Tusculum*, *Aricia*, *Velitrae*, *Lanuvium*, *Labici* etc.) (F. Arietti, *Gli Albani e il loro territorio nell'VIII e VII secolo a.C.*, în *Alba Longa. Mito, storia, archeologia. Atti*

*dell'Incontro di studio Roma – Albano Laziale 27-29 gennaio 1994*, a cura di A. Pasqualini, Roma, 1996, p. 29-48; P. Chiarucci, *Alba Longa*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 219-221) în structura gentilică romană, ca urmare a afirmării supremației politice a oraşului condus de Tullus Hostilius (A. Momigliano, *op. cit.*, p. 90-91; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 174-184; A. Pasqualini, *I miti albani e l'origine delle Feriae Latinae*, în *Alba Longa…*, p. 231-235).

[16] Ancus Marcius este ultimul rege din grupul celor latino-sabini, domnind între 640-616 î.H. (641-617 î.H. la T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119); domnia sa a fost precedată de un scurt *interregnum* (Liv., I, 32); era nepotul de fiică al lui Numa Pompilius; el a sporit numărul cetățenilor prin primirea mai multor mii de latini, a mărit hotarele stăpânirii romane până la gura Tibrului, a trimis colonişti, a centuriat pământul cucerit, s-a preocupat de problemele economice ale oraşului; *regia* sa se afla pe *Sacra via*, acolo unde se găsea şi templul larilor (*aedes Larum*). *Gesta* sa la Cic., *Rep.*, II, 18, 33; Str., V, 3, 5 şi 7; Liv., I, 32-34; Dion. Hal., I, 75, 2; Fest., p. 115 A[1], 362 Q[1]; Flor., I, 2; Dio. Cass., II, *Frag.* B $8_{1-2}$ = M $7_{1-2}$; Eutr., I, 5; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 5; Aug., *Civ.*, III, 15; Macr., *Sat.*, I, 10, 12; din istoriografie, vezi F. Coarelli, *op. cit.*, p. 34-35; J. Poucet, *op. cit.*, p. 221-225; A. Debourdieu, *op. cit.*, p. 524-525; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 90-91; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 197; M. Pallotino, *op. cit.*; D. Briquel, *Le problème d'Ancus Marcius*, în MEFRA, 107, 1995, p. 183-195; idem, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 55-56; Ch. Frateantonio, *Marcius [13] Ancus M.*, în NP, 7, col. 857; E. Cizek, *op. cit.*, p. 87.

Aşa cum sublinia Jorge Martínez-Pinna, *praenomen*-ul *Ancus* nu se regăseşte în onomastica republicană, dar *nomen*-ul *Marcius* este arhaic (C. Marcius Rutilus în veacul al V-lea î.H.; cf. şi M. Marcius, primul *rex sacrorum* plebeu la 210 î.H. – Liv., XXVII, 6; 36) (J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 803-804; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 694-695). În epoca republicană, *gens Marcia* îşi revendica pe regele Ancus Marcius ca strămoş – cf. J. Hellegouarc'h, *Notes complémentaires*, în Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Paris, 1999 („Les Belles Lettres"), p. 148.

[17] Lucius (etr. Laucie, Luci) Tarquinius (etr. Tarχunie < Tarχ(u)na - *Tarquinia*), numit mai târziu şi Priscus („Bătrânul, Cel dintâi"), deschide seria regilor etrusci, care marchează adevărata transformare a Romei într-o *urbs*. Conform tradiției literare antice, el a domnit între 616-578 î.H. (617-578 î.H. la T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119), răstimp în care pe plan extern a dus războaie victorioase împotriva latinilor, etruscilor şi sabinilor iar pe plan intern a sporit numărul

senatorilor prin recrutarea lor din rândurile aşa-numitelor *gentes minores*, a mărit numărul centuriilor ecvestre de la trei la şase, a crescut numărul preoteselor slujitoare ale focului sacru (vestale) de la patru la şase, a introdus o nouă triadă religioasă (Iupiter Optimus Maximus = Iupiter Capitolinus, Iunona, Minerva) în locul celei arhaice (Iupiter, Mars, Quirinus), a adoptat simbolurile etrusce ale puterii suverane (*corona aurea*, tunica şi mantaua de purpură, sceptrul cu acvila, tronul de fildeş – *sella curulis*, fasciile, lictorii, ceremonia triumfului) şi a inițiat un vast program edilitar (sistematizarea Forului Roman, construirea unui zid de apărare din piatră, punerea temeliilor templului lui Iupiter Capitolinus, secarea mlaştinilor din jurul forului). A fost identificat de unii cercetători cu Cneve Tarchunies Rumach (Gnaeus Tarquinius din Roma) de pe decorația mormântului „François" de la *Vulci* (vezi *supra*). A murit asasinat de fiii lui Ancus Marcius, pe care îi privase de tron cu 38 de ani înainte.

Cercetările arheologice din *Latium* şi de la Roma (pe colinele Capitoliu, Palatin şi *Velia*, din *Forum* şi *Comitium*) demonstrează o adevărată „etruscizare" a culturii materiale şi spirituale începând de pe la cca 625 î.H. (faza IVB a „culturii lațiale şi orientalizante timpurii"), aşadar din jurul datei când s-ar fi urcat pe tron primul rege din *Tarquinii*: pavimentări, canalizări, edificii noi în *Comitium*, o nouă *regia*, sacralizarea Capitoliului, utilizarea unor tehnici edilitare şi sisteme decorative de inspirație etruscă, depunerea de *ex vota* în aria unor noi sanctuare, folosirea scrierii („vasul Duenos" descoperit într-un depozit votiv de pe colina Quirinal datând de pe la aprox. 600 î.H. – CIL, $I^2$, 4 = ILLRP 1, 2; M. Meier und M. Strothmann, *Duenos-Inschrift*, în NP, 3, col. 832-833), preluarea primelor lexeme etrusce în latină – *persona*, *populus* (?), *mundus* etc.

*Gesta* lui Tarquinius Priscus la Fabius Pictor, *Frag.* 15; Cic., *Rep.*, II, 20, 35-36; idem, *Div.*, I, 17; Str., V, 3, 4; Liv., I, 34-38; 55-56; V, 54; Dion. Hal., III, 67-71; IV, 62; Flor., I, 1; Plin., III, 70; VIII, 195; XXXVI, 108; Fest., p. 215 $G^1$; Val. Max., III, 4, 2; Iust., XLIII, 3, 4; Tac., *Hist.*, III, 71, 1-2; Dio. Cass., II, *Frag.* B $9_{1-4}$ = M $8_{1-4}$; Eutr., I, 6; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 6; Aug., *Civ.*, IV, 23 şi 29; Macr., *Sat.*, I, 6, 8-12.

Din istoriografie, vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 196, 199, 200; A. Hus, *op. cit.*, p. 227-228, 283; R. Bloch, *Recherches sur la religion romaine du VI^e^ siècle et du début du V^e^ siècle av. J.-C.*, în în *Recherches sur les religions de l'Antiquité classique*, par R. Bloch et ses amis, collègues et élèves de l'École pratique des Hautes Études, Genève-Paris, 1980, p. 350-351; J. Rufus Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial*

*Ideology*, în ANRW, II/17.1, 1981, p. 9-17; F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 35-38, 119-138; idem, *Il Campo Marzio*, I, p. 136-148; P. M. Martin, *Tanaquil, la <<faiseure de rois>>*, în *Latomus*, 44, 1985, 1, p. 5-15; D. Briquel, *Jupiter, Saturne et le Capitole. Essai de comparaison indo-européenne*, în RHR, 198, 1981, 2, p. 131-162; idem, *Tarquins de Rome et idéologie indo-européenne. (I) Tarquin l'Ancien et le dieu Vulcain*, în *ibidem*, 215, 1998, 3, p. 369-395; *(II) Les vicissitudes d'une dynastie*, în *ibidem*, 215, 1998, 4, p. 419-450; idem, *Les figures féminines dans la tradition sur les trois derniers rois de Rome*, în *Gerión*, 16, 1998, p. 113-141; idem, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 57-60; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 805, 813; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 693-694, 701-702; *La grande Roma dei Tarquini…*, nr. 1.1, p. 18-19, 115-118; F. Zevi, *op. cit.*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 30-33; R. Del Ponte, *op. cit.*, p. 134-135; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 866-867; idem, *Zeii suverani…*, p. 169-176; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 240-241; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 90-91; G. Cifani, *op. cit.*, p. 185-226; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 156-169; R. Ross Holloway, *op. cit.*, p. 101-102, 104, fig. 2; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 196-223; E. Cizek, *op. cit.*, p. 87; E. Gabba, *La Roma dei Tarquini*, în *Athenaeum*, 86, 1998, 1, p. 5-7; idem, *L'età arcaica*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 34-41; P. Carafa, *op. cit.*, p. 71.

[18] Cel de-al şaselea suveran al Romei, Servius Tullius, a domnit, conform tradiţiei, între 578-534 î.H., urmându-i lui Tarquinius Priscus cu ajutorul soţiei acestuia – Tanaquil. Aşa cum am văzut mai sus, unii cercetători l-au identificat cu aventurierul Mastarna din *Vulci*. El a fost, după Cicero, „regele cel mai competent… în domeniul politic" (*Rep.*, II, 21, 37), numele său fiind legat de o serie de reforme ce au schimbat fundamental cadrul administrativ, structura socială şi organizarea militară ale Romei. Astfel, în locul triburilor arhaice de caracter etnic (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*), au fost create triburile teritoriale - patru urbane (*Suburana*, *Palatina*, *Aesquilinia*, *Collina*) şi mai multe rurale (*Lemonia*, *Poelia*, *Pupinia*, *Voltinia*, *Camilia*, *Romilia*, *Claudia*, *Fabia*, *Horatia*, *Papiria*, *Aemilia*, *Menenia*, *Voturia* etc.). De asemenea, organizarea curiată de sorginte gentilică a fost substituită cu cea bazată pe *census*, aşadar pe avere (*jugera* - „loturi de pământ" şi *pecunia* - „vite") şi domiciliu, creându-se în acest mod cinci clase cenzitare. În sfârşit, pentru a acoperi necesităţile militare, aceste clase au fost divizate în centurii (*centuria*) (grupe de 100 de oameni) de cavaleri (*equites*) şi pedestraşi (*pedites*), din care jumătate constituiau armata activă (*iuniores* – între 17-46 ani) iar cealaltă jumătate – armata de rezervă (*seniores* – între 46-60

ani); în total, erau 193 de centurii, cele mai multe (80) provenind din prima clasă cenzitară, care era şi cea mai bogată. Tot lui Servius Tullius i se atribuie mărirea suprafeței urbane prin adăugarea colinelor Quirinal, Viminal şi, poate, Esquilin, construirea zidului dintre Campidoglio şi Aventin, a templului Fortunei şi al lui Mater Matuta din *Forum Boarium* – toate confirmate arheologic, instituirea *nundinae*-lor („zile de târg desfăşurate la nouă zile") şi a ceremoniei de purificare (*lustratio* < *luere* - „a purifica, a achita") a armatei de pe Câmpul lui Marte, realizată după încheierea recensământului. A sfârşit violent, fiind asasinat de ginerele său Lucius, fiul lui Tarquinius Priscus, la îndemnul Tulliei, fiica sa.

*Gesta* lui Servius Tullius: *Ann. Pont.*, *Frag.* 13; Fabius Pictor, *Frag.* 17; L. Cassius Hemina, 17; L. Calpurnius Piso Frugi, 16; C. Sempronius Tuditanus, 3; Vennonius, 2; Varr., *Lat.*, V, 10, 56; VI, 2, 11; 3, 22; Cic., *Rep.*, II, 21; idem, *Div.*, I, 53; Liv., I, 39-45; Str., V, 3, 7; Dion. Hal., IV, 2, 1-2; 14-15; 25, 1-2; V, 23, 2; Fest., p. 289 N[1], 458 U[1]; Val. Max., I, 6, 1; III, 4, 3; VII, 3, 1; Flor., I, 1; Plin., VIII, 194; 197; XVIII, 12-13; Tac., *Hist.*, III, 71, 2; Plut., *Quaest. Rom.*, 74; Gell., X, 28; Eutr., I, 7; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 7; Macr., *Sat.*, I, 13, 18; 16, 6 şi 33-34; X, 28; XIII, 14, 4. Din bibliografie, cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 304-318; J.-C. Richard, *L'oeuvre de Servius Tullius*, în REL, 60 (1982), 1983, p. 30-36; F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 56; idem, *Il Foro Boario…*, p. 13-16, 35-42, 208, 253-328, 328-363; P. M. Martin, *op. cit.*; R. Bloch, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 105-106; M. Gras, *Le temple de Diane sur l'Aventin*, în REA, 89, 1987, 1-2, p. 47-61; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, în *Latomus*, 48, 1989, 4, p. 806; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 697-698; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 91-93; *La grande Roma dei Tarquini…*, p. 115-118; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 34-37; J. Rougé, *op. cit.*, p. 14-16; R. Ross Holloway, *op. cit.*, p. 104; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 235, 244-247; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 227-268; G. Cifani, *op. cit.*; G. Cardeville, *Volcanus. Recherches comparatistes sur les origines du culte de Vulcain*, Roma, 1995, p. 7-39; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 119, 130-141, 173-197; D. Briquel, *Le regard des autres…*, p. 60-61; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 16, 1998, p. 113-141; idem, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 56-61; E. Cizek, *op. cit.*, p. 87-88, 154-156; E. Gabba, *op. cit.*; P. Carafa, *op. cit.*; B. Liou-Gille, *Le lustrum: péridiocité et durée*, în *Latomus*, 60, 2001, 3, p. 573-602, în special p. 583-587.

[19] Lucius Tarquinius Superbus („Trufaşul") a domnit între 534-510 î.H. (după cronologia lui Festus). După ce a urcat pe tron în urma unui act nelegiut (l-a ucis pe socrul său, Servius Tullius), s-a comportat asemenea unui tiran, asumându-şi puteri personale nelimitate şi decimând

Senatul şi aristocraţia gentilică. Pe plan extern, a purtat numeroase războaie, impunând definitiv supremaţia romană în *Latium*, a spoliat cetăţile cucerite şi a întemeiat colonii de cetăţeni romani. Din punct de vedere urbanistic, Roma a atins în vremea sa o adevărată splendoare arhitectonică – s-a finalizat construirea templului lui Iupiter Capitolinus, s-a realizat marele canal de scurgere numit *Cloaca Maxima*, s-a ridicat amfiteatrul din circ (*Circus Maximus*); cercetările arheologice din diferite puncte ale Romei confirmă această vastă operă edilitară. Pe plan religios, Tarquinius Superbus a fost adevăratul reformator al calendarului şi cel care a adus din colonia greacă *Cumae* (sudul Italiei) *libri Sibyllini* („cărţile sibylline") – o colecţie de oracole referitoare la destinul poporului roman. A fost detronat în timp ce asedia cetatea *Ardea* de o grupare de *patres* în frunte cu Iunius Brutus (vezi *infra*), după ce fiul său, Sextus Tarquinius, o necinstise pe Lucretia, soţia lui Tarquinius Collatinus. Domnia sa a devenit emblematică pentru ceea ce romanii au numit mai apoi *odium regni* („ura faţă de regalitate").

*Gesta* lui Lucius Tarquinius Superbus: *Ann. Pont.*, *Frag.* 16; Fabius Pictor, *Frag.* 18; Cic., *Rep.*, II, 24-25; Liv., I, 46-60; Dion. Hal., IV, 45, 3; Ovid., *Fast.*, II, 685-852; VI, 569-636; Plin., III, 67; XIII, 88; XIX, 169; Flor., I, 1; Tac., *Hist.*, III, 71, 2; Gell., I, 19; Dio. Cass., II, *Frag.* B $11_{2\text{-}20}$ = M $10_{2\text{-}19}$; Eutr., I, 7, 2 - 8; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 8-9. Din bibliografie, cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 131-135, 152-155, 205-206, 318-335; A. Hus, *op. cit.*, p. 228; F. Coarelli, *Il Foro Boario*, I, *passim*; idem, *Il Foro Boario…*, *passim*; idem, *Il Campo Marzio*, I, *passim*; A. Mastrocinque, *La cacciata di Tarquinio il Superbo. Tradizione romana e letteratura greca (I)*, în *Athenaeum*, 61, 1983, 3-4, p. 457-480; *(II)*, în *ibidem*, 62, 1984, 1-2, p. 210-229; *La grande Roma dei Tarquini…*, *passim*; R. Ross Holloway, *op. cit.*; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 91; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, p. 806, 812-814; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 37-39; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 241-244, 433; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 269-298; A. Suggiora, *La Sibylla Cumana. Un personaggio virgiliano tra mito e storia*, în SMSR, 20, 1996, p. 482-490; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 43-48; G. Cifani, *op. cit.*; T. J. Cornell, *op. cit.*, p. 121-127, 156-169, 208-210, 215-218; D. Briquel, *op. cit.*, p. 59; idem, *op. cit.*, în *Gerión*, 16, 1998, p. 113-141; E. Cizek, *op. cit.*, p. 88-89; E. Gabba, *op. cit.*, în *Athenaeum*, 86, 1998, 1, p. 7; idem, *op. cit.*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 34-41; P. Carafa, *op. cit.*

[20] Lucius Iunius Brutus - „părintele" Republicii romane, cel care, potrivit tradiţiei, a contribuit decisiv la alungarea regilor,

proclamarea „libertății” (*libertas*) şi instituirea consulatului (*consulatus*), pe care, de altfel, l-a exercitat pentru prima dată în anul 509 î.H. (după cronologia varroniană) împreună cu Lucius Tarquinius Collatinus (înlocuit cu Publius Valerius Poblicola – vezi *infra*) sau Marcus Horatius Pulvillus. Aceeaşi tradiție analistică face din Brutus inițiatorul instituțiilor fundamentale ale Republicii – *insignia* consulare, creşterea numărului de senatori la 300 prin introducerea unor fruntaşi ai ordinului ecvestru (*patres conscripti*), crearea preoției intitulate *rex sacrificulus* („rege însărcinat cu sacrificiile”) sau *rex sacrorum* („rege al cultului religios”), *lex sacrata* („legea sfântă”) de protejare a libertății (interzicerea perpetuă a exercitării funcției regale la Roma) – şi apărătorul cel mai fervent al noului regim politic. A murit în exercițiul funcțiunii, în urma unei răni primite de la Arruns (Aranθ), fiul regelui Tarquinius Superbus, în timpul luptelor cu veienții – cf. Pol., III, 22; Cic., *Rep.*, II, 25, 46; Liv., I, 60; II, 1-7; Dion. Hal., IV, 76; V, 5; Val. Max., II, 4, 5; V, 8, 1; Plin., XV, 134; Tac., *Ann.*, I, 1; Flor., I, 3, 5; 10; Ampel., 18, 1; Plut., *Publ.*, 1-9; Dio. Cass., II, *Frag.* B 11 = M 10; III, *Frag.* B $12_{4-7}$ = M $11_{5-8}$; B $12_{11}$; Eutr., I, 8, 2; 9, 3; 10, 2-3; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 10; Aug., *Civ.*, I, 19; II, 17; III, 16; V, 18; Oros., II, 5; 1.

Istoriografia modernă a evidențiat caracterul legendar al acestui personaj şi al faptelor sale („una grandiosa invenzione panegiristica”), devenit un simbol al lui *virtus* romana – M. Pallottino, *op. cit.*, p. 315; cf. şi p. 276-277; vezi, de asemenea, A. Barnea, *Iunius Brutus, Marcus*, în ECR, p. 400-401; D. Briquel, *Crépuscule des dieux et mythe de Prométhée*, în RHR, 193, 1978, p. 165-185; idem, *op. cit.*, în REL, 76 (1998), 1999, p. 61, nota 72; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 267; J. Fugmann, *Königszeit und Frühe Republik in der Schrift >>De viris illustribus urbis Romae<<. Quellenkritisch-historische Untersuchungen II, 1: Frühe Republik (6. / 5. Jh.)*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 1997, p. 17-36; K.-L. Elvers, *Brutus*, în NP, 2, col. 805; idem, *Iunius [I 4] I. Brutus, L.*, în *ibidem*, 6, col. 58-59; E. Cizek, *op. cit.*, p. 93-94.

[21] Publius Valerius Publicola (Poblicola); considerat mult timp un personaj legendar, ca şi alți „actori” implicați în evenimentele din debutul Republicii (J. Heurgon, *op. cit.*, p. 267; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 276, 318; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 900-918; E. Cizek, *op. cit.*, p. 189), istoricitatea sa a fost dovedită de descoperirea la *Satricum* (Conca, la SE de Roma) a unui document epigrafic datat în jurul anului 500 î.H. (*lapis Satricanus*), pe care este menționată o confrerie religioasă (*suodales*) de tineri (*iuoniei*) (?) a lui *Poplios Valesios* (în latina clasică *Publius*

*Valerius*) ce a făcut o închinare lui Marte sau zeiței Mater Matuta (*[---]iei steterai Popliosio Valesiosio/ suodales Mamertei*) (cf. AÉ, 1979, 136 = 1981, 189 = 1989, 152; R. Bloch, *À propos de l'inscription latine archaïque trouvée à Satricum*, în *Latomus*, 42, 1983, 2, p. 362-371; R. M. Ogilvie and A. Drummond, *The sources for early Roman history*, în CAH, VII/2, p. 12; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 97; *La grande Roma dei Tarquini...*, p. 23-24, nr. 1.10; P. Flobert, *L'apport des inscriptions archaïques à notre connaissance du latin prélittéraire*, în *Latomus*, 50, 1991, 3, p. 531-535; L. Arcella, *L'iscrizione di Satrico e il mito di Publio Valerio*, în SMSR, 16, 1992, 2, p. 219-247; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 433-434; M. Pallotino, *op. cit.*, p. 41-42, 276, 318; C. de Simone, *Ancora sull'inscrizione satricana di P. Valerio*, în SE, 61, 1997, p. 247-253; C. Santi, *Note al margine del Convegno de Satricum*, în SMSR, 21, 1997, p. 260; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 6 (nota 13), 36-37 (notele 69-70); H. Galsterer, *Lapis Satricanus*, în NP, 6, col. 1142; E. Cizek, *op. cit.*, p. 94, cu inconsecvența de la p. 189). În *Fasti Consulares* redactate în vremea împăratului Augustus după tradiția analistică şi istoriografică mai veche, Publius Valerius Publicola (Poplicola) apare în calitate de consul *suffectus* (vezi *infra*) în anul 509 î.H. alături de L. Iunius Brutus, apoi împreună cu Spurius Lucretius Tricipitinus şi, în fine, cu Horatius Pulvillus, şi de consul *ordinarius* în 508, 507 şi 504 î.H. (A. Drummond, *Appendix. II The consular fasti: 509-220 BC*, în CAH, VII/2, p. 628). Izvoarele literare antice îl înfățişează pe Publius Valerius, fiul sabinului Volusus Valerius, ca pe un al doilea întemeietor al Republicii, fiind inițiatorul legilor privind dreptul de apel la popor (*provocatio ad populum*), condamnarea la moarte şi confiscarea averii celui care s-ar face vinovat de reinstaurarea regalității şi reglementarea statutului visteriei publice, ca şi organizatorul primelor jocuri numite „seculare" (*ludi saeculares*). Totodată, în pofida acuzației de comportament aproape regal (*adfectatio regni* - „pofta de a domni"), s-a bucurat de simpatia poporului, în fața căruia a pus să se încline fasciile consulare, fapt care i-a atras porecla (*cognomen*) de „Publicola, adică prietenul poporului" (Liv., II, 8). A condus războiul dus împotriva regelui etrusc Porsenna, aliatul Tarquinilor, şi cel contra sabinilor, murind de moarte naturală („*fataliter mortuus est*" – Eutr., I, 11, 4) în anul 503 î.H. şi fiind îngropat prin colectă publică.

*Gesta* lui Publicola (Poblicola) în Cic., *Rep.*, I, 40, 62; II, 31, 53; 55; Liv., II, 2-16; Dion. Hal., IV, 67; V, 7; 12; 48; Val. Max., I, 3, 5; IV, 4, 1; Fest., p. 362 $Q^1$; Censor., *De die natali*, 17, 10; Plut., *Publ.*; Dio. Cass., III, *Frag.* B $13_2$ = M $12_1$; B $13_3$ = M $13_1$; Eutr., I, 9, 4; 10, 2; 11, 4; Amm., XIV, 6, 11; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 15; Aug., *Civ.*, III, 16; V, 18.

Din istoriografie, vezi *supra* şi A. Barnea, *Valerius Poblicola (Publicola), Publius*, în ECR, p. 801; F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I, p. 79-82 (casa *Valerii*-lor); F. Coarelli, *Il Campo Marzio*, I, p. 100-116; L. Arcella, *Il mito di Cloelia e i Valerii*, în SMSR, 9, 1985, 1, p. 21-42; T. J. Cornell, *Rome and Latium to 390 B.C.*, în CAH, VII/2, p. 290; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 318-320; J. Fugmann, *op. cit.*, p. 84-103; J. Martínez-Pinna, *op. cit.*, p. 696; F. Bernstein, *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom* (Historia Einzelschriften 119), Stuttgart, 1998, p. 130-132; G. Zecchini, *Feste e identità: dai ludi saecularis ai natali di Roma*, în *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nel'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, a cura di A. Barzamò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini, Roma, 2001, p. 195.

[22] Aulus Hirtius şi C. Vibius Pansa – consuli în 43 î.H., morţi în acelaşi an în timpul acţiunilor militare din apropiere de *Mutina* (Modena, Italia) desfăşurate împotriva lui Marcus Antonius – Liv., *Per.* CXIX; Vell., II, 57, 1; 62, 4; Flor., II, 15; Tac., *Ann.*, I, 10; Suet., *Aug.*, 9; 10, 2-3; 11; Plut., *Cic.*, 45, 4; idem, *Ant.*, 17, 1; App., *Civ.*, III, 50-76; Dio. Cass., XLVI, 36-40; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 85, 2; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 134-156; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 147-148; F. Chamoux, *Antoniu şi Cleopatra – ultimul principe al Orientului grec*, traducere de M. Ghivirigă, Bucureşti, 1993, p. 108-121; W. Will, *Antonius [I 9] M.*, în NP, 1, col. 811; idem, *Hirtius, Aulus*, în *ibidem*, 5, col. 616-617; D. Kienast, *Augustus*, în *ibidem*, 3, col. 305.

Prin urmare, aşa cum arată şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40, breviatorul consideră că regimul consular (republican) a sfârşit o dată cu formarea de către Marcus Antonius, Octavianus Caesar şi M. Aemilius Lepidus a celui de-al doilea triumvirat (*tresuiri rei publicae constituendae* - „cei trei bărbaţi însărcinaţi cu reorganizarea statului”) la 27 noiembrie 43 î.H., lângă *Bononia*, şi care a devenit oficial printr-o lege tribuniciară (*lex Titia*) votată în aceeaşi zi; acest triumvirat era valabil până la 31 decembrie 38 î.H. (*RG*, 1, 4: *... triumuirum rei publicae constituendae creauit*; Liv., *Per.* CXIX-CXX; Vell., II, 65-73; Flor., II, 16; Suet., *Ant.*, 13, 1; Plut., *Cic.*, 46, 4; idem, *Ant.*, 19, 1; App., *Civ.*, III, 96; IV, 2-51; Dio. Cass., XLVI, 54-56; XLVII, 2-19; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 85, 2-3; Aug., *Civ.*, III, 30; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 156-175; R. Syme, *op. cit.*, p. 188-201; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 148-149; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 125-140; W. Will, *Antonius [I 9] M.*, în NP, 1, col. 811; D. Kienast, *op. cit.*; W. Dahlheim, *op. cit.*, p. 34; G. G. Fagan, *op. cit.*). El a fost reîntărit prin „pactul de la *Brundisium*” din 40 î.H. (Vell., II,

76, 3; App., *Civ.*, V, 64-65; Dio. Cass., XLVIII, 28-30; R. Syme, *op. cit.*, p. 217; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 149; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 189-192; W. Will, *op. cit.*, col. 812; D. Kienast, *op. cit.*, col. 306; W. Dahlheim, *op. cit.*, p. 35; G. G. Fagan, *op. cit.*) şi prelungit până la 31 decembrie 33 î.H. prin „tratatul de la *Tarentum*" din vara anului 37 î.H. (Liv., *Per.* CXXVII; Plut., *Ant.*, 35; App., *Civ.*, V, 93-95; Dio. Cass., XLVIII, 54; R. Syme, *op. cit.*, p. 225; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 150; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 204-205; G. G. Fagan, *op. cit.*).

În aceeaşi ordine de idei, anul 43 î.H. are o semnificaţie aparte şi pentru ascensiunea politică a lui Octavianus: la 7 ianuarie a primit *imperium* (*RG*, 1, 2: *Eo nomine senatus decretis honorificis in ordinem suum me adlegit C. Pansa et A. Hirtio consulibus consularem locum sententiae, ferendae tribuens et imperium mihi dedit*; ILS, 112: *qua die primum imperium orbis terrarum auspicatus est*), la 16 aprilie a fost salutat pentru prima dată ca *imperator* („general victorios") iar la 19 august a fost ales consul (*RG*, 1, 4: *Populus autem eodem anno me consulem, cum consul uterque in bello cecidisset*...; Tac., *Ann.*, I, 9, 1); vezi şi Flor., *Praef.*, 8; Herod., I, 1, 4; cf. şi M. Festy, *op. cit.*, p. 59; G. G. Fagan, *op. cit*.

Totuşi, cele mai multe izvoare stabilesc începutul monarhiei după bătălia de la *Actium* (2 septembrie 31 î.H.), nelipsind însă şi alte opţiuni (anii 30-27 î.H.) – Tac., *Hist.*, I, 1, 1; idem, *Ann.*, I, 1; App., *Civ.*, I, 5; Dio. Cas., LI, 1 (vezi şi LIII, 17: anul 27 î.H.); Aur. Vict., *Caes.*, 1, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 1; Eutr., VII, 8, 2 (anul 29 î.H.); cf. şi M. Festy, *op. cit.*; vezi şi *supra*.

[23] Aşa după cum arată şi Marie-Pierre Arnaud-Lindet, în Festus, p. 39-40, numărul 917, care se inspiră din *Fasti Consulares* reconstituite în epoca lui Augustus, este „artificial" şi se bazează pe un calcul simplu: 2 consuli/ an x (467 ani – 9 ani când Republica n-a avut consuli – vezi *infra*) = 2 consuli/ an x 458 ani = 916 consuli, la care se adaugă 1, semnificând fie încă un consul *ordinarius* într-un an, respectiv P. Valerius Publicola, care, în chiar anul instituirii Republicii (510 î.H., după Festus), l-a înlocuit pe L. Tarquinius Collatinus, obligat să demisioneze şi să plece în exil (Liv., I, 2; Plut., *Publ.*, 7; Eutr., I, 9, 3-4; vezi şi *supra*), fie, cel mai probabil, un consul *sine collega* într-un an, anume Cn. Pompeius Magnus, căruia în 52 î.H. i s-a conferit „*consulatus soli*" (de fapt, în ultimele luni ale anului şi-a ales coleg pe Q. Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica) (Vell., II, 47, 3; Liv., *Per.* CVII; Plut., *Pomp.*, 54, 4-5; idem, *Cato minor*, 47, 2; 48, 1; idem, *Caes.*, 28; App., *Civ.*, II, 23; Dio. Cass., XL, 50; A.

Barnea, *Pompeius Magnus, Cnaeus*, în ECR, p. 601; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în NP, 10, col. 106).

[24] Festus se referă la aşa-numiţii *consules suffecti* (sg. *suffectus* < *sufficio*, *-ere* - „a pune în locul altuia (mort sau scos din funcţie), a alege în loc"), respectiv cei aleşi în locul consulilor *ordinarii* decedaţi în exerciţiul magistraturii, care îndeplineau funcţia supremă pe timpul rămas până la sfârşitul anului consular – Ch. Gizewski, *Consul(es)*, în NP, 3, col. 150.

[25] Este vorba despre intervalul 451-450/449 î.H., când au funcţionat două comisii alcătuite din zece senatori investiţi cu putere consulară, care aveau ca misiune redactarea unui cod de legi (*decemuiri consulari imperio legibus scribundis*), respectiv Ap. Claudius Crassus Inregillensis Sabinus, T. Genucius Augurinus, T. Veturius Crassus Cicurinus, C. Iulius Iulius, A. Manlius Vulso, Ser. Sulpicius Camerinus Cornutus, P. Sestius Capito Vaticanus, P. Curiatius Fistus Trigeminus, T. Romilius Rocus Vaticanus, Sp. Postumius Albus Regillensis (451 î.H.) şi Ap. Claudius Crassus Inregillensis Sabinus, M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius Esquilinus, L. Minucius Esquilinus Augurinus, Q. Fabius Vibulanus, Q. Poetelius Libo Visolus, T. Antonius Merenda, K. Duillius Longus, Sp. Oppius Cornicenus, M. Rabuleius (450/449 î.H.); astfel s-a elaborat *legea celor doisprezece table* (*lex duodecim tabularum*), care stabilea egalitatea în drept a tuturor cetăţenilor (*aequare leges omnibus*) – Cic., *Rep.*, II, 36, 61 - 37, 63; Liv., III, 33-54; Dion. Hal., X-XI; Tac., *Ann.*, I, 1; Gell., XVII, 21, 15; Eutr., I, 18; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 21; A. Barnea, *Decemvirat*, în ECR, p. 255; V. Hanga, *Decemviri legibus scribundis*, în *ibidem*; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 279-285; A. Drumond, *Rome in the fifth century I: the social and economic framework*, în CAH, VII/2, p. 113-118; idem, *Rome in the fifth century II: the citizen community*, în *ibidem*, p. 227-235; G. Rotondi, *Leges publicae populi romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani* (Estratto della *Enciclopedia Juridica Italiana*), Hildesheim-Zürich-New York, 1990, p. 201-203; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 52-56; J. Fugmann, *op. cit.*, p. 177-196; Ch. Gizewski, *Decemviri [1] D. legibus scribundis*, în NP, 3, col. 342-343; idem, *Consul(es)*, în *ibidem*, col. 149; E. Cizek, *op. cit.*, p. 97-98; E. Gabba, *op. cit.*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 43-44.

[26] În anul 445 (444 sau 443) î.H., în contextul luptelor dintre patricieni şi plebei pentru accesul la consulat al acestora din urmă, s-au instituit tribunii militari cu putere consulară (*tribuni militares consulari*

*potestate*) (numărul lor a variat între 3 şi 6), care, însă, au exercitat conducerea la Roma nu doar trei ani, cum apreciază Festus, ci, cu intermitenţe, până la aşa-numitele *leges Liciniae-Sextiae* din 367 î.H., când plebeii au obţinut dreptul de a deveni consuli, respectiv în 438, 434-432, 426-424, 422, 420-414, 408-394, 391-376, 370-367 î.H. – Fabius Pictor, *Frag.* 23; Liv., IV, 6 – VI, 42; Tac., *Ann.*, I, 1; Gell., V, 4, 1-5; XIV, 7, 5; XVII, 21, 19; Plut., *Cam.*, 42, 2; 7; Eutr., II, 1, 1; 3: „*Praesumpserunt tamen tribuni militares consulari potestate iterum dignitatem et triennio perseuerauerunt*" („Totuşi, tribunii militari cu putere consulară şi-au reluat demnităţile şi au mai dăinuit încă trei ani"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 20, 1-2; V. Mannino, *op. cit.*, p. 129-137; J. T. Cornell, *op. cit.*, p. 335-337, 345; A. Drummond, *op. cit.*, p. 192-195; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 57, 61-62; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 285-288, 306-308; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 216-220; E. Hermon, *op. cit.*; E. Cizek, *op. cit.*, p. 98; Ch. Gizewski, *op. cit.*; idem, *Consulartribun(i)*, în NP, 3, col. 161; E. Gabba, *op. cit.*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 45-71.

[27] Cf. şi Eutr., II, 3, care are în vedere situaţia de dinaintea legilor liciniene, respectiv 375-371 î.H.: „*Nam post aliquantum nullos placuit fieri et quadriennium in Vrbe ita fluxit ut potestates ibi maiores non essent*" („Căci, la puţină vreme după aceea s-a convenit ca ei /tribunii cu putere consulară – n.n./ să nu mai fie aleşi deloc şi o astfel de situaţie a dăinuit în Roma patru ani, timp în care n-au mai existat funcţii politice majore"); de asemenea, SHA, *Tac.*, I, 5. Izvoarele consemnează şi alte situaţii când, din motive diverse, nu s-au ales anumite categorii de magistraţi; aşa s-a întâmplat, de exemplu, în anul 202 î.H. (Liv., XXX, 39: „Vitregia vremii a împiedicat în multe rânduri ţinerea alegerilor fixate. Ca urmare, după ce vechii magistraţi au ieşit din funcţie în ajunul idelor lui Marte, pentru că nu le veniseră înlocuitorii, republica a rămas fără magistraţi curùli") sau 53 î.H. (Dio. Cass., XL, 49: „Nu s-au putut ţine alegeri nici pentru consuli, nici pentru praetori, nici pentru praefectul oraşului şi, astfel, Roma s-a văzut complet lipsită de magistraţi în primele luni ale anului"; App., *Civ.*, II, 19; „S-a ajuns la o vreme atât de tulbure, încât cetatea a rămas vreme de opt luni fără consuli").

[28] Despre el, vezi *supra*, la care adaugă PIR$^2$, I 215; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 8-12.

[29] Flavius Claudius Iovianus, împărat între 27 iunie 363 – 17 februarie 364 – Amm., XXV, 5; 7-10; Eutr., X, 17-18, 1-2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLIV; Zos., III, 30-31; 33-35; Oros., VII, 31; PLRE, I, p. 461; I. Barnea, *Iovianus (Flavius Iovianus)*, în ECR, p. 390; idem,

*Iovianus (Flavius Iovianus)*, în EAIVR, II, p. 265; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 138; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 156-157; M. Festy, *op. cit.*, p. 214-215; W. Portmann, *Iovianus*, în NP, 5, col. 1093-1094; Th. Banchich, *Jovian (363-364 A.D.)*, în DIR; N. Lenski, *The Election of Jovian and the Role of the Late Imperial Guards*, în *Klio*, 82, 2000, 2, p. 492-515; vezi şi *infra*.

[30] Din cei 43 de împăraţi, Festus nu aminteşte decât 23 - vezi *infra*. În mod cu totul greşit din perspectiva *Breviarium*-ului lui Festus, M.-P. Arnaud-Lindet include printre suveranii menţionaţi de breviator şi pe dictatorul Caesar – vezi Festus, p. 57.

[31] *Portus Tiberinus*, în apropierea căruia se afla, pe malul stâng al Tibrului, templul zeului Portunus, al cărui înţeles derivă, după Cicero (*Nat.*, II, 66) şi Varro (*Lat.*, V, 32, 146; VI, 3, 19), de la *portus* - „port", dar care, de fapt, provine din *portus/ porta = ianua/ domus* - „acces, trecere"; în această zonă a funcţionat *emporium*-ul („loc de comerţ") arhaic - cf. F. Coarelli, *Il Foro Boario…*, p. 113-127; P. Carafa, *I contesti archeologici dell'età romulea e della prima età regia*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 70.

[32] Prin *Ostia* se înţelege, desigur, colonia întemeiată, după tradiţie, de regele Ancus Marcius (641-616 î.H.) - Str., V, 3, 5; Liv., I, 33; Fest., p. 362 Q[1]; Plin., III, 56; Ampel., 17, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 5, 3; J. Poucet, *Les origines de Rome…*, p. 152-155; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 185. În unele izvoare, însă, „*ostium Tiberis*" înseamnă „gura Tibrului" – cf. Cic., *Rep.*, II, 18, 33: „*ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmauit*" („a întemeiat un oraş la gura Tibrului şi l-a consolidat trimiţând acolo colonişti"); Eutr., I, 5, 2: „*apud ostium <Tiberis> ciuitatem supra mare sexto decimo miliario ab urbe Roma condidit*" („a întemeiat pe ţărmul mării, la gura Tibrului, o cetate, la 16 miliarii depărtare de oraşul Roma") – vezi şi J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 148.

[33] Aproximativ 27 km.

[34] Întregul paragraf condensează informaţii preluate din surse, în special Eutropius, ce amintesc de creşterea progresivă a întinderii Romei în epoca regală (cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40) – vezi Eutr., I, 1, 2: „*Is, cum inter pastores latrocinaretur, decem et octo annos natus urbem exiguam in Palatino monte constituit…*" („Acesta /Romulus – n.n./, în timp ce aveau loc tâlhării printre păstori, fiind în vârstă de numai 18 ani, a întemeiat pe muntele Palatin un oraş mic…"); 2, 2: „*… Caeninenses uicit, Antemnates, Crustuminos, Sabinos, Fidenates, Veientes. Haec omnia oppida urbem cingunt*" („… el a învins pe caeninensi, antemnaţi, crustumini, sabini, fidenaţi, veienţi. Toate aceste oraşe întărite se găsesc în

jurul Romei"); 4, 1: „*Hic* /Tullus Hostilius – n.n./ *bella reparauit, Albanos uicit, qui ab urbe Roma duodecimo miliario sunt, Veientes et Fidenates, quorum alii sexto miliario absunt ab urbe Roma, alii octauo decimo, bello superauit, urbem ampliauit, adiecto Caelio monte*" („Acesta /Tullus Hostilius – n.n./ a reactivat războaiele, i-a învins pe albanii care sunt la 12 miliarii /aprox. 18 km – n.n./ depărtare de oraşul Roma, i-a biruit în război pe veienți şi pe fidenați, între care primii sunt la 6 miliarii /aprox. 9 km – n.n./ depărtare de Roma şi ceilalți la 18 miliarii /aprox. 27 km – n.n./, iar apoi a lărgit cetatea prin adăugarea colinei Caelius"); 5, 2: „*Auentinum montem ciuitati adiecit et Ianiculum, apud ostium <Tiberis> ciuitatem supra mare sexto decimo miliario ab urbe condidit*" („/Ancus Marcius – n.n./ a adăugat cetății colinele Aventinum şi Ianiculum şi a întemeiat pe țărmul mării, la gura Tibrului, o cetate, la 16 miliarii /aprox. 24 km – n.n./ depărtare de oraşul Roma"); 6, 1: „*Vicit idem etiam Sabinos et non parum agrorum, sublatum isdem, urbis Romae territorio iunxit…*" („Tot el /Tarquinius Priscus – n.n./ i-a învins şi pe sabini, cărora, smulgându-le o bună parte din ogoare, le-a adăugat la teritoriul oraşului Roma…"); 7, 1: „*Hic* /Servius Tullius – n.n./ *quoque Sabinos subegit, montes tres, Quirinalem, Viminalem, Esquilinum, urbi adiunxit…*" („Şi el /Servius Tullius – n.n./ i-a subjugat pe sabini, a lărgit cetatea cu încă trei coline: Quirinalul, Viminalul şi Esquilinul…"); 8, 1: „*L. Tarquinius Superbus, septimus atque ultimus regum, Volcos, quae gens ad Campaniam euntibus non longe ab Vrbe est, uicit, Gabios ciuitatem et Suessam Pometiam subegit… Postea Ardeam oppugnans, in octauo decimo miliario ab urbe Roma positam ciuitatem, imperium perdidit*" („Lucius Tarquinius Superbus, cel de al şaptelea şi ultimul dintre regi, i-a învins pe volsci, un neam care nu se află departe de Roma… a supus cetatea Gabii şi Suessa Pometia… După aceea, asediind Ardea, o cetate aşezată la 18 miliarii /aprox. 27 km – n.n./ depărtare de Roma, şi-a pierdut domnia"); 8, 3: „*Ita Romae regnatum est per septem reges annis ducentis quadraginta tribus, cum adhuc Roma, ubi plurimum, uix usque ad quintum decimum miliarium possideret*" („În felul acesta puterea regală a durat la Roma 243 de ani, sub şapte regi, timp în care Roma, atunci când avea în stăpânire cel mai întins teritoriu, abia dacă se întindea până la al 15-lea miliar").

Extinderea treptată, de la „micul oraş" întemeiat de Romulus la „marea Romă" a Tarquinilor, se întâlneşte şi în alte izvoare. Ea a generat în istoriografia contemporană o controversă între învățații care admit că, într-adevăr, la sfârşitul epocii regale se poate vorbi de „la grande Roma dei Tarquini", cum scria încă în 1936 Giorgio Pasquali, şi cei care, dimpotrivă, consideră că o aşa-zisă expansiune nu se susține („the dream

of the <<Grande Roma dei Tarquini>>” aprecia, în acest sens, A. Alföldi). În orice caz, în studiul topografiei arhaice a Romei trebuie făcută distincție între perimetrul sacru al oraşului (*urbs*), delimitat de aşa-numitul *pomerium*, şi zona dinafara acestuia – *ager Romanus* („teritoriul Romei”). Astfel, cea mai veche frontieră sacră a lui *urbs* – cea a lui Romulus - a fost pe Palatin, traseul său corespunzând itinerariului parcurs de membrii confreriei lupercilor la sărbătoarea *Lupercalia* de la 15 februarie (Tac., *Ann.*, XII, 24; Gell., XIII, 14, 2; vezi şi *supra*). Titus Tatius, coregentul întemeietorului, ar fi adăugat Forumul şi Capitoliul (Tac., *Ann.*, XII, 24; Str., V, 3, 7?; Liv., I, 33?) iar regii următori ar fi inclus celelalte coline: Tullus Hostilius - Caelius (Liv., I, 30; Dion. Hal., III, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 4, 3; Eutr., I, 4, 1; Str., V, 3, 7 îl pune pe seama lui Ancus Marcius), Ancus Marcius - Aventinum şi Ianiculum (Liv., I, 33; Str., V, 3, 7; Eutr., I, 5, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 5, 2), Servius Tullis - Quirinal, Viminal şi, poate, Esquilin (Liv., I, 44; Str., V, 3, 7; Eutr., I, 7, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 7, 6) – cf. şi F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 83; T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome…*, p. 200-204; A. Mastrocinque, *Romolo alla luce delle nuove scoperte*, în *Roma. Romolo, Remo…*, p. 52-53.

Cât priveşte întinderea lui *ager Romanus*, ea a fost stabilită de A. Alföldi pe baza studiului riturilor şi ceremoniilor religioase (*Terminalia*, *Robigalia*, *Ambarvalia* etc.) desfăşurate în veacurile VI-V î.H. la hotarele acestuia, constatându-se că cel mai vechi *ager Romanus* (*ager Romanus antiquus*) avea aprox. 150 km$^2$, pentru ca la sfârşitul monarhiei etrusce teritoriul roman dinafara hotarelor sacre să se extindă la 822 km$^2$ – cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 296, 298-318; A. Momigliano, *op. cit.*, p. 84; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 290-294; T. J. Cornell, *op. cit.*, în CAH, VII/2, p. 245-246; idem, *The Beginnings of Rome…*, p. 204-208.

Pentru topografia şi întinderea Romei regale, ca şi pentru expansiunea acesteia în perioada menționată, vezi încă A. Alföldi, *op. cit.*, p. 131-135, 318-335; *La grande Roma dei Tarquini…*; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 257-260; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 179-195, 261-268; T. J. Cornell, *op. cit.*, în CAH, VII/2, p. 243-246; idem, *The Beginnings of Rome…*, p. 208-210; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 43-48; E. Cizek, *op. cit.*, p. 89; M. Heinzelmann, *Roma. III. Topographie und Archäologie der Stadt Rom, C. Königszeit (7. / 6. Jh. V. Chr.)*, în NP, 10, col. 1085-1086.

[35] *Dictator* - „rânduitor” < *dictare* - „a dicta, a impune”; Varro (*Lat.*, VI, 7, 61) şi Cicero (*Rep.*, I, 40, 63) propun, greşit, *dicere* - „a numi într-o funcție, a alege”; Cicero îl numeşte *magister populi* („magistru al poporului”) (*Leg.*, III, 3, 9; 4, 10). Dictatorul era un magistrat

extraordinar, ales în pragul unor primejdii externe, în timpul unor tulburări intestine grave, pentru prezidarea comițiilor electorale sau pentru îndeplinirea unui ritual expiatoriu (baterea unui cui în zidul Capitoliului). El era „creat” (*creare*, *legere*, *dicere*) de către un consul pe timpul nopții, pentru a se evita auspiciile nefavorabile, şi investit printr-o *lex curiata de imperio* („lege curiată de investitură”) pe o perioadă de cel mult şase luni. Odată dictatorul intrat în funcție, puterile consulilor încetau, noul magistrat având o autoritate nelimitată, căci dispunea de *imperium maximum* („putere foarte mare, nelimitată”) - cu alte cuvinte, avea *imperium militiae* („putere militară”) chiar în interiorul *pomerium*-ului -, şi nici un procedeu „democratic” (*prohibitio* - „interdicția de a lua o măsură”; *intercessio* - „dreptul de a se opune tuturor deciziilor ce aduceau atingere intereselor plebei”; *provocatio ad populum* - „apelul la popor”) nu-i restrângea puterea. Simbolul cel mai evident al autorității sale era dat de cei 24 de lictori purtători de securi ieşite în afara fasciilor care-l însoțeau pretutindeni. În cazul dictaturii nu funcționa principiul colegialității, dictatorul alegându-şi doar un subaltern – *magister equitum* („comandant al cavaleriei”), care-l ajuta mai ales în exercitarea comandamentului militar. Conform informațiilor lui Titus Livius, „nu se ştie cine a fost primul dictator roman” (II, 18), cel dintâi menționat de izvoare fiind Titus Larcius Flavus (anul 501 î.H.) (Cic., *Rep.*, II, 32, 56; Dion. Hal., V, 50, 1; 71, 2; 77, 6; Liv., II, 18; 21; Eutr., I, 12, 1 şi 3; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 321). Ultimul dictator numit conform uzanțelor tradiționale a fost C. Servilius Geminus (202 î.H.) (Liv., XXX, 39), după care dictatura a căzut în desuetudine. Abia în anul 82 î.H., L. Cornelius Sylla a fost ales de *interrex*-ul L. Valerius Flaccus ca *dictator scribundis et constituendae rei publicae* („dictator însărcinat să întocmească legi şi să reorganizeze statul”) pe o perioadă nelimitată (a exercitat dictatura până în 79 î.H.) (Liv., *Per.* LXXXIX; Vell., II, 28, 2; Plut., *Syll.*, 33; idem, *Caes.*, 1; App., *Civ.*, I, 3; 99; A. Barnea, *Cornelius Sulla, Lucius*, în ECR, p. 227; R. Seager, *Sulla*, în CAH, IX, p. 197-207; W. Eder, *Cornelius [I 90] C. Sulla Felix, L.*, în NP, 3, col. 188) iar la 14 februarie 44 î.H. Caesar a fost proclamat *dictator perpetuus*, după ce îndeplinise temporar aceeaşi magistratură în 49, 46-45 (Liv., *Per.* CXVI; Suet., *Caes.*, 76, 1; App., *Civ.*, II, 106; Dio. Cass., XLIII, 45; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 78, 10; E. Rawson, *Caesar: Civil War and dictatorship*, în CAH, IX, p. 438-467; W. Will, *Caesar*, în NP, 2, col. 915; K. Christ, *Caesar*, în *Împărați romani…*, p. 24; Y. Le Bohec, *Caesar*, traducere de G. Trohani, prefață de A. Barnea, Bucureşti, 2001, p. 126-127).

Despre dictatura romană, cf. J. Rougé, *op. cit.*, p. 34; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 64-65; A. Drummond, *op. cit.*, p. 190-192; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 191; J. Fugmann, *op. cit.*, p. 104-115; E. Cizek, *op. cit.*, p. 186-188; Ch. Gizewski, *Dictator*, în NP, 3, col. 535-536; idem, *Consul(es)*, în *ibidem*, col. 149.

[36] Italia a fost cucerită pe parcursul secolelor V-II î.H., în urma a numeroase războaie cu latinii, etruscii, samniții, tarentinii, gallii etc. – cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 336-398; J. Cousin, *Republica romană*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 81-84; T. J. Cornell, *op. cit.*, în CAH, VII/2, p. 243-308; idem, *The conquest of Italy*, în *ibidem*, p. 351-419; W. V. Harris, *Roman expansion in the West*, în *ibidem*, VIII, p. 107-118; E. Gabba, *Rome and Italy in the second century B.C.*, în *ibidem*, p. 197-243; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 57-61; 75-82; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 288-303, 320-345; S. Oakley, *The Roman conquest of Italy*, în *War and Society in the Roman World*, edited by J. Rich and G. Shipley, London and New York, 1993, p. 9-37; M. Pallottino, *Storia della prima Italia*, Milano, 1994, p. 115-200; D. Foraboschi, *L'età dell' imperialismo*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 87-105. Pentru evoluția și semnificația termenului „*Italia*" în timpul Republicii, vezi G. Uggeri, H. Dietrich, *Italia*, în NP, 5, col. 1153-1159; L. de Libero, *Italia*, în *Klio*, 76, 1994, p. 303-325; M. Pallottino, *op. cit.*

*Padus*, astăzi Po, râu din Italia septentrională.

[37] *Africa* este echivalentul latin al gr. Λιβύη (*Libya*), respectiv spațiul cuprins între Egipt, la est, coasta atlantică, la vest, și Sahara, la sud – cu alte cuvinte, fațada mediteraneană a continentului negru – cf. Hdt., II, 32; IV, 42-43; 181-197; Pol., III, 37; Diod., III, 49-51; Str., I, 2-3; 5; 33; XVII, 3; Plin., V, 1; C. Lepelley, *L'Afrique*, în *Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C. – 260 apr. J.-C.*, 2, *Approches régionales du Haut-Empire romain*, sous la direction de C. Lepelley, Paris, 1998, p. 71; W. Huss, *Africa*, în NP, 1, col. 217; K. Zimmermann, *Libyes, Libye (Λίβυες, Λιβύη, lat. Libya)*, în *ibidem*, 7, col. 151-152.

[38] *Hispania* desemna în antichitate Peninsula Iberică; denumirea latină *Hispania* (< fen. *ī-schephannīm* - „coasta iepurilor"?) apare pentru prima în legătură cu războaiele punice (cf. Liv., XXI, 2), dar numele cel mai vechi al teritoriului era *Iberia* (Ἰβηρία) (< *iber – berber*) (Pol., *passim*; XXXIV, 8 („… această țară a Iberiei pe care romanii o numesc Hispania"); 9; Str., II, 4, 4; III, 1, 1-4; 1, 6; 4, 19; App., *Hist.*, VI, 1, 1; Avien., *Or. mar.*, 472-474); la unii autori apare și denominația *Celtiberia* (Κελτιβηρία) (Plin., IV, 119; App., *Hist.*, III, 3, 4; 4, 12-13), deși din

punct de vedere etnic aceasta nu acoperă în mod real decât partea central-vestică a peninsulei, sau *Ophiussa* („ţinutul şerpilor”), care corespunde mai degrabă litoralului atlantic (Avien., *Or. mar.*, 146-204) - P. Barceló, *Hispania, Iberia*, în NP, 5, col. 618, 621.

Neîndoielnic, prin *Hispaniae* (aşadar la plural) Festus trebuie să se fi referit la provinciile din Peninsula Iberică aflate pe timpul său în dioceza *Hispaniae* (vezi *infra*, **5**, **3**).

[39] Forma de plural (*Galliae*) utilizată de Festus poate duce cu gândul la faptul că breviatorul a avut în vedere, ca şi în alte cazuri, situaţia administrativă din prima jumătate a secolului al IV-lea, respectiv provinciile din dioceza *Galliae* (vezi *infra*, **6**, **3**). În ultimele două secole ale erei vechi şi în vremea Imperiului timpuriu, prin *Galliae* izvoarele denumeau două mari zone ocupate de galli în vestul Europei, despărţite de lacul *Lemennos* (Leman) şi Munţii Alpi (vezi *infra* **6**, **2**), respectiv *Gallia Celtica* (*Transalpina*, *Comata*), întinsă până la Munţii Pirinei, Oceanul Atlantic şi Rin, şi *Gallia Cisalpina* (*Citerior*, *Togata*), aflată între Apenini şi nordul Italiei, divizată, la rândul ei, în *Gallia Transpadana* şi *Gallia Cispadana*, dispuse la nord, respectiv la sud de râul *Padus* – Caes., *Gal.*, I, 24; Cat., XXIX, 3; Str., IV; V, 1; Varr., *Rust.*, I, 7, 8; Mel., II, 5, în special II, 5, 74: „*Gallia Lemanno lacu et Cebennicis montibus in duo latera diuisa, atque altero Tuscum pelagus adtingens altero Oceanum, hic a Varo illic a Rheno ad Pyrenaeum usque permittitur*”; III, 2, 19; Plin., III, 115-126; IV, 105-109; R. Syme, *Transpadana Italia*, în *Athenaeum*, 63, 1985, 1-2, p. 28-36; Y. Lafond, *Gallia*, în NP, 4, col. 763-764; G. Uggeri, H. Dörrie, *Gallia Cisalpina*, în *ibidem*, col. 767-768; vezi şi *infra*.

[40] În cele mai multe manuscrise se întâlneşte forma *Brittania* (vezi şi **6**, **2-3**), cea îndeobşte uzitată – *Britannia* – fiind mai rară (vezi Festus, p. 10); ea apare şi în alte scrieri istorice târzii – *Anon. Vales.*, III, 6; SHA, *Hadr.*, IX, 2; XII, 1; *Marc.*, VIII, 7-8; *Comm.*, XIII, 5; *Pert.*, II, 1; III, 5; 8; *Sev.*, VI, 10; XVIII, 2; XIX, 1; *Clod. Alb.*, XIII, 4; 7; *Alex. Sev.*, LIX, 6; *Gord.*, III, 7; *Prob.*, XVIII, 8; *Car.*, XVI, 2. Amm., XXIII, 6, 88 scrie: „*in Brittanici... maris*”. Numele provinciei vine de la Βρεταννικαὶ νῆσοι, Βρεταννοί (*Bretannoi*) - M. Todd, *Britannia*, în NP, 2, col. 779. De observat aceeaşi consecvenţă în utilizarea pluralului (*Brittaniae*), ceea ce evidenţiază prezenteismul autorului; vezi şi *infra*.

[41] „*Illyricum*” denumea, iniţial, teritoriile adriatice aflate în proximitatea septentrională a provinciei *Macedonia*, aşadar la nord de râul *Drinius* (astăzi Drin); cu timpul, termenul s-a extins la spaţiul de până la Dunăre, în nord, şi „regiunea prealpină”, în vest şi nord-vest – Str., II, 5, 20 şi 30; IV, 6, 8; V, 5, 3; 5, 10; VII, 7, 4; Plin., III, 139; 147; 150-151;

Suet., *Tib.*, 16, 2; Mel., II, 3, 55-56; App., *Illyr.*, 1, 1; 2, 3–3, 6; 6, 15; J. Marquardt, *Organisation de l'Empire romain*, traduit sur la deuxième édition allemande avec l'autorisation de l'éditeur par P. Louis-Lucas, A. Weiss, Paris, 1892, p. 171-172; J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford-Cambridge (Mass.), 1992, p. 208, 209; M. Šašel Kos, I. Scheibler, *Illyricum*, în NP, 5, col. 940-941.

[42] Histrienii formau un grup de populații ce locuia între râul Formio (Italia), la vest, *Tergeste* (Trieste, Italia), la sud, şi golful Kvarner (Croația), la est; cele mai importante aşezări ale lor erau *Pola* (*Polae*) (Pula, Croația), *Parentium* (Poreč, Croația), *A(e)gida* (Koper, Croația) – Str., V, 1, 1 şi 9; VII, 5, 3; Mel., II, 3, 55; Vell., II, 110, 4; Plin., III, 129; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 185; M. Šašel Kos, I. Scheibler, *Histria, Histri*, în NP, 5, col. 644. Încă din veacul al IV-lea î.H., histrienii erau vestiți pentru actele piratereşti săvârşite în Adriatica (Liv., X, 2), romanii purtând împotriva lor numeroase campanii începând de la finele veacului al III-lea î.H. şi până la debutul Principatului (Liv., *Per.* XX; XXXIX, 55; XL, 18; 26; XLI, 11-14; Flor., I, 26; Plin., III, 129; Eutr., III, 7, 1 etc.); „*provincia Histria*”, amintită prima dată în 178 î.H. (Liv., XLI, 1-5; 10-11), s-a aflat, inițial, sub guvernatoratul proconsulului din *Gallia Cisalpina* (Caes., *Gal.*, II, 35; III, 3; V, 1; Suet., *Caes.*, 22, 1; 29, 2), apoi, de la Augustus, a fost inclusă, împreună cu *Venetia*, în *regio X* a Italiei (Str., V, 1, 9; VII, 5, 3; Vell., II, 110, 4; Plin., III, 44; 126-131); cf. şi J. Wilkes, *op. cit.*, p. 185-186, 208, 209; M. De Franceschini, *Le vile romane della X Regio (Venetia et Histria). Catalogo e carta archaeologica dell'insediamente romano nel territorio, dall' età repubblicana al tardo impero*, Roma, 1998, p. 65-79; M. Šašel Kos, I. Scheibler, *op. cit.*, col. 644-645; A. Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, I, *Histrija*, Pula, 1999, p. 7-15, 55-60; M. Šašel Kos, *Caesar, Illyricum, and the Hinterland of Aquileia*, în *L'ultimo Caesare. Scritti, riforme, progetti, poteri, congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Frimi, 16-18 settembre 1999*, a cura di G. Urso, Roma, 2000, p. 286-289.

[43] Populație înrudită cu histrienii, locuind pe coasta Peninsulei Istria, între râurile *Arsia* (Raša) şi *Titius* (Krka), şi insulele din proximitate; cea mai importantă aşezare a lor era *Iader* (Zadar, Croația). Şi ei erau vestiți pirați, împotriva lor romanii purtând multe războaie – ILLRP 1, 335; Str., V, 1, 4 şi 10-12; 2, 5; Plin., III, 139-140; Liv., X, 2; XL, 18; XLI, 12-14 etc.; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 186-188; M. Šašel Kos, I. Scheibler, *op. cit.*; idem, *Iader (τὰ Διάδωρα, tá Diádōra)*, în NP, 5, col.

833; M. Šašel Kos, *Aenona*, în *ibidem*, 1, col. 186; idem, *Liburni, Liburnia*, în *ibidem*, 7, col. 149-150.

[44] Dalmații (lat. *Delmatae*) ocupau coasta și hinterlandul Dalmației centrale până la Munții Dinarici; cea mai importantă așezare a lor era *Delminium* (Duvno); de asemenea, posedau multe *castella* și *oppida* – Str., VII, 5, 5; Plin., III, 141-143; 147; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 188, 190-192. Confruntările dintre romani și dalmați au durat de la mijlocul secolului al II-lea î.H. până în 6-9 d.H., când au fost pacificați definitiv – Caes., *Gal.*, V, 1; *RG*, 29, 1; Str., V, 5, 5; Liv., *Per.* XLVII, LXII, CXXXI, CXXXII; Vell., II, 39, 3; 78, 2; 114, 4; 115; Ios., *BJ*, II, 16, 4; Suet., *Aug.*, 21, 1; idem, *Tib.*, 9, 1-2; 16, 1-2; Flor., I, 29, 13; II, 25; Ampel., 47, 7; Dio. Cass., LV, 29-34; Eutr., V, 7, 1; VI, 1, 1; 2, 2; VII, 9; Aur. Vict., *Caes.*, 1, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 44, 4; idem, *Epit. Caes.*, I, 7; Oros., VI, 21, 14; J. J. Wilkes, *The Population of Roman Dalmatia*, în ANRW, II/6, 1977, p. 732-739, 744-751; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 189-190; M. Šašel Kos, I. Scheibler, *Delmatae, Dalmatia*, în NP, 3, col. 282-284; idem, *Delminium*, în *ibidem*, col. 394; M. Šašel Kos, *Appian and Dio on the Illyrian Wars of Octavian*, în ZAnt, 47, 1997, 1-2, p. 196-198; vezi și *infra*.

[45] *Achaia* (Ἀχαία) (odinioară *Aigialeia*) denumea, inițial, doar zona nord-vestică a Peninsulei Pelopones, de la capul Avgo, în est, la capul Araxos, în vest. Numele vine de la aheeni (Ἀχαῖοι), populație greacă ce în epoca istorică se întindea din regiunea amintită până în sudul Thessaliei (Ἀχαία Φθιῶτις) și era împărțită în 12 districte (μέρεα, μέρη). În 391 î.H. cetățile aheene au format o asociație (*sympoliteia*), care, însă, a fost dizolvată în 324 î.H. din ordinul lui Alexandru Macedon. În 281 î.H. confederația a fost reactivată, fiind cunoscută sub numele de Liga aheeană. Aceasta a cuprins, treptat, mai multe *poleis*-uri, formând un adevărat stat federal, care încorpora cea mai mare parte a Peloponesului (*Argolida*, *Arcadia*, *Messenia*, *Corinthia*) și *Megarida* de dincolo de Isthmul Corinthului. În 194 î.H. a încheiat un *foedus* cu Roma; a fost desființată în 146 î.H. – Hdt., I, 145; VIII, 73; Pol., II; Str., VIII; Paus., II, 5, 6; V, 1, 1; VII; Mel., II, 3; Plin., IV, 12-13; Plut., *Arat.*; SEG, XV, 254; F. Chamoux, *Civilizația elenistică*, I, traducere de E. Lazăr, București, 1985, p. 304-306; Y. Lafond, *Achaioi, Achaia*, în NP, 1, col. 62-69; A. Piatkowski, *Istoria epocii elenistice*, București, 1996, p. 81-82; vezi și *infra*, **7**, **2**.

[46] Macedoneni (*Macedones*) – grup elenofon de la nord și est de Munții Olympus; țara lor se numea *Macedonia* – Str., VII, *Frag.* 10-42;

Mel., II, 3, 34-36; Plin., IV, 33-39; L. Duridanov, *Makedonia, Makedones*, în NP, 7, col. 726.

[47] Dardanii erau o populație situată în zona de contact dintre thraci şi illyri, în bazinul râului *Timacus* (Timoc) (Str., VII, 5, 1, 6-7 şi 12; VIII, 8, 5; Plin., IV, 3; Ptol., *Geog.*, III, 9, 3; 149; IV, 3), originea lor - illyră sau thracică - fiind subiect de controversă între savanți - vezi A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, p. 26-29, 188, 196-197; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, translation edited by Sh. Frere, London and Boston, 1974, p. 1-30, 63-68; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 31; idem, în *ibidem*, IV, p. 33-34; B. Dragojević, în *ibidem*, VI, p. 17-18; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, translated by M. Stansfield-Popović, Amsterdam, 1978, p. 187-269; idem, *Les royaumes d'Illyrie et de Dardanie. Origines et dévéloppement, structures, hellénisation et romanisation*, în *Les Illyriens et les Albanais. Serie de conferences tenues du 21 mai au 4 juin 1986*, Beograd, 1988, p. 173-174; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 85, 144-149; J. Burian, *Dardani*, în NP, 3, col. 317-318.

După ce, inițial, au fost aliați ai Romei în războaiele macedonene, dardanii au devenit un element turbulent pentru statul roman, supunerea lor urmând un drum sinuos, punctat de numeroase conflicte. Sfârşitul independenței Dardaniei pare a fi, după cei mai mulți cercetători, anul 28 î.H. Sub împăratul Claudius I (41-54), *Dardania* a fost ataşată provinciei *Moesia* – cf. Plin., XXVI, 9; Liv., *Per.* XCII, XCIV, CIII; Str., VII, 5, 6-7; Plin., III, 149; Flor., I, 39 [III, 4], 9; Ptol., *Geog.*, III, 9, 3; App., *Illyr.*, 5, 14; idem, *Civ.*, V, 75; Dio. Cass., XXXVIII, 10; LI, 23; Eutr., V, 7, 1; VI, 2, 2; Amm., XXIX, 5, 22; Oros., V, 23, 20; Iord., *Rom.*, 216; A. Mócsy, *Gesellschaft…*, p. 26-27; idem, *Pannonia…*, p. 31-32; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times…*, p. 156-187; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 33-34; idem, în *ibidem*, IV, p. 29-30; B. Dragojević, în *ibidem*, VI, p. 18; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 148-155, 210.

[48] Moesi (gr. Μοισοί (*Moisoí*) sau Μυσοί (*Mysoí*); lat. *Moesi* sau *Moesae*) – grup de triburi thracice nord-balcanice care, împreună cu geții, ocupa spațiul dintre *Pincus* (Pik), *Danubius* (Dunăre), *Haemus* (Balcani) şi *Pontus Euxeinus* (Marea Neagră); în timpul stăpânirii romane, sintagma *Moesicae gentes* denumea populații de origini diferite din provincia *Moesia* (vezi *infra*) - izvoarele antice referitoare la moesi în FHDR, I; A. Mócsy, *Gesellschaft…*, p. 26-29; idem, *Pannonia…*, p. 1-30,

63-68; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes…*, p. 391-437; M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien*, în ANRW, II/6, 1976, p. 811-848; A. Barnea, *Moesi*, în ECR, p. 509-510; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 31; J. Burian, *Moesi, Moesia*, în NP, 8, col. 328; I. von Bredow, *Getai*, în *ibidem*, 4, col. 1025-1027; *Ancient Thrace*, editor-in-chief A. Fol, Sofia, 2000, p. 24-25.

[49] Populație indo-europeană ce ocupa un vast teritoriu, cuprins, în linii generale, între bazinul carpato-dunărean, la nord, coasta egeeană şi Propontida, la sud şi sud-est, bazinurile râurilor *Strymon* (Struma) şi *Axios* (Vardar) şi Munții Rhodope, la vest, Pontul Euxin şi Nipru, la est – cf. FHDR, I; M. Oppermann, *Tracii între arcul carpatic şi Marea Egee*, traducere de O. C. Dascălița, prefață, note, control şi revizie ştiințifică de M. Babeş, Bucureşti, 1988; R. F. Hoddinott, *Les Thraces*, traduction de C. Sorel, Paris, 1990; D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Kleinasien und angrenzende Gebiete mit Südostthrakien und Zypern*, Berlin, 1997, p. 955-958; *Ancient Thrace*, *passim*.

[50] Pentru evenimentele amintite în acest paragraf vezi, detaliat, *infra*.

[51] Antiochus III Megas, fiul lui Seleukos II, rege al Syriei între 223-187 î.H.; vezi *infra*, **12**, **1**, unde este indicată şi bibliografia.

[52] Mithridates (Mithradates) al VI-lea Eupator Dionysos (132-63 î.H.), rege al Pontului între 112-63 î.H. - „ultimul dintre marii monarhi elenistici" (François Chamoux). Şi-a extins dominația de jur împrejurul Mării Negre, apoi în Asia Mică şi Grecia continentală. Acțiunile sale au dus, în cele din urmă, la intervenția Romei, care a purtat împotriva lui trei războaie, respectiv între 89-85, 83-82 şi 73-63 î.H. – E. Olshausen, *Mithridates VI. Und Rom*, în ANRW, I/1, 1972, p. 806-815; idem, *Mithradatische Kriege*, în NP, 8, col. 284-286; idem, *Mithradates [6] M. VI Eupator Dyonisos*, în *ibidem*, col. 278-280; R. D. Sullivan, *Dynast in Pontus*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 913-930; A. Barnea, *Mithridates VI Eupator (Mithradates)*, în ECR, p. 506-507; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 212-228; J.-M. Bertrand, *Rome et la Méditerranée Orientale au I^er^ siècle avant J.-C.*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 807-811, 814-817; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106; L. Ballesteros Pastor, *Mitrídates Eupátor, el último de los grandes monarcas helenísticos*, în *Dialogues d'Histoire Ancienne*, Besançon, 20, 1994, 2, p. 115-133; J. G. F. Hind, *Mithridates*, în CAH, IX, p. 129-164; A. N. Sherwin-White, *Lucullus, Pompey and the East*, în *ibidem*, p. 229-273; M. Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien (IV^e^ s. av.*

*J.-C./III^e s. ap. J.-C.)*, Paris, 1995, p. 122-133; K. Strobel, *Mithridates VI. Eupator von Pontos: politisches Denken in hellenistischer Tradition versus römische Macht*, în *Ktèma*, 21, 1996, p. 55-70; vezi şi *infra*.

[53] *Pontus* se întindea pe coasta sudică a Mării Negre, între *Paphlagonia*, la vest, *Colchida*, la est, şi *Cappadocia*, la sud. Aici a existat o satrapie persană, după care s-a format un mic regat elenizat; primul suveran a fost Mithridates II (301-266 î.H.) – Pol., V, 43; Str., XII, 3, 2; 3, 14-17; 3, 42; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 212; E. Olhausen, *Pontos [2]*, în NP, 10, col. 142; vezi şi *infra*.

[54] Denumirea *Armenia Minor* apare din secolul al II-lea î.H.; era regiunea din estul Anatoliei cuprinsă între cursul superior al râului Euphrat (malul apusean), la vest, lanţul răsăritean al munţilor *Taurus* între Euphrat şi Tigru, la sud, *Colchida*, în nord, şi Marea Caspică, la est; din 66 î.H. a intrat sub suveranitatea Romei – Str., XI, 14; Plin., VI, 26; Iust., XLII, 2; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 391; D. Müller, *op. cit.*, p. 100-109; B. Brentjes, *Armenia*, în NP, 2, col. 11. Nu este exclus, însă, ca, la fel ca şi în alte părţi, Festus să aibă în vedere aici realităţile administrative din vremea sa, respectiv provincia *Armenia Minor* din dioceza *Pontica* – B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582.

[55] Regiunea dintre Euphrat şi Tigru aflată astăzi în sudul Syriei şi nordul Irakului – Hdt., I; Str., XI, 14, 1; XVI, 1, 21-28; Plin., V, 66; VI, 117-130; Arr., *An.*, III, 7, 3; VII, 7, 3; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în NP, 6, col. 17.

[56] Istoriografia antichităţii târzii face adesea confuzie între parţi şi perşi – vezi, de exemplu, Eutr., VII, 9; X, 8, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 5; XLIII, 1-2. De fapt, din 226 d.H., statului part al Arsacizilor (247 î.H. – 224 d.H.) i-a succedat cel persan al Sasanizilor (224-642 d.H.) (Str., XV, 1, 36; XVI, 1, 28; Herod., VI, 2; Dio. Cass., XL, 14; LXXX, 3; Amm., XXIII, 6, 2-6) – cf. M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 607-608; M. Schottky, *Arsakes*, în NP, 2, col. 34; idem, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 375; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, 6, col. 34-36; J. Wieschöfer, *Parther*, în *ibidem*, 9, col. 371-374; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 29, nota 158; M. Christol, *op. cit.*, p. 73-75; M. Festy, *op. cit.*, p. 62, nota 7; http://www.parthia.com.

[57] Vezi *infra*, **20**, **2**.

[58] Sarraceni (aram. *Širkat*; gr. Σαϱαχηνοί - *Sarakenoi*) sau arabi sceniţi (lat. *Arabae Scenites*) („corturari” < gr. *skene* - „cort”) – nume care, iniţial, desemna populaţia din colţul nord-vestic al Peninsulei Arabia, dar extins din veacul al III-lea la toţi nomazii care locuiau deşerturile din

aşa-numita *Arabia Felix* („Arabia Fericită"), respectiv „semiluna fertilă" dintre braţul *Pelusion* al Nilului şi deşertul Palmyrei – Str., II, 5, 32; XVI, 3, 1; Plin., V, 65; VI, 125; 143; Amm., XIV, 4, 1-6; XXII, 15, 2; XXIII, 6, 13; XXV, 6, 8-10; de la numele lor provine cel al sarazinilor cunoscuţi în Evul Mediu – B. Brandt, *Araber*, în NP, 1, col. 944-945; M. Sartre, *L'Orient sémitique*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 387.

[59] Vezi *infra*, **20**, **2**.

[60] În sens larg, *Iudaea* era totuna cu *Palaestina* - una dintre regiunile Syriei, anume cea mărginită, în linii generale, de *Phoenicia*, la nord, *Idumenea*, la sud, ţărmul est-mediteranean, la vest, şi malurile Iordanului, la est, împărţită în mai multe districte, respectiv, de la nord la sud, *Trachonitis*, *Galilaea*, *Samaria*, *Peraea*, *Iudaea*. În sens restrâns (cel avut în vedere aici de Festus), ea desemna ţinutul central al Palestinei, unde existase regatul lui Iuda şi se afla Ierusalimul (*Iudaía chōra*) – Str., XVI, 2, 21; 27-30; 34-37; 40-46; Plin., V, 69-73; J. Pahlitzsch, *Juda und Israel*, în NP, 5, col. 1191; idem, *Palaestina*, în *ibidem*, 9, col. 161; idem, *Galilaea*, în *ibidem*, 4, col. 760-761; Th. Podella, *Palaestina*, în *ibidem*, 9, col. 160.

[61] *Cilicia* se afla pe coasta de sud-est a Asiei Mici, la est şi sud de munţii *Taurus*. Era împărţită în două – *Cilicia Trachea* (*Tracheiotis*) („Aspră"), în vest, şi *Cilicia Pedias* („de câmpie"), în est – Hdt., I, 72; V, 49; Str., XIV, 5; Plin., V, 80; 91-93; Amm., XIV, 8, 1-3; D. Müller, *op. cit.*, p. 148-155.

[62] Prin *Syria* era denumită vasta regiune de pe coasta răsăriteană a Mării Mediterane cuprinsă între Munţii *Taurus*, la nord-vest şi nord, Euphrat, la nord-est şi est, Arabia centrală, la sud-est şi sud, Marea Roşie şi Egipt, la sud-vest. Pe acest teritoriu, unde locuiau mai multe seminţii semitice (arameeni, arabi), cărora li s-au adăugat şi grupuri elenofone, s-au format în timp mai multe unităţi politico-teritoriale distincte precum: *Commagene*, *Seleucida* (*Tetrapolis*), *Coele* / *Coile-Syria* („Syria Depresionară"), *Phoenicia*, *Palaestina* (confundată uneori cu *Iudaea*), *Palmyra* etc. – Str., XVI, 2; Plin., V, 66-81; App., *Hist.*, L; CVI; Amm., XIV, 8, 7-12; M. Sartre, *op. cit.*, p. 385-388.

Totuşi, e mult mai probabil ca prin pluralul *Syriae* breviatorul să fi avut în vedere situaţia administrativă din prima jumătate a veacului al IV-lea, când pe teritoriul menţionat se formaseră provinciile *Augusta Libanensis*, *Palaestina*, *Phoenice*, *Syria Coele*, *Augusta Euphratensis* – B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; J. Pahlitzsch, *Palaestina*, în *ibidem*, 9, col. 162.

[63] Pentru evenimentele amintite în acest paragraf vezi *infra*.

[64] Spre deosebire de celelalte provincii amintite în acest paragraf, *Raetia* (Festus foloseşte pl. *Raetiae*, actualizând tabloul administrativ cu realităţile din vremea sa, când pe teritoriul provinciei *Raetia* din dioceza *Italia Annonaria* se găseau *Raetia Prima* şi *Raetia Secunda*) nu mai este menţionată în capitolele următoare. Ea a fost înfiinţată de Augustus în 15 î.H., după ce prin campaniile din anii 16-15 î.H. supusese pe raeti, vindelici şi alte seminţii. De la Tiberius, s-a numit *Raetia*, iar de la Claudius I – *Raetia et Vindelica (et Vallis Poenina)*, fiind condusă de un *procurator* – CIL, IX, 3044; V, 3936; 7817; AÉ, 1993, 406 = 1225; Str., IV, 6, 8; VII; 1, 5; Liv., *Per.* CXXXVIII; Vell., II, 39, 3; 95, 2; Suet., *Aug.*, 21, 1; idem, *Tib.*, 9, 1-2; Plin., III, 137; Tac., *Hist.*, I, 11, 2; Flor., II, 22; App., *Illyr.*, 29, 84; Dio. Cass., LIV, 22; Eutr., VII, 9; Aur. Vict., *Caes.*, 1, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 6; Oros., VI, 21, 22; J. Marquardt, *op. cit.*, 161-162; W. T. Arnold, M. A., *The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great*, third edition revised by E. S. Bouchier, M. A., Chicago, 1974, p. 274; R. Frei-Stolba, *Die römische Schweiz: Ausgewählte staats- und verwaltungsrechtliche Probleme im Frühprinzipat*, în ANRW, II/5.1, 1976, p. 358-361; B. Overbeck, *Raetien zur Prinzipatszeit*, în *ibidem*, II/5.2, 1976, p. 664-673; J. Cousin, *Imperiul roman*, în R. Bloch, J. Cousin, *Roma şi destinul ei*, II, traducere şi note de B. şi D. Sluşanschi, Bucureşti, 1985, p. 287-288; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 209; M. Le Glay, *op. cit.*, 106; A. Marcone, *La frontiera del Danubio fra strategia e politica*, în *Storia di Roma*, II/2, *L'impero mediterraneo. I principi e il mundo*, Torino, 1991, p. 471; T. Bechert, *Die Provinzen der Römischen Reiches. Einführung und Überblick*, Mainz am Rhein, 1999, p. 151-156; G. D. Kienast, *Augustus*, în NP, 2, col. 310; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în *ibidem*, 3, col. 579-582; H. Waldherr, *Raeti, Raetia*, în *ibidem*, 10, col. 750, 753.

[65] Pentru formarea provinciei *Moesia* vezi *infra*, **8**, **1**. Pluralul *Moesiae* reflectă aceeaşi preocupare a lui Festus pentru indicarea unităţilor administrative din vremea sa, respectiv *Moesia Prima* şi *Moesia Secunda* – vezi *infra*, **8**, **3** şi **9**, **4**.

[66] Pentru evenimentele şi provinciile amintite în acest paragraf vezi *infra*.

[67] La încheierea victorioasă a primului război punic (264-241 î.H.), cea mai mare parte a Siciliei a intrat sub stăpânire romană (241 î.H.), rămânând independente *Syracusae* şi şase oraşe de pe coasta estică; acestea au fost alipite abia în 212 î.H. – ILLRP 1, 319; Pol., I, 10-64; III, 26-27; Liv., XXV, 23-31; XXVI, 40; Vell., II, 38, 2; Flor., I, 18, 2;

Ampel., 46, 1-3; Iust., XIX, 1, 1-9; App., *Hist.*, V, 1-2; VI, 1-4; VII, 1, 2; VIII, 1, 3-4; Eutr., II, 19-27; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 41, 2; Oros., IV, 11; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 48-50; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 266; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 90; idem, *op. cit.*, în *ibidem*, II, p. 277; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 84; A. E. Astin, *Postscript. The Emergence of the provincial system*, în CAH, VII/2, p. 570-572; S. Lancel, *Carthage*, Fayard, 1992, p. 380-394; *La Sicilia tra l'Egitto e Roma: la monetazione siracusana dell' età di Ierone II. Atti del Seminario di Studi Messina, 2-4 Dicembre 1993*, a cura di M. Caccamo Caltabiano, Messina, 1995; T. Bechert, *op. cit.*, p. 59-60; J. Serrati, *The coming of the Romans: Sicily from the fourth to the first century BC*, în *Sicily from Aeneas to Augustus. New Approaches in Archaeology and History*, edited by Ch. Smith and J. Serrati, Edinburgh, 2000, p. 109-114; idem, *Garrisons and grain: Sicily between the Punic Wars*, în *ibidem*, p. 119-121; D. Foraboschi, *op. cit.*; F. Decret, *Cartagina sau imperiul mării*, traducere M. Platon, prefaţă A. Barnea, Bucureşti, 2001, p. 150-164.

[68] Siculii sau sikelii erau vechi locuitori non-greci ai insulei *Sicilia* – Str., VI, 1, 6; Mel., II, 7.

[69] Pasajul conţine unele inadvertenţe, Festus alăturând personaje şi evenimente din perioade diferite, fapt care s-ar putea datora „condensării" informaţiilor preluate din sursele sale. Astfel, aşa cum remarca şi Marie-Pierre Arnaud-Lindet, în Festus, p. 6, nota 16, istoricul aminteşte pe regele Hieron al II-lea al Syracuzei (269-215 î.H.), care, după înfrângerile din 264 (Liv., *Per.* XVI; Flor., I, 18; Eutr., II, 18, 2) şi 262 (Flor., I, 18; Eutr., II, 19, 2), a obţinut pacea, devenind „un nepreţuit aliat", care „a cinstit fără întrerupere statul roman, dovedindu-i neclintită credinţă" - Liv., XXII, 37; cf. şi XXI, 49-50; XXIII, 38; XXIV, 30; Pol., I, 16-17; III, 75; VII, *Frag*. 8; Val. Max., IV, 4, *ext.* 1; Plut., *Marc.*, 8; Paus., VI, 12, 2; Dio. Cass., XLIII, 1; Eutr., III, 1, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 37, 2-4; A. Barnea, *Hieron al II-lea*, în ECR, p. 368; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 148-150; J. Serrati, *op. cit.*, p. 116-119; C. Auliard, *La spécificité des premiers contacts diplomatiques de Rome avec les monarchies hellénistiques avant la fin du III^e siècles av. J.-C.*, în *Les relations internationales. Actes du Colloque de Strasbourg 15-17 juin 1993*, édités par E. Frézouls et A. Jacquemin, Paris, 1995, p. 448; K. Meister, *Hieron [2], H. II.*, în NP, 5, col. 544-545.

Fiul său Hieronymus, care i-a urmat la tron, fiind prea tânăr şi rău sfătuit de consilieri, a reuşit să deterioreze relaţiile cu Roma, deschizând tratative cu Hannibal; a căzut pradă unei conjuraţii – Pol., VII,

2-7; Liv., XXIV, 4-6; K. Meister, *Hieronymus [3] H. von Syrakus*, în NP, 5, col. 546.

M. Claudius Marcellus, fost consul în mai multe rânduri, a început supunerea regatului în 214 î.H., finalizând operațiunea prin cucerirea Syracusei doi ani mai târziu – Pol., VIII, 3-9; *Frag.* 3-7; Liv., XXIV, 32-39; XXV, 23-31; XXVII, 25; Vell., II, 38, 2; Val. Max., I, 1, 8; Plut., *Marc.*, 13-22; Eutr., III, 1, 2; 14, 3; A. Barnea, *Claudius Marcellus, Marcus 3.*, în ECR, p. 201-202; W. Will, *Claudius [I 11] C. Marcellus, M.*, în NP, 3, col. 9.

[70] În 227 î.H. este amintit primul praetor – G. Flaminius (Liv., *Per.* XX), ajutat de doi *quaestores* (la *Lilybaeum* și *Syracusae*); după 212 î.H., întreaga insulă a fost pusă sub jurisdicția unui singur guvernator; din 122 î.H., în fruntea provinciei se aflau *propraetores*; în 27 î.H., a fost încredințată Senatului, care trimitea un guvernator de rang praetorian numit *proconsul* – Str., XVII, 3, 25; Dio. Cass., LIII, 12; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 50-51; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 182; A. E. Astin, *op. cit.*; A. Lintott, *The Roman empire and its problems in the late second century*, în CAH, IX, p. 25-27; A. Pinzone, *A proposito di romanizzazione della Sicilia nell' età delle guerre puniche*, în *La Sicilia tra l'Egitto e Roma…*, p. 475-493; M. Tarpin, *L'Italie, la Sicile et la Sardaigne*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 61.

[71] În secolul al IV-lea, *praesides* erau guvernatori de ultimul rang în stricta ierahie a administrației provinciale; ei proveneau fie din ordinul senatorial, fie din cel ecvestru; ca semn distinctiv al funcției lor, aveau dreptul la stindarde onorifice (*vexilla*) – cf. A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 45, 373; J. Rougé, *op. cit.*, p. 123, 128-129; A. Chastagnol, *Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition de l'Assemblée et le statut de ses membres*, Paris, 1992, p. 233-258, 293-324; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40. De fapt, sub Diocletianus, când *Sicilia* făcea parte din *Dioecesis Italia Suburbicaria*, în fruntea ei s-au aflat mai întâi *correctores* de rang senatorial, care reprezentau a doua categorie de guvernatori în piramida administrației provinciale – A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 45, 373; J. Rougé, *op. cit.*, p. 123, 128; A. Chastagnol, *op. cit.*; Ch. Gizewski, *Corrector*, în NP, 3, col. 207; vezi bibliografia la nota următoare.

[72] *Consulares* se aflau în fruntea provinciei de la Constantinus I; aceştia proveneau din ordinul senatorial şi aveau dreptul să fie precedați de 5 lictori purtători de fascii - cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 51; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 106, 373; G.

Manganaro, *La Sicilia da Sesto Pompeo a Diocleziano*, în ANRW, II/11.1, 1988, p. 80-89; J. Rougé, *op. cit.*, p. 123, 128-129; A. Chastagnol, *op. cit.*; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40; M. Tarpin, *op. cit.*, p. 58.

[73] M. Caecilius Metellus, consul în 115 î.H., proconsul între 114-111 î.H. în *Sardinia* şi *Corsica* – cf. Vell., II, 8, 2; Eutr., IV, 25; K.-L. Elvers, *Caecilius [I 16] C. Metellus, M.*, în NP, 2, col. 887.

[74] Prima expediție romană în *Sardinia* a avut loc în 238 î.H., fiind condusă de Ti. Sempronius Gracchus – Eutr., III, 2, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 57, 2. Pe parcursul secolelor III-I î.H., populațiile cucerite s-au răsculat în mai multe rânduri – vezi, de exemplu, ILLRP 1, 310; L. Calpurnius Piso Frugi, 34; Pol., I, 24; III, 10; Liv., *Per.* XVII, XX; XXII, 40; XL, 19; XLI, 6; 12; 17; 19; 34; XLII, 1; 7; Str., V, 2, 7; Val. Max., V, 1, 2; Vell., II, 38, 2; Flor., I, 18, 15; Eutr., II, 20, 3; III, 3; 12, 3; 13, 1-2; IV, 25; Oros., IV, 7, 11; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 57-58; M. Dubuisson, *Procédés de la diplomatie romaine: l'annexion de la Sardaigne et le sens de* συγκαταβαίνειν *(Polybe, III, 10, 1)*, în REL, 57, 1979, p. 114-125; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 182; P. Meloni, *La provincia romana di Sardegna*, *I. I secoli I-II*, în ANRW, II/11.1, 1988, p. 454-461; M. Tarpin, *op. cit.*, p. 65-66.

[75] Cele două insule au intrat definitiv în posesia Romei între 241-238 î.H.; din 27 î.H., ele au format provincia *Sardinia et Corsica*, administrată de Senat, care trimitea aici un *proconsul*; reintrate sub administrația imperială, când erau conduse de *praefecti*, ele au fost separate - foarte probabil sub Claudius I - şi încredințate unor *procuratores*; Nero le-a retrocedat Senatului în 67, pentru ca în 70/74 Vespasianus să le recupereze şi să le pună sub guvernatoratul unui funcționar de rang ecvestru numit *procurator Augusti et praefectus* – Pol., I, 88; III, 27-28; Liv., XXI, 1; XXII, 54; XXXII, 8; XL, 18; Str., V, 2, 7; XVII, 3, 25; Vell., II, 38, 2; Ampel., 46, 1-3; Iust., XIX, 1, 1-9; Paus., VII, 17, 2; App., *Hist.*, VI, 1, 4; VIII, 1, 5; Plut., *Cato maior*, 6; Dio. Cass., LIII, 11; LXV, 28; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 41, 2; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 57-61; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 266-267; J. Cousin, *op. cit.*; idem, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II; P. Meloni, *op. cit.*, p. 453-454, 460-490; A. E. Astin, *op. cit.*; R. Zucca, *Corsica (Κύρνος)*, în NP, 2, col. 209; M. Tarpin, *op. cit.*, p. 66-67; T. Bechert, *op. cit.*, p. 61-62; C. Braun, *Korsika*, în ASM, p. 155-156; idem, *Sardinien*, în *ibidem*, p. 158-159.

[76] Pe vremea lui Festus, insulele *Sardinia* şi *Corsica* făceau parte, ca provincii separate, din dioceza *Italia Suburbicaria* formată în urma reformei administrative diocle<u></u>țiano-constantiniene; ele erau conduse

de câte un *praeses* - cf. R. Zucca, *op. cit.*; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582.

După Eadie, p. 77-78, aceste două paragrafe conțin informații ce nu pot fi depistate decât parțial în izvoarele anterioare.

[77] Trecerea armatelor romane în Africa a avut loc în anul 256 î.H. sub conducerea consulilor L. Manlius Vulso şi M. Atilius Regulus, fiind o operațiune din timpul celui dintâi război dintre *Carthagina* şi Roma (264-241 î.H.) – Pol., I, 25; 27-29; Liv., *Per.* XVII-XVIII; Vell., II, 38, 2; Flor., I, 18, 20-21; Val. Max., I, 8, *ext.* 19; Sil., VI, 151-293; Dio. Cass., XI, *Frag.* B $43_{20}$ = M $43_{21}$; Gell., VII, 3; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 40, 1; Oros., IV, 8, 10; Eutr., II, 21, 1-3; A. Barnea, *Atilius (Attilius) Regulus, Marcus*, în ECR, p. 111; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 88; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 83-84; K.-L. Elvers, *Atilius [I 21] A. Regulus, M.*, în NP, 2, col. 212; F. Decret, *op. cit.*, p. 154-155; vezi şi nota următoare.

[78] Festus se referă aici la cele trei războaie punice, desfăşurate, respectiv, între 264-241, 218-202, 149-146 î.H. – M. Gwyn Morgan, *Calendars and Chronology in the First Punic War*, în *Chiron*, 7, 1977, p. 89-117; A. Barnea, *Războaiele punice*, în ECR, p. 646-648; J. Cousin, *op. cit.*, p. 87-97, 100; H. H. Scullard, *Carthage and Rome*, în CAH, VII/2, p. 537-569; J. Briscoe, *The Second Punic War*, în *ibidem*, VIII, p. 44-80; C. Nicolet, *Les guerres puniques*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264-27 avant J.-C.*, II, *Genèse d'un empire*, sous la direction de C. Nicolet, 2[e] édition mise à jour, Paris, 1989, p. 594-626; J. R. de Arbulo Bayona, *Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco*, în *Athenaeum*, 79, 1991, 2, p. 459-465; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *Manual de historia de España*, I, *Prehistoria y Edad Antiqua*, Madrid, 1991, p. 218-237; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 82-92, 100-101; S. Lancel, *op. cit.*, p. 161-165, 379-413, 415-423, 432-446; S. Raven, *Rome in Africa*, third edition, London and New York, 1993, p. 33-48; J. Seibert, *Hannibal. Feldherr und Staatsmann*, Mainz am Rhein, 1997, p. 31-68; K.-L. Elvers, *C. Scipio Africanus, P.*, în NP, 3, col. 182-183; Th. Leisten, *Karthago*, în *ibidem*, 6, col. 297; D. Foraboschi, *op. cit.*; F. Decret, *op. cit.*, p. 148-220.

[79] *Carthagina* (*Carthago*, *Karthago*) (gr. Καρχηδών, fen. *Qrt-hdšt* - „oraşul nou", astăzi H[r] Kasbat, în nord-estul Tunisiei); colonie feniciană fondată, după tradiție, în anul 814/3 î.H., care a ajuns la o prosperitate economică deosebită şi la o putere militară redutabilă, ce i-au îngăduit să-şi formeze un adevărat imperiu în bazinul occidental al Mării Mediterane (Pol., III, 39; Dion. Hal., I, 74; Cic., *Rep.*, II, 23, 42; Str.,

XVII, 3, 14-15; 19; Val. Max., V, 6, *ext.* 4; Mel., I, 7, 34; Vell., I, 12, 5; II, 5, 33; Plin., V, 24; Iust., XVIII, 6-7; XIX, 1-2; XXII; XLIV, 5, 1-6; Sil., *passim*; App., *Hist.*, VII, 1, 1; VIII; Arr., *An.*, II, 24, 5; M. Sznycer, *Carthage et la civilisation punique*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 545-593; C. Nicolet, *op. cit.*, p. 594-602; S. Lancel, *op. cit.*, p. 32-151; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 140-143; M[a] E. Aubert, *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, edición ampliada y puesta al día, Barcelona, 1994, p. 190-202; Th. Leisten, *Karthago*, în NP, 6, col. 295-297; F. Decret, *op. cit.*). Supremația sa a suferit în urma primului război punic (264-241 î.H.), atunci când a pierdut *Sicilia* şi *Sardinia* (vezi *supra*) şi a încetat definitiv după cel de-al doilea conflict cu Roma (218-202 î.H.) şi încheierea ruinătoarei păci din 201 î.H. (Pol., XV, 18; Liv., XXX, 37; 43-44; Sil., *passim*; App., *Hist.*, VIII, 8, 54 – 9, 55 şi 65; Dio. Cass., XVII, *Frag.* B $57_{82}$ = M $56_{85}$; Eutr., III, 23, 2; pentru bibliografie, vezi *supra*).

[80] Vechea *Carthagina* a încetat să mai existe în urma celui de-al treilea război punic, fiind distrusă de către P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus în anul 146 î.H. - ILLRP 1, 326; Pol., XXXVIII, 19-22; Sall., *Cat.*, 10, 1; Liv., *Per.* XLVIII-LI; Vell., I, 12, 2-7; II, 38, 2; Plin., XV, 74-76; Flor., I, 31; Ampel., 46, 7; App., *Civ.*, IV, 53; idem, *Hist.*, VIII, 11-19; Plut., *Cato maior*, 27, 2; *T. Gracch.*, 4, 2; Eutr., IV, 12; Oros., IV, 23, 1; A. Barnea, *Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Maior Numantinus, Publius*, în ECR, p. 226; A. Berthier, *La Numidie. Rome et la Maghreb*, préface de A. Wartelle, Paris, 1981, p. 46-47; C. Nicolet, *op. cit.*, p. 622-626; S. Lancel, *op. cit.*, p. 432-446; S. Raven, *op. cit.*, p. 45-48; K.-L. Elvers, *C. Scipio Aemilianus Africanus (Numantinus), P.*, în NP, 3, col. 178; E. Christiansen, *„Ceterum censeo Carthaginem esse delendam”*, în C&M, 48, 1997, p. 309-313; F. Limonier, *Rome et la destruction de Carthage: une crime gratuite?*, în REA, 101, 1999, 3-4, p. 405-411.

[81] După distrugerea Carthaginei în 146 î.H. s-a format provincia *Africa* (numită mai târziu *Africa Vetus*); ea cuprindea doar o regiune restrânsă din Africa septentrională (de la 20.000 la 25.000 km$^2$), ce corespunde nord-estului Tunisiei de astăzi, şi avea capitala la *Utica*; era despărțită de regatul numid prin aşa-numita *fossa regia* („şanțul regal”) şi era condusă de un *procurator*, care rezida la *Utica*, iar de la Sylla (sec. I î.H.) - de un *proconsul* – cf. Sall., *Jug.*, 19, 3 şi 7; Liv., *Per.* LI; Vell., I, 12, 2-7; II, 38, 2; Plin., V, 24; VI, 76; Flor., I, 31, 15; Mel., I, 7, 33-38; App., *Civ.*, IV, 53; idem, *Hist.*, VIII, 11-19; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 268; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 450-451; A. Lintott, *op. cit.*, p. 27-28; J. Desanges, *L'Afrique romaine et libyco-berbère*, în *Rome et la conquête du*

*monde méditerranéen…*, p. 627-639; P.-A. Février, *Approches du Maghreb romain. Pouvoirs, différences et conflits*, I, Aix-en-Provence, 1989, p. 93-98, fig. 6; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 101; W. V. Harris, *op. cit.*, p. 142-162; W. Huss, *Africa*, în NP, 1, col. 222-224; C. Lepelley, *op. cit.*, p. 74; T. Bechert, *op. cit.*, p. 83-88.

[82] În Imperiul târziu, *proconsules* erau cei mai înalți în grad dintre guvernatorii provinciali, în întreg Imperiul doar trei provincii - *Africa*, *Achaia* şi *Asia* - având în frunte magistrați de acest rang; ei erau precedați de şase lictori purtători de fascii – A. H. M. Jones, *op. cit.*; J. Rougé, *op. cit.*, p. 123, 128; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 7, nota 24; Ch. Gizewski, *Corrector*, în NP, 3, col. 207.

[83] *Numidia* (Νομαδία, Νουμιδία) era regiunea cuprinsă între râurile *Ampsaga* (astăzi oued el-Kebir), la vest, şi *Tusca*, la est, în partea orientală a Algeriei de astăzi; era locuită de numizi (lat. *Numidae*, gr. Νομάδες) - Pol., XXXVI, 16; XXXVII, *Frag.* 3; Mel., I, 6, 30; Plin., V, 22; Dio. Cass., LIII, 12; A. Luisi, *Popoli dell'Africa mediterranea in età romana*, Bari, 1994, p. 1-9; W. Huß, *Numidae, Numidia*, în NP, 8, col. 1056.

[84] Cel dintâi dintre dinaştii numizi care s-a bucurat de atenția romanilor a fost Syphax (? – 201 î.H.), regele masaisylor - trib din *Numidia* occidentală. În 207 î.H., în timpul celui de-al doilea război punic, a încheiat o alianță cu Republica, fiind recunoscut ca aliat şi prieten al poporului roman. Totuşi, duplicitatea dovedită în timpul conflictelor cu punii şi apoi trecerea în tabăra carthaginezilor l-au costat domnia şi regatul – Pol., XI, 24; XIV, 1b-8; XV, 4; XVI, 23; Sall., *Jug.*, 5, 4; Liv., XXIV, 48-49; XVII, 4; XXVIII, 17-18; XXIX, 3; 23-24; 31-33; XXX, 7-8; 11-14; 40; 44; XXXI, 11; XXXVII, 25; Val. Max., V, 1, 1b; VI, 9, *ext.* 7; IX, 8, 1; Plin., V, 19; Ampel., 37, 1; Flor., I, 22, 6; Iust., XXXVIII, 6, 5; Plut., *Pomp.*, 12, 4-5; App., *Hist.*, VI, 6, 29-30; 7, 37; VIII, 2, 10; 3, 17; 5, 26-28; 6, 32-33; 16, 106; Dio. Cass., XVII, *Frag.* B $57_{64, 72, 64, 82}$ = M $56_{67, 75, 77, 85}$; Eutr., III, 20, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 49, 10; 49, 12; A. Barnea, *Syphax*, în ECR, p. 739; A. Berthier, *op. cit.*, p. 34-36, 38-41; S. Raven, *op. cit.*, p. 41-43; W. Huß, *Numidae, Numidia*, în NP, 8, col. 1057.

De cea mai mare considerație din partea Romei s-a bucurat Massinissa (Massanassa) (239-149/148 î.H.), rege între 203-149/148 î.H. al massylilor – trib din partea răsăriteană a Numidiei (aproximativ pe teritoriul de astăzi al Tunisiei). În contextul luptelor din cel de-al doilea război punic purtate de P. Cornelius Scipio, Massinissa a devenit - din duşman - aliat şi prieten al poporului roman, fiind recunoscut ca rege, onorat cu daruri deosebite, restabilit pe tronul strămoşesc şi răsplătit cu

posesiunea celor mai multe dintre ținuturile şi oraşele stăpânite până atunci de Syphax şi fiul său Vermina. Pe timpul îndelungatei sale domnii (peste 60 de ani) a manifestat o „nestrămutată credință” față de Roma, sprijinind militar şi economic Republica – Pol., XV, 4; XXII, 4; XXXI, 21; XXXII, *Frag.* 2; XXXVI, 16; XXXVII, *Frag.* 3; Sall., *Jug.*, 5, 4-5; Str., XVII, 3, 15; Liv., XXV, 34; XXVIII, 13; 16; 35; XXIX, 3-4; 29; XXX, 5; 15; 17; 40; XXXI, 11; 19; XXXII, 27; XXXV, 11; XXXVI, 4; XXXVIII, 41; XLII, 29; 52; 65; XLV, 13-14; *Per.* XLVIII; Val. Max., V, 1, 1c; 2, *ext.* 4; VII, 2, 5; VIII, 13, *ext.* 1; Plin., V, 22; Iust., XXXIII, 1, 2; XXXVIII, 6, 4; Ampel., 37, 2; Plut., *Cato maior*, 26; App., *Hist.*, VI, 5, 25 şi 27; 6, 32-33 şi 48; 7, 37; 9, 46; 14, 89; VIII, 3-4; 7, 41, 44-47; 10, 67-73; 16, 106; Eutr., III, 22, 2; IV, 6, 2; 11, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 49, 10; A. Barnea, *Massinissa*, în ECR, p. 475; A. Berthier, *op. cit.*, p. 41-42; B. Meißner, *Massinissa*, în NP, 7, col. 991-993; H. Huß, *Massyli (Μασσύλιοι)*, în *ibidem*, col. 993-994.

Urmaşii lui Massinissa, deşi n-au mai guvernat un stat atât de întins, teritoriul regatului fiind divizat treptat, au continuat linia politică a precedesorului lor, străduindu-se să-şi păstreze statutul de prieteni şi aliați ai poporului roman, cultivând relații de amiciție cu generali şi oameni politici de la Roma şi sprijinind războaiele purtate de Republică – Pol., XXXVI, 16; XXXVII, *Frag.* 3; XXXVIII, 7; 8; 19; XXXIX, *Frag.* 1c-2; Caes., *Gal.*, II, 7; idem, *Civ.*, I, 6; II, 25-44; *B. Al.*, 51; *B. Afr.*, 6; 13; 15; 18; 19; 25; 40; 43; 48; 52; 55; 57; 66; 69; 91; 94; Sall., *Jug.*, 5, 5; 7; 8; 14, 1, 18 şi 22; 16; 20, 5; Str., VI, 4, 2; XVII, 3, 12; Liv., *Per.* L, LXII, CX, CXIII, CXIV; Vell., II, 9, 4; 53, 1-2; 54, 2; Lucan., IV, 661-687, 715-824; Suet., *Caes.*, 71; Plut., *Pomp.*, 12, 4-5; idem, *C. Gracch.*, 23, 5; idem, *Mar.*, 40; Flor., I, 36, 1; App., *Civ.*, I, 62; 80; 92; IV, 53-56; *Hist.*, VI, 12, 67; VIII, 16-19; Dio. Cass., XXVI, *Frag.* B $89_4$ = M $87_4$; XLI, 41-42; XLII, 56; XLIII, 2-8; Eutr., IV, 11; 26, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 66, 7; 77, 2; Oros., V, 21, 14; A. Barnea, *Micipsa*, în ECR, p. 494; A. Berthier, *op. cit.*, p. 80-93; B. Meissner, *Micipsa (Μικίψας)*, în NP, 8, col. 153.

[85] Iugurtha (160-104 î.H.), rege al Numidiei între 118-105 î.H.; războaiele cu romanii au avut loc între 111-105 î.H. - Liv., *Per.* LXIV-LXVI; Sall., *Jug.*, 43-113; Flor., I, 36; Plut., *Syll.*, 3; idem, *Mar.*, 7-10; 12; Eutr., IV, 26-27; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 67, 1; A. Barnea, *Iugurtha*, în ECR, p. 395; A. Lintott, *op. cit.*, p. 29-30; A. Berthier, *op. cit.*, p. 56-79; J. Desanges, *op. cit.*, p. 627-634; S. Raven, *op. cit.*, p. 51-53; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 105; B. Meißner, *Iugurtha*, în NP, 5, col. 1213-1214; K.-L. Elvers, *Marius [I 1]*, în *ibidem*, 7, col. 903.

[86] Adherbal şi Hiempsal erau fiii lui Micipsa; ei au fost ucişi de către Iugurtha – fiul lui Mastanabal, fratele lui Micipsa, care îl adoptase şi îl lăsase comoştenitor – Sall., *Jug.*, 9-16; 21-26; Liv., *Per.* LXII, LXIV; Str., XVII, 3, 12; Flor., I, 36; Eutr., IV, 26, 1: „*Jugurthae, Numidarum regi, bellum inlatum est quod Adherbalem et Hiempsalem, Micipsae filios, fratres suos, reges et populi Romani amicos, intermisset*" („s-a declarat război lui Iugurtha, regele numizilor, pe motiv că acesta asasinase pe Adherbal şi Hiempsal, fiii lui Micipsa şi, totodată, frații săi, regi şi prieteni ai poporului roman"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 66, 7; A. Barnea, *Micipsa*, în ECR, p. 494; A. Berthier, *op. cit.*, p. 50-56; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 40; B. Meissner, *Adherbal [4]*, în NP, 1, col. 112; idem, *Hiempsal [1]*, în *ibidem*, 5, col. 532; idem, *Micipsa (Μικίψας)*, în *ibidem*, 8, col. 153.

[87] Q. Caecilius Metellus Numidicus, consul în 109 î.H., proconsul în 108-107 î.H., interval în care a purtat război cu Iugurtha, cel mai important moment al confruntării fiind victoria din august 109 de la *Muthul*; a fost înlocuit de Marius; în 106 şi-a celebrat triumful, primind *cognomen*-ul *Numidicus* – Sall., *Jug.*, 43-83; Liv., *Per.* LXV; Vell., II, 11; Flor., I, 36; Plut., *Marc.*, 29, 8-10; idem, *Mar.*, 7-10; Dio. Cass., XXVI, *Frag.* B $89_{1\text{-}5}$ = M $87_{1\text{-}5}$; Eutr., IV, 27, 1 şi 4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 62, 1; A. Barnea, *Caecilius Metellus (7) Numidicus, Quintus*, în ECR, p. 149-150; K.-L. Elvers, *Caecilius [I 30] C. Metellus Numidicus, Q.*, în NP, 2, col. 890; H. Huß, *Numidiae, Numidia*, în *ibidem*, 8, col. 1058.

[88] Caius Marius – *homo novus*, născut pe la 157 î.H. la *Arpinium* (Arpino, Italia); a parcurs treptele magistraturii – *quaestor* (123), tribun al poporului (119), edil (117), *praetor urbanus* (115), propraetor în *Hispania Citerior* (114), *consul I* (107); a mai îndeplinit consulatul de încă şase ori; autor al unei reforme militare care prevedea, printre altele, recrutarea cetățenilor fără menționarea proprietății; a fost, împreună cu Sylla, protagonistul primului război civil; a încetat din viață la câteva zile după ce fusese ales consul pentru a şaptea oară (13 ianuarie 86 î.H.): Liv., *Per.* LXVI-LXIX; LXXIII-LXXIV; LXXVII; LXXIX-LXXX; Val. Max., II, 2, 3; 3, 1; VIII, 15, 7; Vell., II, 11-12; 22-23; Flor., II, 9; Tac., *Hist.*, II, 38, 3; App., *Civ.*, I; Plut., *Mar.*; Eutr., V, 4-9; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 75; Aug., *Civ.*, II, 23; III, 27; A. Barnea, *Marius, Caius*, în ECR, p. 471-472; idem, *Războiaele civile dintre Marius şi Sulla*, în *ibidem*, p. 641; A. Lintott, *Political history, 146-95 B.C.*, în CAH, IX, p. 86-92; R. Seager, *Sulla*, în *ibidem*, p. 187-197; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 126-130; K.-L. Elvers, *Marius [I 1] M., C.*, în NP, 7, col. 902-905.

În războiul cu Iugurtha, Marius, ales consul pentru anul 107 î.H., l-a înlocuit pe Metellus, reuşind să-l învingă şi să-l captureze pe numid datorită trădării regelui maur Bocchus I: Sall., *Jug.*, 84-113; Liv., *Per.* LXVI; Vell., II, 11; 12, 1; Flor., I, 36; Plut., *Syll.*, 3; idem, *Mar.*, 7-10; 32; idem, *Marc.*, 9, 1; Dio. Cass., XXVI, *Frag.* B $89_{2-6}$ = M $87_{2-6}$; Eutr., IV, 27, 1-2 şi 4; V, 1-2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 66, 6; 67, 1; A. Barnea, *Marius, Caius*, în ECR, p. 471-472; idem, *Bocchus*, în *ibidem*, p. 138; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 128; K.-L. Elvers, *Marius [I 1] M., C.*, în NP, 7, col. 903.

[89] De fapt, după războiul iugurthin, Roma n-a făcut nici o achiziţie teritorială în Africa, pe tronul numid fiind instalat ca rege clientelar Gauda, fratele lui Iugurtha; în *Numidia* s-au aşezat veterani romani – CIL, I, 200; Sall., *Jug.*, 65, 1-3; Dio. Cass., XXVI, *Frag.* B $89_{4-5}$ = M $87_{4-5}$; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 73, 1; J.-M. Lassère, *Ubique populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères (146 a.C. – 235 p.C.)*, préface de M. Le Glay, Paris, 1977, p. 69-73; A. Berthier, *op. cit.*, p. 126; A. Lintott, *op. cit.*, p. 30; J. Desanges, *op. cit.*, p. 634-636; P.-A. Février, *op. cit.*, p. 96-97; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 322-323, 330; M. Strothmann, *Gauda*, în NP, 4, col. 810.

[90] *Mauretania* (Festus utilizează mai des forma *Mauritania*; vezi şi **5**, **3**) sau *Maurusia* (gr. Μαυρουσία) era locuită, aşa cum o arată şi numele, de mauri (lat. *Mauri*, gr. Μαῦροι, Μαυρούσιοι); ea se întindea, în linii generale, pe teritoriul de astăzi al Marocului şi în vestul Algeriei – Hdt., IV, 42-43; 168-198; Sall., *Jug.*, 16, 5; 19, 4; *Cat.*, 21, 3; Str., XVII, 3; Mel., I, 5, 25-29; Plin., V, 2; 17; J.-M. Lassère, *op. cit.*, p. 56-64; E. M. Moulay Rchid, *Erathosthène, l'Oikoumène et la Maurusie: géographie et syméthrie*, în *Mélanges Pierre Lévêque*, édités par M.-M. Mactoux et E. Geny, 3, *Anthropologie et Société*, Besançon, 1989, p. 269-275; E. Gozalbes, *La imagen de los mauri en Roma (siglos III – II a.d.C.)*, în *Latomus*, 50, 1991, 1, p. 39-42; A. Luisi, *op. cit.*, p. 11-20; W. Huß, *Mauretania (Μαυρουσία)*, în NP, 7, col. 1048-1049.

Ca şi în cazul altor provincii, Festus foloseşte forma de plural – *Mauritaniae*, fapt care îndreptăţeşte aprecierea că el se orienta după imaginea administraţiei imperiale din vremea sa – vezi *infra*, **4**, **6**.

[91] Se cunosc doi regi cu acest nume – Bocchus I (cca 110-81 î.H.), unificatorul triburilor maure, şi Bocchus II (cca 50-33 î.H.). La moartea celui dintâi, regatul a fost moştenit de fiul său Volux (81-70 î.H.), mai apoi fiind împărţit între Bocchus II şi Bogud (mijlocul sec. I î.H.). După dispariţia acestuia din urmă (38 î.H.), ţinuturile sale au fost preluate

de comoştenitorul său, aliat al romanilor, care le-a stăpânit până în 33 î.H. şi care le-a lăsat moştenire poporului roman. După opt ani de administrație directă, în 25 î.H., regatul a fost reconstituit şi acordat lui Iuba al II-lea (vezi *infra*) – Sal., *Iug.*, 19, 7; Dio. Cass., XLIX, 43; A. Berthier, *op. cit.*, p. 89; A. Barnea, *Bocchus*, în ECR, p. 138; H. Pavis d'Escurac, *Les méthodes de l'impérialisme romain en Maurétanie de 33 avant J.-C. à 40 après J.-C.*, în *Ktèma*, 7, 1982, p. 222-225; A. Jodin, *Volubilis Regia Iubae. Contribution à l'étude des civilisations du Maroc antique préclaudien*, Paris, 1987, p. 311-313, 324; E. Gozalbes, *op. cit.*, p. 53-55; P.-A. Février, *op. cit.*, p. 99, 101; J. Desanges, *op. cit.*, p. 650-651; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 172; M. Majdoub, *Les luttes du début du I^er^ siècle av. J.-C. au nord de la Maurétanie*, în *Lixus. Actes du colloque organisé par l'Institut des sciences de l'archéologie et du patrimoine du Rabat avec le concours de l'École française de Rome. Larache, 8-11 novembre 1989*, Roma, 1992, p. 236; A. Lintott, *op. cit.*, p. 30; B. Meissner, *Bocchus*, în NP, 2, col. 712; idem, *Bogudes*, în *ibidem*, col. 728-729; W. Will, *Bogudes*, în *ibidem*, col. 729; W. Huß, *Mauretania (Μαυρουσία)*, în *ibidem*, 7, col. 1049-1050; E. Migliario, *Gentes foederatae. Per una riconsiderazione dei rapporti romano-berberi in Mauretania Tingitana*, în RAL, IX, 1999, 10/3, p. 428-429.

[92] Aşa cum observă şi Marie-Pierre Arnaud-Lindet, în Festus, p. 41, breviatorul a făcut confuzie între Iuba I (cca 85-46 î.H.), regele Numidiei, şi Iuba al II-lea (cca 25 î.H. – 23 d.H.), regele Mauretaniei, şi între Caesar şi Octavianus Caesar. Cel dintâi dinast a fost aliat al partidei pompeiene în timpul războiului din Africa, murind după victoria lui Caesar în bătălia de la *Thapsus* (Ras Dimas, Tunisia) (6 aprilie 46 î.H.); regatul său a fost anexat, devenind provincia *Africa Nova* sau *Numidia*; primul guvernator al ei a fost istoricul Sallustius – *B. Afr.*, 80-86; Str., XVII, 3, 9 şi 12; Liv., *Per.* CX, CXIII-CXIV; Vell., II, 54, 2; Mel., I, 7, 33-34; Suet., *Caes.*, 35, 2; Plut., *Caes.*, 53; Flor., II, 13, 66-68; App., *Civ.*, II, 95-100; IV, 53; idem, *Hist.*, VIII, 20, 136; Ampel., 38, 1; Dio. Cass., XLIII, 7-9; Plin., V, 16; 25; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 78, 8; Oros., VI, 16, 3-5; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 268; A. Barnea, *Iuba I*, în ECR, p. 394-395; A. Berthier, *op. cit.*, p. 90; J. Cousin, *op. cit.*, p. 294; A. Jodin, *op. cit.*, p. 324; J. Desanges, *op. cit.*, p. 639-643; S. Raven, *op. cit.*, p. 54-55; P.-A. Février, *op. cit.*, p. 98-99; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106, 144; C. Lepeley, *op. cit.*, p. 74-75; W. Huss, *Africa*, în NP, 1, col. 223; J. Fündling, *Iuba*, în *ibidem*, 5, col. 1185; W. Huß, *Numidiae, Numidia*, în *ibidem*, 8, col. 1057; C. Lepelley, *op. cit.*, p. 74-75; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 119-122.

Iuba al II-lea a primit de la Octavianus Caesar Augustus domnia asupra maurilor, fiind un rege erudit şi preocupat de înflorirea regatului. I-a urmat la tron fiul său, Ptolaemeus (23-40 d.H.), ucis de împăratul Caligula – ILER, 6040; AÉ, 1966, 595 = 1988, 1129 = 1998, 1594; Str., VI, 4, 2; XVII, 3, 7 şi 12; Plin., V, 16; Tac., *Ann.*, IV, 5; Suet., *Aug.*, 60; Flor., II, 31; Plut., *Ant.*, 87, 1; idem, *Sert.*, 9, 10; App., *Civ.*, II, 101; Ampel., 38, 2; Dio. Cass., LI, 15; LIII, 26; LV, 28; Eutr., VII, 10, 3; Avien., *Ora mar.*, 275-283; A. Barnea, *Iuba II*, în ECR, p. 395; H. Pavis d'Escurac, *op. cit.*, p. 225-229; Ph. Leveau, *op. cit.*, *passim*; P.-A. Février, *op. cit.*, p. 101; A. Jodin, *op. cit.*, p. 314, 324; M. Coltelloni-Trannoy, *Le monnayage des rois Juba II et Ptolémé de Maurétanie: image d'une adhésion réitérée à la politique romaine*, în *Karthago*, 22, 1990, p. 45-53; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 172, 207; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 112, 296-298; S. Raven, *op. cit.*, p. 54-56; E. Smadja, *Juba II Hercule sur le monnayage maurétanien*, în *Mélange Pierre Lévêque*, édités par M.-M. Mactoux et E. Geny, 8, *Religion, anthropologie et société*, Besançon, 1994, p. 371-388; J. Fündling, *Iuba*, în NP, 5, col. 1185-1186; J. Lahlou, *Moi, Juba, roi de Maurétanie*, Paris, 1999; E. Migliario, *op. cit.*, p. 429.

[93] În timpul împăratului Claudius I (41-54), prin 40/42 sau între 43 şi 45 d.H., după o serie de operaţiuni militare, pe teritoriul regatului maur s-au format două provincii – *Mauretania Tingitana*, având drept capitală *Tingi* (Tanger, Maroc), şi *Mauretania Caesariensis*, având ca reşedinţă *Caesarea* (*Iol*) (Cherchel, Algeria), separate de munţii Atlas şi râul *Mulucha* (Moulouya) – Mel., I, 5, 25-29; Plin., V, 2; 17-19; Dio. Cass., LX, 9; Aur. Vict., *Caes.*, 4, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, IV, 4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 480; J.-M. Lassère, *op. cit.*, p. 240, 241-242; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 276; J. Gascou, *Tendances de la politique municipale de Claude en Maurétanie*, în *Ktèma*, 6, 1981, p. 227-238; Ph. Leveau, *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*, Roma, 1984, p. 90; J. Desanges, *op. cit.*, p. 646; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 233; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 180, 300; W. Huß, *Mauretania (Μαυρουσία)*, în NP, 7, col. 1050; E. Migliario, *op. cit.*, p. 429-436; T. Bechert, *op. cit.*, p. 157-160; E. Cizek, *Claudiu*, Bucureşti, 2000, p. 222-224.

[94] Spre deosebire de paragraful anterior, unde prin expresia „*tota Africa*" („toată Africa") Festus înţelegea, foarte probabil, provincia *Africa* (*proconsularis*) (*RG*, 24, 2; 25, 2; Str., XVII, 3, 25; Dio. Cass., LIII, 12) formată în timpul administraţiei triumvirului Lepidus (40-36 î.H.) din fuziunea dintre *Africa Vetus* şi *Africa Nova* (*Numidia*) (cf. D. Fishwich,

*On the origins of Africa Proconsularis, I: the amalgamation of Africa Vetus and Africa Nova*, în AntAfr, 29, 1993, p. 53-62; *II: the administration of Lepidus and the commission of M. Caelius Phileros*, în *ibidem*, 30, 1994, p. 57-80), aici el are în vederea întregul ținut controlat de Roma în Africa mediteraneană.

[95] Autorul înfăţişează tabloul administrativ de după reformele lui Diocletianus şi Constantinus I, respectiv provinciile din *Dioecesis Africa* inclusă în *Praefectura Praetorio Galliarum – Africa Proconsularis* (*Zeugitana*), *Byzacena*, *Numidia* (între 303-314 au fost două - *Numidia Cirtensis* şi *Numidia Militiana*), *Mauretania Caesariensis*, *Mauretania Sitifensis*, *Tripolitana* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 459-461, 482-485; J. Cousin, *op. cit.*, p. 294; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 49, 59; W. Huss, *Africa*, în NP, 1, col. 221-223; idem, *Mauretania (Μαυρουσία)*, în *ibidem*, 7, col. 1050; idem, *Numidiae, Numidia*, în *ibidem*, 8, col. 1057; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în *ibidem*, 3, col. 579-582.

[96] *Praesidales* şi în SHA, *Alex. Sev.*, XXIV, 1: „*Provincias legatorias praesidales plurimas fecit*”, fiind o deformare de la *praesides*; vezi şi B. Baldwin, *Festus the Historian*, în *Historia*, 27, 1978, 1, p. 216; A. Chastagnol, în SHA, p. 587.

[97] Festus se referă, fără îndoială, la campaniile purtate împotriva Barkizilor din *Hispania* (Iust., XVIII, 7, 19; XIX, 1, 1-9; XLIV, 5, 1-6; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 42; J. M. Blázquez, *Ciclos y temas de la Historia de España: la Romanización*, Madrid, 1974, p. 92-103; A. J. Domínguez-Monedero, *La campaña de Anibal contra los Vacceos: sus objectivos y su relación con il inicio de la segunda guerra púnica*, în *Latomus*, 45, 1986, 2, p. 241-258; H. H. Scullard, *The Carthagians in Spain*, în CAH, VIII, p. 17-43; S. Lancel, *op. cit.*, p. 394-399, fig. 231; J. Seibert, *op. cit.*, p. 22-28; L.-M. Günther, *Hasdrubal*, în NP, 5, col. 172) de către Scipioni în timpul celui de-al doilea război punic (Fabius Pictor, *Frag.* 31; Pol., III, 6; 8 17; 20-21; Str., III, 4, 6; Liv., XXI, 7-15; Sil., I, 296 – II, 695; Flor., I, 22, 6; Ampel., 28, 4; 46, 4-6; App., *Hist.*, VI, 2, 10-11 – 3, 13; VII, 1, 3; Eutr., III, 7, 2 – 8, 1; 11, 2; 13, 2-3; 14, 3; 15; 16, 2; 17; 20, 1; J.-M. Roddaz, *Les Scipions et l'Hispanie*, în REA, 100, 1998, 1-2, p. 341-358).

În urma acestor campanii, ca şi ale altora conduse de alți generali romani, au apărut primele aşezări urbane romane (*Tarraco*-Tarragona în 218-211 î.H., *Italica*-Santiponce în 206 î.H., *Iliturgi*-Mengíbar în 180 î.H., *Carteia*-San Roque în 171 î.H., *Corduba*-Cordoba în 168, 161 sau 152 î.H.) şi s-au creat provinciile *Hispania Citerior* şi *Hispania Ulterior* (197 î.H.) – Liv., XXXII, 28; XLIII, 2; Str., III, 2, 1; 4, 19; Mel., II, 6, 88; Iust., XLIV, 5, 6-7; App., *Hist.*, VI, 7, 38; J.

Marquardt, *op. cit.*, p. 64-68; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 267; J. M. Blázquez, *op. cit.*, p. 103-149; idem, *op. cit.*, II, *La Sociedad y la Economía en la Hispania Romana*, Madrid, 1975, p. 39-44; N. Dupré, *La politique romaine en Espagne pendant la IIe querre punique. L'exemple de la Vallée de l'Èbre (218-205)*, în REL, 59 (1981), 1982, p. 121-154; J. Briscoe, *op. cit.*, p. 56-61; W. V. Harris, *op. cit.*, p. 118-142; P. Jacob, *La frontière entre Espagne Citérieure et Espagne Ultérieure au début du IIe siècle av. J.-C.*, în *Ktèma*, 15, 1990, p. 253-273; A. Lintott, *op. cit.*, p. 21-22; C. Nicolet, *op. cit.*, p. 612-622; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 222-237, 327-333, 354; J. Seibert, *op. cit.*; P. Barceló, *Hispania Baetica, Hispania Ulterior*, în NP, 5, col. 631; idem, *Hispania Tarraconensis, Hispania Citerior*, în *ibidem*, col. 631-632; S. Keay, *The development of towns in Early Roman Baetica*, în *The Archaeology of Early Roman Baetica*, edited by S. Keay, Portsmouth, Rhode Island, 1998 („Journal of Roman Archaeology". Supplementary Series Number 29), p. 64-67; A. Ventura, P. León and C. Márquez, *Roman Cordoba in the light of recent archaeological research*, în *ibidem*, p. 88-91; T. Bechert, *op. cit.*, p. 65-71.

[98] D. Iunius Brutus, consul în 138 î.H. împreună cu P. Cornelius Scipio Nasica Sarapio, a purtat în anul 137 î.H. campanii împotriva gallicienilor (callaicii) şi lusitanilor, care se răsculaseră în mai multe rânduri (Liv., *Per.* XLIX, LII, LIII; Val. Max., VI, 4, *ext.* 1), fiind răsplătit cu triumful şi primind porecla *Callaicus* (*Gallaecus*) – Liv., *Per.* LVI, LIX; Val. Max., VIII, 14, 2; Vell., II, 5, 1; Flor., I, 33; Eutr., IV, 19; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 71, 3; A. Barnea, *Iunius Brutus Gallaecus, Decius*, în ECR, p. 400; P. C. Nadig, *Iunius [I 14]. I. Brutus Callaicus, D.*, în NP, 6, col. 62.

[99] Lusitanii trăiau între râurile *Durius* (*Durios*) (Duero) şi *Tagus* (*Tagos*) (Tajo sau Tejo), pe teritoriul de astăzi al Portugaliei. Provincia *Lusitania* apare în timpul lui Octavianus (27 sau 13 î.H.) – Str., III, 3, 1-6; 4, 20; Mel., II, 6, 87; Plin., III, 6; IV, 113-118; Dio. Cass., LIII, 12; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 184-191; P. Barceló, *Lusitani, Lusitania*, în NP, 7, col. 515-516; D. Nony, *Les provinces hispaniques*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 116-117; T. Bechert, *op. cit.*, p. 131-133; L. Pérez Vilatelo, *De la Lusitania independiente a la creación de la provincia*, în *Sociedad y cultura en Lusitania romana. IV Mesa Redonda Internacional*, coordinadores: J.-G. Gorges y T. Nogales Basarrate, Mérida, 2000, p. 73-84.

[100] Gades - fen. *'Gdr* - „zid", „oraş"; gr. Γάδειρα; astăzi, Cádiz, Spania. După tradiție, acest oraş a fost întemeiat de puni pe la cca 1100

î.H. (Posid., *Frag.* 246; Diod., V, 20, 2; Str., III, 5, 5; Vell., I, 2, 3; Mel., II, 6, 46; Avien., *Or. mar.*, 85; 267-271), dar cercetările arheologice demonstrează că fundarea coloniei feniciene se plasează la începutul secolului al VIII-lea î.H. – J. L. Escacena, *Gadir*, în *Los Fenicios en la Peninsula Iberica*, I, *Arqueologia, Cerámica y Plástica*, obre dirigida por G. del Olmo Lete y M. E. Aubert Semmler, Sabadell (Barcelona), 1986, p. 39-58; Ma E. Aubert, *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, edición ampliada y puesta al día, Barcelona, 1994, p. 174-176, 225-255; P. Barceló und H. G. Niemeyer, *Gades*, în NP, 4, col. 730; D. R. Mata, *La fundación de Gadir y el Castillo de Doña Blanca: contrastación textual y arqueológia*, în *Complutum*, 19, 1999, p. 279-317.

[101] Cf. şi Flor., I, 33: „*/Scipio* – n.n./ *primusque Romanorum ducum victor ad Gades et Oceani ora peruenit*” (Eadie, p. 86); Aur. Vict., *Caes.*, 3, 11: „*in ora maris Oceani*”; Festus se referă, neîndoielnic, la partea occidentală a Oceanului (Oceanul Atlantic), care, după vechea concepţie antică, mărginea întregul pământ locuit (cf. Str., I, 1); punctul european extrem-vestic al uscatului care înainta în acest ocean era aşa-numitul „Promontoriu Sacru” (*Sacrum Promontorium*, *Iugum Cyneticum*, *Cantes Saturni*) (astăzi São Vicenta) din apropiere de *Gades*, în „*Iberia*” – Str., II, 5, 14; III, 1, 2-4; Pl., II, 167; 171; 227; 242; III, 3.

Întreaga informaţie lasă să se întrevadă ecouri din Flor., I, 33: „*ad Gades et Oceani ora peruenit*”, cu referire la acţiunile lui P. Cornelius Scipio din cel de-al doilea război punic.

[102] L. Cornelius Sylla Felix (138-79 î.H.) – personalitate politică proeminentă a Republicii târzii. Şi-a început cariera politică şi militară în umbra lui Marius, căruia i-a fost quaestor în războiul iugurthin (107 î.H.), apoi legat în luptele cu cimbrii şi teutonii (102 î.H.). În 93 î.H. a fost ales praetor iar un an mai târziu a fost trimis proconsul în *Cilicia*, calitate în care a iniţiat relaţiile diplomatice cu regatul part. În 88 a fost ales consul şi desemnat comandant al războiului împotriva lui Mithridates al VI-lea Eupator al Pontului. Acţiunile sale în Asia au durat până în 85 î.H. şi s-au încheiat cu pacea de la *Dardanos*, prin care se revenea la *statu quo*-ul de dinaintea izbucnirii conflictului cu regele elenistic. Între anii 83-81 î.H. a lichidat rezistenţa partidei marianiştilor. În decembrie 82 î.H. a fost ales dictator, fiind însărcinat de Senat cu decretarea legilor şi organizarea statului (*dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*). Astfel, a elaborat o nouă constituţie, care a modificat fundamental instituţiile tradiţionale ale Republicii. În 79 î.H. s-a retras din viaţa politică, murind la scurt timp – Liv., *Per.* LXVI; LXX; LXXV; LXXXI-XC; Vell., II, 12, 1; 15, 3; 16, 3-4; 17-19; 24, 3-5; 26-28; Flor., II, 9; 11; Plut., *Syll.*; App.,

*Civ.*, I; Dio. Cass., XXX-XXXV, *Frag.*; Aug., *Civ.*, III, 27-28; A. Barnea, *Cornelius Sulla, Lucius*, în ECR, p. 227; R. Bloch, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 326-328; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 130-133; R. Seager, *Sulla*, în BCH, IX, p. 165-207; W. Eder, *Cornelius [I 90] C. Sulla Felix, L.*, în NP, 3, col. 186-190; E. Olhausen, *Mithradatische Kreige*, în *ibidem*, 8, col. 284—285; M. Lovano, *The Age of Cinna: Crucible of Late Republican Rome* (Historia Einzelschriften 158), Stuttgart, 2002.

[103] Aşa cum remarcă şi Marie-Pierre Arnaud-Lindet, în Festus, p. 8, nota 35, „il n'y a pas eu de campagne en Espagne menée par Sulla ou ordonnée par lui: on a ici une nouvelle erreur de Festus, qui témoigne des lacunes de ses connaissances sur l'histoire de la conquête romaine en Occident".

[104] Celtiberii erau un conglomerat de triburi din partea centrală a Peninsulei Iberice – arevaci, lusoni, belli, titti etc.: Str., III, 4; Plin., III, 13; 26; J. M. Blázquez, *op. cit.*, I, p. 191-211; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 163-205; P. Barceló, *Celtiberi*, în NP, 2, col. 1053; idem, *Hispania, Iberia*, în *ibidem*, 5, col. 620-621; A. J. Lorrio, *Los Celtiberos*, Alicante, 1997.

[105] Rezistenţa celtiberilor a durat din 181 până în 133 î.H. – Posid., *Frag.* 271; Liv., XL, 39-40; 47-50; XLI, 7; XLII, 26 *Per.* XLVIII, LIII-LVI; Val. Max., VII, 4, 5; Flor., I, 33; App., *Hist.*, VI, 12, 72 şi 74; Eutr., IV, 16. *Numantia* era o aşezare din zona centrală a Peninsulei Iberice (astăzi Garray, Spania), pe malurile râului *Durius*; a fost asediată şi distrusă după o rezistenţă înverşunată în 133 î.H. de către L. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus, eveniment după care cuceritorului i s-a mai spus şi *Numantinus* – Posid., *Frag.* 271; Str., III, 3, 4; 4, 13; Liv., *Per.* LVII; Val. Max., III, 2, *ext.* 7; VII, 5, *ext.* 2; Vell., II, 1, 3-5; 4, 2; Mel., II, 6, 88; Plin., III, 26; IV, 112; Flor., I, 34; Plut., *T. Gracch.*, 5-7; Eutr., IV, 17; 19; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 58, 6; 59; Oros., V, 4, 21; J. M. Blázquez, p. 151-165; A. Barnea, *Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Maior Numantinus, Publius*, în ECR, p. 226; idem, *Războiul numantin*, în *ibidem*, p. 649; D. Nony, *La péninsule Ibérique*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, p. 666-665; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 277-285; P. Barceló, *Celtiberi*, în NP, 2, col. 1053; idem, *Numantia*, în *ibidem*, 8, col. 1046-1047; K.-L. Elvers, *Numanticus*, în *ibidem*, col. 1047; idem, *C. Scipio Aemilianus Africanus (Numantinus), P.*, în *ibidem*, 3, col. 178, 181-182; J.-M. Roddaz, *op. cit.*, p. 345-347; A. Nünnerich-Asmus, *Iberische Halbinsel*, în ASM, p. 20-22.

[106] Conflictele cu Q. Sertorius din partidul popularilor, proconsul al Hispaniei în 82 î.H. Din 80 î.H., având ca bază de sprijin teritoriul lusitanilor, a opus sistematic rezistență armatelor republicane, aliindu-se chiar cu pirații şi Mithridates al VI-lea Eupator. Între 79-71 î.H. a luptat împotriva lui, în calitate de proconsul, Q. Caecilius Metellus Pius, fost consul în 80 î.H. Tot în vederea lichidării rezistenței sertoriene, în 77 î.H. Cn. Pompeius a primit *imperium maius* („putere mai mare decât a magistraților obişnuiți"). Sertorius a sfârşit asasinat în 73 (după alții, în 72 sau 71 î.H.) – Str., III, 4, 10 şi 13; Liv., *Per.* XC-XCIV; XCVI; Val. Max., VII, 2, 6; Vell., II, 25, 3; 30, 1-2; Flor., II, 10; Plin., III, 18; Plut., *Sert.*, 10-27; idem, *Pomp.*, 17-20; idem, *Crass.*, 11, 13; App., *Civ.*, I, 108-113; Dio. Cass., XXXVI, 25; XLI, 24; Eutr., VI, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 63, 2; 77, 4; Amm., XXVI, 9, 9; J. M. Blázquez, *op. cit.*, p. 217-232; A. Barnea, *Caecilius Metellus (8) Pius, Quintius*, în ECR, p. 150; idem, *Sertorius, Quintus*, în *ibidem*, p. 720; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 223; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 293-305; R. Seager, *The Rise of Pompey*, în CAH, IX, p. 215-223; Y. B. Tsirkin, *The Movement of Sertorius*, în *Homenage a José M*[a] *Blázquez*, IV, *Hispania romana I*, J. Alvar (ed.), Madrid, 1993, p. 379-393; C. F. Konrad, *A new chronology of the Sertorian War*, în *Athenaeum*, 83, 1995, 1, p. 157-187; K.-L. Elvers, *Caecilius [I 31] C. Metellus Pius, Q.*, în NP, 2, col. 890-891; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în *ibidem*, 10, col. 100; I. König, *Q. Sertorius. Ein Kapitel des frühen römischen Bürgerkriegs*, în *Klio*, 82, 2000, 2, p. 441-458.

[107] De observat aceeaşi tendință de actualizare şi generalizare; vezi *supra* şi paragraful **5**, **3**.

[108] Cn. Pompeius Magnus (106-148 î.H.) – personalitate dominantă, deşi nu întotdeauna consecventă în principii, a vieții politice romane din prima jumătate a secolului I î.H. S-a afirmat în luptele împotriva *socii*-lor („aliaților"), a partidei marianiştilor şi a lui Sertorius (vezi *supra*). În anul 67, prin *lex Gabinia*, a primit însărcinarea de a elibera mările de pirați, acțiune îndeplinită în şase luni. În 66, prin *lex Manilia*, *imperium maius* i-a fost prelungit în vederea războiului cu Mithridates al VI-lea Eupator al Pontului, pe care l-a încheiat în anul 63; cu acest prilej, a învins mai multe populații, a reorganizat provinciile orientale ale Republicii şi a întemeiat mai multe oraşe. În anul 60, împreună cu Marcus Licinius Crassus şi Caius Iulius Caesar, a format primul triumvirat (*triumuiri rei publicae constituendae* - „cei trei bărbați însărcinați cu reorganizarea statului"), reînnoit în 55, prin intermediul căruia a controlat până în 54 situația politică de la Roma, distribuirea

provinciilor şi a comandamentelor. Devenit şeful partidei optimaţilor, a luptat împotriva lui Caesar în războiul civil declanşat de acesta, fiind învins în bătălia de la *Pharsalos* (*Thessalia*) din 6 iunie 48. A murit asasinat din porunca regelui egiptean Ptolemaios XIII – Cic., *Man.*; Vell., II, 29-32; 40; 44; 48-53; Plin., VII, 95-99; Flor., II, 13; Plut., *Pomp.*; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77; A. Barnea, *Pompeius Magnus, Cnaeus*, în ECR, p. 600-601; R. Bloch, *op. cit.*, p. 339-343; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 375-376; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 134-140; R. Seager, *The Rise of Pompey*, în CAH, IX, p. 208-228; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în NP, 10, col. 99-107; idem, *Licinius [I 26] L. Lucullus, L.*, în *ibidem*, col. 167; H. Kramolisch, *Pharsalos*, în *ibidem*, 9, col. 754; W. Ameling, *Ptolemaios [20] P. XIII.*, în *ibidem*, 10, col. 549; vezi şi *infra*.

[109] În 55 î.H., prin *lex Trebonia*, Senatul a acordat lui Pompeius proconsulatul asupra provinciilor hispanice pentru cinci ani, termen prelungit în 52; totuşi, Pompeius nu şi-a exercitat magistratura – Liv., *Per.* CV; Vell., II, 48, 1; Plut., *Pomp.*, 52, 4; idem, *Caes.*, 28; Dio. Cass., XXXIX, 33-36; XL, 56; Eutr., VI, 1, 3: „*atque omnes prope Hispaniae in dicionem populi Romani redactae*" („În felul acesta, aproape toate regiunile Hispaniei au fost readuse sub ascultarea poporului roman"); W. Will, *Pompeius [I 3], P. Magnus, Cn.*, în NP, 10, col. 107; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 41-42.

[110] Cantabrii şi asturii erau populaţii din nordul Peninsulei Iberice, pe coasta atlantică – Str., III, 3-4; Plin., IV, 110-111; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 199-205; P. Barceló, *Asturia*, în NP, 2, col. 138s-139; idem, *Cantabri*, în *ibidem*, col. 966; idem, *Hispania, Iberia*, în *ibidem*, 5, col. 620-621.

[111] Pacificarea lor a avut loc în urma campaniei din 26-25 î.H. condusă de Augustus şi a celei din 19 î.H. coordonată de Marcus Vipsanius Agrippa – *RG*, 26, 3; Str., III, 3, 8; 4, 17; VI, 4, 2; Vell., II, 39, 3; 90, 1-4; Liv., XXVIII, 12; Hor., *Od.*, III, 8, 21-22; Ios., *BJ*, II, 16, 4; Suet., *Aug.*, 21, 1; Iust., XLIV, 5, 8; Ampel., 47, 7; Mel., III, 13; 21; Sil., III, 354-356; Flor., II, 33; App., *Hist.*, VI, 16, 102; Dio. Cass., LIII, 12; 22; 25; 26; 29; LIV, 5; 11; 25; 40; Eutr., VII, 9; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 7; Oros., VI, 21; J. M. Blázquez, *op. cit.*, I, 247-258; P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces Ibériques d'August à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 52-69; N. Santos Yanguas, *La conquista romana del N.O. de la Península Ibérica*, în *Latomus*, 41, 1982, 1, p. 5-49; J.-M. Roddaz, *Marcus Agrippa*, Roma, 1984, p. 402-410; J. Padró y C. Piedrafita, *Les étapes du contrôle des Pyrénées par Rome*, în *Latomus*, 46, 1987, 2, p. 356-362; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p.

208; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 104, 287-288; J. M. Blázquez, A. del Castillo, *op. cit.*, p. 359-363; E. S. Ramage, *Augustus'Propaganda in Spain*, în *Klio*, 80, 1998, 2, p. 435-437; D. Nony, *op. cit.*, p. 115.

În urma acestor evenimente, Augustus a reorganizat administrația provincială, înființând provinciile *Tarraconensis*, *Baetica* şi *Lusitania* – Str., III, 4, 19-20; XVII, 3, 25; Mel., II, 6, 88; Plin., III, 6-30; IV, 110-118; App., *Hist.*, VI, 16, 102; Dio. Cass., LIII, 12; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 68-76; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 267; J. M. Blázquez, *op. cit.*, II, p. 184-188; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 216; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 104, 288-290; P. Barceló, *Hispania Baetica, Hispania Ulterior*, în NP, 5, col. 631; idem, *Hispania Tarraconensis, Hispania Citerior*, în *ibidem*, col. 631-632; S. Keay, *op. cit.*, p. 67-74; E. S. Ramage, *op. cit.*, p. 437; D. Nony, *op. cit.*, p. 115-118.

[112] Este vorba, aşadar, de provinciile diocezei *Hispania* din *Praefectura Praetorio Galliarum – Baetica, Lusitania, Carthaginensis, Gallaecia, Tarraconensis, Mauretania Tingitana* - cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 79-80, 483; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 49; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; W. Huss, *Africa*, în *ibidem*, 1, col. 2221-222; idem, *Mauretania (Μαυρουσία)*, în *ibidem*, 7, col. 1051.

[113] Astăzi Fiumicino, în nordul Italiei.

[114] Încă din secolul al VI-lea î.H., dar mai ales din jurul anilor 430-400 î.H., grupe de galli s-au aşezat la sud de Alpi („*qui citra Alpes*"), de o parte şi de alta a râului *Padus* (Pô) („περὶ τὸν Πάδον"), în regiunea numită mai târziu *Gallia Cisalpina* (*Citerior*), şi chiar mai la sud, până în *Umbria* – Fabius Pictor, *Frag.* 30[1]*a*; Pol., II, 13; 17-21; *Cato., Orig.,* I, *Frag.* 14; Dion. Hal., XIII, 10-11 şi 15; 11, 16; Caes., *Gal.*, I, 24; Liv., V, 33-36; Str., V, 1-2; Plin., XII, 5; Iust., XXIV, 4, 1-2; XX, 5, 8; App., *Hist.*, II, 9; III, 6, 1-2; IV, 1, 1; VII, 2, 8; Flor., I, 7, 13; Plut., *Cam.*, 15-16; Eutr., I, 20, 3-4; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 91; I. Wernicke, *Die Kelten in Italien. Die Einwanderung und die frühen Handelsbeziehungen zu den Etruskern*, Stuttgart, 1991; G. Dobesch, *Die Kelten als Nachbarn der Etrusker*, în *Etrusker nördlich von Etrurien. Etruskische Präsenz in Nord-Italien und nördlich der Alpen sowie ihre Einflüsse auf die einheimischen Kulturen. Akten des Symposions von Wien – Schloß Neuwaldegg 2.-5. Oktober 1989*, Herausgegeben von L. Aigner-Foresti, 1, *Textband*, Wien, 1992, p. 129-160; M. Pallottino, *op. cit.*, p. 129-132; G. Brizzi, S. Wolfinger, *Ager Gallicus*, în NP, 1, col. 249-250; G. Uggeri, H. Dietrich, *Italia*, în *ibidem*, 5, col. 1157.

*Mediolanum* (Milano), oraş din Italia Transpadana.

[115] M. Furius Camillus (? – 364 î.H.) - personalitate aproape legendară a Republicii timpurii - cenzor în 403, tribun militar cu puteri consulare în 401, 398, 394, 386, 384, 381, dictator în 396, 390, 389, 368, 367, *interrex* în 396, 391, 389 - W. Eder, *Furius [I 13] F. Camillus*, în NP, 4, col. 715-716; Ch. Bruun, *„What every man in the street used to know”: M. Furius Camillus, Italic legends and Roman historiography*, în *The Roman Middle Republic. Politics, religion, and Historiography. C. 400-133 B.C. (Papers from a conference at the Institutum Romanum Finlandiae, September 11-12, 1998)*, edited by Ch. Bruun (Acta Instituti Romani Finlandiae 23), Rome, 2000, p. 41-68; vezi şi notele următoare.

[116] Expresia „*collecta de agris multitudine*” nu are echivalent în izvoarele anterioare – cf. Eadie, p. 78-79.

[117] Evenimentele la care se referă Festus au avut loc în 390-389 î.H.: armata romană a fost învinsă la 18 iulie 390 de gallii senoni conduşi de Brennus pe râul *Allia* (astăzi Fosso Maestro), un mic afluent de la gura Tibrului, după care a urmat jefuirea oraşului şi asediul cetăţuiei Capitoliului timp de şapte luni (până în februarie 389). După cumpărarea retragerii cu o mie de livre de aur (327 kg), armata gallilor a fost învinsă de M. Furius Camillus – CIL, $I^2$, 1; Liv., V, 39-49; Val. Max., I, 1, 10-11; Ovid., *Fast.*, VI, 349-394; Vell., I, 14, 2; Flor., I, 7; Plut., *Cam.*, 18-20; Dio. Cass., *Frag.* B $25_{5-7}$ = M $24_{6-8}$; Eutr., I, 20, 3-5; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 23, 5-9; Aug., *Civ.*, II, 17; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 355-365; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 297-299; T. J. Cornell, *op. cit.*, în CAH, VII/2, p. 302-308; G. Dumézil, *Mit şi epopee*, p. 787-858, 869-876, 920-925; W. Spickermann, *Brennus (Βρέννος) [1]*, în NP, 2, col. 766; W. Eder, *op. cit.*; J. von Ungern-Sternberg, *Eine Katastrophe wird veraubeitet: Die Gallien in Rom*, în *The Roman Middle Republic…*, p. 207-222; E. Gabba, *op. cit.*, în E. Gabba, D. Foraboschi, D. Mantovani, E. Lo Cascio, L. Troiani, *op. cit.*, p. 55-57.

[118] Pe parcursul veacurilor IV-II î.H. au avut loc mai multe confruntări gallo-romane, interval în care în teritoriul nord-italic a luat fiinţă „provincia” *Gallia Cisalpina* (pe la 218 î.H.), a fost divizat şi colonizat *ager Gallicus* (173, 100 î.H.) iar în 122 î.H., între Alpii Vestici şi Pirineii Orientali, de la Mediterana la lacul *Lemennos* (Leman), Munţii *Kemmenos* (Cévennes) şi valea râului *Garumna* (Garonne), s-a creat *Provincia* (*Provincia nostra*) (din 22 î.H., *Gallia Narbonensis*); totodată, au fost întemeiate aşezările *Aquae Sextie Salluviorum* (Aix-en-Provence, Franţa) (122 î.H.) şi *Narbo(n) Martius* (Narbonne, Franţa) (118 î.H.) – L. Calpurnius Piso Frugi, 38; Pol., II, 21-34; Diod., V, 38, 5; Dion. Hal., XIX, 13; Liv., VII, 9-10; 12-15; XXXI, 10; XXXII, 30; XXXIII, 37;

XXXIV, 22; 46-47; XXXV, 4-6; XXXVI, 38; XXXIX, 3; XLII, 4; *Per.* XII, XX, XLVI, XLI, LIX; Str., IV, 1, 1-3 şi 5-6; Val. Max., III, 2, 5; V, 4, 5; VI, 9, 4; IX, 6, 3; Vell., I, 15, 5; II, 7, 8; 39, 1; Flor., I, 20; 37; Plin., III, 131; App., *Hist.*, IV, 1, 2; idem, *Civ.*, I, 29; Flor., I, 8; Ampel., 21, 3; Plut., *Marc.*, 3-4; 6-7; Dio. Cass., XIII, *Frag.* B $54_1$ = M $52_3$; LIV, 4; Eutr., II, 5; 6, 2-4; 10; III, 5-6; IV, 22-23; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 27, 3; 28, 3; 29; 32, 1; 45, 1-2; Amm., XV, 12, 5; Oros., IV, 13, 5 şi 16; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 5-7, 115-118, 123-125; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 269, 278; W. V. Harris, *op. cit.*, p. 107-118; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 281, 319-320; C. Goudineau, *La Gaule Transalpine*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 689-690, 692-696; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 105; L. de Libero, *op. cit.*; *Vercingétorix et Alésia*, Paris, 1994, p. 157-177; G. Uggeri, H. Dörrie, *Gallia Cisalpina*, în NP, 4, col. 767-770; G. Uggeri, H. Dietrich, *Italia*, în *ibidem*, 5, col. 1157; M.-T. Raepsaet-Charlier, *Les Gaules et les Germanies*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 114-146; R. Urban, *Gallia rebellis. Erhebungen in Gallien im Spiegel antiker Zeugnisse* (Historia Einzelschriften 129), Stuttgart, 1999, p. 12-17; T. Bechert, *op. cit.*, p. 63-64, 95-98.

[119] Aluzie la războaiele cu cimbrii şi teutonii. În 113 î.H., aceşti germanici au migrat din Peninsula Iuthlanda şi de pe coasta orientală a Mării Baltice, antrenând în deplasarea lor pe tigurinii de origine helvetică şi pe gallii ambroni, atingând, după ani de peregrinări, ţinuturile norice, pannonice, gallice şi hispanice (Posid., *Frag.* 49D; 272; Str., II, 3, 6; VII, 2, 1-2; Vell., II, 8, 3; Tac., *Germ.*, XXXVII, 1; Flor., I, 38; Plut., *Mar.*, 11; Dio. Cass., XXVII, *Frag.* B 90-91 = M 88-89; Eutr., IV, 25). Aceste grupuri de populaţie au pus în derută sau au distrus mai multe armate romane în 113 î.H. la *Noreia* (Neumarkt, Austria), în 109 î.H. în apropiere de *Lugdunum* (Lyon, Franţa), în 107 î.H. în ţinutul gallilor nitiobrigi şi în 105 î.H. la *Arausio* (Orange) (Str., V, 1, 8; VII, 2, 1-3; Liv., *Per.* LXIII, LXV, LXVII; Val. Max., II, 3, 2; IV, 7, 3; Vell., II, 8, 3; 12, 2; Tac., *Germ.*, XXXVII, 2 şi 4; Iust., XXXVIII, 4, 15; Flor., I, 38; App., *Hist.*, IV, 1, 2; 13; Plut., *Mar.*, 11; idem, *Sert.*, 3, 1-2; Dio. Cass., XXVII, *Frag.* B $91_{2-4}$ = M $89_{1-2}$; B $94_{1-2}$ = M $92_{1-2;}$ Eutr., IV, 25, 1; V, 1, 1-2; Oros., V, 16, 1-2; C. Goudineau, *op. cit.*, p. 690; D. Timpe, *Kimberntradition und Kimbernmythus*, în *Germani in Italia*, a cura di B. e P. Scardigli, Roma, 1994, p. 23-60; B. Scardigli, *Germanische Gefangene und Geiseln in Italien (von Marius bis Konstantin)*, în *ibidem*, p. 117-120; K. Dietz, *Ambrones*, în NP, 1, col. 581; idem, *Cimbri*, în *ibidem*, 2, col. 1203-1205). Marius i-a învins, împreună cu Q. Lutatius Catulus, pe teutoni şi ambroni

în toamna anului 102 î.H. la *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Franța) şi pe cimbri la 30 iulie 101, la *Campi Raudii*, în apropiere de *Vercellae* (Vercelli, Italia) – Str., VII, 2, 2; Liv., *Per.* LXVIII; Val. Max., II, 2, 2; Vell., II, 12, 2-5; Plin., XVII, 2; Tac., *Germ.*, XXXVII, 4; Flor., I, 38; Ampel., 18, 15; 47, 4; Dio. Cass., XXVII, *Frag.* B $94_{1\text{-}2}$ = M $92_{1\text{-}2}$; Plut., *Mar.*, 12-27; App., *Civ.*, I, 29; 67; Eutr., IV, 27, 3; V, 1, 3-4; 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 67, 2; Oros., V, 16, 16; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 128; K.-L. Elvers, *Marius [I 1]*, în NP, 7, col. 903.

[120] Din 58 până în 49 î.H. 10 ani la Ps.-Aur.-Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 2: „*Gaius Caesar decennio subegerit Gallos*".

[121] Caius Iulius Caesar (100-44 î.H.) - personalitate dominantă a vieții politice romane din secolul I î.H. Membru al partidului popularilor, autor al primului triumvirat, alături de Cn. Pompeius şi M. Licinius Crassus (60), consul în 59, protagonist al celui de-al doilea război civil (49-45) din care a ieşit învingător în urma bătăliei de la *Pharsalos* (48), *dictator perpetuus* (februarie 44); a sfârşit asasinat în martie 44 î.H. - Liv., *Per.* CIV-CXVI; Vell., II, 41-58; Suet., *Caes.*; Flor., II, 13; Plut., *Caes.*; Dio. Cass., XXXVI-XLIV; App., *Civ.*, II; Eutr., VI, 17; 19-25; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 78; R. Bloch, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, col. 343-354; G. Rotondi, *op. cit.*, p. 392; 415; 416; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 140-146; T. P. Wiseman, *Caesar, Pompey and Rome, 59-50 B.C.*, în CAH, IX, p. 368-417; E. Rawson, *Caesar: Civil War and dictatorschip*, în *ibidem*, p. 424-467; idem, *The affermath of the Ides*, în *ibidem*, p. 468-490; W. Will, J. Rüpke, *Caesar*, în NP, 2, col. 908-920; Y. Le Bohec, *op. cit.*; Fondazione Niccolò Canussio, *L'ultimo Cesare…*; K. Christ, *Caesar*, în *Împărați romani…*, p. 13-27.

[122] Cf. şi Eutr., VI, 17, 3: „*Domuit autem annis nouem fere omnem Galliam quae inter Alpes, flumen Rhodanum, Rhenum et Oceanum est…*" („Dar, în decurs de nouă ani, a domolit aproape toată Gallia care este situată între munții Alpi, fluviul Ron, Rin şi ocean…"); pentru metodele politice şi militare utilizate de Caesar pentru a cuceri *Gallia Comata*, cf. Caes., *Gal.*, I, 3; 19; II, 3; 24; III, 16; 27; 29; IV, 6; 12; 35; V, 1; 3-7; 24; 25; 41; 45; 54; VI, 3-4; 6; 8; 44; VII, 4; 12; 31; 39; 63; 90; VIII, 3; 6; 11-12; 25-27; 44; 46; Liv., *Per.* CIII-CIV; Str., IV, 3, 3; Vell., II, 39, 1; Flor., I, 45; Tac., *Germ.*, XXXVII, 4; Suet., *Caes.*, 25, 2; Flor., I, 43, 10; App., *Hist.*, IV, 1, 3; 15-17; idem, *Civ.*, II, 70; Plut., *Caes.*, 18; 20-23; Dio. Cass., XXXVIII, 31-50; XXXIX, 1; XL, 37-38; XLI, 55; Eutr., VI, 17, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 78, 8; J. J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine (120 avant J.-C. – 451 après J.-C.)*, 3e édition, Paris, 1970, p. 51-53; G. Freyburger, *Un conflit d'interprétation de la „fides" entre César et*

*les Gaulois?*, în REL, 61 (1983), 1984, p. 163-172; J. Harmand, *La Gaule indépendente et la conquête*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 718-726; M.-T. Raepsaet-Charlier, *op. cit.*, p. 149, 151, 174; Y. Gerhard, *Orgétorix l'Helvète et le Bellum Gallicum de César*, în LEC, 59, 1991, p. 267-274; T. P. Wiseman, *Caesar, Pompei and Rome, 59-50 B.C.*, în CAH, IX, p. 381-391; W. Will, *Caesar*, în NP, 2, col. 913-914; G. Lieberg, *Caesars Politik in Gallien: Interpretationen zum Bellum Gallicum*, Bochum, 1998; G. Walser, *Bellum Helveticum. Studien zur Beginn der Caesarischen Eroberung von Gallien* (Historia Einzelschriften 118), Stuttgart, 1998; R. Urban, *op. cit.*, p. 18-31; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 56-66, 68-71, 73-75, 77-78, 80-92; E. S. Ramage, *The bellum iustum in Caesars's De bello Gallico*, în *Athenaeum*, 89, 2001, 1, p. 145-154.

[123] Expedițiile lui Caesar dincolo de Rin au avut loc în 55 şi 53 î.H., fiind prelungiri ale campaniilor din 58 de distrugere a stăpânirii lui Ariovistus din dreapta fluviului şi de consolidare a „protectoratului activ" (J. J. Hatt) asupra gallilor – Caes., *Gal.*, I, 31-54; II; IV, 1-19; Liv., *Per.* CIV-CV; Str., IV, 4, 1; Suet., *Caes.*, 25, 2; Flor., I, 45, 10; II, 30; App., *Hist.*, IV, 1, 4-5; Plut., *Caes.*, 19; 22-23; Dio. Cass., XXXIX, 1-5; 40-49; Eutr., VI, 3, 3; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 118-152; J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 51-62; Ch.-M. Ternes, *Recherches concernant la Gaule et les Germanies. II. Travaux récents concernant la Germanie*, în REL, 66 (1988), 1989, p. 182-196; T. P. Wiseman, *op. cit.*, p. 384-385; W. Will, *Ariovistus*, în NP, 1, col. 1084-1085; R. Wiegels, *Germani, Germania*, în *ibidem*, 4, col. 957-959; M.-T. Raepsaet-Charlier, *op. cit.*, p. 149; K. Christ, *op. cit.*, p. 19, 20; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 75-76; E. S. Ramage, *op. cit.*, p. 154-165.

[124] Supunerea definitivă a Galliei a avut loc după marele război de independență din 52 î.H. condus de arvernul Vercingetorix şi rezistențele ce i-au urmat acestuia până în 51 î.H. – Caes., *Gal.*, VII-VIII; Liv., *Per.* CVII-CVIII; Str., IV, 2, 3; Vell., II, 39, 1; Flor., I, 45, 10; Plut., *Caes.*, 25-27; Dio. Cass., XL, 33-43; J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 53; *Vercingétorix et Alésia*, p. 198-200, 211-219, 220-231, 232-237; J.-Y. Guillaumin, *La reddition de Vercingétorix selon les auteurs anciens*, în *Latomus*, 44, 1985, 4, p. 743-750; J. Harmand, *op. cit.*, p. 724-725; M.-T. Raepsaet-Charlier, *op. cit.*, p. 151; T. P. Wiseman, *op. cit.*, p. 408-417; R. Urban, *op. cit.*, p. 27-31; K. Christ, *op. cit.*, p. 20; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 81-94. După Suetonius (*Caes.*, 25, 1) şi Eutropius (VI, 17, 3), Caesar a impus noii provincii un tribut anual de 40.000.000 de sesterți, sumă care, după aprecierea specialiştilor, n-a fost plătită niciodată (J. Hellegouarch'h, *op. cit.*, p. 188).

În timpul lui Octavianus, care primise *Gallia* sub jurisdicție prin „tratatul de la *Brundisium*" cu Antonius din 40 î.H., s-au creat între 16 şi 13 î.H. cele trei provincii gallice (*tres Galliae*) - *Aquitania*, *Lugdunensis*, *Belgica* - *RG*, 12, 2; 26, 2; Str., IV, 1 – 4, 3; Liv., *Per.* CXXXIV; Mel., III, 2, 19-20; Suet., *Aug.*, 25, 1; Plin., IV, 105-108; Dio. Cass., LIII, 12; LIV, 4; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 7; Amm., XV, 11, 6; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 122, 125-127; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 271-272; J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 85-100; J.-M. Roddaz, *op. cit.*, p. 388-402; H. Heinen, *Auguste en Gaule et les origines de la ville romaine de Treves*, în *Hommages à Lucien Lerat*, 1, réunis par H. Walter, Besançon, 1984, p. 329-347; E. Wightman, *Gallia Belgica*, London, 1985; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 279; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 104-105, 276; F. Schön, *Belgica*, în NP, 2, col. 551; Y. Lafond, *Gallia*, în *ibidem*, 4, col. 763-767; E. S. Ramage, *Augustus'Propaganda in Gaul*, în *Klio*, 79, 1997, 1, p. 117-119; M.-T. Raepsaet-Charlier, *op. cit.*, p. 152-153; T. Bechert, *op. cit.*, p. 125-130.

[125] Expedițiile lui Caesar în *Britannia* au avut loc în 55 şi 54 î.H., soldându-se, foarte probabil, doar cu instituirea protectoratului roman asupra trinovanților, luarea de ostatici şi impunerea de tributuri unor clanuri - cf. Caes., *Gal.*, IV, 20-36; V, 8-23; Diod., V, 21, 2; Mel., III, 6, 49; Vell., II, 46, 1; 47, 1; Liv., *Per.* CV, Str., IV, 5, 3; Flor., I, 45, 10; Ios., *BJ*, II, 16, 4; Tac., *Agr.*, XIII; Suet., *Caes.*, 25, 2; App., *Hist.*, IV, 1, 5; Plut., *Caes.*, 23; Ampel., 18, 20; 47, 6; Dio. Cass., XXXIX, 50-53; XL, 1-4; Eutr., VI, 17, 3; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 78, 4; Oros., VI, 9, 2-9; VII; 6, 9; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 154-155; Sh. Frere, *Britannia. A History of Roman Britany*, London, 1967, p. 27-38; B. Jones and D. Mattingly, *An Atlas of Roman Britain*, Oxford-Cambridge (Massachusetts), 1990, p. 64-65; Ch. Kunst, *Cassivellaunus*, în NP, 2, col. 1018; G. Spitzbart, *Cingetorix*, în *ibidem*, col. 1206; P. Southern, *La Bretagne*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 201-202; K. Christ, *Caesar*, în *Împărați romani…*, p. 19; Y. Le Bohec, *op. cit*., p. 76-77.

Începând cu Augustus, influența romană în insulă a crescut, accentuându-se dependența politică şi economică a unor triburi față de statul roman (*RG*, VI, 32; Str., IV, 5, 3; Tac., *Ann.*, XII, 31; idem, *Agr.*, XIII; Suet., *Cal.*, 19, 3; 44, 2; idem, *Claud.*, 17, 1; Dio. Cass., XLIX, 38; LIII, 22 şi 25; LIX, 21; LXII, 4; Eutr., VII; 14, 4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 155; Sh. Frere, *op. cit.*, p. 41-60; Ch. Kunst, *Cunobellinus*, în NP, 3, col. 230-231; W. Spickermann, *Dumnovellaunus*, în *ibidem*, col. 837; P. Southern, *op. cit.*, p. 202). Astfel, s-au creat condițiile pentru transformarea unei părți a Britanniei în provincie la sfârşitul anului 43

d.H. (RIB, I, 91; Mel., III, 6, 49-50; Tac., *Agr.*, XIII-XIV; Plin., III, 119; Suet., *Claud.*, 17, 1-2; idem, *Vesp.*, 4, 1; Dio. Cass., LX, 19-23; Eutr., VII, 13, 2-3; 19, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 4, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, IV, 7; Oros., VII, 6, 9-11; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 155-156; Sh. Frere, *op. cit.*, p. 61-95; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 276; J. Melmoux, *La conquête de la Bretagne (43-47 p. J.-C.) et ses conséquences pour les participants: promotions individuelles et avantages de carrière*, în *Latomus*, 47, 1988, 3, p. 635-659; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 281; B. Jones and D. Mattingly, *op. cit.*, p. 65-66; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 233, 243; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 181-183; M. Todd, *Catuvellauni*, în NP, 2, col. 1040; P. Southern, *op. cit.*, p. 202; T. Bechert, *op. cit.*, p. 161-166; E. Cizek, *op. cit.*, p. 206-212; W. Kierdorf, *Claudius*, în *Împăraţi romani…*, p. 81).

Penetraţia romană în insulă a continuat şi s-a consolidat pe parcursul ultimilor iulio-claudieni şi al dinastiilor flaviană şi antonină, în ciuda rezistenţei unor grupuri celtice (61 şi 84 d.H.) – cf. CIL, VII, 12 = RIB, I, 92; AÉ, 1996, 937-942a-b; Tac., *Ann.*, XIV, 31-32; idem, *Agr.*, VIII; XXX-XXXII; Dio. Cass., LXII, 1-12; LXVI, 20; LXIX, 9; LXXIII, 4; Eutr., VII, 14, 4; VIII, 7, 2; SHA, *Hadr.*, XI, 2; *Comm.*, VI, 2; VIII, 4; XIII, 5; *Hel. Pert.*, II, 1; III, 5-10; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 156-158; Sh. Frere, *op. cit.*, p. 96-118; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 276; J. Cousin, *op. cit.*; B. Jones and D. Mattingly, *op. cit.*, p. 66-88, 94, 97, 109-130, 141; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 237, 271-272; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 204-207, 376; Ch. Kunst, *Bouddicca*, în NP, 2, col. 758; idem, *Calcagus*, în *ibidem*, col. 937; idem, *Caratacus*, în *ibidem*, col. 983; idem, *Cogidubnus*, *Cogidumnus*, în *ibidem*, 3, col. 59; M. Todd, I. Scheibler, *Iceni*, în *ibidem*, 5, col. 881-882; P. Southern, *op. cit.*, p. 202-217; H. Schneider, *Nero*, în *Împăraţi romani…*, p. 94; J. Malitz, *Vespasian*, în *ibidem*, p. 104-105; M. Zahrnt, *Hadrian*, în *ibidem*, p. 146; M. Stahl, *Commodus*, în *ibidem*, p. 184.

În contextul politicii împăraţilor Severi în regiune, în 197 sau 211, provincia a fost divizată în *Britannia Superior*, având capitala la *Londinum* (Londra), şi *Britannia Inferior*, cu centrul în *colonia* situată pe teritoriul actualului Lincoln – Herod., III, 8; Dio. Cass., LXXVI, 11-15; Eutr., VIII, 19, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 20, 19 şi 27; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XX, 4; SHA, *Severus*, XIX, 1; Oros., VII, 17, 7; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 158-159; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 276; J. Cousin, *op. cit.*, p. 291-292; B. Jones and D. Mattingly, *op. cit.*, p. 143, 145; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 379, 382-383, 391; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 569-571; J. C. Mann, *The Divison of Britain in AD 197*, în ZPE,

119, 1997, p. 251-254; P: Southern, *op. cit.*, p. 217-220; A. R. Birley, *Septimius Severus*, în *Împărați romani*, p. 209.

După Eadie, p. 78, în ciuda corespondențelor existente între textul lui Festus şi cel al lui Eutropius, VI, 17, 1-3, datele oferite de cel dintâi despre cucerirea gallilor şi a Britanniei de către Caesar sunt mai degrabă complementare celor din *Breviarium*-ul eutropian.

[126] Tabloul administrativ înfățişat de Festus reflectă, cu aproximație, realitatea din vremea sa, anume provinciile aparținând la trei dintre cele patru dioceze ce formau *Praefectura Praetorio Galliarum* creată prin reformele lui Diocletianus şi Constantinus I, respectiv: *Belgica Prima*, *Belgica Secunda*, *Germania Prima*, *Germania Secunda*, *Sequania* (Festus o numeşte *Maxima Sequanorum*), *Lugdunensis Prima*, *Lugdunensis Secunda*, *Alpes Graiae et Poeninae* din *Dioecesis Galliarum*; *Viennensis*, *Narbonensis* (la începutul secolului al IV-lea erau două - *Narbonensis Prima* şi *Narbonensis Secunda*), *Novempopulana* (*Novem Populi*), *Aquitanica Prima*, *Aquitanica Secunda*, *Alpes Maritimae* din *Dioecesis Viennensis*; *Britannia Prima*, *Britannia Secunda*, *Maxima Caesariensis*, *Flavia Caesariensis* din *Dioecesis Britannorum* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 149-151, 159; J. Cousin, *op. cit.*, p. 279-280, 282; B. Bleckmann, *op. cit.*; Y. Le Bohec, *Gallia*, în NP, 4, col. 765-766; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 49-50. Aşa cum s-a observat în istoriografie, din listă lipseşte *Valentia*, creată în 369, fapt care constituie un important element de datare a scrierii: Eadie, p. 1-2; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVII (nota 50) şi 10; B. Baldwin, *op. cit.*, p. 198-199, cu rezerve; vezi şi studiul introductiv.

[127] Romanii au pătruns pentru prima dată „în Illyria şi în aceste părți ale Europei /Peninsula Balcanică – n.n./" (Pol., II, 2) la începutul ultimei treimi a secolului al III-lea î.H., pentru a lua măsuri împotriva illyrilor, ale căror îndelungate acțiuni piratereşti în Adriatica afectau comerțul Italiei cu lumea greacă (Pol., II, 8; Str., VII, 5, 6 şi 10; Liv., X, 2; App., *Illyr.*, VII; Dio. Cass., XII, *Frag.* B $49_2$ = M $47_2$; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 50, 1; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, p. 13-19; J. Wilkes, *The Illyrians*, p. 159-160; P. Cabanes, *Notes sur les origines de l'intervention romaine sur la rive orientale de la mer Adriatique 229-228 avant J.-C.*, în *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità (Lecce-Matera, 21-27 ottobre 1973)*, Taranto, 1983, p. 187-204; idem, *Les Illyriens de Bardylis à Genthius (IV^e^ – II^e^ siècles avant J.-C.)*, Paris, 1988, p. 260-265; H. Frommer, *Die Illyrer. Viertausend Jahre europäischer Geschichte vom dritten Jahrtausend bis zum Beginn der Neuzeit*, Karlsruhe, 1988, cap. III). Astfel s-au declanşat războaiele illyrice din

229-228 şi 219 î.H., care au dus la transformarea unor insule (*Issa*-Vis, Croaţia; *Corcyra*-Corfu; *Pharos*-Hvar, Croaţia), cetăţi (*Epidamnos*-Durrës, Albania; *Apollonia*-Pojani, Albania; *Lissus*, *Dimallum*, *Bargullum*, *Eugenium*, *Oricos* – toate în Albania etc.) şi triburi (ardei, parthini, atintani, bassaniţi ş.a.) în aliaţi ai poporului roman - cu alte cuvinte, Republica şi-a impus protectoratul asupra lor; această înfluenţă pe coasta illyră va fi consolidată prin pacea de la *Phoinike* din 206/205 î.H. - Pol., II, 1-12; III, 16; 19; VII, 9; XVIII, 1, 8; XXXII, 18-19; Liv., *Per.* XX; XXIX, 12; XXXIII, 31; XXXVIII, 11; XLI, 11; XLIV, 30; Flor., I, 21, 5; Dio. Cass., XII, *Frag.* B 49 = M 47; Eutr., III, 4; vezi şi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 173-174; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 19-28; J. Wilkes, *The Illyrians*, p. 160-163; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 150-151, 154-155; E. S. Gryen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, II, Berkeley-Los Angeles-London, 1986, p. 359-368; P. Cabanes, *op. cit.*, p. 268-278, 282-289; H. Frommer, *op. cit.*, cap. III; J.-L. Ferrary, *Rome, les Balkans, la Grèce et l'Orient au IIe siècle avant J.-C.*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 732-734; R. M. Errington, *Rome and Greece to 205 B. C.*, în CAH, VIII, p. 85-94; P. S. Derow, *Pharos und Rome*, în ZPE, 88, 1991, p. 261-270; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 127-128, 190; K.-E. Petzold, *op. cit.*, p. 494-518.

[128] Festus menţionează doar o parte dintre acţiunile balcanice din 211 î.H. ale praetorului M. Valerius Laeuinus, fost consul în 220, omiţând relatarea înfrângerii lui Philippus al V-lea al Macedoniei (221-179 î.H.) la *Apollonia* şi în alte părţi şi negocierile cu aetolienii – vezi Liv., XXIV, 40; XXVI, 24-26; Eutr., III, 13, 3; 14, 4.

[129] Este vorba despre Q. Caecilius Metellus, consul în 69 î.H.; pe timpul proconsulatului din 68-67 î.H. a cucerit *Creta*, spunându-şi *Creticus*; şi-a sărbătorit triumful la 30 mai 62 î.H.; *Creta* a fost unită cu *Cyrenae* - ILLRP 1, 374; Str., XVII, 3, 21 şi 25; Liv., *Per.* XCVIII-C; Vell., II, 34, 1-2; 38, 6; Val. Max., VII, 6, *ext.* 1; Vell., II, 34, 1; Flor., I, 42; Plut., *Pomp.*, 29; Dio. Cass., XXXVI, *Frag.* $1_a$; 18-19; LIII, 12; Oros., VI, 4, 2; Eutr., VI, 11, 1-2: „... *bellum Creticum ortum est. Ad id missus Q. Caecilius Metellus ingentibus proeliis intra triennium omnem prouinciarum cepit appellatusque est Creticus atque ex insula triumphauit*" („… a izbucnit războiul cu Creta. La acesta a fost trimis Q. Caecilius Metellus, care, în câteva bătălii însemnate şi într-un răstimp de trei ani, a cucerit întreaga provincie, a primit numele de *Creticus* şi şi-a sărbătorit un triumf asupra acestei insule"); J. Marquardt, *op. cit.*, p. 431-433; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 270; J. Cousin, *op. cit.*, p. 298-299;

T. Bechert, *op. cit.*, p. 103-106; K.-L. Elvers, *Caecilius. [I 23] C. Metellus Creticus, Q.*, în NP, 2, col. 887.

[130] Festus are în vedere, foarte probabil, alianța încheiată de Roma cu Liga aetoliană în 212 sau 211 î.H., care a constituit un instrument important împotriva regatului macedonean în perioada ulterioară – Pol., XVIII, 38; Liv., XXVI, 24; Iust., XXIX, 4, 5; XXX, 3, 8-9; SEG, XIII, 382; XVII, 280; XXIII, 401 = XXV, 626; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 155; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 735-737; F. J. Gómez Espelosín, *Política griega y maniobras romanas: un balance político de las relaciones entre Roma y la confederación etolia*, în *Latomus*, 48, 1989, 3, p. 532-547; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 187, 197.

[131] Este vorba despre Philippus al V-lea (235-179 î.H.), rege al Macedoniei între 221-179 î.H.; A. Barnea, *Philippos V*, în ECR, p. 580; W. Ameling, *Philippos [7] Ph. V.*, în NP, 9, col. 803; vezi şi *infra*.

[132] Festus se referă la „libertatea" de care s-a bucurat lumea greacă prin pacea de la *Elateia* (197-196 î.H.), soldată cu importante beneficii pentru unele oraşe greceşti, inclusiv *Athena*, care a intrat în posesia portului liber *Delos* - Pol., XVIII, 44; 46; XXIII, 7; XXXII, 17; XXX, 18-18a; Liv., XXXIII, 30; XLV, 17-18; Iust., XXXI, 3, 1-4; Paus., VII, 16, 5-7; Plut., *Flam.*, 10-11; Fr. Chamoux, *op. cit.*, 166-167, 179, 195-196, 199; E. S. Gryen, *op. cit.*, I; II, p. 437-528; J.-L. Ferrary, *Philhellénisme et impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*, Roma, 1988; idem, *op. cit.*, în *Rome et la conquête du monde méditerranéen…*, II, p. 740-744; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 212-216, 252-254, 289-290; G. A. Lehmann, *Elateia, Aitolien und Rom nach der Entscheidung des 2. Makedonischen Krieges*, în ZPE, 127, 1999, p. 69-83.

[133] Evenimentul a avut loc în 146 î.H., în timpul consulatului lui L. Mummius şi Cn. Cornelius Lentullus; Mummius şi-a celebrat triumful în 145 î.H., primind *cognomen*-ul *Achaicus* - ILLRP 1, 122, 328, 331; Pol., XXXVIII, 1-9; XL, 1-11; XL, 7; Str., VIII, 6, 23; Liv., *Per.* LI-LII; Vell., I, 12, 1; 13, 1-2; II, 38, 5; Flor., I, 32; Iust., XXXIV, 2, 1-6; Suet., *Gal.*, 3, 4; Paus., VII, 14-16; Ampel., 47, 3; Plut., *Mar.*, 1, 1; Dio. Cass., XXII, *Frag.* B 72 = M 72; Eutr., IV, 14, 1: „*Corinthiis quoque bellum indictum est, nobilissimae Graeciae ciuitati, propter iniuriam legatorum Romanorum. Hanc Mummius consul cepit et diruit*" („A fost declarat un război şi Corinthului, una dintre cele mai vestite cetăți ale Greciei, din cauza unei jigniri aduse solilor poporului roman. Consulul Mummius o cuceri şi o distruse"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 60; A. Barnea, *Mummius*

*Achaeus, Lucius*, în ECR, p. 527; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 197; A. Lintott, *op. cit.*, p. 32; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 100; W. Kiendorf, *Mummius. [I 3] M., L.*, în NP, 8, col. 466; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 296-297.

[134] În anul 146 î.H., *Achaia* a fost pusă sub autoritatea proconsulului provinciei *Macedonia*, abia în 27 î.H. devenind provincie autonomă, încredințată spre administrare Senatului; ea cuprindea Peloponesul, Epirul, *Akarnania*, insulele ioniene, *Aitolia*, *Thessalia*, insulele Sporade şi Cyclade (fără *Astypalia* şi *Amorgos*) cu *Euboia*, sub conducerea unui *proconsul pro praetore* cu reşedința în *colonia Laus Iulia Corinthus*; între 15-44 d.H., a revenit sub administrația imperială, fiind condusă de un *legatus Augusti*; în 67 d.H., Nero i-a acordat „libertatea”, dar în 72 d.H. Vespasianus a readus *Achaia* la statutul de provincie senatorială – Str., VIII-X; XVII, 3, 25; Plin., IV, 4-24; Tac., *Ann.*, VI, 39; Suet., *Nero*, 24, 2; Paus., VII, 17, 3; Plut., *Flam.*, 12; Dio. Cass., LIII, 12; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 60, 226-230; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 273; O. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne. Étude de Numismatique et d'Histoire (IV^e^ – I^er^ siècle)*, Athènes-Paris, 1979, p. 294-297; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 514-527; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 100; idem, *op. cit.*, în *ibidem*, II, p. 297-298; W. J. Cherf, *The Roman Borders between Achaia and Macedonia*, în *Chiron*, 17, 1987, 1, p. 135-142; D. W. Baronowski, *The Provincial Status of Mainland Greece after 146 B.C.: A Criticism of Erich Gruen's Vicus*, în *ibidem*, 70, 1988, 2, p. 448-460; P. S. Derow, *Rome, the fall of Macedon and the sack of Corinth*, în CAH, VIII, p. 319-323; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 307-309, 312-313; *The Corinthia in the Roman period. Including the papers given at a Symposium held at The Ohio State University on 7-9 March, 1991*, edited by T. E. Gregory, Ann Arbor, Mi, 1993; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 299; E. Olshausen, *Achaia*, în NP, 1, col. 56; Y. Lafond, *Achaioi, Achaia*, în *ibidem*, col. 66; P. Cabanes, *Le monde grec européen et la Cyrénaïque*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 301-302, 304-305; T. Bechert, *op. cit.*, p. 77-81.

[135] Populație de pe coasta Mării Ionice, în nord-vestul lumii greceşti, vecină cu acarnanii şi amphilochii, în S, macedonenii, thessalii şi athamanii, în E, illyrii, în N – Str., VII, 7, 3 şi 8; IX, 5, 11; Plin., IV, 2-4; D. Strauch, *Epiros*, în NP, 3, col. 1066-1067.

[136] Pyrrhus (318-272 î.H.), rege al Epirului între 306-302, 297-292 şi al Macedoniei între 288-284 î.H.; a trecut în Italia în sprijinul Tarentului aflat în conflict cu romanii din 282 î.H., luptându-se cu aceştia pe parcursul mai multor campanii (280-278, 276-275) şi fiind în cele din

urmă învins în bătălia de la *Maleventum* (*Beneventum*) din 275 î.H. de către consulul M. Curius Dentatus – L. Calpurnius Piso Frugi, 33; Enn., VI, 173-209; Dion. Hal., XIX, 8–XX, 12; Liv., *Per.* XX-XIV; Str., VII, 7, 8; Val. Max., II, 7, 15; IV, 3, 6; Flor., I, 13; Plin., III, 105; Iust., II, 18, 7-10; 3, 1-12; XVII, 2, 13; XVIII, 1; XXIII; App., *Hist.*, III, 8 – XII, 2; Plut., *Pyrrh.*; Eutr., II, 11-14; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 33, 4-10; 34, 9; 35; Oros., IV, 2, 3; A. Barnea, *Curius Dentatus, Manlius*, în ECR, p. 240; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 129-131; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 82-84; P. R. Scullard, *Pyrrhus*, în CAH, VII/2, p. 456-485; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 76-77; J. Heurgon, *op. cit.*, p. 339-343; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 70-74; K.-L. Elvers, *Curius [4] C. Dentatus, M.*, în NP, 3, col. 242-243; L.-M. Günther, *Pyrrhos [3]*, în *ibidem*, 10, col. 645-648.

[137] Locuitori din *Thessalia*, care, după înfrângerea lui Philippus al V-lea (vezi *infra*), au fost declarați liberi (Pol., XVIII, 47), apoi în 148 î.H. au fost integrați în provincia *Macedonia* (vezi *infra*). Tutuşi, este foarte posibil ca aici breviatorul să se refere la provincialii din *Thessalia* aflată în veacul al IV-lea la nord de provincia *Achaia*, în dioceza *Moesiae* – vezi *infra*, **8**, **3**.

[138] În 148 î.H., *Epirus*, care participase alături de Perseus la luptele împotriva romanilor (Liv., XLIII, 21; XLV, 33-34; Str., VII, 7, 3; Plut., *Aemil.*, 29), a fost împărțit în mai multe *regiones* şi apoi unit cu provincia *Macedonia* (vezi *infra*); în 27 î.H., fațada adriatică a teritoriului a rămas la *Macedonia* iar restul ținutului a fost ataşat, împreună cu *Thessalia*, noii provincii *Achaia*; din 108 d.H. (după P. Cabanes), a devenit provincie procuratoriană – Liv., XLV, 26; Str., XVII, 3, 25; Plin. Sec., *Ep.* VIII, 24; Dio. Cass., LIII, 12; P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhus à la conquête romaine (272-167)*, Paris, 1976; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 304, 305-306; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 179; T. Bechert, *op. cit.*, p. 73-76; D. Strauch, *Epeiros*, în NP, 3, col. 1069.

[139] Vezi paragraful următor.

[140] Cei doi protagonişti sunt T. Quintius Flamininus, consul în 198 î.H., şi Philippus al V-lea, rege al Macedoniei între 221-179 î.H. Evenimentul care i-a opus este cunoscut ca al doilea război macedonean, desfăşurat între 200-197 î.H. şi terminat cu victoria armatelor lui Flamininus la *Kynoskephalai*, în *Thessalia* (iunie-iulie 197 î.H.) – C. Sempronius Tuditanus, 6; Enn., X, 322-335; Pol., XVIII, 4-11; Liv., XXXI-XXXV; Flor., I, 23; Iust., XXX, 4, 5-17; Ampel., 16, 3; Plut., *Flam.*, 2-9; Dio. Cass., XVIII, *Frag.* B 58 = M 57; B 60 = M 58; Eutr., IV,

2, 1; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 51, 1-2; L. Raditsa, *Bella Macedonica*, în ANRW, I/1, 1972, p. 564-589; O. Picard, *op. cit.*; p. 278-290; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 163-167; A. Barnea, *Quintius Flaminius, Titus*, în ECR, p. 637; idem, *Kynoskephalai*, în *ibidem*, p. 413; E. S. Gryen, *op. cit.*, II, p. 373-402; R. M. Errington, *Rome against Philip and Antiochus*, în CAH, VIII, p. 244-289; P. S. Derow, *op. cit.*, în *ibidem*, p. 290-303; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 97-98; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 738-740; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 97-98; P. Doukellis et S. Zoumbaki, *De Flamininus aux Antonins. Conquête et aménagements de l'espace extraurbain en Achaïe et Macédoine*, în *Dialogues d'histoire ancienne*, Besançon, 21, 1995, 2, p. 214-217; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 200-210; F. Graf, *Kynokephalai*, în NP, 6, col. 977-978; L. Duridanov, *Makedonia, Makedones*, în *ibidem*, 7, col. 732; K. Bringmann, *Makedonische Kriege*, în *ibidem*, col. 753-754; W. Ameling, *Philippos [7] Ph. V.*, în *ibidem*, 9, col. 804-805; L.-M. Günther, *Quinctius [I 14] T. Q. Flamininus*, în *ibidem*, 10, col. 709-710.

[141] Perseus (rege între 179-168 î.H.) a fost învins la 22 iunie 168 în bătălia de la *Pydna* de către L. Aemilius Paulus, consul pentru a doua oară; în urma victoriei, acesta a primit *cognomen*-ul *Macedonicus* - ILLRP 1, 323, 392b; Pol., XXIX-XXX; Cic., *De div.*, I, 46; II, 40; Str., VII, 7, 3; XIII, 4, 2; Liv., XLIV-XLV, 9; Val. Max., I, 5, 3; 8, 1b; IV, 3, 8; Vell., I, 9; II, 38, 5; Iust., XXXII, 2, 7-10; 3, 1-4; 4, 1; XXXIII, 1, 5-7; 2, 1-8; Flor., I, 28; Plut., *Aemil.*, 10-22; Ampel., 16, 4; App., *Maced.*, 11, 1-2; 5-6; 18, 1-3; Dio. Cass., XX, *Frag.* B $66_{1-4}$ = M $65_{1-4}$; Eutr., IV, 6-7; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 56; Oros., IV, 20, 34-36; L. Raditsa, *op. cit.*; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 175-178; A. Barnea, *Aemilius Paulus (2) Macedonicus, Lucius*, în ECR, p. 27; idem, *Perseus*, în *ibidem*, p. 576; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 403-419; J. Cousin, *op. cit.*, p. 99; P. S. Derow, *op. cit.*, în CAH, VIII, p. 303-319; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 754-756; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 98; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 270-281; L.-M. Günther, *L. Aemilius Paullus und ‚sein' Pfeilerdenkmal in Delphi*, în *Rom und der Griechische Osten. Festschrift für Hatto H. Schmidt zum 65. Geburtstag dargebracht von Schülern, Freunden und Münchener Kollegen*, herausgegeben von Ch. Schubert und H. Brodersen unter Mitarbeit von U. Huttner, Stuttgart, 1995, p. 81-85; K.-L. Elvers, *Aemilius [I 32]. Ae. Paullus, L.*, în NP, 1, col. 181; W. Ameling, *Makedonia, Makedones*, în *ibidem*, 7, col. 732; K. Bringmann, *Makedonische Kriege*, în *ibidem*, p. 754-755; L.-M. Günther, *Perseus [2]*, în *ibidem*, 9, col. 614-615; R. Malcolm Errington, *Pydna (Πύδνα)*, în *ibidem*, 10, col. 609.

[142] Numele adevărat al acestui Pseudophilippus era Andriscus din *Adramyttion*, în *Mysia* (Asia Mică); bazându-se pe asemănarea cu Perseus, se dădea dreptul fiul acestuia, revendicând tronul Macedoniei. Predat romanilor de către regele Demetrios al Syriei, reuşi să fugă din Italia în *Thracia*, strânse o armată, învinse pe praetorul P. Juventius Thalna în 149 î.H. şi se proclamă moştenitorul legal al tronului. A fost învins de praetorul Q. Caecilius Metellus Macedonicus în 148 î.H. – Pol., XXXVII, 4; Str., XIII, 4, 2; Liv., *Per.* XLVIII-L; Vell., I, 11, 1-2; Plin., VII, 141-146; Flor., I, 30; Eutr., IV, 13; 14, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 61, 1-2; L. Raditsa, *op. cit.*; A. Barnea, *Caecilius Metellus (6) Macedonicus, Quintus*, în ECR, p. 149; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 100; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 194-195; W. Z. Rubinsohn, *Macedonian Resistance to Roman Occupation in the Second Half of the Second Century B.C.*, în *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, edited by T. Yuge and M. Doi, Tokyo-Leiden-New York-København-Köln, 1988, p. 141-158; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 767-768; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 423-429; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 99-100; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 292-293; L.-M. Günther, *Andriscos [1]*, în NP, 1, col. 688; K.-L. Elvers, *Caecilius [I 27] C. Metellus Macedonicus, Q.*, în *ibidem*, 2, col. 889.

Un Pseudoperseus s-a ridicat împotriva romanilor în 143 î.H., fiind învins de quaestorul L. Tremellinus Scrofa – Liv., *Per.* LIII; Eutr., IV, 15; W. Z. Rubinsohn, *op. cit.*

[143] Anexarea Macedoniei a parcurs mai multe etape. Astfel, după *Pydna*, regatul a fost împărțit în patru regiuni (*merídes*) având capitale, respectiv, la *Amphipolis*, *Thessalonike*, *Pella* şi *Pelagonia* – Liv., XLV, 17-18; 29-30; Str., VII, *Frag.* 48/47; Plut., *Aemil.*, 28; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 203-205; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 267; L. Raditsa, *op. cit.*; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 178-179; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 99; idem, *op. cit.*, în *ibidem*, II, p. 307; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 423-429; F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Athènes-Paris, 1988, p. 53-80; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 758-761; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 98; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 283-284; P. Cabanes, *op. cit.*, p. 301; L. Duridanov, *Makedonia, Makedones*, în NP, 7, col. 732.

În 148 î.H., *Macedonia* a fost transformată în provincie, fiind unită cu *Achaia* şi *Epirus* până în 27 î.H. – Str., XVII, 3, 25; Dio. Cass., LIII, 12; Mel., II, 3, 34-36; Plin., III, 145; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 203-208; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 267-268; L. Raditsa, *op. cit.*; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 100; idem, *op. cit.*, în

*ibidem*, II, p. 307; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 429-436; F. Papazoglou, *op. cit.*, p. 81-83; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 770-773; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 100; T. Bechert, *op. cit.*, p. 64-66, 73-76; P. Doukellis et S. Zoumbaki, *op. cit.*, p. 208-213; P. Cabanes, *op. cit.*, p. 301, 304; L. Duridanov, *Makedonia, Makedones*, în NP, 7, col. 732-734; D. Strauch, *Epeiros*, în *ibidem*, 3, col. 1069.

[144] Despre illyri, vezi bibliografia *supra* (**3**, **2**), la care adaugă I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba şi onomastica, romanizarea*, Bucureşti, 1969.

[145] Gentius (Genthius; Genthios), rege al tribului illyr al labeatilor între 180-168 î.H.; în schimbul unei sume de bani, l-a sprijinit pe Perseus, dar a fost învins şi capturat de L. Anicius Gallus, *praetor peregrinus* în 168 î.H. şi *propaetor* în *Epirus* în 167 î.H.; regatul său a fost divizat în trei *regiones*, anexate apoi Macedoniei – Pol., XXXII, 18-19; XXXVIII, 8-9; XXIX, 1g; 3; 5; XXX, 13; Liv., XLII, 26; XLIV, 22-23; 26-27; 29-32; XLV, 3; 26; 35; 43; Vell., I, 9, 5; Flor., I, 29; Plut., *Aemil.*, 13; App., *Mac.*, 18, 1; Eutr., IV, 6, 2 şi 4; 8, 2; Oros., IV, 20, 36; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 29; J. Wilkes, *The Illyrians*, p. 173-175; H. Frommer, *op. cit.*, cap. III; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 419-423; P. Cabanes, *Les Illyriens…*, p. 311-325; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 759; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 98; K.-L. Elvers, *Anicius [I 4] A. Gallus, L.*, în NP, 1, col. 703; L.-M. Günther, *Gentius*, în *ibidem*, 4, col. 921.

[146] Despre aceste informații, vezi studiul introductiv.

[147] Festus se referă doar la unul dintre cele patru drumuri ce străbăteau Alpii, respectiv Mont-Genève - Str., IV, 6, 6-7 şi 11; Amm., XV, 10, 5; J. Prieur, *L'histoire des régions alpestres (Alpes Maritimes, Cottiennes, Graies et Pennines) sous le haut-empire romain (Ier – IIIe siècle après J.-C.)*, în ANRW, II/5.2, 1976, p. 639-642; idem, în *La Savoie des origines à l'an mil. Histoire et Archéologie*, Rennes, 1983, p. 85-203; G. Walser, *Summus Poeninus. Beiträge zur Geschichte des Grossen St. Bernhard-Passes in römischer Zeit* (Historia Einzelschriften 46), Stuttgart, 1984; idem, *Via per Alpes Graias. Beiträge zur Geschichte des Kleinen St. Bernhard-Passes in römischen Zeit* (Historia Einzelschriften 48), Stuttgart, 1986; idem, *Studien zur Alpengeschichte in antiker Zeit* (Historia Einzelschriften 86), Stuttgart, 1994, p. 9-48.

[148] Cucerirea regiunilor alpine a început în ultima jumătate de secol a perioadei republicane şi a avut ca scop apărarea mai eficientă a Italiei dintre nord şi nord-est; momentele cele mai dramatice ale acestei acțiuni s-au petrecut în anii 25, 16-14/12 şi 7 î.H., când a fost înfrântă

rezistența mai multor neamuri alpine (salassi, liguri etc.); altele, precum cele din Alpii Cottieni, s-au integrat în Imperiu în mod paşnic (13 î.H.) – Caes., *Gal.*, I, 10; CIL, V, 7231; 7817; *RG*, 26, 3; Str., IV, 6, 7-8; VII, 1, 5; Liv., *Per.* CXXXV, CXXXVIII; Vell., II, 39, 3; 90, 1; 95, 2; Plin., III, 134; 136-137; Suet., *Aug.*, 21, 1; Dio. Cass., LIII, 25; LIV, 24; Flor., II, 3; Plut., *Caes.*, 11; Eutr., VII, 9; Amm., XV, 10, 2 şi 7; C. Letta, *La dinastia dei Cozii e la romanizzazione delle Alpi Occidentali*, în *Athenaeum*, 54, 1970, p. 37-76; J. Šašel, *Zur Erklärung der Inschrift am Tropaeum Alpinum (Plin. N. h. 3, 136-137; CIL V 7817)*, în *Vestigia*, München, 1973, p. 476-478; K. Christ, *Zur augusteischen Germanpolitik*, în *Chiron*, 7, 1977, p. 178, 183-189; *La Savoie…*, p. 170-187; R. Bedon, R. Chevallier, P. Pinon, *Architecture et urbanisme en Gaule romaine*, 1, *L'architecture et la ville (52 av. J.-C. – 486 ap. J.-C.)*, Paris, 1988, p. 174-178; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 209; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 105-106, 270-271; L. Brecciaroli Taborelli, *L'heroon di Cozio a Segusio. Un esempio di adesione all'ideologia del principato augusteo*, în *Athenaeum*, 82, 1994, 2, p. 331-343.

În urma acestor evenimente, între 16 şi 14 (12) î.H., s-au creat praefecturile *Alpes Graiae*, *Alpes Maritimae* şi *Alpes Cottiae*; ele au devenit provincii sub iulio-claudieni; izvoarele mai menționează şi *Alpes Poeninae*, unită până sub Claudius I cu *Raetia et Vindelicia*, apoi cu *Alpes Graiae* – CIL, V, 3720; 7231; XII, 80 = AÉ, 1994, 1142; Str., IV, 6, 3; Suet., *Nero*, 18; Tac., *Ann.*, XV, 32; Plin., III, 134-135; Eutr., VII, 14, 5; Aur. Vict., *Caes.*, 5, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, V, 4; Amm., XV, 10, 2-3; 9-10; SHA, *Aurel.*, XXI, 11; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 145-148; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 274; R. Frei-Stolba, *op. cit.*, în ANRW, II/5.1, 1976, p. 377-384; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 278; J. Prieur, *op. cit.*, p. 630-656; idem, în *La Savoie…*, p. 211-223; E. Cizek, *Secvență romană…*, p. 293; G. Walser, *op. cit.*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 209, 236; L. Brecciaroli Taborelli, *L'heroon di Cozio a Segusio. Un esempio di adesione all'ideologia del principato augusteo*, în *Athenaeum*, 82, 1994, 2, p. 331-343; H. Graßl, *Alpes Cottiae*, în NP, 1, col. 535-536; idem, *Alpes Graiae*, în *ibidem*, col. 36; idem, *Alpes Maritimae*, în *ibidem*; T. Bechert, *op. cit.*, p. 187-190.

[149] Expresia „*Noricorum prouinciae*” se referă la situația administrativă din vremea lui Festus, când existau provinciile *Noricum Ripense* şi *Noricum Mediterraneum* din dioceza *Pannoniae* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 165; G. Alföldy, *Noricum*, translated by A. Birley, London and Boston, 1974, p. 198-200; J. Cousin, *op. cit.*, p. 289; B.

Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; K. Dietz, *Noricum*, în *ibidem*, 8, col. 1004.

*Regnum Noricum*, format în veacul al II-lea î.H. pe un teritoriu ce corespunde aproximativ cu cel al Austriei, a avut în secolele II-I î.H. raporturi economice şi politico-diplomatice foarte active cu Republica romană (Pol., XXXIV, 10; Caes., *Civ.*, I, 18; Str., IV, 6, 12; V, 1, 8; Dio. Cass., LIV, 20; G. Alföldy, *op. cit.*, p. 28-51; M. Šašel Kos, *The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia*, în *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzial-römischen Kunstschafftens, Celje – 8.12. Mai 1995*, Hrsg. B. Djurić, I. Lazar, Narodni muzej Slovenije, 1997, p. 21-31; idem, *The Tauriscan Gold Mine. Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci*, în *Tyche*, 13, 1998, p. 207-219). El a fost anexat în anul 15 î.H., fiind pus sub tutela unui *procurator* (*procurator regni Norici*); a devenit *provincia* foarte probabil sub Claudius I, între anii 41-45 d.H., deşi nu este exclus ca acest lucru să se fi întâmplat mai devreme – CIL, V, 1838; 1839; VI, 1599; XVI, 6 = AÉ, 1995, 1217; Str., IV, 6, 9; Vell., II, 39, 3; 109, 5; Plin., III, 146; Flor., II, 22; Tac., *Ann.*, II, 63; idem, *Hist.*, I, 11, 1; 70, 2; Suet., *Tib.*, 16, 2; App., *Illyr.*, 29, 84; Dio. Cass., LIV, 20; Oros., VI, 21, 14; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 163-164; G. Alföldy, *op. cit.*, p. 52-105; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 274; G. Winkler, *Noricum und Rom*, în ANRW, II/6, 1977, p. 183-262; J. Cousin, *op. cit.*, p. 288; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 209; A.Marcone, *op. cit.*, p. 471; E. Weber, *Rapporti amministrativi fra Pannonia e Norico*, în *La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano". Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13-16 gennaio 1994)*, a cura di G. Hajnóczi, Roma, 1994, p. 43-45; M. Šašel Kos, *op. cit.*, în *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzial-römischen Kunstschafftens…*, p. 31-33; T. Bechert, *op. cit.*, p. 181-186; K. Dietz, *Noricum*, în NP, 8, col. 1003-1004.

[150] Sub numele de pannoni sau paeoni (gr. Παννόνιοι, Παίονες), autorii latini şi greci înțelegeau un grup de populații - illyrice, după unii cercetători, phrygiene, după alții - din bazinul Dunării Mijlocii şi al râurilor *Savus* (Sava) şi *Dravus* (Drava) – ardeați, colapiani, ditioni, daisitiați, breuci, andezeți etc. – Str., VII, 5, 2-3, 10 şi 12; Plin., III, 147-48; Iust., XXIV, 4, 5; Ptol., *Geog.*, II, 15, 2; App., *Illyr.*, 14, 40; 22, 63; 29, 84; Arr., *An.*, I, 5, 1; Dio. Cass., XLIX, 36; A. Mócsy, *Pannonia…*; A. M. Kempiński, *Etnos frygijski*, în BalcPosn, 5, 1990, p. 53-56; V. Paškvalin, *Prolozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijato i*

*njegovog teritorja u krajevima srednje Bosne u predrinsko i rimski doba. Contributions to the study of illyrian-pannonian tribe of Desityates and its territory in the regions of central Bosnia in preroman and roman times*, în *Glasnik*, 47 (1992-1995), 1996, p. 93-116; J. Burian, *Pannonia*, în NP, 9, col. 250.

[151] Bathon, conducător din tribul breucilor al răscoalei pannonilor în anii 6-8 d.H., prins şi ucis de un alt Bathon, de origine dalmată – Str., VII, 5, 3; Vell., II, 110, 4; Suet., *Tib.*, 20; Dio. Cass., LV, 29-30; 32; 34; LVI, 12; 16; O. Toropu, *Bato (Bathon)*, în ECR, p. 129; M. Schmidt, *Bato [2]*, în NP, 2, col. 493-494; idem, *Bato [3]*, în *ibidem*, col. 494.

[152] Forma de plural folosită de Festus arată că el avea în vedere situaţia din vremea sa, când existau *Pannonia I* şi *Pannonia II* - J. Marquardt, *op. cit.*, p. 170-171; M. Mirković, *Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D.*, în *Sirmium. Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia*, I, Editor V. Popović, Beograd, 1971, p. 41-45; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 273, fig. 44; J. Burian, *Pannonia*, în NP, 2, col. 255; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în *ibidem*, 3, col. 579-582; vezi şi *infra*, **9**, **3**.

[153] Confruntările dintre romani şi pannoni au debutat în contextul războaielor civile din Republică (cf. Flor., II, 21 [IV, 12], 3), dar abia Octavianus a reuşit, în urma campaniilor din 35-34 î.H. şi 6-9 d.H., să impună definitiv autoritatea romană asupra populaţiilor din regiunea cuprinsă în triunghiul *Siscia* (Sisak, Iugoslavia) – *Emona* (Ljubljana, Slovenia) – *Poetovio* (Ptuj, Slovenia) – *RG*, 30, 44-47; Liv., *Per.* CXXXI-CXXXII; Vell., II, 39, 3; 90; 96, 2-3; 114, 4; 116, 2; Suet., *Aug.*, 21, 1; idem, *Tib.*, 16, 1; Tac., *Ann.*, I, 16; Flor., II, 24; Ampel., 47, 7; App., *Illyr.*, 22, 64; 23, 67; 29, 84; Dio. Cass., XLIX, 36-37; L, 24; 28; LIV, 20; 24; 34; LV, 29; 32-34; Eutr., VII, 9; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 7; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 165-166, 176; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 46-77; M. Mirković, *op. cit.*, p. 10-13; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 31-52; J.-M. Roddaz, *op. cit.*, p. 478-484; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 289; E. Tóth, *„... protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuuii"*, în ARHVEST, 28, 1977, p. 278-287; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 173, 209; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 106-107, 302; A. Marcone, *op. cit.*, p. 472; T. Nagy, *Die Okkupation Pannoniens durche die Römer in der Zeit des Augustus*, în AArchHung, 43, 1991, 1-2, p. 57-85; G. Alföldy, *La Pannonia e l'Impero romano*, în *La Pannonia e l'Impero romano...*, p. 28; J. Burian, *Pannonia*, în NP, 9, col. 253; M. Šašel Kos, *op. cit.*, în ZAnt, 47, 1997, 1-2, p. 190-194; idem, *op. cit.*, în *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzial-*

*römischen Kunstschafftens...*, p. 33-42; J. Wilkes, *Les provinces danubiennes*, în *Rome et l'intégration de l'Empire...*, 2, p. 236-242.

Ca o consecință a evenimentelor din 6-9 d.H. (răscoala dalmaților şi pannonilor), în anul 6, 8, 9-10 sau 19-20 d.H., provincia *Illyricum*, din care făcea parte şi teritoriul pannonic, a fost împărțită în două provincii (după unii, doar comandamente militare) - *Illyricum Inferius* şi *Illyricum Superius* (CIL, III, 1741), numite, cândva între 69-73 d.H., *Pannonia*, respectiv *Dalmatia* – Plin., III, 147-148; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 166-167, 176-177; Á. Dobó, *Die Verwaltung der römischen provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinziale Verwaltung*, Budapest, 1968, p. 11-12; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 78-80; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 36-41; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 275; H. Braunert, *Omnium provinciarum populi Romani... fines auxi. Ein Entwurf*, în *Chiron*, 7, 1977, p. 215-216; J. Fitz, *La division de l'Illyricum*, în *Latomus*, 47, 1988, 1, p. 13-25; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 217; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 303-304; J. Wilkes, *op. cit.*, p. 245; A. Suceveanu, *Dalmatia*, în EAIVR, II, p. 25; T. Bechert, *op. cit.*, p. 137-146.

Între 103-106, *Pannonia* a fost divizată în *Pannonia Inferior* şi *Pannonia Superior* – Ptol., *Geog.*, II, 14-15; SHA, *Hadr.*, III, 9; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 167-168; Á. Dobó, *op. cit.*, p. 12-14; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 92; J. Fitz, *Le province danubiane*, în *Storia di Roma*, II/2, p. 501; J. Burian, *Pannonia*, în NP, 9, col. 254; D. Gabler, *Traiano e la Pannonia*, în *Traiano ai confini dell'Impero*, a cura di G. Arbore Popescu, Milano, 1998, p. 83-86; P. Zsidi, *Aquincum all'epoca dell'imperatore Traiano*, în *ibidem*, p. 90; J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 264.

[154] Amantinii erau de neam illyric şi trăiau la est de Srem, de-a lungul râului *Savus* (Sava), în nordul viitoarei provincii *Pannonia Inferior*, acolo unde până în anii 80 ai secolului I d.H. se afla o *civitas Sirmiensium et Amantinorum* – Plin., III, 148; Ptol., *Geog.*, II, 15, 2; M. Mirković, *op. cit.*, p. 9, 10, 13-14; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 14, 34, 53-60; M. Šašel Kos, *op. cit.*, în *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzial-römischen Kunstschafftens...*, p. 34, 35, fig. 2.

[155] Provincia *Savia* a fost înființată în vremea împăratului Diocletianus (284-305) la sud de râul *Dravus* (Drava), fiind, cu alte cuvinte, o unitate administrativă din Imperiul târziu – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 171; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 273; E. Tóth, *Provincia Valeria Media*, în AArchHung, 41, 1989, Abb. 1; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; J. Burian, *Pannonia*, în *ibidem*, 9, col. 255.

[156] Vezi notele anterioare şi **9**, **3**.

[157] Evenimentele la care se referă Festus au avut loc în anii 13-11 î.H., având ca protagonist pe L. Calpurnius Piso Frugi Pontifex, fost consul *ordinarius* în 15 î.H. – Liv., *Per. CXL*; Vell., II, 98; Tac., *Ann.*, VI, 10; Flor., II, 27 [IV, 12], 17; Dio. Cass., LIV, 34; M. Mirković, *op. cit.*, p. 12; W. Eck, *Calpurnius [II 17] C. Piso Pontifex, L.*, în NP, 2, col. 947; J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 237.

[158] Populații din grupul vest-germanic, situate în zona fluviului Main, în sudul Moraviei, nordul Austriei, sudul Slovaciei şi Bohemia – Tac., *Germ.*, XLII; K. Dietz, *Marcomani*, în NP, 7, col. 866-869; G. H. Waldherr, *Quadi (Κούαδοι, Κουάδοι)*, în *ibidem*, 10, col. 677-678.

[159] Provincia *Valeria* nu a existat sub Principat, ci a fost creată în anul 295 – Aur. Vict., *Caes.*, 40, 9-10; Amm., XIX, 11, 4. Întinderea teritorială menționată de Festus trebuie corijată, în sensul că, într-adevăr, *Valeria* avea Dunărea ca hotar la nord şi est, în schimb, nu era mărginită de Drava decât pe o mică distanță pe hotarul sudic, acesta situându-se la nord de râul amintit; granița occidentală urma o linie dreaptă ce pornea de la vest de *Brigetio* (Szőny, Ungaria) şi cădea aproximativ perpendicular pe *Dravus* (Drava) – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 470; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 27; E. Tóth, *op. cit.*, p. 197-226; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; J. Burian, *Pannonia*, în *ibidem*, 9, col. 255; vezi şi *infra*.

[160] Este vorba, foarte probabil, despre campania lui Tiberius împotriva marcomanilor conduşi de regele Maroboduus din anii 4-6 d.H. (Vell., II, 109, 4; Dio. Cass., LV, 13; A. Mócsy, *op. cit.*, p. 36-37; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 209; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 108), deşi nu este exclus, aşa cum apreciază şi editorul francez al *Breviarium*-ului (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 13, nota 70), ca informația respectivă să privească războaiele marcomanice din anii 166-172 şi 177-180 d.H. (A. Mócsy, *op. cit.*; M. Stahl, *Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, în *Chiron*, 19, 1989, p. 289-317; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 313-315; K. Rosen, *Der Einfall der Markomannen und Quaden in Italien 167 n. Chr. Und der Abwehrkampf des C. Macrinius Avitus (Amm. Marc. 29, 6, 1)*, în *Germani in Italia*, p. 87-104); în acest ultim caz, am avea de-a face cu o inadvertență de cronologie.

[161] Astăzi Augsburg (Germania) – K. Dietz, *Augusta Vindelicum*, în NP, 2, col. 290-291.

[162] Conform aprecierilor lui R. Syme, provincia *Moesia* a fost creată în intervalul 1-4 d.H., în contextul acțiunilor conjugate ale lui Cn. Cornelius Lentulus, guvernatorul *Illyricum*-ului, împotriva dacilor (Flor.,

II, 28 [IV, 12], 18-19) şi ale lui Sex. Aelius Catus, legatul Macedoniei, împotriva geților (Str., VII, 3, 10); în anul 6 d.H. este atestat primul *legatus Augusti pro praetore* al provinciei *Moesia* în persoana lui A. Caecina Severus (Dio. Cass., LV, 29-30). Inițial, noua provincie cuprindea zona dintre *Margus* (Morava) şi *Timacus* (Timok), spre est, până la râul *Oescus* (Isker), găsindu-se un organism preprovincial numit *praefectura civitatium Moesiae et Treballiae* (CIL, V, 1838, 1839 = AÉ, 1994, 680; vezi şi Ptol., *Geog.*, III, 9, 3; 10, 5; ILB, 1, 47-49). În anul 46 d.H., aceasta a fost înglobată în provincia *Moesia*, care, totodată, şi-a extins granițele până la râul *Iatrus* (Iantra) (CIL, III, 1968; AÉ, 1944, 70; ILB, 134, 139; Tac., *Ann.*, IV, 5). Spațiul dintre *Dimum* (Belene, Bulgaria), Gurile Dunării şi Marea Neagră a devenit în 29-28 î.H. un regat clientelar încredințat dinastului get Rholes (Dio. Cass., LI, 24, 6-7), apoi regilor odrysi (Ovid., *Pont.*, I, 8, 11-20; II, 9, 37-38; 79-80; IV, 7, 1-30; 9, 75-80; Tac., *Ann.*, II, 62; Dio. Cass., LIX, 12; IGB, I$^2$, 12, 43; ISM, I, 66; III, 44). Din anul 45 sau 46 d.H., atunci când regatul thrac a fost transformat în provincie romană (vezi *infra*), teritoriul dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră a devenit *praefectura ripae Thraciae*, administrată de *praefecti* dependenți de legații moesici (Ovid., *Trist.*, IV, 7, 1-2; 6; 15-16; 27-29; 48 (?); idem, *Pont.*, I, 8; IDRE I, 113; ISM, I, 67-68). *Praefectura* va fi inclusă în provincia *Moesia* abia în timpul dinastiei Flavienilor, atunci când au apărut şi primele garnizoane de trupe auxiliare stabile pe linia Dunării (Suet., *Vesp.*, 8, 4; Tac., *Hist.*, III, 5, 1; 46, 2; Ios., *BJ*, VII, 4, 3; CIL, III, 6218, 6152, 7478, 7513; ISM, II, 170, 172, 176; V, 103, 118, 214, 251, 286, 291). În anul 86 d.H., Domitianus a divizat *Moesia* în *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*, care erau despărțite de râul *Ciabrus* (Tibrica) (CIL, III, 4013; AÉ, 1973, 283; Ptol., *Geog.*, III, 9, 1; 10, 1; Plin., III, 149) – pentru toate acestea, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 180-181; A. Mócsy, *Gesellschaft…*, p. 47-50; idem, *Pannonia…*, p. 36-44; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 274-275; R. Syme, *The Early History of Moesia*, în idem, *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans, 80 BC – AD 14*, edited by A. Birley, University of Exeter Press, 1991, p. 193-220; A. Marcone, *op. cit.*, p. 472-479, 480; A. Suceveanu, *La Dobroudja aux I^er^ – III^e^ siècles n.è.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 25-30, 47-54, 63-66; idem, *M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja*, în AncSoc, 22, 1991, p. 255-276; idem, *Moesia*, în EAIVR, III, p. 87-88; idem, în *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 293-294; M. Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C. – 235 après*

*J.-C.)*, Paris, 1991, p. 249-253; idem, *Le Haut-Empire romain. Les provinces de Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères. 31 av. J.-C. – 235 apr. J.-C.* (Nouvelle histoire de l'Antiquité 9), Paris, 1997, p. 232-242; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 33-35; P. Petrović and M. Vasić, *The Roman Frontier in Upper Moesia: archaeological investigations in the Iron Gate area-Main Results*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, edited by P. Petrović, Belgrade, 1996, p. 20-21; M. Mirković, *The Iron Gates (Đerdap) and the Roman policy on the Moesian Limes ad 33-117*, în *ibidem*, p. 31-37; J. Kondić, *The Earliest Fortifications of Diana*, în *ibidem*, p. 81-86; R. Ivanov, *Der Limes von Dorticum bis Durostorum (1. – 6. Jh.) – Bauperioden des Befestigungssystems und archäologische Ergebnisse 1980-1995*, în *ibidem*, 161-162; A. Miltscheva, E. Gentscheva, *Die Architektur des römischen Militärlagers und der frühbyzantinischen Stadt Novae (Erkundungen 1980-1994)*, în *ibidem*, p. 187; G. Kabakčieva, *Die Gründung des militäalagers bei der Mündung des Flusses Oescus und die Entstehung der Provinz Moesien*, în *Roman Frontiers Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Romanian Frontier Studies*, edited by W. Groenman-van Waateringe, B. L. van Beek, W. J. H. Willems, S. L. Wynia, Oxford, 1997, p. 387-392; J. Wilkes, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 244, 256, 257-258, 262-263; J. Burian, *Moesi, Moesia*, în NP, 8, col. 331; T. Bechert, *op. cit.*, p. 171-175; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 25-48.

Pentru integrarea oraşelor greceşti vest-pontice în Imperiu, vezi *infra*, **9**, **3**.

[163] Marcus Ulpius Traianus (18 septembrie 53? – 7 august 117), împărat între 28 ianuarie 98 – 7 (?) august 117, când a avut numele oficial Imperator Caesar Nerva Traianus Augustus – AÉ, 1987, 854 = 1990, 860 = 1991, 1331 = HD024969; Plin. Sec., *Pan.*, I [1]; Dio. Cass., LXVIII, 3-33; Eus., *HE*, III, 33; Eutr., VIII, 2-5; Aur. Vict., *Caes.*, 13; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XII, 9; XIII; XLII, 21; Zos., I, 7, 1; Oros., VII, 11, 1; 12; PIR$^2$, V 575; J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogeé de l'empire*, I, *La politique religieuse des Antonins (96-192)*, Paris, 1955, p. 58-110; J.-P. Martin, *Les siècle des Antonins*, Paris, 1977; O. Toropu, *Traianus (Marcus Ulpius Traianus)*, în ECR, p. 773-774; E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti, 1980; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 293-300; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 413-436; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 46-48; J. Bennett, *Trajan. Optimus Princeps. A Life and Times*, Bloomington and Indianopolis, 1997; *Traiano ai confini dell'Impero*; Y. Roman, *op. cit.*, p. 66-68; M.

Galinier, *L'image publique de Trajan*, în *Images romaines. Actes de la table ronde organisée à l'École normale supérieure (24-26 octobre 1996)*, par F. Dupont et C. Auvray-Assayas, édités par C. Auvray-Assayas, Paris, 1998, p. 115-141; M. Festy, *op. cit.*, p. 101-107; H. W. Benario, *Trajan (A.D. 98-117)*, în DIR; S. Montero, *Trajano y la Adivinación. Prodigios, oráculos y apocalíptica en el Imperio Romano (98-117 d.C.)*, Madrid, 2000; W. Eck, *Traian*, în *Împărați romani…*, p. 125-140.

[164] În manuscrise apar mai multe forme ale numelui regelui dac – *Decibalo*, *Deciualo*, *Decibale* – cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 13. Decebalus, rege al dacilor între cca 87-106 - C. C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991, în special p. 35-46; idem, *Dacia și Imperiul roman…*, p. 87-104; idem, în *Istoria Românilor*, I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 684-688; M. Strothmann, *Decebalus*, în NP, 3, col. 341.

Războaiele dacice ale lui Traianus au avut loc între 101-102, 105-106; pentru ele, cu izvoare și bibliografie, vezi E. Cizek, *op. cit.*, p. 255-325; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 428-431; C. C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, p. 47-96; idem, *Dacia și Imperiul Roman…*, p. 105-156; idem, *Dacia*, în EAIVR, II, p. 15-16; idem, *op. cit.*, în *Istoria Românilor*, I, p. 688-720; A. Marcone, *op. cit.*, p. 483-485; J. Bennett, *op. cit.*, p. 85-103, 163-172, 214-218; J. Wilkes, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 264-266; O. Richier, *Les thèmes militaires dans le monnayage de Trajan*, în *Latomus*, 56, 1998, 3, p. 597-601; V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, p. 129-142; M. Babeș, *„Devictis Dacis". La conquête trajane vue par l'archéologie*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70^e^ anniversaire*, édité par A. Avram et M. Babeș, Bucarest, 2000, p. 323-338; W. Eck, *op. cit.*, p. 137-139.

[165] Provincia *Dacia* a fost organizată în anul 106, primul său guvernator fiind generalul de rang consular Iulius Sabinus (105/106-107/109) – IDR, I, 1; IDRE, I, 6; II, 307; J. Garbsch, *Das älteste Militärdiplom für die Provinz Dakien*, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, München, 54, 1989, 2, p. 137-151 (AÉ, 1990, 860); K. Wachtel, *War D. Terentius Scaurianus der erste Statthalter Dakiens?*, în *Klio*, 72, 1990, 2, p. 473-477 (AÉ, 1991, 1331); C. C. Petolescu, *Notes prosopographiques (III)*, în *Dacia*, N.S., 34, 1990, p. 267-268 (SCIVA, 42, 1991, 1-2, nr. 523); idem, *Decebal, regele dacilor*, p. 97; idem, *Les légats de la Dacie sous Trajan*, în AMN, 26-30 (1989-1993), 1994, I/1, p. 45-46; idem, *op. cit.*, în EAIVR, II, p. 19; idem, *Iulius Sabinus*, în *ibidem*, p. 275; idem, *Dacia și Imperiul Roman…*, p. 163, 169; J. Fitz, *op. cit.*, p. 499-501; I.

Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, *Die senatorischen Amtsträger* (Antiquitas, I, 43), Bonn, 1993, p. 10-13; idem, *Provincia Dacia*, în *Traiano ai confini dell'Impero*, p. 125; J. Wilkes, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 264-266; J. Burian, *Dakoi, Dakia*, în NP, 8, col. 277; T. Bechert, *op. cit.*, p. 203-206; D. Protase, în *Istoria Românilor*, II, p. 46-47; M. Bărbulescu, în *ibidem*, p. 74.

[166] Acelaşi perimetru – 1 000 000 paşi (= 1479 km) - şi la Eutr., VIII, 2, 2; Iord., *Rom.*, 217. După Constantin C. Petolescu, el ar putea reflecta situaţia teritorială a provinciei nord-dunărene cândva după 140-143, până la începutul veacului al III-lea, când graniţa răsăriteană a ei s-a extins şi în vestul Munteniei, până la o distanţă variind între 10 şi 50 km de cursul Oltului, unde s-a construit aşa-numitul *limes transalutanus* – C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman…*, p. 167. În timpul lui Traianus, *Dacia* cuprindea, după acelaşi istoric, vestul Olteniei, Banatul în întregime sau cea mai mare parte a lui şi Transilvania, fără colţul de sud-est – idem, *Dacia*, în EAIVR, II, p. 16; idem, *Dacia şi Imperiul Roman…*, p. 163. După Coriolan Opreanu, ea ar fi inclus şi zona dintre Mureş, Tisa şi cursul inferior al Crişului, pe care o va părăsi mai târziu împăratul Hadrianus – C. Opreanu, *Vestul Daciei Romane şi Barbaricum în epoca lui Traian*, în *Civilizaţia romană în Dacia*, coord. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 1997, p. 28-51; idem, *Dacia Romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, p. 47-54. Pentru întinderea Daciei sub principele cuceritor, vezi şi D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, AnBan, 3, 1994, p. 309-319; D. Protase, *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, în idem, *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca, 1995, p. 340-346.

[167] Publius Licinius Valerianus Egnatius Gallienus – numit *Caesar* de către Senat în septembrie-octombrie 253, apoi, înainte de 22 octombrie acelaşi an, declarat *Augustus*, a domnit împreună cu tatăl său, Publius Licinius Valerianus (Imperator Caesar Publius Licinius Valerianus Pius Felix Augustus), până în iunie 260, când acesta a fost capturat de către perşi, după care a ocupat tronul singur, până în septembrie-octombrie 268, când a purtat titlul Imperator Caesar Publius Licinius Egnatius Valerianus Gallienus Pius Felix Invictus Augustus (AÉ, 1909, 68 = HD019838; AÉ, 1988, 554 = HD008357 etc.); a fost asasinat la *Mediolanum* (Milano) în timp ce lupta împotriva uzurpatorului Aureolus; domnia sa marchează apogeul crizei Imperiului roman – Eus., *HE*, VII, 13; 23; Eutr., IX, 7-11, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 32-34; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 32; SHA, *Val.*; *Gall.*; Zos., I, 30-40; Oros., VII, 22; PIR$^2$, L 197, 258; O. Toropu, *Gallienus (Publius Licinius Valerianus Egnatius Gallienus)*, în ECR, p. 346-347; A. Chastagnol, în SHA, p. 797-

807; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 443-446; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 98-101; M. Christol, *op. cit.*, p. 131-152; M. Festy, *op. cit.*, p. 151-152; Th. Franke, *Gallienus*, în NP, 4, col. 770-771; R. D. Weigel, *Valerian (A.D. 253-260) and Gallienus (A.D. 253-268)*, în DIR; H. Halfmann, *Gallienus*, în *Împăraţi romani…*, p. 262-270; M. Grant, *The Collapse and Recovery of the Roman Empire*, London and New York, 2000, p. 35-37; M. R.-Alföldi, *Zu den Militärreformen des Kaisers Gallienus*, în idem, *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike. Zum 75. Geburtstag der Verfasserin am 6. Juni 2001*, Herausgegeben von H. Bellen und H.-M. von Kaenel (Historia Einzelschriften 153), Stuttgart, 2001, p. 173-177; vezi şi *infra*.

[168] Despre semnificaţia expresiei „*amissa est*", vezi studiul introductiv.

[169] Despre conţinutul termenului „*Romani*", vezi studiul introductiv. Alţi autori târzii care amintesc despre părăsirea Daciei se referă la *exercitus* („armată"), *provinciales* („provinciali"), *populus* („populaţie"), *legiones* („legiuni") - SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7: „*sublato exercitu et provincialibus… abductosque ex ea populos…*"; Iord., *Rom.*, 217: „*evocatis exinde legionibus*"; pentru semnificaţia acestor termeni şi pentru problema conţinutului retragerii aureliene în general, vezi, în ultimă instanţă, V. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în SCIV, 22, 1971, 3, p. 425-442; idem, *„Evocatis exinde legionibus". Zu Jord. Rom. 217*, în StudClas, 14, 1972, p. 149-160; L. Okamura, *op. cit.*, p. 19; Gh. I. Şerban, *Studiu introductiv*, în Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997, p. 52-61; C. Opreanu, *op. cit.*, p. 402; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 295; T. Diaconescu, *op. cit.*, p. 411-424; idem, *Iordanes. Considerazioni sulla ritirata di Aureliano dalla Dacia traiana*, în SAA, 8, 2001, p. 211-226; D. Ruscu, *op. cit.*; D. Protase, *op. cit.*, p. 266.

Este cert că, în afara trupelor, aşezate în scopuri defensive pe linia Dunării (*legio V Macedonica* şi *ala II Pannoniorum* la *Oescus* – Ghighen, Bulgaria; *legio XIII Gemina* la *Ratiaria* – Arčar, Bulgaria) (R. Ivanov, *Military presense in Oescus during the Principate and the Late Antiquity. The problem concerning castra-canabae-vicus*, în T. Ivanov, R. Ivanov, *Ulpia Oescus. A Roman and Early Byzantine City*, I, Sofia, 1998, p. 14, 16-17, 19, 21; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 325; D. Protase, *op. cit.*, p. 267; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre*

*1998)*, rassemblés et édités par Y. Le Bohec avec la collaboration de C. Wolff, I, Lyon, 2000, p. 218, 224), s-a retras la sud de fluviu şi o parte a populației civile, fapt atestat toponimic (*Transdierna*, *Transdrobeta*, *Transmarisca*, *Transalba*, *Translucus*, *Romuliana* etc. – cf. N. Gostar, *Soarta oraşelor din Dacia după anul 271*, în „Moldova", Chişinău, 11, 1992, p. 2-5) şi arheologic (M. Vasić, *Transdierna (Pontes) in the Late Antiquity*, în *Der Limes an der Unteren Donau von Diocletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*, Herausgegeben von G. von Bülow und A. Milčeva, Sofia, 1999, p. 29-31, fig. 21, în special p. 31).

[170] Izvoarele antice sunt la fel de imprecise şi în privința datei exacte a pierderii Daciei de către romani - vezi Eutr., IX, 15, 1; SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7; Oros., VII, 22, 7; Iord., *Rom.*, 217. Nu întâmplător, istoriografia modernă şi contemporană a propus o diversitate de soluții: cei care susțin pierderea *de facto* a provinciei sub Gallienus au optat, cu probabilitate, pentru anii 256, 257, 260 sau 267(-268) (C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 297, 301, 302; D. Protase, *op. cit.*, p. 261, 264), iar cei care vorbesc de abandonarea *de iure* a teritoriului din stânga fluviului sub Aurelianus (vezi *infra*) au considerat că evenimentul s-a putut petrece în aproape fiecare an al domniei acestuia (excepție face 273) (J. Kramer, *Dakoi, Dakia*, în NP, 3, col. 280; M. Christol, *op. cit.*, p. 159; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 298; D. Protase, *op. cit.*, p. 264-265; L. Schumacher, *Aurelian*, în *Împărați romani…*, p. 286). Pe urmele lui Andrei Bodor (*Emperor Aurelian and the abandonment of Dacia*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 29-40), noi optăm pentru încetarea stăpânirii romane peste Dunăre la sfârşitul principatului lui Aurelianus (ultima parte a anului 274 sau, mult mai probabil, prima parte a celui următor) (N. Zugravu, *op. cit.*, p. 109-111; vezi şi J. Hellegouarc'h, în Eutr., p. 122, nota 4; D. Protase, *op. cit.*, p. 265), respingând ideea desfăşurării evenimentului în „două faze" - „une **perte** de la province par Gallien" şi „une **rénonciation** organisée et expresse sous Aurélien" (D. Ruscu, *op. cit.*, p. 252, subl. aut.); nu excludem, însă, ideea că abandonarea teritoriului nord-dunărean reprezintă finalizarea unui proces început după mijlocul veacului al III-lea (N. Zugravu, *op. cit.*, p. 103-106; vezi şi V. Barbu, *Sucidava et la frontière du Bas-Danube au temps de Gallien*, în *The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries. The second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996)*, Bucharest, 1998, p. 141-149; C. Opreanu, *op. cit.*, p. 402).

Cât priveşte formula juridică aplicată de autoritățile romane fostei provincii, încercarea lui Evangelos Chrysos de a o defini drept

*derelictio*, respectiv teritoriu abandonat total, nesupus vreunei revendicări ulterioare şi, deci, lăsat la dispoziţia unei populaţii barbare (goţii) (E. Chrysos, *Von der Räumung der Dacia Traiana zur Entstehung der Gothia*, în BJ, 192, 1992, p. 175-191), ea nu are suport documentar şi a fost pe drept cuvânt criticată (D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996, p. 20, 22, 31).

[171] Lucius Domitius Aurelianus, împărat între septembrie 270 – sfârşitul lui septembrie-începutul lui octombrie 275, când a purtat titulatura de Imperator Caesar Lucius Domitius Aurelianus Pius Felix Invictus Augustus – AÉ, 1929, 137 (= HD024484); 1986, 1; 561; Lact., *Mort.*, VI, 1; Eutr., IX, 13-15; Aur. Vict., *Caes.*, 35; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV; SHA, *Aur.*; Zos., I, 50-59; Oros., VII, 23, 3-6; PIR$^2$, D 135; PLRE, I, p. 129-130; O. Toropu, *Aurelianus (Lucius Domitius Aurelianus)*, în ECR, p. 117-118; G. H. Halsberghe, *Le culte de Deus Sol Invictus à Rome au 3$^e$ siècle après J.C.*, în ANRW, II/17.4, 1984, p. 2195-2199; E. Kettenhofen, *Zur Siegestitulatur Kaiser Aurelianus*, în *Tyche*, 1, 1986, p. 138-146; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 446-447; A. Daguet, *op. cit.*, p. 173-186; E. Cizek, *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994 (*non uidi*); A. R. Birley, *Imperator Caes. L. Domitius A. Augustus*, în NP, 2, col. 318; A. Chastagnol, în SHA, p. 957-967; M. Christol, *op. cit.*, p. 177-179; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 104-106; M. Molin, *Haud dissimilis Magno Alexandro seu Caesari dictatori: l'empereur Aurélien*, în CCG, 10, 1999, p. 347-354; M. Festy, *op. cit.*, p. 161-166; Ch. Körner, *Aurelian (A.D. 270-275)*, în DIR; L. Schumacher, *Aurelian*, în *Împăraţi romani…*, p. 282-289; M. Grant, *op. cit.*, p. 14, 28.

[172] Cele două Dacii înfiinţate de Aurelianus (cf. şi Eutr., IX, 15, 1; SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7; Iord., *Rom.*, 217) la începutul verii anului 275 (după A. Chastagnol) au fost: *Dacia Ripensis* („Dacia de la mal”), formată din reorganizarea teritoriilor provinciilor *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*; se întindea între Dunăre, la nord, râurile *Utus* (Vit, Bulgaria), la est, şi Porečka (Serbia), la vest, izvoarele râului *Timacus* (Timok, Serbia) şi Balcani, la sud; capitala provinciei se afla la *Ratiaria* (Arčar, Bulgaria); *Dacia Mediterranea* („Dacia din interior”), apărută prin reajustarea teritoriilor sudice ale provinciei *Moesia Superior*, aflată între *Dacia Ripensis*, la nord, *Macedonia*, la sud, *Dardania*, la vest, *Thracia* şi *Rhodope*, la est; capitala ei era *Sardica* (*Serdica*) (Sofia, Bulgaria) – H. Vetters, *Dacia Ripensis*, Wien, 1950; I. Barnea, *Dacia Mediterranea*, în EAIVR, II, p. 20; idem, *Dacia Ripensis*, în *ibidem*; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 327-329; A. Chastagnol, în SHA, p. 1010, nota 6, care, în mod greşit, consideră că *Dacia Ripensis* avea capitala la *Sardica*; J.

Hellegouarc'h, în Eutr., p.122, nota 4, care face aceeaşi eroare ca şi Chastagnol.

[173] *Illyricus* desemnează teritoriile *Illyricum*-ului occidental şi ale *Illyricum*-ului oriental; cf. şi Amm., XXI, 7, 1: „*Illyriis percursis…*".

[174] Conform observaţiilor lui M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. XVIII, nota 51, *Dardania* nu figurează în manuscrisele operei istoricului latin, dar numărul corect de 18 provincii indică faptul că el o avea în vedere.

[175] Structura administrativă menţionată de Festus este valabilă pentru intervalul curprins între ultima parte a secolului al III-lea şi primul sfert al secolului al IV-lea, când geografia civilă a sud-estului european era următoarea: *dioecesis Pannoniae*, supusă praefectului praetoriului Italiei, *Illyricum*-ului şi Africii, cu provinciile *Noricum Ripariensis* (*Ripense*), *Noricum Mediterraneum*, *Pannonia Prima*, *Pannonia Secunda*, *Savia*, *Dalmatia*, *Valeria*; *praefectura praetorio Illyrici* cu *dioecesis Moesiae*, având provinciile *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Moesia Prima* (*Superior*, *Margensis*), *Dardania*; *dioecesis Macedonia*, în componenţa căreia intrau provinciile *Macedonia*, *Thessalia*, *Achaia*, *Epirus Nova*, *Epirus Vetus*, *Praevalis*, *Creta* – cf. şi Iord., *Rom.*, 217; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 165, 170-171, 210; H. Vetters, *op. cit.*; J. Palanque, *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IV^e siècle*, în *Byzantion*, 21, 1951, p. 5-14; A. Mócsy, *Gesellschaft…*, p. 41-44; idem, *Pannonia…*, p. 273-276, fig. 44-45; J. Cousin, *op. cit.*, p. 289, 291, 306, 307, 308; P.-M. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 50-51; I. Barnea, *Dacia Mediterranea*, în EAIVR, II, p. 20; idem, *Dacia Ripensis*, în *ibidem*; A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IV^e au VIII^e siècle. Changements et persistances*, Paris, 1997 (Byzantina Sorbonensia 15), p. 32; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; E. Olshausen, *Achaia*, în *ibidem*, 1, col. 56; D. Strauch, *Epeiros*, în *ibidem*, 3, col. 1069; L. Duridanov, *Makedonia, Makedones*, în *ibidem*, 7, col. 733-734; K. Dietz, *Noricum*, în *ibidem*, 8, col. 1004; J. Burian, *Moesi, Moesia*, în *ibidem*, col. 332; idem, *Pannonia*, în *ibidem*, 9, col. 255.

[176] Regii thraci au participat la conflictele macedo-romane ca aliaţi ai macedonenilor – Pol., XXVII, 12; Liv., XXXIII, 18; XXXVIII, 40; XLII, 57; 67; Plut., *Aemil.*, 18; G. Chiranky, *Rome and Coty, two problems: I. The Diplomacy of 167 B.C. II. The Date os Sylloge[3], 656*, în *Athenaeum*, 60, 1982, 3-4, p. 461-481; M. Oppermann, *op. cit.*, p. 157-158; R. F. Hoddinott, *op. cit.*; K. Jordanov, *Kingdoms and Policy*, în *Ancient Thrace*, p. 123-124.

[177] Despre localizarea celților scordisci, cf. Str., VII, 5, 2 şi 12; Iust., XXXII, 3, 8; Ptol., *Geog.*, II, 15, 2; M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien*, în ANRW, II/6, 1977, p. 815-822; F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 354-389; P. Popović, *The Territories of Scordisci*, în *Starinar*, 43-44 (1992-1993), 1994, p. 13-21; K. Strobel, *Kelten*, în NP, 6, col. 393-394.

[178] Motivul cruzimii excesive a scordiscilor se originează în Flor., I, 39 [III, 4], 2-3, tributar, la rândul său, lui Titus Livius: „*Nihil interim per id omne tempus residuum crudelitatis fuit in captivos saevientibus: litare dis sanguine humano, bibere in ossibus capitum, cuiuscemodi ludibriis foedere mortem tam igne quam fumo, partus quoque gravidarum mulierum extorquere tormentis. Saevissimi omnium Thracum Scordisci fuere, sed calliditas quoque ad robur accesserat*" („În tot acest timp, n-a rămas nici un fel de cruzime care să nu fie aplicată prizonierilor: ofereau ca ofrandă zeilor sânge de om; beau din țeste de om şi pângăreau moartea prin batjocuri de tot felul, folosind atât focul, cât şi fumul împotriva celor pe care îi prindeau; scoteau prin chinuri chiar şi copiii din pântecele femeilor gravide. Cei mai sălbatici dintre toți thracii au fost scordiscii /confuzie – n.n./, care uneau puterea cu viclenia") (pentru similitudini cu Festus, cf. Eadie, p. 86). Ammianus Marcellinus atribuie acelaşi comportament feroce odrysilor - XXVII, 4, 9: „*E quibus praeter alios ut inmaniter efferati memorantur Odrysae, ita humanum fundere sanguinem aduesti, ut cum hostium copia non daretur, ipsi inter epulas post cibi satietatem et potus suis velut alienis corporibus imprimerent ferrum*" („Dintre aceştia, printre alții, cei mai sălbatici se crede că au fost odrysii, atât de obişnuiți să verse sânge de om, încât, atunci când nu aveau prilejul să aibă în fața lor duşmani, în timpul ospețelor, după îndestulare cu mâncare şi băutură, îşi împlantau fierul armelor în trupurile semenilor lor ca în nişte străini"); Oros., V, 23, 18. Informația lui Festus a fost preluată de Iord., *Rom.*, 216: „*diri namque homines omniumque gentium ferocissimi sunt Thraces, quorum saevitiam pariter habent et Scordisci et Emimontii…*"; vezi şi F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 350; pentru similitudinile dintre Titus Livius, Florus, Festus şi Orosius, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 14, nota 75.

[179] Este vorba despre acțiunea lui Titus (nu Marcus) Didius, praetor al Macedoniei în 101 î.H., împotriva thracilor caeni; pentru succesul ei i s-a acordat triumful în 100 sau 98 î.H. – Flor., I, 39 [III, 4], 5, care constituie sursa de inspirație a lui Festus: „*Didius vagos et libera populatione diffusos intra suam reppulit Thraciam*" („Didius i-a respins în Thracia lor, surprinzându-i pe când rătăceau răspândiți în voie după

jafuri”); Amm., XXVII, 4, 10, care reia aproape întocmai ideea: „... *has gentes antehac semper indomitas vagantesque sine cultu vel legibus, Marcus Didius ingenti destinatione repressit*...” („… neamurile acestea /ale odryssilor – n.n./, mai înainte totdeauna nesupuse şi rătăcind din loc în loc fără rânduială şi legi, au fost respinse după multă stăruință de către Marcus Didius”); J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 773; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 14, nota 76; K.-L. Elvers, *Didius [I 4], D., T.*, în NP, 3, col. 541.

[180] M. Livius Drusus, consul în 112 î.H., care a luptat cu thracii şi scordiscii; a triumfat în 110 î.H.; Liv., *Per.* LXIII; Flor., I, 39 [III, 4], 5, de unde se inspiră Festus: „*Drusus ulterrius egit et vetuit transire Danuvium*” („Drusus i-a împins mai departe şi i-a oprit să mai treacă Dunărea”) (cf. şi Eadie, p. 86); Amm., XXVII, 4, 10: „*Drusus intra fines continuit proprios*” („apoi închise între granițele lor de către Drusus”); F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 296-297; A. Barnea, *Livius Drusus, Marcus 1.*, în ECR, p. 451; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 14, nota 77; K.-L. Elvers, *Livius [I 7], L. Drusus, M.*, în NP, 7, col. 370.

[181] Festus aminteşte luptele cu dacii şi scordiscii din anii 109-106 î.H. ale lui M. Minucius Rufus, fost consul în 110 î.H.; în cinstea victoriei a fost răsplătit cu triumful – ILLRP 1, 337; Liv., *Per.* LXV; Vell., II, 8, 3; Frontin., II, 4, 3; Flor., I, 39 [III, 4], 5, de unde se inspiră Festus: „*Minucius toto vastavit Hebro, multis quidem amissis, dum per perfidum glaciae flumen equitatur*” („Minucius a pustiit întregul ținut al Hebrului; a pierdut într-adevăr şi el mulți soldați pe când trecea cu caii fluviul înşelător din cauza gheții”) (cf. şi Eadie, p. 86); Amm., XXVII, 4, 10; Eutr., IV, 27, 3: „... *uicti sunt, et a Minucio Rufo in Macedonia Scordisci et Triballi*” („Minucius Rufus i-a învins pe scordisci şi pe triballi în Macedonia”); F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 299-304; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 773; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 14, nota 78; T. Frigo, *Minucius [I 12], M. Rufus, M.*, în NP, 8, col. 240.

*Hebrus* – Marița, Bulgaria.

[182] Festus are în vedere luptele din 77-76 î.H. purtate împotriva thracilor de proconsulul Macedoniei Ap. Claudius Pulcher – Liv., *Per.* XCI; Flor., I, 39 [III, 4], 6; Eutr., VI, 2, 1 e uşor diferit: „*Ad Macedoniam missus est Ap. Claudius post consulatum. Leuia proelia habuit contra uarias gentes quae Rhodopam pouinciam incolebant, atque ibi morbo mortuus est*” („În Macedonia a fost trimis Appius Claudius, după ce-şi exercitase funcția de consul. El a purtat câteva bătălii uşoare împotriva unor neamuri felurite care locuiau provincia Rhodopa şi acolo muri din cauza unei boli”); Amm., XXVII, 4, 10; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus,

p. 43, nota 79; K.-L. Elvers, *Claudius [I 23], C. Pulcher, Ap.*, în NP, 3, col. 11.

*Rhodopa* denumeşte provincia cu acelaşi nume din vremea lui Festus – I. van Bredow, *Rhodope (Ῥόδοπος)*, în NP, 10, col. 996.

[183] După Eadie, p. 76, această informaţie nu se regăseşte în nici o sursă antică; ea va fi preluată de Iord., *Rom.*, 220. Primele posesiuni romane în spaţiul thrac au cuprins, încă din secolul al II-lea î.H., zone aflate la est de *Hebrus* (Mariţa) (*regio Caenica*) (vezi *supra*), apoi litoralul sud-thracic, pe care le controla proconsulul Macedoniei (Cic., *Pis.*, XXXV, 86; Amm., XXVII, 4, 10). După războaiele mithridatice, sfera de control romană s-a extins, atât în interiorul teritoriului thracic, cât şi pe litoralul Mării Negre. Regiunea din Chersonesul thracic a fost inclusă în cele din urmă în domeniul imperial (Dio. Cass., LIV, 29), fiind administrată de un *procurator Augustis regionis Chersonesi* (CIL, III/1, 726); J. Marquardt, *op. cit.*, p. 197; M. Oppermann, *op. cit.*, p. 159-160; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 773.

[184] Este vorba despre M. Terentius Varro Lucullus, consul în 73 î.H., proconsul al Macedoniei în 72-71 î.H., fratele lui L. Licinius Lucullus, consul în 74 î.H., conducătorul campaniei împotriva lui Mithridates – A. Suceveanu, *Terentius Varro Lucullus, Marcus*, în ECR, p. 756.

[185] Bessii erau o populaţie thracică din vestul munţilor Rhodope – Hdt., VII, 111; Pol., XXII, 8. În secolele I î.H. – I d.H. au opus o dârză rezistenţă romanilor – Liv., *Per.* LXXVII; Tac., *Ann.*, IV, 46-51; VI, 10; Dio. Cass., LI, 25; LIV, 34; I. von Bredow, *Bessi, Bessoi (Βεσσοί)*, în NP, 2, col. 586-587; *Ancient Thrace*, p. 25, 126-127.

[186] Este vorba despre provincia *Thracia* din dioceza cu acelaşi nume din veacul al IV-lea – vezi şi Amm., XXVII, 4, 12; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 6, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontus)*, Wien, 1991; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582.

[187] Prin *Haemimontanos* Festus înţelege, la fel ca şi Ammianus Marcellinus, care descrie acelaşi eveniment (XXVII, 4, 11), locuitorii provinciei *Haemimontos* (*Haemimontus*) din vremea sa; o tendinţă similară de actualizare a unei situaţii din veacul al III-lea din aceeaşi provincie în SHA, *Claud.*, XI, 3; *Aur.*, XVII, 2; pentru ea, vezi P. Soustal, *op. cit.*; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; I. van Bredow, *Haemimontus*, în *ibidem*, 5, col. 65.

[188] *Philippopolis*, astăzi Plovdiv (Bulgaria), a fost fondat de regele macedonean Phillipos II în 342-341 î.H. peste vechea aşezare

thracică *Pulpudeva*. Numele său roman a fost *Trimontium*, cel de *Eumolpida* (vezi şi Amm., XXII, 2, 2; XXVI, 10, 4; XXVII, 4, 12) fiind o creaţie târzie după denumirea unuia dintre triburile oraşului - P. Soustal, *op. cit.*, p. 399-404, 509.

[189] *Hadrianopolis*, astăzi Edirne (Turcia), numit astfel după împăratul Hadrianus, care l-a ridicat peste aşezarea thracică *Uscudama*, situată la confluenţa dintre râurile Tunţa şi Mariţa – P. Soustal, *op. cit.*, p. 161-167; E. Wirbelauer, *Hadrianopolis*, în NP, 5, col. 58.

[190] *Cabyle* – Cabyle, în sud-estul Bulgariei.

[191] *Apollonia* – Burgas, Bulgaria.

[192] *Callatis* – Mangalia, jud. Constanţa, România.

[193] *Parthenopolis* – Schitu-Costineşti, jud. Constanţa, România; această aşezare făcea parte din teritoriul oraşului *Callatis* – cf. A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, în *Dacia*, 35, 1991, p. 107, 119, 131, 135; idem, în ISM, III, p. 15.

[194] *Tomi* (*Tomis*) – Constanţa, România.

[195] *Histria* (*Istros*) – Istria, jud. Constanţa, România.

[196] Denominaţia respectivă are aici conotaţia din vremea când Festus şi-a scris *Breviarium*-ul, respectiv locuitori din provincia *Scythia* (*Minor*), aşadar din Dobrogea veacului al IV-lea (vezi *infra*, **9**, **4**), şi nu scythi iranieni migraţi la nord de Gurile Dunării şi al Mării Negre. Încă din ultima parte a mileniului I î.H., pe teritoriul dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră pătrunseseră scythi, care îşi vor păstra fizionomia etnică până la începutul erei creştine – ISM, I, 15; Str., VII, 4, 5; 5, 12; Ovid., *Trist.*, I, 3, 61; 8, 40; III; 2, 1; IV, 1, 45; IV, 6, 47; 9, 17; V, 1, 22; V, 6, 19; idem, *Pont.*, I, 1, 79; 2, 110; 8, 27; II, 1, 65; 2, 112; ; Plin., IV, 41; 44; Solin., 10, 7; 10, 11; A. Suceveanu, *op. cit.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 38; idem, *op. cit.*, în *Istoria Românilor*, II, p. 309; A. Avram, în ISM, III, p. 19-21.

[197] Ca şi în alte locuri din opera lui Festus, acest pasaj are foarte multe în comun cu Eutr., VI, 10: „*Alter autem Lucullus, qui Macedoniam administrabat, Bessis primus Romanorum intulit bellum atque eos ingenti proelio in Gaemo monte superauit. Oppidum Vscudamam, quod Bessi habitabant, eodem die quo adgressus est uicit, Cabylen cepit, usque Danubium penetrauit. Inde multas supra Pontum positas ciuitates adgressus est. Illic Apolloniam euertit, Callatim, Parthenopolim, Tomos, Histrum, Burziaonem cepit belloque confecto Romam rediit.*” („Celălalt Lucullus însă, care guverna Macedonia, a fost primul dintre romani care s-a angajat într-un război cu bessii, pe care i-a învins într-o mare bătălie pe

muntele Haemus. În aceeaşi zi în care a pătruns în Uscudama, oraşul pe care-l locuiau bessii, l-a şi cucerit, a împresurat apoi cetatea Cabyle şi a înaintat înlăuntrul teritoriului până la Dunăre. După aceea a atacat multe dintre cetăţile aşezate deasupra Mării Negre. Acolo a distrus Apollonia şi a cucerit Callatis, Parthenopolis, Tomis, Histrus şi Burziaon şi, încheind războiul, s-a întors la Roma”). Eadie, p. 79-80, ca şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 43, nota 81, consideră că diferenţele dintre cele două texte arată că autorii lor au folosit independent aceeaşi sursă. Vezi, însă, şi Amm., XXVII, 4, 11-12: „*Advenit post hos imperator Lucullus, qui cum durissima gente Bessorum conflixit omnium primus eodemque impetu Haemimontanos acriter resistentes oppressait. Quo imminente Thraciae omnes in dicionem veterum transiere nostrorum, hocque modo post procinctus ancipites rei publicae sex provinciae sunt quaesitae. Inter quas prima ex fronte, quae Illyriis est confinis, Thracia speciali nomine appellatur: quam Philippopolis, Eumolpias vetus, et Beroea amplae civitates exornant. Post hanc Haemimontanus Hadrianopolim habet, quae dicebatur Uscudama, et Anchialon, civitates magnas. Dein Mysia, ubi Marcianopolis est, a sorore Traiani principis ita cognominata, et Dorostorus et Nicopolis et Odessus iuxtaque Scythia, in qua celebriora sunt aliis oppida Dionysopolis et Tomi et Callatis*” („După aceştia a venit generalul Lucullus, care s-a războit cel dintâi cu neamul neînduplecat al bessilor şi a răpus în aceeaşi luptă şi pe haemimontani, care i s-au împotrivit cu înverşunare. Sub ameninţarea lui, toate provinciile thracice au trecut în stăpânirea strămoşilor noştri şi în chipul acesta au fost adăugate statului roman şase provincii. Între ele, cea din capăt, învecinată cu illyrii, poartă numele special de Thracia şi are drept podoabe cetăţi măreţe ca Philippopolis, vechea Eumolpidas şi Beroea. După aceasta Haemimontul are Adrianopolis, care se numea altădată Uscudama, şi Anchialos, cetăţi mari. Apoi Moesia, unde se află Marcianopolis, poreclit astfel după numele surorii împăratului Traianus, apoi Durostorus, Nicopolis şi Odessus iar în dreptul lor este Scythia, în care oraşele mai de seamă sunt, între altele, Dionysopolis, Tomis şi Callatis”); de asemenea, vezi Oros., VI, 3, 4; Iord., *Rom.*, 221.

Dintre coloniile greceşti menţionate, *Callatis* avea un *foedus* încheiat cu Roma încă din ultimii ani ai secolului al II-lea î.H, respectiv, după recentele evaluări ale lui Alexandru Avram, din 106-101 î.H. - ILLRP 1, 516 = ISM, III, 1; A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999; idem, în ISM, III, p. 38-60, 201-226.

În contextul conflictelor dintre Mithridates al VI-lea Eupator şi Roma, coloniile greceşti au fost incluse în aria controlată de regele pont – IGB, $I^2$, 392; A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, în *Pontica*, 30, 1997, p. 155-165 (AÉ, 1997, 1316; SEG, XLVII, 1125; C. C. Petolescu, în SCIVA, 49, 1998, 3-4, nr. 750). Alipirea definitivă la Imperiu a *poleis*-urilor de pe litoralul românesc al Pontului Euxin a avut loc, foarte probabil, în 3/2 î.H. - cf. A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în G. R. Tsetskhladze (Ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology* (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart, 1998, p. 115-129; vezi şi A. Suceveanu, *op. cit.*, p. 23-25.

Pentru alte colonii greceşti intrate sub stăpânire romană, vezi IGB, $I^2$, 13; SEG, XLV, 829; AÉ, 1997, 1319; I. von Bredow, *Apollonia [2, Pontike]*, în NP, 1, col. 871; idem, *Burgas*, în *ibidem*, 2, col. 855; M. Slavova, *Lines 26-32 of the Horothesia of Dionysopolis (IGBulg V 5011)*, în ZPE, 120, 1998, p. 99-105; idem, *Nouvelle contribution à l'interprétation de la horothésia de Dionysopolis*, în АРХЕОЛОГИЯ, Sofia, 39, 1998, 3-4, p. 57-62.

[198] Festus are în vedere aici provincia *Thracia* din veacul al IV-lea, pentru care vezi P. Soustal, *op. cit.*, p. 59-64. Transformarea regatului thrac în provincie romană a parcurs un drum lung, fiind precedată de un lung preludiu conflictual, despre care izvoarele abundă (Liv., *Per.* LIII, LXXIV, LXXXI, LXXXII, LXXXIII, XCI, XCVII, CIII, CXXII, CXXXXV, CXL; Vell., II, 8, 3; 98, 1-3; Tac., *Ann.*, II, 64-67; III, 38-39; IV, 46-51; VI, 10; Flor., I, 39 [III, 4]; II, 26 [IV, 12], 13; 27 [IV, 12, 17; Frontin., II, 4, 3; Dio. Cass., XXXVIII, 10; LI, 25; 27; LIV, 3; 20; 34; Hier., *Chron.*, 149, a; 152, k; Eutr., IV, 25; 27, 5; V, 7, 1; VI, 2, 1-2; Amm., XXVII, 4, 10-11; Oros., IV, 20, 36; V, 18, 30; VI, 3, 4; 21, 14; Iord., *Rom.*, 216; 220; 246). Abia după epuizarea unor forme variate de control – cultivarea prieteniei unor regi şi recunoaşterea lor ca *reges dati* (Liv., XLV, 42; Vell., II, 112, 4; Tac., *Ann.*, II, 67; IV, 47; Suet., *Aug.*, 63, 2; idem, *Cal.*, 16, 2; Plut., *Ant.*, 61; idem, *Anapht. Aug.*, 2; Dio. Cass., LI, 23; LIV, 20; LV, 30; LIX, 12), luarea ca ostatici a unor prinți thraci şi educarea lor în spiritul ataşamentului față de Roma (Liv., XLV, 42; Suet., *Tib.*, 37, 4), divizarea regatului între dinastiile Astenilor şi Sapenilor (Vell., II, 129, 1; Tac., *Ann.*, II, 64; 67; III, 38) -, sub împăratul Claudius I, în anul 45 sau 46 d.H., la moartea regelui Rhoemetalces III, *Thracia* a devenit provincie procuratoriană - Hier., *Chron.*, 180, d; Cass., *Chron.*, ad

a. 46. Cât priveşte informaţia lui Suetonius (*Vesp.*, 8, 4), reluată de Hieronymus (*Chron.*, 188, c), Eutropius (VII, 19, 4), Pseudo-Aurelius Victor (*Epit. Caes.*, 9, 13) şi Orosius (VII, 9, 10), conform căreia *Thracia* şi alte teritorii „*in provinciarum formam redigit*", s-a arătat că ea se referă la Thracia nordică (*ripa Thraciae*), respectiv porţiunea de la *Dimum* (Belene, Bulgaria) la Dunăre - pentru toate acestea, vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 198; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 276-277; D. C. Samsaris, *Le royaume client thrace aux temps de Tibère et la tutelle romaine de Trebellenus Rufus. Le stade transitif de la clientèle à la provincialisation de la Thrace*, în *Dodone (hist)*, 1988, p. 159-166; M. Oppermann, *op. cit.*, p. 160-162; A. Suceveanu, *op. cit.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 29; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 233; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 152, 306; M. Sartre, *L'Orient romain…*, p. 41, 240, 241; idem, *Le Haut-Empire romain…*, p. 232; J. Kolendo, *Aneksja Tracji za csesarza Klaudiusza*, în *Studia Moesiaca*, I, Poznań, 1994, p. 87-100; M. Tačeva, *The last Thracian independent dinasty of the Rhascuporids*, în *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 1995, p. 459-467; K. Jordanov, *op. cit.*, p. 124, 126-127; P. Cabanes, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 302-303; T. Bechert, *op. cit.*, p. 177-180; E. Cizek, *Claudiu*, p. 214-216.

[199] Provincia *Scythia* (*Scythia Minor*) a fost desprinsă din *Moesia Inferior* cândva între 21 iulie 286 – 1 martie 293 şi cuprindea actualul teritoriu al Dorbogei şi nord-estul Bulgariei - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988; A. Barnea, *La Dobroudja aux IV^e^ – VII^e^ siècles n.è.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 154-317; I. Barnea, *Moesia secunda*, în EAIVR, III, col. 91-92; J. Burian, *Moesi, Moesia*, în NP, 8, col. 332; A. Rădulescu, A. Barnea, *Dobrogea în secolele IV-VI*, în *Istoria Românilor*, II, p. 467-551.

[200] Festus descrie, ca şi în alte părţi, împărţirea administrativă din vremea sa, respectiv provinciile diocezei *Thracia* din *Praefectura Praetorio Orientis* – *Europa*, *Rhodopa*, *Thracia*, *Haemimontus*, *Scythia* (*Minor*), *Moesia Inferior* (*Secunda*) – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 202; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 32-34; P. Soustal, *op. cit.*, p. 59-62; A. Barnea, *op. cit.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 155; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 51; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; I. van Bredow, *Haemimontus*, în *ibidem*, 5, col. 65; idem, *Rhodope (Ῥόδοπος)*, în *ibidem*, 10, col. 996; J. Burian, *Moesi, Moesia*, în *ibidem*, 8, col. 332; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 329-333.

[201] Pentru fundarea şi istoria Constantinopolului în veacul al IV-lea, cf. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IV^e^ – VII^e^*

*siècles)*, Paris, 1975; E. La Rocca, *La fondazione di Constantinopoli*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico, Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, II, 1993, p. 553-583; M. Christol, *op. cit.*, p. 243-244; M. Clauss, *Constantin I*, în *Împăraţi romani…*, p. 332-333.

[202] Sintagma „*eoas partes*" desemnează, după M.-P. Arnaud-Lindet (Festus, p. 15, nota 82), părţile extrem-orientale. Cf. şi Mel., I, 1: „*Seres media Eoae paris incolunt*" (B. Baldwin, *op. cit.*, p. 215).

[203] Prin expresia „*sub uicino sole prouincias*" Festus înţelege, foarte probabil, Egiptul şi, eventual, *Lybia Pentapolis* (vezi *infra*, **13**, **2**). Cf. Apul., *Met.*, XI, : „*<<et qui nascentis dei Solis <et occidentis inclinantibus> inlustrantur radiis Aethiopes utrique priscaque doctrina pollentes Aegyptii…>>*". Totuşi, Aurelius Victor, vorbind despre cuceririle lui Traianus, lasă să se înţeleagă că ar putea fi vorba de populaţiile dintre Euphrat şi *Indus* – cf. *Caes.*, 13, 3: „*simul ad ortum solis cunctae gentes, quae inter Indum et Euphratem amnes inclitos sunt, contusae*".

[204] Este vorba despre Attalus III Philometor Euergetes, rege al Pergamului între 138-133 î.H.; în acest ultim an a lăsat moştenire poporului roman regatul părintesc, pe care l-a luat în primire P. Cornelius Scipio Nasica Serapio, fost consul în 138 î.H. Provincia *Asia*, creată în 129 î.H., cuprindea doar partea vestică a regatului Pergamului, respectiv regiunile *Troada*, *Aetolia*, *Mysia*, *Ionia*, *Lydia* şi *Caria*, şi insulele *Lemnos*, *Lesbos*, *Samos* şi *Chios*; în 116 î.H. a fost adăugată *Phrygia* iar mai târziu districtele *Cibyra*, *Apamea* şi *Synnada*; capitala se afla la *Ephesos*; ultima reorganizare a avut loc în vremea împăratului Vespasianus - Liv., *Per.* LVIII-LIX; Str., XIII, 4, 2; Vell., II, 4, 1; 38, 5; Flor., I, 35; Plut., *T. Gracch.*, 19; Iust., XXXVI, 4, 5; App., *Civ.*, I, 111; Eutr., IV, 18; VII, 19, 4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 234-239; A. D. Macro, *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 663-664; D. Knibbe, *Ephesos von Beginn der römischen Herrschaft in Kleinasien bis zum Ende der Prinzipatszeit. A Historischer Teil*, în *ibidem*, p. 748-810; A. Barnea, *Attalus al III-lea (Philometor Evergetes)*, în ECR, p. 111; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 191-193; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 101; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 584-592; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 774-775; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 104; S. Mitchell, *op. cit.*; M. Dräger, *Die Städte der Provinz Asia in der Flavierzeit (69-96 n.Ch.)*, Frankfurt am Main, 1993, p. 21-24, 50-54; A. Mehl, *Attalos/-us (῎Ατταλος) [6] A. III, Philometor*

*Euergetes*, în NP, 2, col. 230-231; K.-L. Elvers, *C. Scipio Nasica Serapio, P.*, în *ibidem*, 3, col. 185; W. Radt, *Pergamon*, în *ibidem*, 9, col. 546; W. Eder, *Pergamon*, în *ibidem*, col. 560; M. Sartre, *L'Asie mineure…*, p. 108, 113-117; idem, *Les provinces anatoliennes*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335; G. Merola, *Il Monumentum Ephesenum e l'organizzazione territoriale delle regioni asiane*, în MEFRA, 108, 1996, 1, p. 263-297; T. Bechert, *op. cit.*, p. 89-93; *Die Troas. Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas II*, herausgegeben von E. Schwertheim und H. Wiegartz, Bonn, 1996, p. 175-194; *Die Troas. Neue Forschungen III*, herausgegeben von E. Schwertheim, Bonn, 1999.

[205] Despre acest rege, vezi *infra*. După Eadie, p. 74, Festus s-a inspirat în acest pasaj în special din Flor., I, 35: „*adita igitur hereditate provinciam P. R. non quidem bello nec armis, sed, quod aequius, testamenti iure retinebat*".

[206] *Lydia* era teritoriul din partea răsăriteană a Asiei Mici, având ca vecini *Caria*, la sud, *Phrygia* până la confluenţa râurilor *Lykos* (Çürüksu Çay, Turcia) şi *Maiandros* (Büyük Menderes Nehri, Turcia), la est, *Mysia*, la nord, şi *Aetolia* şi *Ionia* de pe coasta egeeană, la vest. Între 188-133 î.H. a făcut parte din regatul Attalizilor, după care a fost moştenită de Republica romană, din 129 î.H. intrând în componenţa provinciei *Asia*. În 297 d.H., sub Diocletianus, a devenit provincie autonomă în cadrul diocezei *Asiana* – Hdt., I; Str., XII, 5, 2; 8, 15; XIII, 4, 12; Plin., V, 110-111; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 260; A. D. Macro, *op. cit.*; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 592-608; S. Mitchell, *op. cit.*; D. Müller, *op. cit.*, p. 565-569; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 114; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; H. Kaletsch, *Lydia (Λυδία)*, în *ibidem*, 7, col. 538-541.

[207] Foarte probabil Festus se face ecoul istoriei legendare a Lydiei înfăţişată încă de Herodot, conform căreia regalitatea acesteia cobora până la Heraclizi – cf. Hdt., I, 6-94; D. Müller, *op. cit.*, p. 565-567.

[208] *Caria* se întindea în sud-vestul Asiei Mici, de la ţărmul Mării Mediterane, în sud şi vest, de-a lungul râului *Maiandros* (Büyük Menderes Nehri, Turcia), până la munţii *Mykale* (Samsun Dağ, Turcia) şi *Mesogis*, în nord, râul *Indos* (Dalaman Çay, Turcia), în est – Hdt., I, 171-172; Str., XI, 12, 2; XIV, 2, 1-3; 2, 14-29; Plin., V, 103-109; Liv., XXXVII, 16; D. Müller, *op. cit.*, p. 276-282; H. Kaletsch, *Kares, Karia*, în NP, 6, col. 271.

Prin pacea de la *Apameea* (Qalaat al-Mudik, Syria) din 188 î.H. cu Antiochus al III-lea (vezi *infra*), nordul teritoriului respectiv a revenit regatului *Pergamon* iar sudul - insulei *Rhodos*; în 129 î.H., *Caria* a fost

inclusă în provincia *Asia*; abia în 297 d.H. devine provincie autonomă în cadrul diocezei *Asiana* – Pol., XXII, 24; XXXI, 7; Liv., XXXVII, 55-56; XXXVIII, 39; XLV, 25; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 260; A. D. Macro, *op. cit.*; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 181; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 592-608; S. Mitchell, *op. cit.*; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 261, 263-264; H. Kaletsch, *op. cit.*, col. 275-276; M. Sartre, *op. cit.*; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; H. Sonnabend, *Rhodos (Ῥόδος)*, în *ibidem*, 10, col. 998.

[209] *Hellespontos* desemna, inițial, strâmtoarea dintre Chersonesul thracic şi coasta troadă a Asiei Mici (strâmtoarea Dardanele, Çanakkale Boğazi, Turcia) – D. Müller, *op. cit.*, p. 829-840. Provincia *Hellespontos* (*Hellespontus*) a fost înființată abia pe vremea împăratului Diocletianus, întinzându-se în vest-nord-vestul peninsulei microasiatice, între provinciile *Bithynia* şi *Asia*; făcea parte din dioceza *Asiana* – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 259-260; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; E. Olshausen, *Hellespontos*, în *ibidem*, 5, col. 325-326.

[210] *Phrygia* era regiunea din vestul platoului central anatolian, care se mărginea cu muntele *Olympos* (*Olympus*) (Ulu Dağ, Turcia), în nord şi nord-vest, *Mysia* şi *Lydia* până la râul *Maiandros* (Büyük Menderes Nehri, Turcia), în vest şi sud-vest, *Lycia* şi *Pisidia*, în sud şi sud-est, *Lycaonia* şi *Galatia* până la lacul *Tatta* (Tuz, Turcia) şi râul *Halys* (Kızıl Irmak, Turcia), în est; era împărțită în mai multe districte – *Phrygia Epictetos* sau Hellespontică, *Phrygia Parorete* (*Paroreia*) sau de la poalele munților, *Phrygia* dinspre *Pisidia*; numele îi vine de la locuitorii ei - phrygieni de origine thracică; după legendă, aici a domnit, având drept capitală *Gordion* (Yassihöyük, Turcia), vestitul rege Midas – Hdt., I, 14; 72; Str., XII, 1, 1; 2, 8; 3, 7; 4, 1-3; 4, 5; 4, 10; 5, 4; 8, 1-2; 8, 12-17; Plin., V, 105; 145; A. M. Kempiński, *op. cit.*, p. 47-67; D. Müller, *op. cit.*, p. 190-198; E. Olshausen, *Phryges, Phrygia*, în NP, 9, col. 966.

Din punct de vedere istoric, în epoca elenistică, teritoriul respectiv a făcut parte din stăpânirile diferiților diadohi, după care a intrat, succesiv, în componența monarhiilor seleucidă, attalidă şi mithridatică. În 116 î.H. a fost ataşat de către romani provinciei *Asia*. În timpul lui Diocletianus s-au format două provincii autonome – *Phrygia Prima* (numită mai apoi *Pacatiana*) şi *Phrygia Secunda* (numită mai târziu *Salutaris*), care făceau parte din dioceza *Asiana*; acest fapt explică utilizarea de către Festus a pl. *Phrygiae* – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 260; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 663; *Tabula Imperii Byzantini*, 7, *Phrygien und Pisidien*, von K. Belke und N. Mersich, Wien, 1990; S. Mitchell, *op. cit.*; E. Olshausen, *op. cit.*, col. 966-967; B. Blechmann, *Diocletianus*, în NP,

3, col. 579-582; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 114; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335.

[211] Pentru evoluția relațiilor dintre Roma, *Rhodos* şi alte insule începând din 307-305 î.H. până la anexarea lor definitivă, vezi Pol., XXII, 7; 24; XXV, 5; XXVI, 7; XXVII, 3-4; 6-7; XXVIII, 14-15; XXX, 4-5; 17; XXXI, 1; 7; 16-17; 25; Cic., *Q. fratr.*, I, 1, 33; Str., XIII, 2, 5; XIV, 2, 2-3; Liv., XXXVIII, 39; XLII, 14; 26; 46; XLIV, 14; XLV, 20-25; 31; *Per.* XLVI; Vell., I, 9, 2; II, 18, 3; Tac., *Ann.*, XII, 58; Iust., XXX, 3, 5; 8; Suet., *Claud.*, 25, 3; idem, *Vesp.*, 8, 4; Dio. Cass., XXI, *Frag.* B 68 = M 67; LIV, 9; LX, 24; Eutr., VII, 19, 4; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 180-181; E. S. Gryen, *op. cit.*, 569-571; C. Auliard, *op. cit.*, p. 443-445; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 108, 110-112, 126, 135, 172; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 246, 261, 263-264, 286; H. Kaletsch, *Kares, Karia*, în NP, 6, col. 275; H. Sonnabend, *Rhodos (Ῥόδος)*, în *ibidem*, 10, col. 998; E. Cizek, *Claudiu*, p. 219.

[212] Titus Flavius Vespasianus (9-79), împărat între 1 iulie 69 – 23 iunie 79, când a purtat titlul oficial Imperator Caesar Vespasianus Augustus – Suet., *Vesp.*; Ios., *BJ*; Tac., *Hist.*; Dio. Cass., LXV, 8-22; LXVI, 1-17; Eus., *HE*, III, 5-12; Eutr., VII, 19-20; Aur. Vict., *Caes.*, 8, 3-4; 9; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, IX; Zos., I, 6, 4; Oros., VII, 9, 1-12; PIR[2], F 398; D. van Berchem, *Un banquier chez les Helvètes*, în *Ktèma*, 3, 1979, p. 267-274; O. Toropu, *Vespasianus (Titus Flavius Vespasianus)*, în ECR, p. 808-809; J.-L. Girard, *L'idée dynastique sous les Flaviens*, în *Ktèma*, 12, 1987, p. 169-173; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 261-273; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 358-378; Y. Roman, *op. cit.*, p. 47; J. Donahue, *Titus Flavius Vespasianus (A.D. 69-79)*, în DIR; J. Malitz, *Vespasian*, în *Împărați romani…*, p. 97-106.

[213] În anul 70, 74 sau 77, împăratul Vespasianus a suprimat „libertatea" Achaiei, *Rhodos*-ului, *Samos*-ului şi *Byzantion*-ului (Istanbul, Turcia), „afirmând că grecii uitaseră de libertate"; *Achaia* a devenit autonomă, *Rhodos* şi *Samos* au fost ataşate provinciei *Asia* iar *Byzantion* – Bithyniei (Suet., *Vesp.*, 8, 4; Paus., VII, 17, 3; Eutr., VII, 19, 4); totuşi, acum nu se înființează nici o „provincie a insulelor". Sub Hadrianus (117-138) sau Antoninus Pius (138-161), *Epirus*, *Acarnania* şi insulele ionice au format o provincie procuratoriană, dar abia Diocletianus a creat *insularum provincia* (Νῆσοι) din Cyclade (fără *Euboia*, *Skyros*, *Lemnos*, *Imbros*, care au rămas la *Achaia*) – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 260-262; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 270; E. Olshausen, *Achaia*, în NP, 1, col. 57; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în *ibidem*, 3, col. 579-582; H. Sonnabend, *Rhodos (Ῥόδος)*, în *ibidem*, 10, col. 998.

[214] P. Servilius Vatia, numit mai apoi şi *Isauricus* - consul în 79 î.H., proconsul în *Cilicia* în 78 î.H.; A. Barnea, *Servilius Vatia Isauricus, Publius*, în ECR, p. 721.

[215] Campaniile lui P. Servilius Vatia împotriva piraților de pe coasta Asiei Mici au avut loc între 78-74 î.H. – Cic., *Verr.*, I, 21, 24; Liv., *Per.* XC, XCIII; Str., XII, 6, 2; XIV, 3, 3; 5, 7; Flor., I, 41; Iust., XXXIX, 5, 3; Amm., XIV, 8, 4; Eutr., VI, 3; A. Barnea, *op. cit.*; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 781; S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, I, *The Celts in Anatolia and the impact of Roman rule*, Oxford, 1993, p. 11-58; A. N. Sherwin-White, *Lucullus, Pompey and the East*, în CAH, IX, p. 229-273; H. Täuber, *Cilicia*, în NP, 2, col. 1202; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 120, 128.

[216] *Pamphylia* se găsea pe litoralul microasiatic al Mării Mediterane, învecinându-se la vest cu *Lycia*, în nord-vest şi nord cu *Pisidia*, în est cu *Cilicia* – Hdt., III, 90; Str., XIV, 4, 1-3; Plin., V, 96; D. Müller, *op. cit.*, p. 351-355; W. Martini, *Pamphylia (Παμφυλία)*, în NP, 9, col. 216-217.

Ocupația romană a început după anul 100 î.H., când părțile meridionale ale regiunii au fost incluse în provincia *Cilicia* (vezi *infra*) (Cic., *Verr.*, II, 1, 95); în 48 î.H., Caesar a ataşat *Pamphylia* la *Asia* (Cic., *Fam.*, XII, 15, 5); în 36 î.H., triumvirul Marcus Antonius a cedat *Pamphylia* lui Amyntas al *Pisidiei* (Str., XII, 7, 3; App., *Civ*, V, 75), fapt confirmat după *Actium* de Octavianus (Dio. Cass., XLIX, 32); sub Claudius, poate în 43 d.H., *Pamphylia* a fost unită cu *Lycia* (vezi *infra*), formând provincia *Lycia et Pamphylia* (AÉ, 1953, 251; Tac., *Hist.*, II, 9; Dio. Cass., LX, 17), dar în 68 Nero a alipit *Pamphylia* la *Galatia* (Tac., *Hist.*, II, 9); prin 70-71 sau 74, Vespasianus a detaşat-o de *Galatia* şi a reunit-o cu *Lycia*; sub Diolcetianus, *Lycia et Pamphylia* făceau parte din dioceza *Asiana*; pe la 313, cele două provincii au fost separate, *Pamphylia* fiind pusă sub conducerea unui *consularis* - pentru toate acestea, cf. J. Marquardt, *op. cit.*, p. 303-305, 309-310; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 666-667; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 393; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 119, 128, 132, 135, 166, 172, 173, 174; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 338, 339; T. Bechert, *op. cit.*, p. 167-170; W. Martini, *op. cit.*, col. 218; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; K. Strobel, *Galatia, Galatieni*, în *ibidem*, 4, col. 745; M. Zimmermann, *Lykioi, Lykia*, în *ibidem*, 7, col. 560; H. Brandt, *Pisidia (Πισιδία)*, în *ibidem*, 9, col. 1044; E. Cizek, *Claudiu*, p. 219.

[217] *Lycia* se afla pe coasta sud-vestică a Asiei Mici, între râul *Indos* (Dalaman Çay, Turcia), la vest, şi golful pamphylic, la est; era

despărțită de *Pamphylia* de Munții *Taurus* – Hdt., I, 173; Str., XIV, 2, 1; 3, 1-9; Plin., V, 97; 100-101; D. Müller, *op. cit.*, p. 325-331; M. Zimmermann, *op. cit.*, col. 559.

În anul 188 î.H., prin pacea de la *Apameea* (astăzi Qalaat al-Mudik, Syria) încheiată cu Antiochus cel Mare, unele oraşe lyciene au intrat sub stăpânirea insulei *Rhodos* (Pol., XXII, 24; XXIII, 3; XXV, 5; XXVI, 7; XXXI, 16-17; Liv., XXXVIII, 39; Str., XIV, 2, 2-4). În 88 î.H., *Lycia* făcea parte din provincia *Cilicia* (Cic., *Ver.*, II, 1, 95). Octavianus a organizat-o sub forma unei confederații de oraşe libere (Str., XIV, 3, 3), dar Claudius a anexat-o Imperiului şi a unit-o cu *Pamphylia*, formând provincia *Lycia et Pamphylia* (AÉ, 1953, 251; Suet., *Claud.*, 25, 3; Dio. Cass., LX, 17). În 68, ele au fost separate (Tac., *Hist.*, II, 9, 1), însă Vespasianus le-a reunit (Suet., *Vesp.*, 8, 4). Sub Diocletianus *Lycia et Pamphylia* era inclusă în dioceza *Asiana*, dar pe la 313 a fost divizată, *Lycia* fiind pusă sub autoritatea unui *praeses* – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 303-310; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 666-667; J. Jameson, *The Lycian League: Some Problems in its Administration*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 832-855; M. Le Glay, *op. cit.*; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 107, 109-112, 119, 121, 135, 167, 172, 173, 174; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 338, 339; W. Martini, *op. cit.*; H. Brandt, *op. cit.*; M. Zimmermann, *op. cit.*; K. Strobel, *op. cit.*; B. Bleckmann, *op. cit.*; T. Beckert, *op. cit.*; E. Cizek, *op. cit.*

[218] După Eadie, p. 80, numai Festus include *Pisidia* printre ținuturile ocupate de Servilius, informația respectivă neregăsindu-se nici la Titus Livius (*Per.* XCIII), nici la Florus (I, 41), nici la Eutropius (VI, 3); ea va fi preluată de Iord., *Rom.*, 223.

*Pisidia* era regiunea din sudul peninsulei microasiatice situată între *Phrygia*, la nord, *Lycaonia* şi *Isauria*, la est, *Lycia* şi *Pamphylia*, la sud, şi *Caria*, la vest – Str., XII, 7, 1-3; Plin., V, 95; H. Brandt, *op. cit.*, col. 1043. În 188 î.H., *Pisidia* a revenit regilor attalizi (SEG, XLIV, 1108), dominația romană instaurându-se abia în 101 î.H., când a fost ataşată *Ciliciei* (Cic., *Verr.*, II, 1, 95). În 39 î.H., Marcus Antonius a încredințat *Pisidia* regelui Amyntas (App., *Civ.*, V, 75). La moartea acestuia, în 25 î.H., *Pisidia* a fost unită cu *Galatia* (Str., XII, 5, 1; 6, 4; 7, 3). Sub Diocletianus, *Pisidia* era o provincie componentă a diocezei *Asiana* – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 260; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 664; *Tabula Imperii Byzantini*, 7; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 109, 117, 135, 174; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335, 337, 339; B. Bleckmann, *op. cit.*; H. Brandt, *op. cit.*, col. 1044; K. Strobel, *op. cit.*; T. Bechert, *op. cit.*, p. 135-135.

[219] *Bithynia* se întindea în nord-vestul Asiei Mici, pe coasta Propontidei şi de sud-est a Pontului Euxin, până la râul *Sangarios* (Sakarya, Turcia), învecinându-se în sud cu *Mysia* şi *Phrygia Epictetos* (Hellespontică sau Mică); era locuită de bithyni (*Bithynoi*) de neam thracic – Hdt., VII, 75; Str., VII, 3, 2; XII, 3, 3-7; 4, 1; 4, 4; 4, 7-8; 8, 1; Plin., V, 143; 149; Amm., XXII, 8, 14-15; D. Müller, *op. cit.*, p. 790-791; K. Strobel, *Bithynia (Βιϑυνία)*, în NP. 2, col. 698; *Ancient Thrace*, p. 25.

[220] Nicomedes III Philopator (94-74 î.H.), „*amicus populi Romani*" („prieten al poporului roman"), alungat inițial de pe tron de Mithridates al VI-lea Eupator şi înlocuit de fratele său Socrates, a fost reinstalat în 89 î.H. de M. Aquilius, fost consul în 101 î.H. – Liv., *Per.* XCIII; Str., XII, 3, 40; Vell., II, 4, 1; 39, 2; Flor., I, 35; Ampel., 34, 1; Iust., XXXVIII, 3, 4; App., *Civ.*, I, 111; Eutr., V, 5; VI, 6, 1: „*... mortuus est Nicomedes, rex Bithyniae, et per testamentum populum Romanum fecit heredem*" („… a murit Nicomedes, regele Bithyniei, şi a lăsat ca moştenitor al regatului său pe poporul roman"); A. Barnea, *Nicomedes al IV-lea, Philopator*, în ECR, p. 538; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 592-608; K. Strobel, *Bithynia (Βιϑυνία)*, în NP. 2, col. 700; M. Schottky, *Nikomedes (Νικομήδης) [6] N. IV. Philopator*, în *ibidem*, 8, col. 932-933.

Provincia *Bithynia* a fost organizată în anul 74 î.H., primul său guvernator fiind M. Aurelius Cotta între 73-70 î.H.; în 63 î.H., Pompeius i-a alipit *Pontus*, formându-se, astfel, provincia *Bithynia et Pontus*; în ultima parte a secolului I î.H., a suferit mai multe reajustări – SEG, XXXIX, 1180; Liv., *Per.* CII; Str., XII, 3, 2-9; 4, 1-10; Plut., *Pomp.*, 30, 1; 45, 2; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 263-266; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 270; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 665-666; B. F. Harris, *Bithynia: Roman Sovereignity and the Survival of Hellenism*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 862-870; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 304; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106; Ch. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, p. 26-62; K. Strobel, *Bithynia (Βιϑυνία)*, în NP, 2, col. 700; idem, *Bithynia et Pontus*, în *ibidem*, col. 700-702; K.-L. Elvers, *Aurelius [11] A. Cotta (Ponticus)*, în *ibidem*, col. 321; W. Will, *Pompeius [1 3] P. Magnus, Cn.*, în *ibidem*, 10, col. 103; E. Olhausen, *Pontos [2]*, în *ibidem*, col. 143; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 128, 129, 132; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335; T. Bechert, *op. cit.*, p. 107-110.

[221] *Galatia* sau *Gallograecia* era teritoriul din Asia Mică delimitat de râurile *Sangarios* (Sakarya, Turcia) şi *Halys* (Kizil Irmak, Turcia) şi învecinat la nord cu *Paphlagonia* iar la sud cu *Lycaonia*; numele provine de la celții-galati care au migrat aici din secolul al III-lea

î.H. - Pol., XXV, 14-15; XXXI, 2; Str., XII, 5, 1; Iust., XXVII, 2-3; XXXII, 3, 6-10; Plin., V, 95; 146-147; S. Mitchell, *op. cit.*; K. Strobel, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien*, 1, *Unterschuungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, I, Berlin, 1996; idem, *op. cit.*, în NP, 6, col. 394-399; P. Salmon, *À propos du refus de la différence: l'image des peuples d'Asie Mineure à Rome*, în *Latomus*, 56, 1997, 1, p. 67-82, în special 71-72.

[222] Festus face aici o confuzie între L. Mummius, consul în 146 î.H. (vezi *supra*), şi Cn. Manlius Vulso, proconsul în 189 î.H. – A. Barnea, *Manlius Vulso, Cnaeus*, în ECR, p. 467.

[223] Muntele *Olympus* (*Olympos*) (Ulu Dağ, Turcia) din *Mysia* – Hdt., I, 43; Str., XII, 4, 3; 4, 5-6; 4, 10; 8, 8; 8, 10; Plin., V, 118; 142; 148; D. Müller, *op. cit.*, p. 886-888.

[224] Este vorba despre evenimentele din 189-187 î.H. – cf. Pol., XXI, 34-39; XXII, 15-19; L. Calpurnius Piso Frugi, 37; Liv., XXXVIII, 12-28; XXXIX, 6; Vell., II, 39, 2; Flor., I, 27; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 55; Aug., *Civ.*, III, 21; B. Pagnon, *Le récit de l'expédition de Cn. Manlius Vulso contre les Gallo-Grecs et de ses prolongements dans le livre 38 de Tite-Live*, în LEC, 50, 1982, p. 115-128; S. Mitchell, *op. cit.*, p. 59-60; K. Strobel, *op. cit*.

[225] *Tetrarchos* – conducător al uneia dintre subdiviziunile (*tetrarchie*) triburilor de galati migrate în Asia Mică; la început au fost 12 tetrarchii, numărul lor reducându-se în secolul I î.H. la 3 – Str., XII, 5, 1; K. Strobel, *op. cit.*

[226] Deiotarus (Deiotaros) - tetrarhul tolistobogiilor din nordul Asiei Mici din 63 î.H., rege al trocmilor din 52 î.H. şi rege al *Galatiei* între 44-40 î.H. Prin *lex Clodia de rege Deiotaro et Brogitaro* din 58 î.H., aprobată de Senat cu sprijinul lui Pompeius, a primit *Armenia Minor*, respectiv teritoriul dintre cursul superior al Euphratului şi Marea Caspică. În anul 45 î.H. a fost acuzat de propriul nepot că ar fi complotat împotriva lui Caesar, dar a fost achitat, fiind apărat de Cicero. S-a implicat în războaiele civile romane – cf. Cic., *Dej.*; *B. Alex.*, 34; 68; Str., XII, 3, 13; 5, 41; 5, 1-3; Liv., *Per.* XCIV; Plut., *Crass.*, 17, 1; Dio. Cass., XLI, 63; XLVII, 24 şi 48; XLVIII, 32; Eutr., VI, 14, 1; S. Mitchell, *op. cit.*, p. 60-70; W. Spickermann, *Deiotaros (Δηιόταρος)*, în NP, 3, col. 376-377; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în *ibidem*, 10, col. 104; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335-336.

[227] În anul 25/4 î.H.; primul legat praetorian a fost M. Lollius (25/4 – 22 î.H.) – cf. şi Eutr., VII, 10, 2: „*Galatia quoque sub hoc pouincia facta est, cum antea regnum fuisset, primusque eam M. Lollius pro praetore administrauit*” („Sub guvernarea acestuia a fost transformată în provincie şi Galatia, care mai înainte fusese un regat de-sine-stătător, şi cel dintâi care a guvernat-o cu titlul de propraetor a fost M. Lollius”). Inițial, provincia cuprindea teritoriul galatilor *Sebasteni Tectosages Ancyrani* şi *Sebasteni Tolistobogii Pessinuntii*, la care în 21-20 î.H. s-a agăugat cel al galatilor *Sebasteni Trocmi Taviani*; toate trei au format *koinoń*-ul galatilor. Ulterior, provinciei i-au fost alipite *Paphlagonia* (6-5 î.H.), *Pontus Galaticus* (3-2 î.H.), statul preoțesc *Komana Pontica* (34-35 d.H.), *Pontus Polemoniacus* (64-65 d.H.), *Cappadocia* (70-71 î.H.) - Plin., V, 146-147; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 277, 278, 279; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 273; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 666; R. K. Sherk, *Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 954-963; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 305; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 208; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 316-317; W. Leschhorn, *Die Anfänge der Provinz Galatia*, în *Chiron*, 22, 1992, p. 315-336, care consideră că începuturile provinciei datează din vremea împăratului Tiberius; S. Mitchell, *op. cit.*, p. 70 urm.; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 166, 168-169; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 337; K. Strobel, *Galatia, Galatinen*, în NP, 4, col. 744-745; W. Eck, *Lollianus [II 1] M. Lollius*, în *ibidem*, 7, col. 430-431; T. Bechert, *op. cit.*, p. 135-136.

[228] Pe vremea lui Herodot, cappadocienii erau syrienii din aşa-numita *Luké Syria* („Syria Albă”). *Cappadocia* era situată în estul Anatoliei centrale, între râul *Halys* (Kızıl Irmak, Turcia), la vest, Euphrat şi râul *Thermedon* (Terme Çay, Turcia), în răsărit, crestele ciliciene ale munților *Taurus*, în sud, Pontul Euxin, în nord - Hdt., I, 6; 72; Str., XII, 1-2; Plin., V, 146; VI, 23-24; D. Müller, *op. cit.*, p. 123-129.

[229] După cum observa şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 43, nu se ştie cu exactitate despre care Ariarathes este vorba; Ariarathes IV Eusebes (220-163 î.H.) i-a sprijinit pe romani împotriva lui Perseus, regele Macedoniei (179-168 î.H.) (Eutr., IV, 6, 2), iar Ariarathes V Eusebes Philopator (163-130 î.H.) l-a ajutat pe Licinius Crassus în timpul războiului dintre 133-129 î.H. cu Aristonicus, fiul natural al lui Eumenes II Soter, regele Pergamului (197-159 î.H.), fratele lui Attalus III (138-133 î.H.), care lăsase regatul ca moştenire poporului roman – Pol., XXXI, 12-15a; XXXII, 5; 20; Liv., *Per.* XLVI-XLVII; LIX; Vell., II, 4, 1; Val. Max., III, 4, 5; Iust., XXXV, 4, 6-12; Flor., I, 35; Eutr., IV, 20, 1-2; Oros.,

V, 10, 5; K. Strobel, *Kappadokia (Καππαδοκία)*, în NP, 6, col. 263; P. C. Nadig, *Licinius [I 19] L. Crassus Dives Mucianus, P.*, în *ibidem*, 3, col. 165; K.-L. Elvers, *Perperna [3] P., M.*, în *ibidem*, 9, col. 597.

[230] Ariobarzanes I Philorhomaios, rege al Cappadociei între 96/5-63/2 î.H. A fost alungat de pe tron în 89 î.H. de Tigranes II al Armeniei (95-55 î.H.), rudă a lui Mithridates VI Eupator, care l-a înlocuit cu Ariarathes IX, dar a fost restabilit de Sylla. În 65/4 î.H., a primit *Sophene*, *Gordyene* şi oraşele ciliciene *Kastabala* şi *Kybistra*. Unul dintre urmaşii săi, Ariobarzanes III Eusebes Philorhomaios (52-42 î.H.), a avut legături cu Pompeius în 52-51 î.H., fiind asasinat din ordinul caesaridului Cassius - Liv., *Per.* LXX; LXXIV; LXXVI; Str., XII, 1, 4; 2, 11; Iust., XXXVIII, 3, 2-5; Flor., I, 40; Plut., *Syll.*, 11; 22; 23; Dio. Cass., XXX, *Frag.* B $99_2$ = M $97_2$; Eutr., V, 5, 2; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 76, 2; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 122, 124, 132; M. Schottky, *Ariobarzanes [3] Philorhomaios*, în NP, 1, col. 1082-1083; W. Eder, *Cornelius [I 90] C. Sulla Felix, L.*, în *ibidem*, 3, col. 186; K. Strobel, *Kappadokia (Καππαδοκία)*, în *ibidem*, 6, col. 263; E. Olhausen, *Mithridatische Kriege*, în *ibidem*, 8, col. 284-285; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în *ibidem*, 10, col. 103.

[231] *Mazaca*, supranumită *Eusebeia* („Pioasa”), apoi *Caesarea* (astăzi Kayseri, Turcia) – Str., XII, 2, 7; Eutr., VII, 11, 2; Amm., XX, 9, 1, care îi spune *Mazuca*.

[232] Tiberius Claudius Nero Germanicus, împărat între 24 ianuarie 41 – 31 octombrie 54 – Suet., *Claud.*; Dio. Cass., LX; Eutr., VII, 13; Aur. Vict., *Caes.*, 4; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, IV; Oros., VII, 6; PIR$^2$, C 942; O. Toropu, *Claudius I (Tiberius Claudius Nero Drusus Germanicus*), în ECR, p. 199; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 231-234; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 162-189; F. Zosso, Ch. Zing, *op. cit.*, p. 19-22; Y. Roman, *op. cit.*, p. 45-46; W. Eck, *Claudius [III 1]*, în NP, 3, col. 22-26; G. G. Fagan, *Claudius (41-54 A.D.)*, în DIR; E. Cizek, *Claudiu*; W. Kierdorf, *Claudius*, în *Împăraţi romani…*, p. 76-86.

[233] Archelaus (Archelaos) Sisines Philopatris (36 î.H. – 17 d.H.). A fost numit rege de Marcus Antonius în 36 î.H. şi confirmat de Augustus, care în 20 î.H. i-a dăruit părţi din *Cilicia* şi *Armenia Minor*. A căzut în dizgraţie sub Tiberius (nu sub Claudius, cum afirmă Festus), care l-a băgat în închisoare, unde a murit în 17 d.H. În acelaşi an, *Cappadocia* a devenit provincie procuratoriană, având ca prin guvernator pe Quintus Veranius (18-19 î.H.). În anul 72 d.H. a fost adăugată Galatiei, rămânând aşa până la Traianus, care a unit-o cu *Armenia* – Str., XII, 1, 2; 1, 4; 2, 11; 3, 29; XIV, 5, 6; Vell., II, 39, 3; Tac., *Ann.*, II, 42; 56; Suet., *Tib.*, 37, 4;

Plin., VI, 8-11; 23-24; App., *Civ.*, V, 7; Dio. Cass., XLIX, 32; LI, 2; LIV, 9; LVII, 17; Eutr., VII, 11, 2; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 289-292; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 275-275; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 667; R. Teja, *Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 1082-1124; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 315, 320; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 166, 170; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 337; M. Schottky, *Archelaos [7] A. Sisines Philopatris*, în NP, 1, col. 986; *Kappadokia (Καππαδοκία)*, în *ibidem*, 6, col. 264; idem, *Cappadocia*, în *ibidem*, 2, col. 974; T. Bechert, *op. cit.*, p. 147-150.

[234] În anul 63 î.H. - Liv., *Per.* CII; Vell., II, 38, 6; E. Olhausen, *op. cit.*, col. 143; vezi şi *supra*, **11**, **2**.

[235] Pylaemenes era numele generic al monarhilor paphlagonieni, care pretindeau că descind din eroul cu acelaşi nume din *Iliada* – cf. Str., XII, 3, 1; 3, 8; J.Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 174; S. Eiben, *Pylaimenes*, în NP, 10, col. 613.

[236] *Paphlagonia* era regiunea din nordul Anatoliei, cuprinsă între fluviul *Halys* (Kızıl Irmak, Turcia), la est şi sud-est, *Phrygia*, la sud, râul *Billaios* (Devrek Çay, Turcia), la vest, *Pontus Euxinus*, la nord; mai era numită şi *Pylaemenia*; era împărțită în *Paphlagonia* maritimă şi *Paphlagonia* interioară – Hdt., I, 6; 28; 72; Str., XII, 3, 9-11; 3, 25; 3, 41-42; Plin., VI, 5; Amm., XXII, 8, 16; D. Müller, *op. cit.*, p. 184-188; Ch. Marek, *Paphlagonia*, în NP, 9, col. 282.

[237] În cazul de față poate fi vorba despre Pylaemenes al II-lea (121-81 î.H.), care a fost alungat de Mithridates – Iust., XXXVII, 4, 8; Eutr., IV, 20, 1; V, 5, 2. La finalul celui de-al treilea război mithridatic (74-63 î.H.), Cn. Pompeius a pus în fruntea întregii Paphlagonii pe Attalos, fiul lui Pylaemenes – Str., XII, 3, 1; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 18, nota 100; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 132-133; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în NP, 10, col. 103.

[238] Ultimul dinast al Paphlagoniei a fost Deiotaros Philadelphos (37/6 – 6 î.H.); la moartea lui, *Paphlagonia* a fost alipită provinciei *Galatia*. În 297 d.H., *Paphlagonia* a devenit provincie autonomă în cadrul diocezei *Pontica* – Str., XII, 3, 40; Dio. Cass., XLVIII, 33; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 278-279; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 666; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 315; M. Sartre, *op. cit.*, p. 167, 168; idem, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 335-336, 337; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; Ch. Marek, *Paphlagonia*, în *ibidem*, 9, col. 283.

[239] *Taurus* – munte al Asiei – Str., XI, 1, 2-3.

[240] Încercând să-şi extindă dominaţia în Asia Mică şi în *Thracia*, Antiochus a intrat în conflict cu Pergamul, *Rhodos*-ul şi Liga achaeană, care au solicitat sprijinul Romei; a debarcat în Grecia la chemarea Ligii aetoliene, nesatisfăcută după cel de-al doilea război macedonean, fapt care a dus la declanşarea războiului cu Republica romană; a fost învins pe uscat la *Thermopyles* (191 î.H.), apoi pe mare la *Korykos* (191 î.H.), *Aspendos* (190 î.H.) şi *Myonnesos* (190 î.H.), în sfârşit, în Asia Mică, a suferit o înfrângere zdrobitoare la *Magnesia* pe *Sipylos* (sfârşitul lui 190 sau începutul lui 189 î.H.), în urma cărora a cerut pace – Pol., V, 40; XI, 34; XVIII, 45; 47-48; 50; XX, 2-3; 8-11; XXI; XXII, 7; 21-24; Liv., XXXIII, 38-52; 54-55; 59; XXXIV, 57-61; XXXV, 15-19; 23; 31-34; 42-51; XXXVI, 1-35; 41-45; XXXVII; XXXVIII, 37-39; *Per.* LIX; Str., XIII, 4, 2; Iust., XXX, 4, 18; XXXI, 1, 6; 4, 4-10; 7, 2-9; 8; XXXII, 1, 1-2; 2, 1; Flor, I, 24, de unde, foarte probabil, Festus a preluat datele privitoare la forţele regelui seleucid: „*Trecenta milia peditum, equitum falcatorumque curruum non minor numerus. Elephantis ad hoc immensae magnitudinis…*"; Eutr., IV, 3-4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 54; E. Will, *Rome et les Séleucides*, în ANRW, I/1, 1972, p. 590-632; A. Barnea, *Antiochos al III-lea (cel Mare)*, în ECR, p. 60; idem, *Războiul sirian*, în *ibidem*, p. 649-650; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, I, p. 98-99; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 162-163, 168-170; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 448-462, 538-550, 620-643; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 744-749; C. Habicht, *The Seleucids and their rivals*, în CAH, VIII, p. 324-387; W. Ameling, *Antiochos (Αντίοχος) [5], III. Megas*, în NP, 1, col. 768-769; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 224-226, 228-242; vezi şi *infra*.

[241] *Magnesia* (astăzi Manisa, Turcia) pe *Sipylos* (astăzi Manisa Dağı, Turcia), oraş din *Lydia*.

[242] Este vorba despre L. Cornelius Scipio Asiagenes (Asiagenus, Asiaticus), consul în anul 190 î.H., care a luptat împotriva lui Antiochus al III-lea, învingându-l în bătălia de la *Magnesia* pe *Sipylos* (*Lydia*) desfăşurată la sfârşitul lui 190 sau începutul lui 189; în această campanie, a avut ca legat pe fratele său, P. Cornelius Scipio Africanus; a fost cinstit cu triumful în 188 î.H.; *cognomen*-ul de *Asiagenes*, *Asiagenus* sau *Asiaticus* a apărut în epoca augustană – Pol., XXI; XXI, *Frag.* 12; Liv., XXXVII, 1; 34; 37-44; 58; XXXIX, 39; Vell., II, 38, 5; Ios., *AJ*, XII, 129; Dio. Cass., XIX, *Frag.* B $62_2$ = M $59_2$; Eutr., IV, 4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 49, 16; 53, 1; A. Barnea, *Cornelius Scipio Asiaticus, Lucius*, în ECR, p. 226; idem, *Magnesia ad Sipylum*, în *ibidem*, p. 464-465; K.-L. Elvers, *C. Scipio Asiagenes, L.*, în NP, 3, col. 183; K. Kaletsch, *Magnesia [3] M. am Sipylos*, în *ibidem*, 7, col. 695-696.

[243] Pacea cu Antiochus s-a încheiat la *Apameea* (astăzi Qalaat al-Mudik, Syria), în 188 î.H., prevăzându-se, printre altele, restrângerea teritoriului controlat de regele seleucid la regiunile situate la sud de Taurus – Pol., XXI, 24; 43; XXII, *Frag.* 7 şi 23; Liv., XXXVIII, 38; Str., XII, 4, 3; XIII, 4, 2; Eutr., IV, 4, 2-3, pe care îl şi rezumă; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 644-660; W. Ameling, *Antiochos (Ἀντίοχος) [5] III. Megas*, în NP, 1, col. 768; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 244-246; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 107, 108.

[244] Vezi Pol., XXXI, 12; 19-23; XXXII, 4; 6-7; 20; XXXIII, 19; Liv., *Per.* XLVI; XLIX; Vell., II, 38, 6; Iust., XXXIV, 3, 5-9; E. Will, *op. cit.*; A. Mehl, *Demetrios (Δημήτριος) [7] D. I. Soter*, în NP, 3, col. 431-432.

[245] După Eadie, p. 77, informaţiile din ultimele două pasaje nu pot fi depistate în alte surse anterioare; ele vor fi preluate de Iord., *Rom.*, 230. Ultimul rege seleucid a fost Antiochus XIII Asiaticus, care a încetat să mai domnească în 64 î.H. În acest an, Pompeius a organizat provincia *Syria*, de fapt un complicat sistem administrativ format din *poleis*-uri libere sau supuse şi state clientelare (*Commagene*, *Chalcis*, *Abilene*, *Emesa*, *Damascus*, *Palmyra* etc.), care a suferit ajustări până în veacul al II-lea d.H. – Ios., *AJ*, XIV, 2, 3; 3, 1-2; 4, 4; Plin., V, 79; 81-82; Iust., XL, 2, 4-5; Suet., *Vesp.*, 8, 4; Plut., *Pomp.*, 39, 2; Eutr., VI, 14, 2; Oros., VI, 4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 331-349; E. Will, *op. cit.*; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 270-271; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 308-309; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106, 208; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 19, nota 103, care plasează formarea provinciei în 63 î.H.; K. Meister, *Antiochos (Ἀντίοχος) [14] XIII. Philadelphos*, în NP, 1, col. 771; T. Kaizer, *Palmyra*, în *ibidem*, 9, col. 202-209; G. Tate, *The Syrian Countryside during the Roman Era*, în *The Early Empire in the East*, edited by S. E. Alcock, Oxford, 1997, p. 55-71; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 388-393; T. Bechert, *op. cit.*, p. 111-117.

[246] Isaurienii erau locuitorii Isauriei, regiune din Asia Mică aflată între *Pisidia*, *Lycaonia* şi *Cilicia Tracheia* („Aspră"); au fost vestiţi pentru practicarea pirateriei până la sfârşitul Antichităţii – Str., XII, 6, 2-3; Plin., V, 94; Amm., XIV, 2; 8, 1-2; XIX, 13; SHA, *Tr. tyr.*, XXVI; K. Tomaschitz, *Isauria, Isauroi (Ἰσαυρία, Ἴσαυροι)*, în NP, 5, col. 1117.

[247] Vezi şi Eutr., VI, 3: „*Isauros quoque adgressus ad dicionem redegit atque intra triennium bello finem dedit. Primus omnium Romanorum in Tauro iter fecit. Reuertens triumphum accepit et nomen Isaurici meruit*" („Năpustindu-se şi asupra isaurienilor, i-a adus sub

ascultare şi a pus capăt războiului într-un interval de trei ani. A fost cel dintâi dintre toți romanii care şi-a tăiat drum prin munții Taurus. Reîntorcându-se în patrie, a primit sărbătorirea unui triumf şi şi-a meritat numele de *Isauricus*"); pentru evenimentele relatate aici, vezi *supra* **11**, **1**.

*Cilicia* a devenit provincie romană către 96 sau 80-79 î.H. (acum este menționat primul guvernator stabil – Cn. Cornelius Dolabella). Ea cuprindea districtele sudice şi estice ale regatului attalid, respectiv *Mylas*, *Pisidia*, *Pamphylia*, *Lycaonia*. În timpul împăratului Vespasianus a fost anexată *Cilicia Tracheia* („Aspră") – AÉ, 1977, 816; Vell., II, 39, 2; Plut., *Cic.*, 36, 1-6; Eutr., VII, 19, 4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 75; idem, *Epit. Caes.*, IX, 13; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 312-316; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 269-270; A. D. Macro, *op. cit.*, p. 664-665; T. B. Mitford, *Roman Rough Cilicia*, în ANRW, II/7.2, 1980, p. 1230-1261; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 222; J. Cousin, *op. cit.*, în R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, II, p. 303; J.-L. Ferrary, *op. cit.*, p. 780-781; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 105; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; A. Keaveney, *Sulla's Cilician Command: The Evidence of Apollinaris Sidonius*, în *Historia*, 44, 1995, p. 29, nota 3; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 119, 128; H. Täuber, *Cilicia*, în NP, 2, col. 1002; K.-L. Elvers, *Cornelius [I 25] C. Dolabella, Cn.*, în *ibidem*, 3, col. 172; T. Bechert, *op. cit.*, p. 99-101.

[248] Ptolemaios, fiul natural al lui Ptolemaios Alexandros, fratele regelui Ptolemaios XI Auletes, rege între 80-58 î.H. – cf. Vell., II, 38, 6; Flor., I, 44; Dio. Cass., XXXVIII, 30; XXXIX, 22; Amm., XIV, 8, 15; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 19, nota 106; W. Ameling, *Ptolemaios*, în NP, 10, col. 548-549.

[249] Marcus Porcius Cato Uticensis (98-46 î.H.), strănepotul lui Marcus Porcius Cato Maior Censorinus (243-149 î.H.), unul dintre cei mai înverşunați apărători ai valorilor republicane – Sall., *Cat.*, 52; Vell., II, 45, 4-5; 49, 3; 54, 3; Plut., *Cato min.*; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 80; A. Barnea, *Porcius Cato Uticensis, Marcus*, în ECR, p. 605; Th. Frigo, *Porcius [I 7] P. Cato (Uticensis), M.*, în NP, 10, col. 158-161.

[250] Insula *Cyprus* a fost anexată în 58 î.H., fiind guvernată până în 48/47 î.H. împreună cu *Cilicia*; în 48/47 î.H., în timpul războiului alexandrin al lui Caesar, a fost redată Egiptului, până în 30 î.H., când devine provincie. În 27 î.H. a fost unită cu *Cilicia* iar 22 î.H. a fost încredințată Senatului – Str., XIV, 6, 6; XVII, 3, 25; Liv., *Per.* CIV; Val. Max., IV, 3, 2; Vell., II, 38, 6; 45, 4; Flor., I, 44; Plut., *Cato min.*, 38-39; idem, *Pomp.*, 48, 6; Dio. Cass., XXXVIII, 30; XXXIX, 22; XLII, 35; XLIX, 32; 41; LIII, 12; LIV, 4; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 80, 2; Amm., XIV, 8, 14; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 327-328; T. Bruce Mitford, *Roman Cyprus*,

în ANRW, II/7.2, 1980, p. 1290-1297; J. Cousin, *op. cit.*, p. 299-300; T. Bechert, *op. cit.*, p. 119-120; R. Senff, *Cyprus*, în NP, 3, col. 271; E. Meyer und R. Senff, *Kypros*, în *ibidem*, 6, col. 992.

[251] *Lybia Pentapolis* era, practic, Peninsula Cyrenaica (cf. Plin., V, 31: „*Cyrenaica, eadem Pentapolitana*"), unde, începând din a doua jumătate a secolului al VII-lea şi pe parcursul celui de-al VI-lea, grecii întemeiaseră coloniile *Cyrene* (Shahat), *Berenice* (*Hesperiadae*) (Benghazi), *Barca* (*Ptolemais*) (Talmaythah), *Apollonia* (Marza Susa), *Taucheira* (*Arsinoe*) (Toukrah). Totuşi, prin *Lybia Pentapolis* (numită şi *Lybia Superior*) trebuie înţeleasă provincia cu acelaşi nume înfiinţată de Diocletianus, formată în urma suprimării provinciei *Cyrenaica et Creta* – Hrd., IV, 151-160; 171; 186; Str., I, 3, 16; X, 5, 1; XVII, 3, 20-21; Sall., *Jug.*, 19, 3; Mel., I, 8, 40; Plin., V, 31-32; Eutr., VI, 11, 3; Amm., XXII, 16, 4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 428-429; B. Bleckmann, *Diocletianus*, în NP, 3, col. 579-582; C. Baurain, *Les Grecs et la Méditerranée orientale. Des <<siècles obscures>> à la fin de l'époque archaïque*, Paris, 1997, p. 310-312.

[252] Ptolemaios VIII Evergetes II, poreclit Φύσκων („Umflatul"), rege al Cyrenaicii între 163-155 î.H. şi al Egiptului între 145-116 î.H.; în 155 î.H., în urma unei tentative de asasinat pusă la cale de fratele său, Ptolemaios VI Philometor al Egiptului (180-145 î.H.), a redactat un testament în care stipula că, în cazul morţii fără urmaşi, lăsa *Cyrenaica* poporului roman – SEG, IX, 7; XIII, 616; Pol., XXXIII, 5; Ios., *Ap.*, II, 5, 50-56; Iust., XXXIX, 5, 1-3; Amm., XXII, 16, 24; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 201-203; P. Cabanes, *op. cit.*, p. 304; W. Ameling, *Ptolemaios [12] P. VIII. Euergetes II.*, în NP, 10, col. 542-544.

[253] Vezi *supra*, **3**, **2**. În sens mai restrâns, *Lybia* cuprindea regiunea învecinată cu Egiptul; mai era numită şi *Lybia Mareotis* – Plin., V, 39.

[254] Într-adevăr, regele Ptolemaios Appion (116-96 î.H.), un bastard al lui Ptolemaios VIII Euergetes II, a lăsat moştenire *Cyrenaica* poporului roman, dar în 96 î.H., la moartea sa, romanii nu au creat o nouă provincie, oraşele fiind declarate libere; abia în 75 sau 74 î.H., pentru a le proteja de atacurile piratereşti, au fost anexate noii provincii *Cyrenaica*; prin 40 î.H., aceasta a fost unită cu *Creta* – ILLRP 1, 1284; Sall., *Hist.*, 2, 43; Str., XVII, 3, 21 şi 25; Liv., *Per.* LII, LXX; Tac., *Ann.*, XIV, 18; Flor., I, 41; III, 6; Plut., *Luc.*, 2; App., *Civ.*, I, 111; Dio. Cass., LIII, 12; Amm., XXII, 16, 24; Eutr., VI, 11, 3: „*Quo tempore Libya quoque Romano imperio per testamentum Appionis, qui rex eius fuerat, accessit, in qua inclutae urbes erant Berenice, Ptolomais, Cyrene*" („În acest timp şi

Libya s-a alipit puterii romane, ca urmare a testamentului lui Appion, cel care îi fusese rege, o țară în care erau vestite oraşele Berenice, Ptolomais şi Cyrene"); Iord., *Rom.*, 229; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 429-430; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 211-212; D. Braund, *The Social and Economic Context of the Roman Annexion of Cyrenaica*, în *Cyrenaica in Antiquity*, edited by G. Barker, J. Lloyd and J. Reynolds, Oxford (BAR International Series 236), 1985 (cf. şi SEG, XXXV, 1688); A. Laronde, *Cyrène et la Libye hellénistique. Libykai histriai de l'époque républicaine au principat d'Auguste*, préface par F. Chamoux, Paris, 1987, p. 446, 455, 461, 468-469, 477-479; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106; E. Meyer und R. Senff, *Kypros*, în NP, 6, col. 992; R. Senff, *Cyprus*, în *ibidem*, 3, col. 270; W. Ameling, *Ptolemaios [14] P. Apion*, în *ibidem*, 10, col. 544; P. Cabanes, *op. cit.*; T. Bechert, *op. cit.*, p. 103-106.

Pentru raportul dintre Festus şi izvoarele sale în acest paragraf, cf. Eadie, p. 81.

[255] Primele contacte diplomatice dintre Roma şi Egipt datează din secolul al III-lea î.H. În timpul războiului împotriva lui Perseus, romanii au fost sprijiniți de regele Ptolemaios VI Philometor (181-145 î.H.). În secolul I î.H., alți lagizi au fost *reges socii et amici populi Romani* („regi aliați şi prieteni ai poporului roman") – Pol., IX, 11; XXXI, 18; 25-27; XXXII, 1; Str., XVII, 1, 11; Liv., XLIV, 19; *Per.* XLVI-XLVII; CIV-CV; CXII; Val. Max., IV, 3; Iust., XXXI, 1, 2; XXXIV, 2, 7-8; 3, 1-3; XXXVIII, 8, 1-8; Dio. Cass., X, *Frag.* B 41 = M $41_1$; XXXIX, 12-16; XLIII, 27; Eutr., III, 1, 1; IV, 6, 2; E. S. Gryen, *op. cit.*, p. 673-678; A. Barnea, *Ptolemeus XI Auletes*, în ECR, p. 632; C. Auliard, *op. cit.*, p. 447-448; W. Ameling, *Ptolemaios [3] P. III. Euergetes I.*, în NP, 10, col. 537-538; idem, *[9] P. VI. Philometor*, în *ibidem*, col. 540-542; idem, *[12] P. VIII. Euergetes II.*, în *ibidem*, col. 542-544; idem, *[14] P. Apion*, în *ibidem*, col. 544; idem, *[18] P. XII. (Theos) Neos Dionysos*, în *ibidem*, col. 546-548; idem, *[21] P. XIV.*, în *ibidem*, col. 549-550; idem, *[22] P. XV. Kaisar*, în *ibidem*, col. 550.

[256] Cleopatra VII Philopator „Isis" (70/69-30 î.H.), regină a Egiptului între 48-30 î.H., ultima reprezentantă a dinastiei lagide. A urcat pe tron cu ajutorul lui Caesar, domnind împreună cu fratele şi soțul său Ptolemaios XIV Philopator până în 44 î.H.; după eliminarea acestuia din urmă, l-a proclamat regent pe fiul său Caesarion (Ptolemaios XV), al cărui tată era dictatorul roman (Suet., *Caes.*, 52, 1; idem, *Aug.*, 17, 5; App., *Civ.*, II, 90; Plut., *Caes.*, 49; idem, *Ant.*, 54, 3; Dio. Cass., L, 3; Eutr., VI, 22, 2). În toamna anului 34 î.H., prin aşa-numitele „donații de la Alexandria", cei trei copii pe care îi avea cu triumvirul Marcus Antonius

au primit de la acesta unele teritorii orientale: Alexandros Helios - *Armenia*, *Media* şi imperiul part, Cleopatra Selene - *Cyrenaica*, Ptolemaios Philadelphos - *Phoenicia*, *Syria* şi *Cilicia*; ea însăşi a fost proclamată regină a Egiptului, Cyprului, Libyei şi Coelo-Syriei şi a primit titlul de „regină a regilor”, iar fiul său Ptolemaios XV Caesarion – cel de „rege al regilor”. Acest fapt a dus la declanşarea conflictului cu Roma în iulie 32 î.H. După înfrângerea de la *Actium* (2 octombrie 31 î.H.), a încercat să conserve regatul, dar a fost nevoită să se sinucidă la 12 decembrie 30 î.H. - Liv., *Per.* CXII; CXXXI-CXXXIII; Vell., II, 87, 1; Suet., *Aug.*, 17, 3-4; Ios., *AJ*, XV, 3, 8; 4, 1-4; 5, 1; idem, *Ap.*, II, 5, 56-61; Plin., IX, 119-122; Flor., II, 14; 21; Plut., *Ant.*, 54-87; Dio. Cass., XLIX, 32; 41; 51; L, 1-6; 8-15; 25; Eutr., VII, 6, 1; 7; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 86; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 236-238; A. Barnea, *Cleopatra*, în ECR, p. 203; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 232-233, 234-238, 240-244; idem, *Antoniu şi Cleopatra…*, p. 224-234; H. Heinen, *Vorstufen und Änfange des Herrscherkultes im römischen Ägypten*, în ANRW, II/18.5, 1995, p. 3149-3152; J. Mélèze-Modrzejewski, *L'Égypte*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 435-437; W. Will, *Antonius [I 9] M.*, în NP, 1, col. 812; W. Ameling, *Kleopatra [II 12] K. VII.*, în *ibidem*, 6, col. 591-593; idem, *Ptolemaios [21] P. XIV.*, în *ibidem*, 10, col. 549-550; idem, *[22] P. XV. Kaisar*, în *ibidem*, col. 550; idem, *[23] P. Philadelphos*, în *ibidem*; H. Stegmann, *Kleopatra [II 13] K. Selene*, în *ibidem*, 3, col. 593; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 114-116; M. Chauveau, *Cleopatra: Beyond the Myth*, translated from French by D. Lorton, Ithaca, 2002.

[257] Înfrângerea lui Marcus Antonius (despre el, cf. Plut., *Ant.*; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 85; G. Marasco, *Marco Antonio <<Nuovo Dionisio>> e il De sua ebrietate*, în *Latomus*, 51, 1992, 3, p. 538-548; *Marc Antoine, son idéologie et sa descendence. Actes du colloque organisé à Lyon le jeudi 28 juin 1990*, Paris, 1993; F. Chamoux, *Antoniu şi Cleopatra…*; H. Heinen, *op. cit.*, p. 3155-3156; W. Will, *Antonius [I 9] M.*, în NP, 1, col. 810-813) şi a Cleopatrei a avut loc la 2 septembrie 31 î.H. în apropierea promontoriului *Actium* din *Epirus – RG*, 25; Liv., *Per.* CXXXIII; Vell., II, 84-86; Suet., *Aug.*, 17, 2-4; Ios., *AJ*, XV, 5, 1-2; 6, 1; Flor., II, 21; Plut., *Ant.*, 61-66; Dio. Cass., L, 25-26; 31-35; LI, 1; Eutr., VII, 7; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 79, 3; 85, 4; R. Syme, *The Roman Revolution*, p. 261, 270-271, 273-275, 284; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 191-193, 239-257; A. Barnea, *Actium*, în ECR, p. 19; F. Chamoux, *Civilizația elenistică*, p. 242; idem, *Antoniu şi Cleopatra…*, p. 238-271; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 150-151; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 17-22; H. Heinen, *op cit.*, p. 3160-3177; J. Mélèze-Modrzejewski, *L'Égypte*,

în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 437; W. Will, *op. cit.*, col. 812; W. Dahlheim, *Augustus*, în *Împăraţi romani…*, p. 38.

[258] Cf. şi Eutr., VII, 7: „*Aegyptus per Octavianum Augustum imperio Romano adiecta est praepositusque ei C. Cornelius Gallus. Hunc primum Aegyptus Romanum iudicem habuit*" („Egiptul a fost alipit de Octavianus Augustus la Imperiul roman şi în fruntea lui a fost aşezat C. Cornelius Gallus. Egiptul l-a avut pe acesta drept cel dintâi judecător roman") (vezi, pentru similitudini, „adăugiri şi 'corecturi'", Eadie, p. 75). În 30 î.H., *Aegyptus* a devenit domeniu imperial (provincie imperială, după J. Mélèze-Modrzejewski), fiind guvernat de un membru al ordinului ecvestru purtând titlul de *praefectus Aegypti* (numit uneori şi *procurator*), dar care avea *imperium* asemenea proconsulilor (*ad similitudinem proconsulis*); reşedinţa sa se afla la *Alexandria*. Primul guvernator a fost C. Cornelius Gallus în anul 30 î.H. – *RG*, 27, 1; Str., II, 5, 12; XVII, 1, 12; Vell., II, 39, 2; Suet., *Aug.*, 66, 1; Tac., *Ann.*, II, 59; XII, 60; idem, *Hist.*, I, 11, 1; III, 74, 1; Arr., *An.*, III, 5, 10; Dio. Cass., LI, 17; LIII, 12-13; 23; 29; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 4-6; Amm., XVII, 4, 5; XXII, 16, 24; PIR$^2$, C 1366; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 399-408; R. Syme, *op. cit.*, p. 300; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 272-273; J. Cousin, *op. cit.*, p. 311; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 207, 216-218; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 22-23, 111-112, 328-337; É. Julien, *Marc Antoine le pharaon imposible, Auguste le pharaon obligé*, în *Marc Antoine…*, p. 24-26; J. Mélèze-Modrzejewski, *op. cit.*, p. 440-444; K. Jansen-Winkelm, *Ägypten*, în NP, 1, col. 165; W. Stroh, *Cornelius [II 18] C. Gallus*, în *ibidem*, 3, col. 192; T. Bechert, *op. cit.*, p. 121-124.

[259] Este vorba despre L. Licinius Lucullus, aedil în 79 î.H., praetor în 78 î.H., propraetor în *Africa* între 77-76 î.H., consul în 74 î.H., conducător al celui de-al treilea război împotriva lui Mithridates între 74-66 î.H. – Plut., *Luc.*; A. Barnea, *Licinius Lucullus, Lucius. 2*, în ECR, p. 433; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; W. Will, *Licinius [I 26] L. Lucullus, L.*, în NP, 7, col. 166-168; E. Olhausen, *Mithradatische Kriege*, în *ibidem*, 8, col. 285-286; vezi şi *infra*.

[260] Denumire grecească pentru căpetenii, şefi de triburi arabe – Str., II, 5, 32; XVI, 1, 28; K.-W. Welwei, *Phylarchos [3]*, în NP, 9, col. 981.

[261] *Osrhoene* (*Osdroene*, *Orrhoene*) era teritoriul mesopotamian nord-vestic, locuit de arabi; capitala sa era *Edessa*; corespunde, astăzi, aproximativ cu vilayetul turc Urfa – Plin., VI, 25; 117; Amm., XIV, 8, 7; Theod., *Hist. phil.*, 2, 1; K. Kessler, *Osroene (Ὀσροηνή)*, în NP, 9, col. 88.

[262] Acelaşi cu *Antiochia* din *Mygdonia*, în *Mesopotamia* – Str., XI, 14, 2; XVI, 1, 1; 1, 23. Astăzi Nusaybın, la frontiera turco-syriană.

[263] Vezi, detaliat, *infra*, **15**, **2**.

[264] Vezi *supra*, **3**, **3**, la care adaugă Th. Podella, *Palaestina*, în NP, 9, col. 160-161.

[265] Vezi, detaliat, *infra*, **16**, **1-2**.

[266] Vezi, detaliat, *infra*, **20**, **3-4**.

[267] Este vorba despre împăratul Septimius Severus, pentru care vezi *infra*, **21**, **2**.

[268] Vezi, detaliat, *infra*, **25-27**. Reţinem aici interesanta expresie „*in tempus diualis Constantii*" din **14**, **5**, care, neîndoielnic, face aluzie la statutul postum de *diuus* al împăratului creştin Constantius II (337-361) (vezi *infra*, **27**), aşa cum, de altfel, menţionează Eutr., X, 15, 2: „*meruitque inter Diuos referri*" („şi pe merit a fost aşezat în rândul zeilor"). Termenul *diualis* apare şi în alte scrieri din veacul al IV-lea, putând fi tradus şi prin „imperial": *CTh*, I, 28, 2 (6 mai 364): „... *diualis Iuliani*..."; VI, 24, 6 (3 oct. 395): „... *diuale praeceptum*..."; VI, 27, 10 (27 febr. 396): „... *quam in contumaces olim diualis sanctio definivit*"; VIII, 1, 5 (6 mai 357): „... *quibus eos perfrui diualia statuta prohibent*"; SHA, *Car.*, XI, 2: „*diuale nomen*"; vezi şi B. Baldwin, *op. cit.*, p. 215. Pe de altă parte, calificativul *diuus* aplicat împăraţilor se întâlneşte în secolul amintit: Amm., XXVI, 10, 8: „*quod diuo Iuliano*..."; *CTh*, IV, 4, 3, 2; V, 1, 2; 15, 14 (26 mai 364); 15, 15 (29 iul. 364); 15, 16 (12 sept. 364); 15, 17 (27 oct. 364); VI, 4, 17 (19 ian. 368?, 370?); 24, 2 (19 aug. 364); 24, 3 (19? aug. 364); 26, 7 (14 febr. 396); 26, 11 (5 iul. 397); VII, 4, 10 (22 apr. 364); 4, 11 (13 dec. 364?); 4, 23 (16 iun. 396).

[269] „*Inclite princeps*" – expresie de gratulare destul de rară; Eutr., X, 18, 3: „*Quia autem ad inclitos princeps uenerandosque peruentum est*..."; Amm., XXVIII, 3, 1: „*Theodosius vero dux nominis inclyti*..." (cf. şi B. Baldwin, *op. cit.*, 215); *CTh*, IV, 4, 3, 2: „... *sed diui Constantini santionem et inclytae recordationis sententiam*"; vezi şi Aus., *Clar. urb.*, XVII, 164: „*Roma inclita*".

[270] Geografii şi istoricii antici au desemnat prin *Babylonia* mai întâi teritoriul oraşului *Babylon*, apoi satrapia cu acelaşi nume - în sfârşit, o parte din ţara assyrienilor – cf. Hdt., I, 106; 193; Str., XVI, 1, 1: „numele Assyriei îl poartă Babylonia şi un teritoriu întins din jurul ei"; în general, XVI, 1, 1-20; Plin., V, 66; J. Oelsner, *Babylonia*, în NP, 2, col. 388-389. În *Breviarium*-ul lui Festus, ea desemnează atât *Assyria* partă, cât şi regatul part în general; vezi şi *infra*.

[271] Aluzie la tehnica de luptă specifică romanilor, respectiv parților (perşilor).

[272] Mithridates II Arsaces IX Megas Epiphanes Philellenos (cca 124/3-88/7 î.H.); M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 22, nota 113; M. Schottky, *Mithradates [13] M. II.*, în NP, 8, col. 282; http://www.parthia.com.

[273] În anul 92 î.H. – Piv., *Per.* LXX; Iust., XLII, 2, 7; Flor., I, 46, 4-5; Plut., *Syll.*, 5; idem, *Crass.*, 16, 4; 18, 1; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 22, nota 115; W. Eder, *Cornelius [I 90] C. Sulla Felix, L.*, în NP, 3, col. 186; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, 6, col. 34; M. Schottky, *Mithradates [13] M. II.*, în *ibidem*, 8, col. 282; idem, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 375.

[274] Artaxias Tigranes II Megas, rege al Armeniei între 95-55/4 î.H.; a extins hotarele statului armean cucerind teritorii din Asia; s-a căsătorit cu fiica lui Mithridates al VI-lea Eupator, pe care l-a sprijinit împotriva regelui cappadocian Ariobarzanes I, alungându-l pe acesta de pe tron – Str., XI, 14, 6, 10 şi 15; XII, 2, 9; XIII, 1, 55; XVI, 1, 19; 1, 24; 2, 3; 2, 8; Iust., XXXVIII, 3, 1; Dio. Cass., XXXVI, 51; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 23, nota 119; B. Brentjes, *Armenia*, în NP, 2, col. 10; K. Strobel, *Kappadokia (Καππαδοκία)*, în *ibidem*, 6, col. 263; vezi şi *infra*.

[275] Vezi şi **24**, **1**. *Clibanarii* – sinonim pentru *cataphractarii* (< *cataphractus* - „înzăuat”; *cataphracta* - „platoşă”); categorie de soldați întâlnită în armatele orientale (Liv., XXXV, 48; XXXVII, 40), dar şi în cea romană târzie – Lact., *Mort.*, XL, 5; Amm., XVI, 10, 8: „călăreți îmbrăcați complet în fier, care se numesc clibanari”; 12, 22; 12, 38; *Pan.*, X [4], 22, 4: „*Quae enim illa fuisse dicitur species, quam atrox visu, quam formidolosa, operimento ferri equi atque homines pariter obsaepti! Clibanariis in exercitu nomen est: superne hominibus tectis, equorum pectoribus demissa lorica et crurum tenus pendens sine impedimento gressus a noxa vulneris vindicabat*”; SHA, *Alex. Sev.*, LVI, 5; vezi şi B. Baldwin, *op. cit.*, p. 214; A. Chastagnol, în SHA, p. LXXXIX-XC.

[276] Oraş din *Armenia Maior* întemeiat de Tigranes II (Tigranes III după M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 23, nota 120) la poalele munților *Masion* (parte a munților *Taurus*); astăzi Silvan, la est de *Amida* (Dıyarbakır) – Str., XI, 12, 4; XII, 2, 9; XVI, 1, 23; Plin., VI, 26; B. Brentjes, *op. cit.*, col. 11.

[277] Nici un alt autor nu mai pomeneşte *Madena* – cf. Eadie, p. 82.

[278] *Melitene* – regiunea din interiorul marii bucle a Euphratului, devenită mai apoi unul dintre cele zece districte ale provinciei *Cappadocia*; se învecina cu *Armenia Maior* – Str., XI, 12, 2; XII, 1, 4; 2, 1; Plin., V, 84; VI, 9; K. Kessler, *Melitene*, în NP, 7, col. 1191-1192.

[279] Evenimentele relatate în acest paragraf au avut loc în 72-67 î.H. - Liv., *Per.* XCIV, XCVII-XCVIII; Str., XI, 14, 15; Vell., II, 33, 1-2; 34, 2; Flor., I, 40; Iust., XL, 2, 2-4; Plut., *Luc.*, 7-36; idem, *Pomp.*, 30, 31; Dio. Cass., XXXVI, *Frag.* $1_b$; XXXVI, 1-16; Eutr., VI, 6, 3; 8, 2-4; 9: „*Ergo Lucullus, repetens hostem fugatum, etiam regnum Tigranis qui Armeniis imperabat ingressus est. Tigranocertam, ciuitatem Arzanenae, nobilissimam regni Armeniaci, cepit, ipsum regem cum septem milibus quingentis clibanariis et centum milibus sagittariorum et armatorum uenientem, decem et octo milia militum habens, ita uicit ut magnam partem Armeniorum deleuerit. Inde Nisibin profectus eam quoque ciuitatem cum regis fratre cepit… Lucullo paranti capta Nisibi contra Persas expeditionem successor est missus*” („Aşadar, cerând cu insistenţă pe duşmanul fugar /Mithridates – n.n./, Lucullus a pătruns chiar şi în regatul lui Tigranes, care domnea peste armeni. El cuceri mai întâi Tigranocerta, o cetate din ţinutul Arzanena, cea mai vestită din tot regatul armean, apoi îl învinse pe regele însuşi, care venea în fruntea a 7 500 de clibanari şi 100 000 de arcaşi şi de oameni înarmaţi, şi, în ciuda faptului că el, Lucullus, nu avea decât 18 000 de soldaţi, l-a biruit totuşi într-un mod atât de categoric, încât a nimicit cea mai mare parte dintre armeni. De aici a pornit spre Nisibis şi a capturat şi această cetate cu fratele regelui cu tot… Şi cum Nisibis fusese cucerită, lui Lucullus i-a sosit un înlocuitor tocmai când se pregătea să facă o expediţie împotriva perşilor”) (pentru similitudini şi diferenţe faţă de Festus, cf. Eadie, p. 82-83; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 23, notele 120-121); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 74, 4-6; Zos., III, 32, 2; Iord., *Rom.*, 232; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 128-130; W. Will, *Licinius [I 26] L. Lucullus, L.*, în NP, 7, col. 166-167; E. Olhausen, *Mithradatische Kriege*, în *ibidem*, 8, col. 285-286.

[280] „*Expertae felicitatis*” şi în **28**, **1**; vezi studiul introductiv şi trimiterile *infra*. Cf. şi Flor., I, 40: „*... quanta felicitas uiri!...*” (Eadie, p. 83). Este foarte posibil, însă, ca atât Florus, cât şi Festus să fi făcut o confuzie între Pompeius şi Sylla, despre care izvoarele arată că, după bătălia de la Porta Collina din 1 noiembrie 82 î.H., şi-a luat supranumele *Felix* („Norocosul”), oficializându-l după căderea fortăreţei *Praeneste* – ultimul punct de rezistenţă al partidei marianiştilor; acest *cognomen* va fi ratificat de Adunarea poporului după triumful celebrat în

ianuarie 81 î.H. – ILLRP 1, 351-356: dedicații *Felici dictatori*; AÉ, 1913, 101 = HD027108: *Sul(l)a [---] Felix*; CIL, VI, 31609 = HD030088: *[L(ucius) Cornelius L(uci) f(ilius) Sulla] / Felix / d[ictator r(ei) p(ublicae)] co[nst(ituendae)]…*; Liv., XXX, 45; Vell., II, 27, 5: „*occiso enim demum eo, Felicis nomen adsumsit…*”; cf. şi 6; Plin., VII, 137: „Un singur om până acum şi-a atribuit supranumele de Fericitul – Lucius Sylla…”; App., *Civ.*, I, 97: „Statuia lui /a lui Sylla – n.n./ ecvestră, aurită, fu aşezată în fața tribunei rostrate, având inscripția: <<Lui Cornelius Sylla, comandant norocos>>. Căci astfel îl numeau linguşitorii, de vreme ce el era norocos împotriva duşmanilor săi, şi, cu trecerea timpului, această linguşire deveni un fel de poreclă. Mai demult, am găsit undeva un document care socotea că Sylla a fost denumit prin decret <<Favorit al Venerei>> şi acest lucru nu mi se pare nepotrivit, de vreme ce a mai fost numit şi <<Norocosul>>. În adevăr, numele de <<Faustus>> poate fi apropiat de cel de <<Favorit al Venerei>>”; Plut., *Syll.*, 29; 34: „După ce s-au adunat cu toții, Sylla, făcând o apologie a faptelor sale în fața Adunării poporului, a enumerat, cu acelaşi avânt, şi norocul, şi faptele sale de vitejie şi, la sfârşit, a poruncit ca pentru toate acestea să fie numit <<norocosul>>; mai ales acest lucru îl arată cu cuvântul latinesc <<Felix>>, iar el, când scria elenilor şi trata cu ei, se intitula <<Epaphroditos>> şi chiar la noi, pe monumente ridicate în cinstea biruinței, stă scris aşa: <<Lucius Cornelius Sylla Epaphroditos>>. Iar când Metella i-a născut lui Sylla doi gemeni, pe băiat l-a numit Faustus iar pe fată, Fausta. Romanii numesc *faustus* pe un om norocos şi vesel. Sylla s-a încredințat nu atât de mult faptelor, cât norocului său…”; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 75, 1: „*Cornelius Sylla, a fortuna Felix dictus*”; 9: „*Mario Praeneste interfecto Felicem se edicto appellauit*”; Aus., *Grat. act.*, VIII, 239-240: „*aut verius Sulla felix qui felicior ante quam vocaretur*”; J. Rufus Fears, *op. cit.*, p. 878-880; J. Champeaux, *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romaine des origines à la mort de César*, II, *Les transformations de Fortuna sous la République*, Roma, 1987, p. 216-235; D. Fishwick, *op. cit.*, p. 457; E. S. Ramage, *Sulla's Propaganda*, în *Klio*, 73, 1991, p. 93-121; N. Castagnetti, *Silla e il culto di felicitas*, în RSA, 26, 1996, p. 47-52, în special p. 47-48; W. Eder, *Cornelius [I 90] C. Sulla Felix, L.*, în NP, 3, col. 190.

Vezi, totuşi, Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 6 (despre Pompeius): „*Deinde mira felicitate nunc in septemtrionem Albanos, Colchos, Heniochos, Caspios, Ibero, nunc in orieten Parthos, Arabos atque Iudaeos cum magno sui terrore penetruit*”; AÉ, 1986, 736a = HD006421

(loc necunoscut): *Dis M(anibus) / Pompeiae Tryphosae / Sex(tus) Pompeius Felix / coniugi karissimae / et meritae de se fecit*.

[281] Este vorba despre Bosphorul cimmerian, unde se formase un regat condus de dinastia Archianaktizilor, apoi, din veacul al V-lea î.H., de cea a Spartokizilor din *Pantikapaion*, care purtau titlul de *archon Bosporu kai Theodosies*; inițial, cuprindea estul Crimeii şi coastele sudică şi estică ale Lacului Moetic, după care s-a extins în special în Crimeia; cele mai importante centre ale regatului erau *Pantikapaion* (*Bosporos*), *Theodosia*, *Phanagoreia* şi *Tanais*; a fost inclus între hotarele stăpânirii lui Mithridates al VI-lea – I. van Bredow, *Regnum Bosporanum*, în NP, 10, col. 835-837.

[282] Evenimentele relatate aici au avut loc între 66-63 î.H. - Liv., *Per.* CI-CII; Vell., II, 33, 2-4; 37, 1-2; 40, 1; Flor., I, 40; Plut., *Pomp.*, 32-41; Iust., XXXVII, 1, 9; Dio. Cass., XXXVI, 42-53; XXXVII, 11-13; Eutr., VI, 12, 2-3: „*Mox ei delatum etiam bellum contra regem Mithridatem et Tigranem. Quo suscepto Mithridatem in Armenia minore nocturno proelio uicit, castra diripuit, quadraginta milia eius occidit, uiginti tantum de exercitu suo perdidit et duos centuriones. Mithridates cum uxore fugit et duobus comitibus. Neque mult post… ad mortem coactus uenenum hausit*" („Tot lui /adică lui Pompeius – n.n./ i s-a încredințat apoi /prin *lex Manilia* din ianuarie 66 – n.n./ şi războiul împotriva regilor Mithridates şi Tigranes. Primind această însărcinare, el l-a învins pe Mithridates în Armenia într-o bătălie nocturnă de mică importanță, în cursul căreia i-a jefuit tabăra, a ucis 40 000 de soldați din armata lui, iar din armata sa n-au pierit decât 20 de ostaşi şi doi centurioni. Mithridates s-a refugiat împreună cu soția şi cu cei doi însoțitori ai săi. Nu mult după aceasta, el a băut otravă…"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 76, 7-8; Oros., VI, 5, 5-7; Iord., *Rom.*, 233; Eadie, p. 83; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 226-228; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 106, 132-133; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 130; E. Olhausen, *Mithradatische Kriege*, în NP, 8, col. 285-286; W. Will, *Pompeius [I 3] P. Magnus, Cn.*, în *ibidem*, 10, col. 100, 103; vezi şi bibliografia despre Mithridates *supra*, **11**, **5**.

[283] *Artaxata* sau *Artaxiasata* (astăzi Artashat, la sud-est de Erevan) – Str., XI, 14, 3 şi 6; Plin., VI, 26; Plut., *Luc.*, 31; Dio. Cass., XXXVI, 51; B. Brentjes u. H. Treidler, *Artaxata*, în NP, 2, col. 47.

[284] Evenimentele au avut loc în toamna anului 66 î.H. - Liv., *Per.* CI: „*Tigranem in deditionem accepit eique ademptis Syria Phoenice Cilicia regnum Armeniae restituit*" (vezi şi Eadie, p. 76); Str., XI, 14, 10; XVI, 1, 24; 2, 8; Vell., II, 37, 2-5; Fl., I, 40; 46; Plut., *Pomp.*, 33; Dio.

Cass., XXXVI, 51-53; Eutr., VI, 13: „*Tigrani deinde Pompeius bellum intulit. Ille se ei dedidit et in castra Pompeii sexto decimo miliario ab Artaxata uenit ac diadema suum, cum procubuisset ad genua Pompeii, in manibus ipsius conlocauit. Quod ei Pompeius reposuit honorificeque eum habitum regni tamen parte multauit et grandi pecunia. Adempta est ei Syria, Phoenice Sophanene; sex milia praeterea talentorum argenti, quae populo Romano daret quia bellum sine causa Romanis commouiset*" („După aceea, Pompeius i-a declarat război lui Tigranes. Acesta i s-a predat şi a venit în tabăra lui Pompeius, la 16 mile de Artaxata, şi, după ce a căzut la picioarele lui Pompeius, şi-a depus diadema sa în mâinile acestuia. Dar Pompeius i-a reaşezat-o pe cap şi l-a tratat cu multă consideraţie, deşi l-a pedepsit cu pierderea unei părţi din regat şi cu o mare sumă de bani. I-au fost luate Syria, Phoenicia şi Sophanene /Sophene – n.n./ iar pe deasupra l-a obligat să mai dea poporului roman încă 6 000 de talanţi de argint, fiindcă pornise cu război împotriva romanilor fără motiv") (vezi şi Eadie, p. 76); Aur. Vict., *Caes.*, 42, 22; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 5; Zos., III, 32, 2; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*

Pentru întinderea *Armeniei Maior*, vezi Str., XI, 14, 1; Plin., VI, 12; 25; Iust., 42, 2.

[285] Numai Festus menţionează *Bosphorus* (vezi apoi Iord., *Rom.*, 234) – cf. Eadie, p. 83-84.

[286] Liv., *Per.* CI; Flor., I, 40; Eutr., VI, 14, 1: „*Aristarchum Colchis regem imposuit*" („Pe Aristarchus l-a numit rege peste Colchida"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 6.

*Colchida* – regiune pe coasta de răsărit a Mării Negre, între *Trapezunt* (astăzi Trebizonda) şi *Dioscurias* (astăzi Sukhumi), la poalele munţilor Caucaz – Hdt., I, 104; Str., XI, 2, 1; 2, 14-19; Plin., VI, 15.

[287] Populaţie ce ocupa regiunea dintre Marea Caspică, la est, Caucazii Orientali, la nord, *Armenia*, la sud, şi *Hiberia* (*Iberia*) (vezi *infra*), la vest, pe cursul mijlociu şi inferior al rîului *Kyros* (Kura, în Rusia; Kora, în Turcia; Mtkvari, în Georgia) – Str., XI, 1, 5; 4; Plin., VI, 29; 38-39; B. Brentjes, *Albania [1]*, în NP, 1, col. 437-438; A. Plontke-Lüning, *Kyros [5]*, în *ibidem*, 6, col. 1018.

[288] Evenimente din iarna anului 66 şi din 65 î.H. – Liv., *Per.* CI; Vell., II, 40, 1; Flor., I, 40; Plut., *Pomp.*, 34-35; 45, 2; Dio. Cass., XXXVI, 54; XXXVII, 3-5; Eutr., VI, 14, 1: „*Pompeius mox etiam Albanis brllum intulit et eorum regem Orodem ter uicit...*" („Curând după aceea, Pompeius a pornit un război şi împotriva albanilor şi de trei ori l-a biruit

pe regele lor, Orodes"); Amm., XXIII, 5, 16; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 6; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*

[289] *Hiberia* (*Iberia*) (georg. K´art´li, parth. Virčan, arm. Virc´) - regiunea de la poalele sudice ale Munților Caucaz, de-a lungul cursului superior al fluviului *Kyros* (vezi *supra*), între *Albania* şi *Armenia*; corespunde unei părți a Georgiei – Str., XI, 1, 5; 2, 15 şi 19; 3; Plin., VI, 12; 29; 39; Dio. Cass., XXXVII, 1; A. Plontke-Lüning, *Iberia [1]*, în NP, 5, col. 878-879.

[290] În anul 65 î.H. – Liv., *Per.* CI; Vell., II, 40, 1; Flor., I, 40; Plut., *Pomp.*, 34; 45, 2; Dio. Cass., XXXVII, 1-2; Eutr., VI, 14, 1, al cărui text este aproape identic cu cel al lui Festus: „*Hiberiae quoque regem Artacem uicit acie et in deditionem accepit*" („L-a învins într-o luptă şi pe Artaces, regele Iberiei, şi i-a primit capitularea") (pentru aceste similitudini, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 24, nota 125); A. N. Sherwin-White, *op. cit.*

[291] În anul 64 î.H. - Liv., *Per.* CI; Flor., I, 40; Plut., *Pomp.*, 39, 2; 41; 45, 2; Dio. Cass., XXXVII, 15; Eutr., VI, 14, 1, care, însă, vorbeşte despre înfrângerea iturailor (populație din *Syria*, pe teritoriul actualului Lyban) şi a arabilor; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 6; Oros., VI, 6, 1; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; J. Pahlitzsch, *Araber*, în NP, 1, col. 944; I. Toral-Niehoff, *Nabataioi, Nabatäer (Ναβαταῖοι)*, în *ibidem*, 8, col. 658. Aşa cum observa Eadie, p. 77, această informație şi cea din **3**, **3** sunt cu totul singulare în istoriografia antică, deoarece numai aici sunt amintiți sarracenii şi carduenii.

[292] Adică Ierusalimul, în iulie-septembrie 63 î.H.; în fruntea Iudeei, aflată sub autoritatea guvernatorului Syriei, a fost recunoscut ca mare preot şi etnarh (ἀρχιερεὺς καὶ ἐθνάρχης) Hyrcanos II din dinastia haşmoneană (63-40 î.H.) - Liv., *Per.* CII; Str., XVI, 2, 40; 2, 46; Flor., I, 40; Tac., *Hist.*, IV, 9, 1; Ios., *BJ*, I, 6, 5 – 7; idem, *AJ*, I, 6-7; XIV, 4, 4; idem, *Ap.*, I, 7, 34; II, 7, 82; 11, 133-134; Plut., *Pomp.*, 39, 2; 45, 2; Dio. Cass., XXXVII, 15-16; Amm., XIV, 8, 12; Eutr., VI, 14, 2; 16; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 77, 6; Oros., VI, 6, 2-4; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 349-353; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; V. Burr, *Rom und Judäa im 1. Jahrhundert v. Chr. (Pompeius und die Juden)*, în ANRW, I/1, 1972, p. 875-886; W. Will, *op. cit.*; P. Schäfer, *Histoire des Juifs dans l'Antiquité*, traduit de l'allemand par P. Schulte, Paris, 1989, p. 98-99, 101-106; A. Hârlăoanu, *Istoria universală a poporului evreu*, prefață de D. Berciu, Bucureşti, 1992, p. 255-259; A. Lemaire, *Istoria poporului evreu*, traducere de B. Stanciu, Bucureşti, 1994, p. 151, 156; J. Pahlitzsch, *Juda und Israel*, în NP, 5, col. 1191; idem, *Palaestina*, în *ibidem*, 9, col. 1161; M. Sartre,

*L'Orient sémitique*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 417-418; T. Bechert, *op. cit.*, p. 111-117.

[293] În 66 î.H., cu regele Phraates III Arsaces II Theos (71/70-57 î.H.), prin care fluviul Euphrat devenea granița dintre Roma şi statul part; suveranul amintit încheiase un tratat cu Lucullus în 69 î.H. – Liv., *Per.* C; Flor., I, 40; Plut., *Pomp.*, 36, 1; Dio. Cass., XXXVI, 1; 45; XXXVII, 1-5; XXXIX, 56; Zos., III, 32, 2; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 24, nota 127; A. N. Sherwin-White, *op. cit.*; M. Schottky, *Phraates [3] Ph. III.*, în NP, 9, col. 959-960; http://www.parthia.com.

[294] *Lucus* şi *nemus* – termeni, în parte sinonimi, însemnând „pădure, dumbravă sacră"; *lucus* era dedicată divinității printr-un act de sacralizare săvârşit de om, pe când *nemus* avea o „sacralitate intrinsecă" – C. Otto, *Lat. lūcus, nemus <<bois sacré>> et les deux formes de sacralité chez les Latins*, în *Latomus*, 59, 2000, 1, p. 3-7; E. Malaspina, *Nemus come toponimo dei Colli Albani e la differentiae verborum tardoantiche*, în *Nemi – status quo. Recent research at Nemi and the sanctuary of Diana. Acts of a seminar arranged by Sopraintendenza Archaeologica per il Lazio, Accademia di Danimarca, Institutum Romanum Finlandiae, Istituto di Norvegia in Roma, Istituto Svedese di Studi Classici a Roma at Accademia di Danimarca, Oct. 2-3, 1997*, edited by J. Rasmus Brandt, A.-M. Leander Touti, J. Zahle, Roma, 2000, p. 147-148.

[295] În iarna anilor 64-63 î.H.; vezi şi la Eutr., VI, 14, 2: „*Et, cum uenisset in Syriam… Antiochensibus obsides reddidit. Aliquantum agrorum Daphnensisbus dedit quo lucus ibi spatiosior fieret, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia*" („Şi, după ce a venit în Syria… Locuitorilor Antiochiei le-a dat înapoi ostaticii. Şi, rămânând încântat de farmecul locului şi de bogăția apelor, a dăruit multe ogoare şi locuitorilor din Daphne, pentru ca dumbrava lor sacră să devină din acel moment şi mai întinsă") (cf., pentru similitudini, „adăugiri şi 'corecturi'", J. W. Eadie, p. 75; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 44, nota 128); *Daphne*, la sud-vest de *Antiochia*, astăzi Harbiye.

[296] Marcus Licinius Crassus (115-43 î.H.) – om politic influent din prima jumătate a secolului I î.H. Inițial, s-a apropiat de partida optimaților, după care a urmat o linie politică de mijloc (*factio media*). Între 77-73 a fost, pe rând, quaestor, aedil, praetor, în 71 a înăbuşit răscoala sclavilor condusă de Spartacus, în 70 a fost ales consul împreună cu Pompeius, în 65 a devenit censor iar la sfârşitul anului 60 şi începutul celui următor a format, împreună cu Pompeius şi Caesar, primul triumvirat. În 55 i-a fost încredințată spre guvernare *Syria*, de unde, un an mai târziu, a pornit campania împotriva parților, terminată în 53 cu

dezastrul de la *Carrhae*, unde şi-a găsit sfârşitul – Plut., *Crass.*; A. Barnea, *Licinius Crassus Dives, Marcus*, în ECR, p. 432-433; W. Will, *Licinius [I 11] L. Crassus, M.*, în NP, 7, col. 161-162.

[297] *Ctesiphon*, în ținutul *Chalonitis* din *Assyria* (*Babylonia*), pe malul stâng al Tigrului, a fost capitala de iarnă a regilor Arsacizi şi apoi Sasanizi între secolele II î.H. – VII d.H. – Str., XVI, 1, 16; Plin., VI, 122; 130; Amm., XXIII, 6, 23; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν) [2]*, în NP, 6, col. 879. După Eadie, p. 76, Festus alterează informația lui Flor., I, 46, 4-5: „*... et cum Nicephorium castra posuisset, missi ab Orode rege legati denuntiauere, percussorum cum Pompeio foederum Sullaque meminisset. Regis inhians ille thensauris, nihil ne imaginario quidem iure, Seluciae se responsurum esse respondit*”.

[298] Oraş al Syriei, în regiunea *Commagene* (nord-vest), pe malul drept al Euphratului, la sud de *Samosata*. Aici era un vad de trecere al cărui nume s-a impus după expediția lui Alexandru Macedon – Str., XI, 13, 4; XVI, 1, 22-23; 2, 3; Plin., V, 86; Dio. Cass., XL, 17; Amm., XVIII, 8, 1.

[299] Numit Mazara de Florus (I, 46), Abgaros de Plutarh (*Crass.*, 21), Augarus de Dio Cassius (XL, 20); vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 25, nota 130.

[300] Regele Orodes II Mithridates III Arsaces XIII (57-38/7 î.H.); http://www.parthia.com.

[301] Pentru campania dezastruoasă a lui Crassus din 54-53 î.H., cf. Liv., *Per.* CVI; Str., XVI, 1, 23 şi 28; Vell., II, 46, 2-4; Val. Max., I, 6, 11; Ios., *BJ*, I, 8, 8-9; idem, *AJ*, XIV, 7, 1; 7, 3; Flor., I, 46, care pare a fi sursa de inspirație pentru **17**, **2**: „*Ipse in conloquium sollicitatus, signo dato vivus in hostium manus incidisset, nisi tribunis reluctantibus fugam ducis barbari ferro occupassent… Caput eius recisum cum dextra manu ad regem reportatum ludibrio fuit, neque indigne. Aurum enim liquidum in rictum oris infusum est, ut cuius arserat auri cupiditate, eius etiam mortuum et exsangue corpus auro ureretur*” (cf., pentru similitudini, şi Eadie, p. 87); Iust., XLII, 4, 4; Plut., *Crass.*, 18, 2; 19, 4; 21-31; idem, *Luc.*, 36; Dio. Cass., XL, 12-13; 16-27; Eutr., VI, 18, 1; Amm, XXIII, 3, 1; Zos., III, 32, 3; F. Chamoux, *Civilizația elenistică*, p. 233-234; W. Will, *op. cit.*, în NP, 7, col. 162; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, 6, col. 35; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 375.

[302] De fapt, Caius Cassius Longinus, unul dintre viitorii asasini ai lui Caesar – A. Barnea, *Cassius Longinus, Caius 2.*, în ECR, p. 170; K.-L. Elvers, *Cassius [I 10] Cassius Longinus, C.*, în NP, 2, col. 1008-1010.

[303] În 52-51 î.H., când Cassius a fost proquaestor în provincia *Syria* – Liv., *Per.* CVIII; Vell., II, 46, 4; Ios., *BJ*, I, 8, 9; idem, *AJ*, XIV, 7, 3; Iust., XLII, 4-5; Dio. Cass., XL, 28-29; Eutr., VI, 18, 2: „*Reliquiae exercitus per C. Cassium quaestorem seruatae sunt, qui singulari animo perditas res tanta uirtute restituit ut Persas rediens trans Euphraten crebris proeliis uinceret*" („Resturile armatei au fost salvate de quaestorul C. Cassius, care, printr-un curaj ieşit din comum, a restabilit situația pierdută cu o atât de mare vitejie, încât, trecând Euphratul, i-a învins pe perşi în bătălii numeroase"); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 83, 1-3; Eadie, p. 84-85, pentru singularitatea ultimei părți a informației lui Festus; A. Barnea, *op. cit.*; K.-L. Elvers, *op. cit.*, col. 1008.

[304] Festus, urmându-l pe Titus Livius (vezi *infra*), face confuzie între Titus Labienus şi fiul său, Qiuntus Atius Labienus. Primul a fost cel mai valoros general al lui Caesar în războiul de cucerire a Galliei. În 49 î.H., a trecut în partida pompeiană, fiind ucis în bătălia de la *Munda* (*Hispania*) din anul 45. Fiul său a făcut parte din gruparea republicană condusă de C. Cassius Longinus, unul dintre caesaricizi. Fiind trimis în misiune diplomatică la parți, a obținut sprijinul militar al acestora împotriva triumvirilor. După bătălia de la *Philippi* din anul 42 î.H., a fost trecut pe lista proscrişilor, dar s-a refugiat în regatul part şi, punându-se în slujba acestuia, a reuşit să cucerească *Syria* şi o mare parte a Asiei Mici - T. Frigo, *Labienus [2] L. (Parthicus), Q.*, în NP, 6, col. 1032; G. Wylie, *Why Did Labienus Defected From Caesar in 49 B.C.?*, în AHB, 6, 1989, 3, p. 123-127; http://www.parthia.com; vezi şi notele următoare.

[305] Publius Ventidius Bassus, originar din *Picenum*, consul *suffectus* în 43 î.H.; pentru victoria împotriva parților a primit triumful, sărbătorit în noiembrie 38 î.H. – Plin., VII, 135; Gell., XV, 4, 3; Plut., *Ant.*, 34, 3; App., *Civ.*, III, 66; V, 31; Dio. Cass., XLIII, 51; XLIX, 21; A. Barnea, *Ventidius Bassus, Publius*, în ECR, p. 805; vezi şi nota următoare.

[306] Dintre toate izvoarele care descriu evenimentele din acest paragraf (vezi *infra*), doar Festus aminteşte de muntele Capros; după Eadie, p. 86, această informație „poate deriva dintr-o sursă pierdută".

[307] Pacorus I, fiul regelui Orodes II Mithridates III Arsaces XIII (57-38/7 î.H.), ucis în anul 39 î.H.; http://www.parthia.com.

[308] Evenimentele au avut loc în 42-39 î.H.: Liv., *Per.* CXXVII-CXXVIII, de unde – după Eadie (p. 87) şi M.-P. Arnaud-Lindet (Festus, p. 26, nota 138) – se inspiră Festus: „Parții, sub conducerea lui Labienus, care făcuse parte din tabăra pompeiană, au năvălit în Syria. După ce l-au învins pe Decidius Saxa, legatul lui M. Antonius, au ocupat toată acea provincie"; Str., XVI, 1, 28; 2, 8; Vell., II, 78, 1; Flor., II, 19 (vezi şi J. W.

Eadie, p. 74); Iust., XLII, 4, 5; 4, 7-16; Plin., VII, 135; Plut., *Ant.*, 33, 4; 34; Dio. Cass., XLIII, 51, XLVIII, 24-26; 39-41; XLIX, 19-21; Amm., XXIII, 5, 16; Eutr., VII, 5, 1: „*L. Ventidius Bassus inrumpentes in Syriam Persas tribus proeliis uicit. Pacorum, regis Orodis filium, interfecit eo ipso die quo olim Orodes, Persarum rex, per ducem Surenam Crassum occiderat. Hic primus de Parthis iustissimum triumphum Romae egit*" („L. Ventidius Bassus i-a învins în trei bătălii pe perşii care năvăliseră în Syria. Şi exact în ziua în care odinioară Orodes, regele perşilor, ucisese prin generalul său, Surena, pe Crassus, l-a ucis şi el pe Pacorus, fiul regelui Orodes. Iar Ventidius Bassus a fost cel dintâi care a sărbătorit la Roma un binemeritat triumf asupra parților") (pentru similitudini şi diferențe, cf. Eadie, p. 74, 85-86; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 26, nota 139); A. Barnea, *op. cit.*; F. Chamoux, *Antoniu şi Cleopatra…*, p. 196-197, 201-202; M. Sartre, *L'Asie Mineure…*, p. 134; T. Frigo, *Labienus [2] L. (Parthicus), Q.*, în NP, 6, col. 1032; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col 375; http://www.parthia.com.

[309] *Media* era regiunea situată în vestul Porților Caspiene, pe platoul Munților Taurus, în nord-vestul Iranului de astăzi – Pol., X, 27; Str., XI, 12, 1; 12, 5; 13; Plin., VI, 114; Amm., XXIII, 6, 27-40; J. Wieschöfer, *Media*, în NP, 7, col. 1095.

[310] Campaniile lui M. Antonius împotriva parților conduşi de Phraates IV (38/7-2 î.H.) au avut loc în anii 36-33 î.H. – Liv., *Per.* CXXX-CXXXI (pentru similitudini cu Festus, cf. Eadie, p. 87-88); Str., XI, 12, 4; XVI, 1, 28; Vell., II, 82, 1-3; Ios., *AJ*, XV, 3, 9; 4, 2-3; Flor., II, 20; Iust., XLII, 5; Plut., *Ant.*, 37-52; App., *Civ.*, V, 133; Dio. Cass., XLIX, 24-31; 39-40; 44; Eutr., VII, 6, 2: „*Contra Persas etiam ipse pugnauit. Primis eos proeliis uicit, regrediens tamen fame et pestilentia laborauit et, cum instarent Parthi fugienti, ipse pro uicto recessit*" („Împotriva perşilor a luptat Antonius însuşi. În primele lupte, el i-a învins pe perşi, dar, fiindcă în timp ce se retrăgea a suferit de înfometare şi de molimă iar parții îl urmăreau pas cu pas în timpul retragerii, a revenit în patrie ca un învins") (pentru similitudini cu Festus, cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 45, nota 142); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 85, 4; Oros., VI, 19, 1; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 235-236; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 203, 208-215.

[311] Aşa cum observa şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 27, nota 143, în acest paragraf Festus a sintetizat mai multe evenimente petrecute pe timpul domniei lui Octavianus Augustus, fapt soldat cu anumite confuzii de personaje şi întâmplări.

[312] Festus pune acțiunile de mai jos pe seama lui Tiberius Claudius Nero, fiul lui Tiberius Claudius Nero şi al Liviei, adoptat de

Octavianus la 26 sau 27 iunie 4 d.H. şi numit de atunci Tiberius Iulius Caesar, aşadar viitorul împărat Tiberius Caesar Augustus (19 august 14 – 16 martie 37) (Suet., *Tib.*; Tac., *Ann.*; PIR[2], C 941; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 12-17; Y. Roman, *op. cit.*, p. 44; G. G. Fagan, *Tiberius (A.D. 14-34)*, în DIR; R. von Haehling, *Tiberius*, în *Împăraţi romani…*, p. 56-70). De fapt, cele mai multe evenimente îl privesc pe Caius Iulius Caesar, fiul lui Marcus Vipsanius Agrippa şi al Iuliei, fiica lui Octavianus. Prin urmare, în mod normal, el era nepotul lui Augustus, dar a fost adoptat de acesta în 17 î.H., devenind moştenitorul prezumtiv după retragerea lui Tiberius în insula Rhodos (6 î.H.). În 1 d.H., investit cu un *imperium proconsulare maius*, a fost trimis în Orient - *RG*, 14; Vell., II, 101-102; Tac., *Ann.*, I, 3; Suet., *Aug.*, 64-65; idem, *Tib.*, 12-13; Dio. Cass., LIV, 8; 18; LV, 9-10; 11; PIR[2], I 218; R. Syme, *The Roman Revolution*, p. 392, 417-418, 427-428, 430; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 224-225; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 62, 70-71; P. Hertz, *Die Adoptivsöhne des Augustus und der Festkalendar. Gedanken zu einer Inschrift aus Messene*, în *Klio*, 75, 1993, p. 272-288; W. Eck, *Iulius [II 32] C. I. Caesar*, în NP, 6, col. 29-30.

[313] În anul 20 î.H., Tiberius a pătruns în *Armenia Maior*, unde, în locul regelui propart Artaxes (Artaxias), asasinat, a instalat pe tron pe Tigranes al III-lea (20-6 î.H.) (Vell., II, 94, 4; Ios., *AJ*, XV, 4, 3; Tac., *Ann.*, II, 3; Suet., *Tib.*, 9, 1; Dio. Cass., XLIX, 40; LIV, 9; *RG*, 27, 2). După dispariţia acestuia, a urmat o scurtă perioadă de lupte intestine, în care Roma s-a implicat, susţinându-l mai întâi pe Artavasdes al III-lea (2-1 î.H.) (*RG*, 27, 2; Tac., *Ann.*, II, 3; Dio. Cass., LV, 9), apoi pe Ariobarzanes II din *Atropatene*, fiul regelui med Artabazdes; misiunea lui Caius Caesar era de a consolida poziţia regelui proroman (*RG*, 27, 2; Vell., II, 102, 2; Tac., *Ann.*, II, 4; Suet., *Tib.*, 12, 2; Dio. Cass., LV, 10) – vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 391; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 457-458, 459; R. Syme, *op. cit.*, p. 264; M. Schottky, *Artavasdes (Ἀρταουάσδης) [3] III.*, în NP, 2, col. 46; idem, *[6] II.*, în *ibidem*, col. 47; idem, *Artaxias [2] II.*, în *ibidem*, col. 49.

[314] Caius Caesar s-a întâlnit în anul 2 d.H. pe o insulă din mijlocul Euphratului cu regele part Phraates V Arsaces XV (2 î.H. – 4 d.H.), determinându-l pe acesta să-l accepte pe Ariobarzanes – Vell., II, 101, 1-2; 102, 2; Ios., *AJ*, XVIII, 2, 4; Dio. Cass., LV, 10; R. Syme, *op. cit.*, p. 428; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 27, nota 145; M. Schottky, *Phraates (Φραάτης) [5] Ph. V.*, în NP, 9, col. 960-961.

[315] Numit Ador de Strabon (XI, 14, 6), Adduus de Velleius Paterculus (II, 102, 2), Addon de Dio Cassius (LV, 10); Festus îl urmează pe Flor., II, 32.

[316] De fapt, acesta comanda fortăreața *Artagera* (*Artagerai*, *Artageira*) din *Armenia*, pe Euphrat – Str., XI, 14, 6; Vell., II, 102, 2; Dio. Cass., LV, 10.

[317] Incidentul a avut loc la 9 septembrie 2 d.H. - Vell., II, 102, 2; Flor., II, 32; Dio. Cass., LV, 10; W. Eck, *Iulius [II 32] C. I. Caesar*, în NP, 6, col. 29.

[318] Caius a murit la 21 februarie 2 d.H. în *Lycia*, la *Limyra* (*Limyroi*) – Vell., II, 101, 3; Suet., *Aug.*, 65, 1; idem, *Tib.*, 15, 2; Dio. Cass., LV, 10; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 71; W. Eck, *op. cit*.

[319] Restituirea a avut loc la 12 mai 20 î.H., ca urmare a presiunilor diplomatice şi a pregătirilor militare de la granița cu statul part, condus atunci de regele Phraates IV Arsaces XIV (a treia oară) (26-2 î.H.); totodată, regele part a dat ca ostatici patru dintre fii săi (Seraspadanes, Rhodaspes, Phraates şi Bonones), precum şi două soții şi patru fii de-ai acestora - cf. *RG*, 29, 2: *Parthos trium exercitum Romanorum spolia et signa reddere mihi supplicesque amicitiam populi Romani/ petere coegi. Ea autem signa in penetrali, quod est in templo Martis Vltoris, reposui*; 32, 2: *Ad me rex Parthorum/ Phrates Orodis filius filios suos nepotesque omnes misit in Italiam, non // bello superatus, sed amicitiam nostram per liberorum suorum pignora/ potens*; Str., XVI, 1, 28; Liv., *Per.* CXLI; Vell., II, 91, 1; 94, 4; Flor., II, 34; Iust., XLII, 5, 6-12; Suet., *Aug.*, 21, 3; idem, *Tib.*, 9, 1; Dio. Cass., LIV, 8; Eutr., VII, 9: „*Obsides, quod nulli antea, Persae ei dederunt. Reddiderunt etiam signa Romana quae Crasso uicto ademerant*” (pentru similitudini, cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 45-46, nota 148); Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 79, 4; Zos., III, 32, 4; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 458-459; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 110-111; M. Schottky, *Phraates (Φραάτης) [4] Ph. IV.*, în NP, 9, col. 960; idem, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, col 375.

[320] Augustus a primit ambasadorii inzi în 25 î.H. la *Tarraco* şi în 20 î.H. în insula *Samos* - cf. *RG*, 31, 1: *Ad me ex India regum legationes saepe misae sunt non uisae ante id tempus/ apus quemquam Romanorum ducem*; Suet., *Aug.*, 21, 3; Flor., II, 34; Dio. Cass., LIV, 9; Eutr., VII, 10, 1: „*Scythae et Indi, quibus antea Romanorum nomen incognitum fuerat, munera et legatos ad eum miserunt*” (pentru similitudini cu Festus, cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 46, nota 153); Aur. Vict., *Caes.*, 1, 7; Ps.-Aur. Vict., *Vir. ill.*, 79, 5; idem, *Epit. Caes.*, I, 9; Oros., VI, 21, 19; N. A. Maşkin, *op. cit.*, p. 450; C. Nicolet, *L'Inventaire du monde. Géographie et*

*politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, 1988, p. 31; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 341; L. Bessone, *Floro e la legazioni ecumeniche ad Augusto*, în *Athenaeum*, 84, 1996, 1, p. 93-100.

[321] Lucius Domitius Ahenobarbus; după adoptarea sa de către Claudius I la 25 februarie 50, s-a numit Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus iar după proclamarea ca împărat a purtat numele Imperator Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus; a domnit între 13 octombrie 54 – 9 sau 11 iunie 68 – Suet., *Nero*; Tac., *Ann.*, XII, 69; XIII-XVI; Dio. Cass., LXI-LXIII; Lact., *Mort.*, II, 5-8; Eus., *HE*, II, 25-26; Eutr., VII, 14-15; Aur. Vict., *Caes.*, 5; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, V; Oros., VII, 7, 1-13; PIR$^2$, D 129; M. Grant, *Nero*, New York, 1970; O. Toropu, *Neron (Lucius Domitius Ahenobarbus)*, în ECR, p. 536-537; O. Neverov, *Nero-Helios*, în *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, edited by M. Henig and A. King, Oxford, 1986, p. 189-194; E. Cizek, *Secvență romană...*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 234-238; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 190-224; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 23-26; L. Quilici, *Nero Claudius Caesar Kosmokrator*, în *I culti della Campania antica. Atti del Convegno Internazionale di Studi in ricordo di Nazarena Valenza Mele, Napoli, 15-17 Maggio 1995*, Roma, 1998, p. 199-212; M. Festy, *op. cit.*, p. 78-82; W. Eck, *Nero [1]*, în NP, 8, col. 851-854; D. J. Coffta, *Nero (54-68 A.D.)*, în DIR; H. Schneider, *Nero*, în *Împărați romani...*, p. 87-96.

[322] Motivul vieții scandaloase a lui Nero este comun în *breviaria* din veacul al IV-lea – Eutr., VII, 14, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 5, 3-7; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, V, 5; el se originează în Suet., *Nero*, 20-29 şi Tac., *Ann.*; R. Carré, *L'image de Néron dans les Histoires de Tacite*, în *Mélanges Pierre Lévêque*, édités par M.-M. Mactoux et E. Geny, 8, *Religion, anthropologie et société*, Besançon, 1994, p. 43-59.

[323] „*amissit Armeniam*" - expresie împrumutată din Suet., *Nero*, 40, 2: „*Britannia Armeniaque amissa*"; cf. B. Baldwin, *op. cit.*, p. 208.

[324] „*Duae tunc legiones sub iugum a Persis missae*" - exprimare amintind de Suet., *Nero*, 39, 1: „*legionibus in Armenia sub iugum missis*"; cf. B. Baldwin, *op. cit.*

[325] În intenția sa moralizatoare, Festus, ca şi Eutropius (VII, 14, 4), trunchiază evenimentele. De fapt, la scurt timp după urcarea pe tron a lui Nero, spre sfârşitul anului 54 d.H., parții au invadat Armenia Mare, stat-tampon între Imperiul roman şi cel part, alungându-l pe regele Rhadamistus, un uzurpator, şi aşezându-l pe tron pe Tiridates, fratele regelui part Vologaeses I (51-79 d.H.) (Tac., *Ann.*, XIII, 6). În anii 55-56 î.H., prin măsuri diplomatice şi demonstrații de forță, inclusiv ale aliaților orientali, romanii au reuşit să determine retragerea parților din Armenia,

dar starea conflictuală a continuat (Tac., *Ann.*, XIII, 7-9; 34-35). Războiul a izbucnit în 57 şi, profitând şi de defecțiunile create parților de unele populații supuse, forțele romane conduse de Cn. Domitius Corbulo au cucerit Armenia până în 60, impunând pe tron pe Tigranes al VI-lea (Tac., *Ann.*, XIII, 36-41; XIV, 23-26; Dio. Cass., LXII, 19-20). Acțiunile militare au fost reluate în 62, încheindu-se cu înfrângerea ruşinoasă de pe râul *Arsanias* a legiunilor a IV-a *Scythica* şi a XII-a *Fulminata* conduse de L. Iunius Caesennius Paetus (Suet., *Nero*, 39, 1; Tac., *Ann.*, XV, 1-17; Dio. Cass., LXII, 20-22; Oros., VII, 7, 12; PIR$^2$, C 173). În cele din urmă, Nero l-a acceptat ca suveran al Armeniei pe Tiridates I, după ce acesta a venit la Roma în anul 66 d.H. (Suet., *Nero*, 13; Tac., *Ann.*, XV, 24-31; Dio. Cass., LXIII, 2-7; LXVIII, 20); cf. şi M. Grant, *op. cit.*, p. 58-60; E. Cizek, *op. cit.*, p. 294-304; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 236-237; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 207-210; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 28, nota 149; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 202-203; W. Eck, *Nero*, în NP, 8, col. 854; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col 375; H. Schneider, *op. cit.*, p. 93-94; http://www.parthia.com.

[326] După M.-P. Arnaud-Lindet (Festus, p. 28, nota 150), expresia „*mouit lacertos*” este o reminiscență din Flor., *Praef.*, 8: „*Populus Romanus… sub Traiano principe mouit lacertos*”. Abreviatorul a surprins aici schimbarea fundamentală din politica externă a Imperiului roman înfăptuită de Traianus, respectiv trecerea de la politica defensivă din vremea dinastiei flaviene la una ofensivă, al cărei jalon fundamental era „provincializarea” a două regate aflate dincolo de granițele naturale, respectiv cel dac şi cel part – M. Sartre, *L'Orient romain…*

[327] Cf. şi Eutr., VIII, 3, 1: „*Armeniam quam occupauerant Parthi recepit*”; pentru aceste similitudini, vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 61.

[328] Situația din *Armenia* a fost considerată una dintre cauzele războiului cu parții. Regele part Chosroes (Osrhoes) I (109/110-128/129), urmaşul lui Pacorus II (78-109/110), a intervenit în *Armenia*, înlocuindu-l pe Axidares (Exedares) (109-113), fiul lui Pacorus II, cu Parthamasiris (113-114), un alt fiu al suveranului amintit. Traianus a cucerit în 114 o parte din regatul armean, întâlnindu-l pe Parthamasiris la *Elegeia*. Într-o scenă impresionantă, descrisă în detaliu de Dio Cassius, regele a depus diadema la picioarele împăratului, sperând că acesta o va ridica şi i-o va aşeza pe cap, în semn de recunoaştere ca rege, dar Traianus, aclamat de soldați cu titlul de *imperator*, a refuzat să-l confirme. Arestat, Parthamasiris a fost omorât la scurt timp de escorta romană iar regatul său

transformat în provincia *Armenia* – Dio. Cass., LXVIII, 17-20; Eutr., VIII, 3, 1; SHA, *Hadr.*, XXI, 11; J. Marquart, *op. cit.*, p. 392; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 277-278; E. Cizek, *Epoca lui Traian…*, p. 379-391; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 433; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 28, nota 151; M. Schottky, *Parthamasiris*, în NP, 9, col. 361; idem, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, col 375; J. Bennett, *op. cit.*, p. 105 urm.; T. Bechert, *op. cit.*, p. 207-211; http://www.parthia.com.

[329] Acțiunile diplomatice romane printre populațiile din zona Caucazului şi de la nordul Mării Negre au început din 111 şi făceau parte din vastul plan de operațiuni strategice al împăratului menit să-i asigure libertatea de acțiune împotriva statului part dinspre nord - cf. şi Plin. Sec., *Ep.* 63, 64, 67: relațiile cu regele Sauromates al Bosphorului cimmerian; Dio. Cass., LXVIII, 19: schimburi de daruri cu regele Anchialos al heniochilor şi machelonilor; Eutr., VIII, 3, 1: „*Albanis regem dedit. Hiberorum regem et Sauromararum et Bosphoranorum… et Colchorum in fidem accepit*" (pentru aceste similitudini, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 61); E. Cizek, *op. cit.*, p. 372-374, 391-392; J. Bennett, *op. cit.*

[330] De fapt, relațiile prieteneşti cu regatul osrhoen, care la izbucnirea conflictului cu parții îşi declarase neutralitatea, i-au permis lui Traianus să-şi petreacă iarna anilor 114-115 la *Edessa*. *Osrhoene* a devenit un *regnum adsignatum*, dar în timpul revoltelor din toamna anului 116 Abgaros nu s-a dovedit fidel; drept urmare, în februarie 117, generalul Lusius Quietus a cucerit *Edessa*, care a fost jefuită şi arsă – Dio. Cass., LXVIII, 18; 20; 30; Eutr., VIII, 3, 1; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 394; E. Cizek, *op. cit.*, p. 393-394, 399, 415, 418; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 433; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 28, nota 152; J. Bennett, *op. cit.*; K. Kessler, *Osroene (Ὀσροηνή)*, în NP, 9, col. 88; S. K. Ross, *Roman Edessa. Politics and culture on the eastern fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, London and New York, 2001, p. 29-36.

[331] În anii 105-106, A. Cornelius Palma Frontinus, legatul *Syriei*, a cucerit teritoriul arabilor nabateeni din nord-vestul Arabiei Felix (actuala Iordanie), înlăturându-l pe regele Rabilos (71-106) şi transformând regatul în provincia procuratoriană *Arabia* (26 martie 106); capitala acesteia s-a aflat la *Bostra*, numită acum νέα Τραϊανὴ Βόστρα. Indigenii s-au răsculat în 116 – Dio. Cass., LXVIII, 14; 31; Amm., XIV, 8, 13; Eutr., VIII, 3, 1; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 385-386; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 277; E. Cizek, *op. cit.*, p. 366-369; J. Cousin, *op. cit.*, p. 315; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 298; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 432; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 392; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 28, nota 153; J. Pahlitzsch,

*Arabia*, în NP, 1, col. 947; idem, *Araber*, în *ibidem*, col. 944; I. Toral-Niehoff, *Nabataioi, Nabatäer (Ναβαταῖοι)*, în *ibidem*, 8, col. 658; T. Bechert, *op. cit.*, p. 199-202; J. Bennett, *op. cit.*; W. Eck, *Cornelius [II 38] A. C. Palma Frontinus*, în NP, 3, col. 195; idem, *op. cit.*, în *Împărați romani…*, p. 139, care consideră că provincia a fost creată în 116.

[332] Cf. şi Eutr., VIII, 3, 1: „*Carduenos, Marcomedos occupauit*" („Pe cardueni şi pe marcomezi i-a ocupat") (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62); carduenii erau locuitorii din *Gordyaia* (*Gordiene*) (Armenia meridională) (Str., XVI, 1, 24-25) iar marcomezii – cei din *Atropatene* (*Atropatia*) (nord-vestul Mediei, corespunzător, astăzi, Azerbaidjanului) (Str., XI, 13, 1-4); J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 209, nota 6. Evenimentul s-a petrecut în 116 - E. Cizek, *op. cit.*, p. 392, 397.

[333] *Anthemusia* (*Anthemusium*) denumea o localitate întemeiată de macedoneni, respectiv o regiune din nordul Mesopotamiei străbătută de râul *Aborras* (azi Kabur) – Str., XVI, 1, 27; Plin., V, 86; VI, 118; Tac., *Ann.*, VI, 41; Amm., XIV, 3, 3, care caracterizează *Anthemusia* ca un oraş „plin de negustori bogați", loc de bâlci anual, unde se aduna „o mare mulțime de oameni de tot felul, pentru a cumpăra sau vinde mărfuri trimise de inzi şi de serri /chinezi – n.n./ sau alte produse venite din toate părțile pe uscat şi pe apă". În zona amintită se formase un stat-satelit al Parției având capitala la *Batnae* (*Batnai*), unde în anul 114 rezida Sporakes; în toamna anului 115 acesta a fost atacat, districtul său fiind anexat - cf. şi Dio. Cass., LXVIII, 21; 23; Eutr., VIII, 3, 1: „*Anthemusium, magnam Persidis regionem… uicit et tenuit*" (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62); E. Cizek, *op. cit.*, p. 392, 398.

[334] *Seleucia* pe Tigru, întemeiată în 312 î.H. de regele Seleucos I Nicator (312-281 î.H.) ca reşedință regală – Str., XVI, 1, 5; 1, 8; 1, 21; Plin., VI, 122; 126; 129; Amm., XXIII, 6, 23. A fost ocupată de Traianus în vara anului 116; se va răscula în toamna aceluiaşi an, fiind distrusă de generalii trimişi să reprime revolta – Dio. Cass., LXVIII, 30; Eutr., VIII, 3, 1; Oros., VII, 12, 2; E. Cizek, *op. cit.*, p. 405, 415; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 434; J. Bennett, *op. cit.*

[335] A fost cucerit de Traianus în iunie-iulie 116, acțiune care i-a adus titlul de *imperator* şi confirmarea epitetului triumfal de *Parthicus* acordat încă din 114 – cf. Dio. Cass., LXVIII, 26-28; Eutr., VIII, 3, 1; SHA, *Hadr.*, XIII, 8; Oros., VII, 12, 2; E. Cizek, *op. cit.*, p. 405-406; M. Le Glay, *op. cit.*; J. Bennett, *op. cit.*; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν) [2]*, în NP, 6, col. 879; pentru similitudini cu Eutropius, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62.

[336] Pentru *Babylonia*, vezi *supra*. *Babylon* – fosta capitală a Chaldeei şi Babyloniei, pe Euphrat; ruinele lui se găsesc la 100 km sud de Bagdad – Hdt., I, 178-184; Str., XVI, 1, 1; 1, 5-6; 1, 16; Plin., V, 90; VI, 117, 121-122; Amm., XXIII, 6, 23; S. Maul, *Babylon*, în NP, 2, col. 384-388. A fost cucerit fără dificultate de Traianus în vara anului 116 - Dio. Cass., LXVIII, 26-27; Eutr., VIII, 3, 1 (pentru similitudini, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62); Oros., VII, 12, 2; E. Cizek, *op. cit.*, p. 405; M. Le Glay, *op. cit.*; J. Bennett, *op. cit.*; J. Oelsner, *Babylonia*, în NP, 2, col. 388.

[337] Pentru atracția exercitată de regele macedonean asupra lui Traianus, cf. Dio. Cass., LXVIII, 29-30; Iulian., *Kron.*, 333a; 336a; SHA, *Hadr.*, IV, 9; vezi E. Cizek, *op. cit.*, p. 352-353, 409.

[338] Cf. şi Eutr., VIII, 3, 2: „*Vsque ad Indiae fines… accessit*” (pentru aceste similitudini, vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62). Nu poate fi vorba de prezența lui Traianus până în ținuturile din preajma subcontinetului indian, ci de depăşirea liniei sudice a frontului creat de Alexandru – E. Cizek, *op. cit.*, p. 407, nota 191; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 434. Totuşi, Eugen Cizek nu exclude ipoteza cuceririi platoului iranian până la *Indus* de către împărat - *op. cit.*, p. 409.

[339] Cf. şi Dio. Cass., LXVIII, 28: „Odată ajuns stăpân al Ctesiphonului, Traianus fu cuprins de dorința de a naviga pe Marea Roşie”; Eutr., VIII, 3, 2: „*Vsque… et mare Rubrum accessit… In mari Rubro classem instituit ut per eam Indiae fines uastaret*” (pentru aceste similitudini, vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62). De fapt, în cursul anului 115 Traianus a construit o flotă pentru a naviga pe fluviile Mesopotamiei iar în august-septembrie 116 a ajuns la Golful Persic, după ce cucerise teritoriile aflate astăzi în Irak şi Kuweit, urmărind deschiderea unei rute comerciale către India care să evite regatul part şi crearea unei baze de atac dinspre sud împotriva acestuia – E. Cizek, *op. cit.*, p. 368-369, 397-398, 407-408; J. Bennett, *op. cit.*; W. Eck, *op. cit.*, în *Împărați romani…*, p. 140.

[340] Vezi *supra*; numele oficial al acesteia era *prouincia Armenia Maior*, dar şi *prouincia Cappadocia* /întrucât cuprindea şi părți din aceasta/ *et Armenia Maior et Minor* - CIL, X, 8291 – *apud* E. Cizek, *op. cit.*, p. 391, nota 107; vezi şi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 392.

[341] A luat ființă în toamna anului 115, fiind formată din teritoriile cucerite între Euphrat şi Tigru şi la răsărit de acesta din urmă; ea se întindea până la munții Taurus şi *Armenia*, în nord, Tigru şi *Assyria*, în est, Euphrat şi regatul *Osrhoene*, în vest şi sud – Eutr., VIII, 3, 2; Dio. Cass., LXVIII, 33; J. Marquaerdt, *op. cit.*, p. 393-394; W. T. Arnold, M.

A., *op. cit.*, p. 278; E. Cizek, *op. cit.*, p. 399-400; J. Cousin, *op. cit.*, p. 314; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 433; M. Sartre, *op. cit.*, p. 393; T. Bechert, *op. cit.*; J. Oelsner, *Babylonia*, în NP, 2, col. 388; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, 6, col. 35; J. Bennett, *op. cit.*

[342] A fost înființată în 116 şi cuprindea fostul teritoriul part al Babyloniei – Eutr., VIII, 3, 2; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 394; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 278; E. Cizek, *op. cit.*, p. 400; J. Cousin, *op. cit.*; M. Sartre, *op. cit.*; J. Oelsner, *Adiabene*, în NP, 1, col. 112; idem, *Babylonia*, în *ibidem*, 2, col. 388; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, 6, col. 35; T. Bechert, *op. cit.*; J. Bennett, *op. cit.*

[343] Întregul pasaj se apropie foarte mult de Eutr., VIII, 3, 2: „*atque ibi tres prouincias fecit, Armeniam, Assyriam, Mesopotamiam cum his gentibus quae Madenam attingunt*" („şi a creat acolo trei provincii – Armenia, Assyria şi Mesopotamia – şi, o dată cu ele, a pus stăpânire şi pe acele popoare care se învecinează cu Madena"); cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62.

[344] Publius Aelius Hadrianus (76-138), împărat între 11 august 117 – 10 iulie 138, când a avut numele oficial Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus – AÉ, 1974, 613 = 1997, 1338a-b = HD011598; Dio. Cass., LXIX; Eus., *HE*, IV, 3-9; Eutr., VIII, 6-7; Aur. Vict., *Caes.*, 13, 11; 14; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XIV; SHA, *Hadr.*; Zos., I, 7, 1; Oros., VII, 13; PIR$^2$, A 184; J. Beaujeu, *op. cit.*, p. 111-278; J.-P. Martin, *op. cit.*; O. Toropu, *Hadrian (Publius Aelius Hadrianus)*, în ECR, p. 360-361; H. Stierlin, *Hadrien et l'Architecture romaine*, Paris, 1984; F. Gregorovius, *Vita di Adriano. Memorie dell'età d'oro dell'Impero*, Genova, 1988; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 300-307; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 437-470; M. A. Levi, *Adriano Augusto. Studi e ricerche*, Roma, 1993; A. Chastagnol, în SHA, p. 1-15; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 48-52; A. R. Birley, *Hadrian. The restless emperer*, London and New York, 1997; Y. Roman, *op. cit.*, p. 68-70;W. Eck, *Hadrianus*, în NP, 5, col. 63; H. W. Benario, *Hadrian (A.D. 117-138)*, în DIR; M. Zahrnt, *Hadrian*, în *Împărați romani…*, p. 141-154.

[345] Vezi şi **14**, **3**; motivul invidiei lui Hadrianus şi la Eutr., VIII, 6, 2: „*Qui Traiani gloriae inuidens…*" („Dar privind cu ochi răi gloria lui Traianus…") (cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 62); el se întâlneşte şi la alți autori târzii – cf. F. Gregorovius, *op. cit.*, p. 31.

[346] Ea a revenit la statutul de regat în septembrie 117 – Eutr., VIII, 6, 2; SHA, *Hadr.*, V, 3; XXI, 11; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 392; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 277-278; F. Gregorovius, *op. cit.*, p. 31; M. Le

Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 306; T. Bechert, *op. cit.*, p. 207-211.

[347] A fost abandonată în 117 – Dio. Cass., LXVIII, 33; Eutr., VIII, 6, 2; SHA, *Hadr.*, V, 3; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 393; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*, p. 278; J. Cousin, *op. cit.*, p. 314; F. Gregorovius, *op. cit.*; M. Sartre, *op. cit.*; T. Bechert, *op. cit.* Aşa cum însuşi Festus mărturiseşte (*supra*, **14**, **4**), ea a fost recuperată de Imperiu sub Marcus Aurelius şi Lucius Verus (campaniile din 162-165) (vezi şi *infra*), apoi sub Septimius Severus (195, 197-199) (vezi şi *infra*); J. Marquardt, *op. cit.*; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*; J. Cousin, *op. cit.*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*; M. Sartre, *op. cit.*, p. 414-415; T. Bechert, *op. cit.*

[348] *Assyria* a fost pierdută, se pare, chiar înainte ca Traianus să fi părăsit *Babylonia* şi n-a mai fost niciodată recucerită de Imperiu – Dio. Cass., LXVIII, 33; Eutr., VIII, 6, 2; SHA, *Hadr.*, V, 3; W. T. Arnold, M. A., *op. cit.*; J. Cousin, *op. cit.*; F. Gregorovius, *op. cit.*; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*; M. Sartre, *op. cit.*; T. Bechert, *op. cit.*

[349] Întregul pasaj are afinităţi certe cu Eutr., VIII, 6, 2: „*Qui Traiani gloriae inuidens statim prouincias tres reliquit quas Traianus addiderat et de Assyria, Mesopotamia, Armenia reuocauit exercitus ac finem imperii esse uoluit Euphraten*” („Dar Hadrianus, privind cu ochi răi gloria lui Traianus, a părăsit îndată cele trei provincii pe care Traianus le alipise Imperiului roman şi a rechemat legiunile din *Assyria*, *Mesopotamia* şi *Armenia*, hotărând ca Euphratul să fie graniţa Imperiului”) (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, *op. cit.*, p. 62-63). Interesul special al lui Festus pentru zona orientală a Imperiului îl face să omită informaţia despre intenţia lui Hadrianus de a părăsi *Dacia* – cf. Eutr., VIII, 6, 2.

[350] Este vorba despre Marcus Annius Verus (Marcus Annius Verus Catilius Severus; Marcus Aelius Aurelius Verus; Marcus Aurelius Antoninus) (121-180) şi Lucius Aelius Commodus (Lucius Aelius Aurelius Commodus; Lucius Aurelius Verus) (130-169). Adoptaţi la 25 februarie 138 de Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius (138-161), au domnit împreună de la 7 martie 161 până în decembrie 168 sau ianuarie-februarie 169, când Lucius Verus a murit. Numele lor oficiale au fost, în acest interval, Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus (AÉ, 1987, 974 = HD012926), respectiv Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus (*ibidem*). Ei au deţinut aceleaşi puteri, cu singura excepţie că titlul de *pontifex maximus* era purtat numai de Marcus Aurelius. După moartea lui Lucius Verus, Marcus Aurelius şi-a continuat domnia până la 17 martie 180 – Marc.; Herod., I, 1-4; Dio. Cass., LXXI; Eus., *HE*, IV, 15-30; V, 1-5; Eutr., VIII, 9-14; Aur.

Vict., *Caes.*, 16; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XVI; SHA, *Hadr.*, 24, 2; *Ael.*, V, 12-14; *Marc.*; *Ver.*; Zos., III, 7, 1; Oros., VII, 15; PIR[2], A 697, C 606; V. Pârvan, *M. Aurelius Verus Caesar şi L. Aurelius Commodus A.D. 138-161. Studiu istoric*, în idem, *Studii de istoria culturii antice*, ediţie, studiu introductiv, note, comentarii, indice de N. Zugravu, cuvânt înainte de A. Zub, Bucureşti, 1992, p. 37-147; O. Toropu, *Lucius Verus (Lucius Ceionius Commodus Verus) (Lucius Aelius Aurelius Commodus Verus)*, în ECR, p. 456-457; idem, *Marcus Aurelius (Marcus Aurelius Catilius Severus)*, în *ibidem*, p. 470-471; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 310-318; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 483-509; A. Chastagnol, în SHA, 110-119, 165-167; Y. Roman, *op. cit.*, p. 73-76; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 54-58; A. Barnea, *Marcus Aurelius (Marcus Annius Catilius Severus) (Marcus Aelius Aurelius Antoninus)*, în EAIVR, III, p. 25-27; H. W. Benario, *Marcus Aurelius (A.D. 161-180)*, în DIR; Ph. B. Peacock, *Lucius Verus (161-169 A.D.)*, în *ibidem*; K. Rosen, *Marcus Aurelius şi Lucius Verus*, în *Împăraţi romani…*, p. 164-179.

Informaţia lui Festus e asemănătoare celei a lui Eutr., VIII, 9, 1-2: „*Post hunc imperauit M. Antoninus Verus… et cum eo L. Annius Antoninus Verus. Tumque primum Romana res publica duobus aequo iure imperium administrantibus paruit, cum usque ad eum singulos semper habuisset Augustos*" („După aceasta a venit la conducerea Imperiului M. Antoninus Verus… şi, împreună cu el, L. Annius Antoninus Verus. Atunci pentru prima dată statul roman s-a supus puterii a doi împăraţi care-şi exercitau domnia cu drepturi egale, după ce, până la el, acest stat avusese întotdeauna numai câte un singur *Augustus*"); vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 63.

[351] Cauzele acestui conflict au fost intervenţia regelui part Vologaeses IV (147-191) în Armenia, unde a instalat un rege aliat (Pacorus), masacrarea armatei romane comandate de M. Sedatius Severianus, guvernatorul Cappadociei, care a încercat să i se opună, şi invadarea Syriei, de unde l-a alungat pe L. Attidius Cornelianus. Verus a plecat în campania din Orient în primăvara lui 162, dar a ajuns la *Antiochia*, în *Syria*, abia anul următor - Dio. Cass., LXXVI, 2; Eutr., VIII, 10, 2: „*Verus Antoninus ad id profectus est*" („A plecat /la acest război – n.n./ mai întâi Verus Antoninus") (cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 63); SHA, *Marc.*, VIII, 6; *Ver.*, VI, 7-9; Oros., VII, 15, 2; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 312; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 490-491; K. Rosen, *op. cit.*, p. 172; http://www.parthia.com.

[352] De fapt, victoriile s-au datorat generalilor extrem de valoroşi pe care i-a avut în subordine - M. Statius Priscus, P. Martius Verus şi

Avidius Cassius; astfel, în 163, *Armenia* şi capitala sa, *Artaxata*, au fost recucerite şi pe tronul armean a fost aşezat Sohaemos; în 164-165, s-a trecut Euphratul şi au fost capturate *Edessa* şi *Nisibis*; în 165, a fost distrusă *Seleucia*, incendiat palatul regal din *Ctesiphon* şi invadată *Media* de dincolo de Tigru – Dio. Cass., LXXI, 2; Eutr., VIII, 10, 2: „*Qui Antiochiae et circa Armeniam agens multa per duces suos et ingentia patrauit*" („Acesta /Verus – n.n./, întreprinzând prin generalii săi multe acţiuni militare la Antiochia, în apropiere de Armenia, a săvârşit lucruri de cea mai mare importanţă") (cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 63); Aur. Vict., *Caes.*, 16, 4; SHA, *Marc.*, IX, 1; *Ver.*, VII, 1; M. Le Glay, J.-L. Voisin, *op. cit.*; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 491; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν)*, în NP, 6, col. 879; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, col. 35; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376; K. Rosen, *op. cit.*; Ph. B. Peacock, *op. cit.*

353 Evenimentul a avut loc în 165 - Dio. Cass., LXXI, 2; Eutr., VIII, 10, 2: „*Seleuciam, Assyriae urbem nobilissimam, cum quadringentis milibus hominum cepit*" (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 63); Amm., XXIII, 6, 24; SHA, *Ver.*, VIII, 3; Oros., VII, 15, 3; M. Le Glay, J.-L. Voisin, *op. cit.*; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 491; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în NP, 6, col. 35; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376; Ph. B. Peacock, *op. cit*. Cifra de 400 000 – „*quadringentis milibus*" – se întâlneşte în cvasimajoritatea manuscriselor *Breviarium*-ului (cf. Festus, p. 29), la fel ca şi în cazul celui al lui Eutropius. Mai târziu, ea apare şi la Oros., VII, 15, 3. Unii editori ai lui Eutropius au considerat-o exagerată şi au corijat-o prin „*quadraginta milibus*" („40 000 de soldaţi") – vezi J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 214, nota 5; acceaşi soluţie a adoptat şi Gh. I. Şerban în ediţia românească a lui Eutropius - „A cucerit Seleucia, cel mai vestit oraş al Assyriei, împreună cu 40 000 de oameni".

354 Triumful a fost sărbătorit în 166 (pe 23 sau 26 august, după unii istorici, sau pe 12 octombrie, după alţii). Ambii principi au primit titlurile *Armeniacus*, *Parthicus*, *Medicus* – AÉ, 1974, 690 = HD011703; Eutr., VIII, 10, 2: „*Parthicum triumphum reuexit. Cum fratre eodemque socero triumphauit*" („şi astfel a readus la Roma triumful asupra parţilor. Şi-a sărbătorit acest triumf împreună cu fratele său, care îi era în acelaşi timp şi socru") (pentru similitudini, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 63); SHA, *Marc.*, IX, 1-2; *Ver.*, VII, 3; Oros., VII, 15, 3; M. Le Glay, *op. cit*.

355 Lucius Septimius Severus, născut la 11 aprilie 145 în localitatea nord-africană *Lepcis* (*Leptis*) *Magna* (punica *Lbqy*, astăzi Wadi

Lebdah, în Libya), împărat între 9 aprilie 193 – 4 februarie 211; numele imperial a fost Imperator Caesar Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus – CIL, VI, 1033; AÉ, 1969/70, 135 = HD013042; Herod., II, 9-15; III; Dio. Cass., LXXIII, 14-17; LXXIV-LXXVI; Eus., *HE*, VI, 1; Eutr., VIII, 18-19; Aur. Vict., *Caes.*, 19, 4; 20, 1-30; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XX; SHA, *Sev.*; Zos., III, 8-9, 1; Oros., VII, 17; PIR[1], S 346; O. Toropu, *Septimius Severus (Lucius Septimius Severus Pertinax)*, în ECR, p. 717-718; D. Baharal, *Portraits of the Emperor L. Septimius Severus (193-211 A.D.) as an Expression of his Propaganda*, în *Latomus*, 48, 1989, 3, p. 566-580; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 374-390; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 541-577; A. Chastagnol, în SHA, 301-309; A. Di Vita, *Leptis Magna. La ville des Séères*, în *Karthago*, 23, 1995, p. 71-77; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 69-72; M. Christol, *op. cit.*, p. 13-37; Y. Roman, *op. cit.*, p. 101-105; M. L. Meckler, *Septimius Severus (193-211 A.D.)*, în DIR; J.-M. Carrié, *Les Sévères*, în J.-M. Carrié, A. Rousselle, *op. cit.*, p. 49-88; A. R. Birley, *Septimius Severus*, în *Împărați romani…*, p. 196-210.

[356] În manuscrisele *Breviarium*-ului se întâlnesc forme oscilante – *aziabenos*-*adiabenos* (cf. Festus, p. 29). Adiabenii erau locuitori din *Assyria* nordică (*Adiabene*), situată pe malul stâng (de est) al Tigrului mijlociu, în regiunea Kurdistanului de astăzi - Str., XI, 14, 12; XVI, 1, 1; 1, 8; 1, 19; Plin., V, 66; VI, 42; Amm., XXIII, 6, 20-22; J. Oelsner, *Adiabene*, în NP, 1, col. 112.

[357] Campaniile lui Septimius Severus împotriva populațiilor menționate au avut loc între 194-195 şi 197-199, în urma cărora a format provinciile *Oshroene* (195) şi *Mesopotamia* (198) – cf. Herod., III, 8-9; Dio. Cass., LXXV, 1-3; 9-12; Amm., XXIV, 6, 1; Eutr., VIII, 18, 4 (pentru similitudini, cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 64); Aur. Vict., *Caes.*, 19, 14-16; SHA, *Sev.*, IX, 9-10; XIV, 11; XV, 1-2; XV, 1-6; XVIII, 1; Zos., III, 8, 2; Oros., VII, 17, 3; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 395, 396; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 378, 380-381; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 565-566; M. Christol, *op. cit.*, p. 17; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 393; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν)*, în NP, 6, col. 879; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, col. 35; K. Kessler, *Osroene (Ὀσροηνή)*, în *ibidem*, 9, col. 88; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, col 376; A. R. Birley, *op. cit.*, p. 205, 207; M. L. Meckler, *op. cit.*; S. K. Ross, *op. cit.*, p. 46-53.

[358] Informația apare şi la Eutr., VIII, 18, 4; de fapt, Septimius Severus n-a format provincia *Arabia*, existentă, aşa cum s-a văzut, încă de la Traianus, ci a cucerit regatul arabilor osrhoeni conduşi de Augaros

(Abgaros) VIII Bar Ma'nu (177-212), creând în 195 provincia *Osrhoene*; dinastul arab şi-a păstrat autoritatea doar asupra Edessei şi a împrejurimilor, dar Caracalla a înfiinţat aici o *colonia* – J. Marquardt, *op. cit.*, p. 395; S. K. Ross, *op. cit.*, p. 46-68; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 393; K. Kessler, *Osroene (Ὀσροηνή)*, în NP, 9, col. 88; A. R. Birley, *op. cit.*, p. 207.

[359] Manuscrisele conţin forme diferite ale acestui titlu: *Aziabenicus*, *Azabenicus*, *Azauenichus*, *Adiabenicus*, *Adiebenicus* – cf. Festus, p. 29.

[360] Septimius Severus a primit *cognomina ex virtute Parthicus Arabicus* şi *Parthicus Adiabenicus* în 195, dar înainte de sfârşitul anului respectiv a renunţat la cognomenul *Parthicus*, „ca să nu supere pe parţi" în momentul în care se concentra asupra luptei cu Albinus. După al doilea război cu parţii din 198, *Parthicus* a reapărut în titulatura imperială – cf. CIL, VI, 1033 (dedicaţia arcului de triumf din *Forum*-ul roman, care reflectă situaţia din 195); AÉ, 1901, 14 (= ISM, I, 55 = HD032319); 1901, 126 (= HD032316); 1902, 10 (= HD031719); 1951, 229 (= HD022168); 1969/70, 135 (= HD013042); 1973, 226 (= HD010682); 1973, 504 (= HD011987); 1979, 626 (= HD008515); 1982, 153a = 1989, 144 (= HD001208); 1982, 153b (= HD001660); 1985, 812 (= HD002363); 1987, 799 (= HD012566); 1989, 145 (= HD014574); ISM, II, 84; Herod., III, 9; Eutr., VIII, 18, 4: „*Idcirco Parthicus, Arabicus, Adiabenicus dictus est*" („De aceea, a fost supranumit *Parthicus*, *Arabicus*, *Adiabenicus*") (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 64); Aur. Vict., *Caes.*, 20, 17; SHA, *Sev.*, IX, 10-11; XVI, 5; Oros., VII, 17, 3; M. Le Glay, J.-L. Voisin, M. Le Glay, *op. cit.*, p. 380; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 565, 566; M. Christol, *op. cit.*, p. 22; M. L. Meckler, *op. cit.*; A. R. Birley, *op. cit.*, p. 205, 207.

[361] Septimius Bassianus, născut la 4 aprilie 188 la *Lugdunum* (*Gallia*); numit din 196, când a devenit *Caesar*, Marcus Aurelius Antoninus; *Augustus* din 28 ianuarie 198; împărat între 4 februarie 211 – 8 aprilie 217, când a purtat titulatura Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus; încă din antichitate, i s-a dat supranumele *Caracalla* sau *Caracallus* – ILS, 113, 218 B-C, 260, 335, 448; RIU 3, 840; AÉ, 1987, 849 (= IDR, III/1, 128); 1989, 483; 1996, 1141; Herod., III, 13-15; IV, 1-13; *Dig.*, I, 5, 17 (Ulpianus); Dio. Cass., LXXVII; LXXVIII, 1-8; Eutr., VIII, 19, 2 – 20; Aur. Vict., *Caes.*, 20, 31-34; 21; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXI; SHA, *Carac.*; Zos., III, 9; Aug., *Civ.*, V, 17; Oros., VII, 17, 8; 18, 1-2; PIR[1], S 321; O. Toropu, *Aurelius Antoninus, Marcus (Septimius Bassianus)*, în ECR, p. 118-119; A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni*, Bologna, 1984; idem, *Antonio*

*Magno, la Cittadinanza e l'Impero universale*, în *La nozione di „Romano" tra cittadinanza e universalità. Atti del Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", 21-23 aprile 1982*, Napoli, 1984, p. 559-563; A. Suceveanu, *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS., 40 I*, în *Dacia*, 34, 1990, p. 245-257; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 390-394; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 578-591; J. Rougé, *op. cit.*, p. 112-113, 203-204; A. Chastagnol, în SHA, p. 399-403; M. Christol, *op. cit.*, p. 37-43; Y. Roman, *op. cit.*, p. 105-106; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 72-75; A. Barnea, *Aurelius Antoninus, Marcus (Septimius Bassianus)*, în EAIVR, I, p. 140-141; M. L. Meckler, *Caracalla (211-217 A.D.)*, în DIR; J.-M. Carrié, *op. cit.*; A. R. Birley, *Caracalla*, în NP, 2, col. 980-982; idem, *Caracalla*, în *Împărați romani…*, p. 211-218.

[362] Campania a avut loc în 216-217 – Herod., IV, 10-13; Dio. Cass., LXXVIII, 1-6; Eutr., VIII, 20, 2; SHA, *Carac.*, VI, 4-6; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 394; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 590; M. Christol, *op. cit.*, p. 42-43; A. R. Birley, *Caracalla*, în NP, 2, col. 982; idem, *op. cit.*, în *Împărați romani…*, p. 217; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în NP, 6, col. 35; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376; M. L. Meckler, *op. cit*.

[363] Aceeași informație și la Aur. Vict., *Caes.*, 21, 5 (vezi și Eadie, p. 89); Eutr., VIII, 20, 2 („*Defunctus est in Osdroena apud Edessam, moliens aduersus Parthos expeditionem*" - „a murit în Osdroena, la Edessa, pe când pregătea o expediție contra parților"; vezi și Eadie, p. 89; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 64). De fapt, Caracalla a fost asasinat la 6 sau 8 aprilie 217 în apropiere de *Carrhae* de *evocatus* Iulius Martialis la îndemnul lui Marcus Opellius Macrinus, *praefectus praetorio*, viitorul împărat, și al altor ofițeri și birocrați – Dio. Cass., LXVIII, 5-6; 9; Herod., IV, 13; SHA, *Carac.*, VI, 6-7; VII, 1-2; XI, 5; *Macr.*, IV, 7-8; V, 2-5; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXI, 6; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 591-592; M. Christol, *op. cit.*, p. 43; A. R. Birley, *Caracalla*, în NP, 2, col. 982; idem, *op. cit.*, în *Împărați romani…*, p. 217; M. Festy, *op. cit.*, p. 133.

[364] Iulius Gessius Bassianus Alexianus, fiu al Iuliei Mammaea și al lui Gessius Marcianus, născut la 1 octombrie 210; adoptat și proclamat *Caesar* de vărul său, împăratul Elagabalus, la 16 iunie 221, el a abandonat supranumele Bassianus, și-a transformat *cognomen*-ul Alexianus în Alexander și s-a numit Marcus Aurelius Alexander; a devenit împărat la 12 martie 222 și a domnit până la 18 martie 235, purtând numele de Imperator Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus – Herod.,

V, 7-8; VI, 1-9; Dio. Cass., LXXX; Eutr., VIII, 23; Aur. Vict., *Caes.*, 23, 3; 24; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXIII, 4; XXV; SHA, *Alex. Sev.*; Zos., I, 11-12; Oros., VII, 18, 6-8; PIR$^2$, A 1610; O. Toropu, *Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander)*, în ECR, p. 722-723; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 399-401; M. Glay, *op. cit.*, p. 601-610; A. Chastagnol, în SHA, p. 549-563; M. Christol, *op. cit.*, p. 52-56, 69-77; Y. Roman, *op. cit.*, p. 107-108; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 79-80; J.-M. Carrié, *op. cit.*; H. W. Benario, *Severus Alexander (A.D. 222-235)*, în DIR; K. Dietz, *Severus Alexander*, în *Împărați romani…*, p. 223-231.

[365] *Fatum* – termen specific limbajului religios păgân; vezi şi studiul introductiv.

[366] Festus se referă aici la valoarea de *omen* („semn prevestitor, prevestire”) a numelui împăratului (Alexander); pentru ideea de *imitatio Alexandri* sub Severus Alexander, vezi G. Dareggi, *Severo Alexandro, Romanus Alexander, e il complesso santuariale di Thugga*, în *Latomus*, 53, 1994, 4, p. 848-858.

[367] Expresia „*iuuenis admodum*” şi la Eutr., VIII, 23; cf. şi Eadie, p. 90; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 64.

[368] Conflictele au izbucnit în 229, când regele Artaxerxes (Ardashir) (226-241) a atacat *Hatra*, punct roman avansat în *Mesopotamia*, apoi *Armenia*, *Nisibis* (230), după care a trecut Tigrul, ameninţând *Cappadocia*. Precedată de acţiuni diplomatice eşuate, campania de răspuns a lui Severus Alexander a debutat în 231 prin concentrarea forţelor în provinciile orientale şi s-a desfăşurat între 232-233; după începutul plin de succese, ea a sfârşit lamentabil, fără însă ca monarhul pers, întemeietorul dinastiei Sasanizilor, să poată profita – Dio. Cass., LXXX, 3-4; Herod., VI, 2-6; Eutr., VIII, 23: „*susceptoque aduersus Persas bello Xerxem eorum regem gloriosissime uicit*” (cf. şi Eadie, p. 90; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 64); Aur. Vict., *Caes.*, 24, 2; SHA, *Alex. Sev.*, XVIII, 55; LV; LVII, 1; Oros., VII, 18, 7; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 608-609; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 400-401; M. Christol, *op. cit.*, p. 75-76; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în NP, 9, col. 375; H. W. Benario, *op. cit.*; K. Dietz, *op. cit.*, p. 229-230.

[369] Cn. Domitius Aemilius Ulpianus, jurisconsult, praefect al annonei în 222, apoi praefect unic al praetoriului şi consilier al împăratului şi al Iuliei Maesa, ucis în 223 de soldaţii praetorieni – AÉ, 1988, 1051 = HD009587; Dio. Cass., LXXX, 1-2; Eutr., VIII, 23: „*Adsessorem habuit uel scrinii magistrum Vlpianum iuris conditorem*” (cf. şi Eadie, p. 90; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 65); Aur. Vict.,

*Caes.*, 24, 6; SHA, *Pesc. Nig.*, VII, 4; *Hel.*, XVI, 2-4; *Alex. Sev.*, XV, 6; XXVI, 5-6; XXVII, 2; XXXIV, 6; LI, 4; LXVII, 2; LXVIII, 1; Zos., I, 11, 2-3; Oros., VII, 18, 8; PIR$^2$, D 169; R. L. Cleve, *Cassius Dio and Ulpian*, în AHB, 5, 1988, 2, p. 118-124; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 399; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 602; M. Christol, *op. cit.*, p. 53, 54; J.-M. Carrié, *op. cit.*, p. 55-57; K. Dietz, *op. cit.*, p. 225.

[370] La 25 septembrie 233, împăratul primind titlurile *Parthicus Maximus* şi *Persicus Maximus* – SHA, *Alex. Sev.*, LVI-LVIII; M. Le Glay, *op. cit.*, p. 609; M. Chistol, *op. cit.*, p. 76; H. W. Benario, *op. cit.*; K. Dietz, *op. cit.*, p. 230.

[371] Marcus Antonius Gordianus (Gordianus III) (225 sau 226 - 244), fiul unei surori a lui Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus (Gordianus II), împărat împreună cu tatăl său (Gordianus I) în primele trei săptămâni (20 sau 22 de zile) ale lui 238. A fost proclamat *nobilissimus Caesar* de către Senat la sfârşitul lui ianuarie sau începutul lui februarie 238, o dată cu desemnarea ca împăraţi a lui M. Clodius Pupienus Maximus (PIR$^2$, C 1179) şi D. Caelius Calvinus Balbinus (PIR$^2$, C 126). După omorârea acestora din urmă de către praetorieni la începutul lui mai 238, Gordianus a rămas singur împărat, purtând titlul oficial Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus Pius Felix Augustus şi domnind până la sfârşitul lui ianuarie – începutul lui februarie 244 – AÉ, 1960, 345 (= HD019632); 1964, 277 (= HD016294); 1969/1970, 599; 1971, 364 (= HD011608); 1984, 921*bis*; Herod., VII, 5-12; VIII, 6-8; Eutr., IX, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 26-27; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXVI-XXVII; SHA, *Gord.*; *Max.Balb.*; Zos., I, 14-17; 18, 2–19, 1; III, 32, 4; Oros., VII, 19, 3-5; PIR$^2$, A 833-835; O. Toropu, *Gordianus III (Marcus Antonius Gordianus)*, în ECR, p. 357-358; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 434-435; A. Chastagnol, în SHA, p. 691-702; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 85-89; M. Christol, *op. cit.*, p. 85-92, 95-97; A. R. Birley, *Balbinus [1] D. C. (Calvinus) B.*, în NP, 2, col. 418-419; idem, *Pupienus*, în *ibidem*, 10, col. 600; Th. Franke, *Gordianus [3] Imp. Caes. M. Antonius G. Aug.*, în *ibidem*, 4, col. 1145-1146; M. Festy, *op. cit.*, p. 142-145; M. L. Meckler, *Gordian III (238-244 A.D.)*, în DIR; T. Gnoli, *C. Furius Sabinus Aquila Timesitheus*, în MedAnt, 3, 2000, 1, p. 261-308; H.-J. Gehrke, *Gordian al III-lea*, în *Împăraţi romani…*, p. 232-240.

[372] Între 238-241, Artaxerxes a desfăşurat mai multe operaţiuni în teritoriile orientale ale Imperiului. Contraofensiva romană a avut loc în 243-244, împăratul recucerind *Antiochia*, *Carrhae* şi *Nisibis*; romanii au înaintat spre *Ctesiphon*, învingând în bătălia de la Mesikh pe regele Sapor

I - Eutr., IX, 2, 2: „*Gordianus admodum puer… Ianum Geminum aperuit et ad Orientem profectus Parthis bellum intulit, qui iam moliebantur erumpere. Quod quidem feliciter gessit proeliisque ingentibus Parthos adflixit*" („Deşi întru totul copil, Gordianus… a deschis templul lui Ianus Geminus şi, plecând în Orient, a declarat război parților, care tocmai se pregăteau să navalească în Imperiu. A purtat acest război într-adevăr cu mult succes şi i-a zdrobit pe perşi într-o serie de bătălii însemnate") (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 75); Aur. Vict., *Caes.*, 27, 7; SHA, *Gord.*, XXVI, 5-6; XXVII; Oros., VII, 19, 4; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 434-435; M. Christol, *op. cit.*, p. 96-97; Th. Franke, *Gordianus [3] Imp. Caes. M. Antonius G. Aug.*, în NP, 4, col. 1145; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376; H.-J. Gehrke, *op. cit.*, p. 239-240.

[373] De fapt, împăratul a murit în urma unei căzături de pe cal în timpul sau după bătălia de la Mesikh (la 40 km vest de Bagdad) (vezi trimiterile *infra*).

[374] Marcus Iulius Philippus (Philippus Arabs) (204-249), împărat de la sfârşitul lui ianuarie/ începutul lui februarie 244 până în septembrie/ debutul lui octombrie 249, când a purtat titlul oficial Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus Pius Felix Invictus Augustus – AÉ, 1903, 35 = HD031014; AÉ, 1973, 561 = HD011633; Aur. Vict., *Caes.*, 27, 8; 28; Eutr., IX, 2, 3; 3; Amm., XXIII, 5, 17; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXVII, 2; XXVIII; Eus., *HE*, VI, 34; SHA, *Gord.*, XXVIII-XXXI; XXXIII, 3-4; Zos., I, 20-22; Oros., VII, 20; Iord., *Get.*, 89-90; PIR$^2$, I 461; O. Toropu, *Filip Arabul (Marcus Iulius Philippus)*, în ECR, p. 314-315; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 435; Ch. Prickartz, *La chutte de Philippe l'Arabe (244-249 p. C. n.)*, în LEC, 61, 1993, p. 51-64; M. Christol, *op. cit.*, p. 97-106; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 89-91; M. Festy, *op. cit.*, p. 145-146; Th. Franke, *Philippus [2] Ph. Arabs*, în NP, 9, col. 812-813; M. L. Meckler, *Philip the Arab (244-249 A.D.)*, în DIR; H. Kloft, *Filip Arabul*, în *Împărați romani…*, p. 241-247.

[375] Adică o movilă funerară (*tumulum*) (cf. şi SHA, *Prob.*, IX, 2), respectiv un cenotaf (*cenotafium*) - mormânt simbolic.

[376] Eutr., IX, 2, 3: „*rediens haud longe a Romanis finibus interfectus est fraude Philippi, qui post eum imperauit. Miles ei tumulum uicesimo miliario a Circesio, quod castrum nunc Romanorum est Euphratae imminens, aedificauit, exequias Romam reuexit, ipsum Diuum appellavit*" („Dar, pe când se întorcea la Roma, a fost asasinat nu departe de frontierele romane prin uneltirile lui Philippus, care a domnit după el. Soldații i-au înălțat acestuia un tumul la 20 de mile depărtare de

Circesium, un loc în apropierea Euphratului, care acum este castru roman, apoi i-au adus la Roma rămăşiţele pământeşti şi l-au numit *diuus*”) (vezi şi Eadie, p. 90-91; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 30 (nota 171), 65); Aur. Vict., *Caes.*, 27, 8; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXVII, 2-3; Amm., XXIII, 5, 7; 5, 17; SHA, *Gord.*, XXXIV, 2-3; Zos., III, 14, 2; F. Paschoud, în Zosime, *Histoire nouvelle*, II/1 (*Livre III*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1979 („Les Belles Lettres”), p. 116-118 (discuţia asupra localizării mormântului lui Gordianus III); Th. Franke, *Gordianus [3] Imp. Caes. M. Antonius G. Aug.*, în NP, 4, col. 1145; M. Festy, *op. cit.*, p. 144-145; H.-J. Gehrke, *op. cit*.

[377] *Fortuna* – termen specific limbajului religios păgân; vezi şi studiul introductiv.

[378] Publius Licinius Valerianus Colobius („Mutilatul”) a fost proclamat împărat de trupele sale în iulie-august 253 şi recunoscut de Senat în septembrie-octombrie acelaşi an; numele oficial a fost Imperator Caesar Publius Licinius Valerianus Pius Felix Invictus Augustus – AÉ, 1909, 68 = HD019838; AÉ, 1951, 38 = HD020995; AÉ, 1977, 527 = 1982, 674 = HD001117; Lact., *Mort.*, V; Eus., *HE*, VII, 10-12; Eutr., IX, 7; Aur. Vict., *Ceas.*, 32; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII; SHA, *Val.*; Zos., I, 36; Oros., VII, 22, 1-4; PIR$^2$, L 197; O. Toropu, *Valerian (Publius Licinius Valerianus)*, în ECR, p. 799; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 436; A. Chastagnol, în SHA, p. 778-785; F. Zosso, Ch. Zing, *op. cit.*, p. 96-98; M. Jehne, *op. cit.*; M. Christol, *op. cit.*, p. 131-142; M. Festy, *op. cit.*, p. 151-155; R. D. Weigel, *Valerian (A.D. 253-260) and Gallienus (A.D. 253-268)*, în DIR; W. Kuhoff, *Valerian*, în *Împăraţi romani…*, p. 256-262. Despre Gallienus, vezi *supra*, **8**, **2**.

[379] Campania lui Valerianus împotriva perşilor a avut loc în 259-260; împăratul a fost luat captiv prin trădare la *Edessa* în iunie 260 – Lact., *Mort.*, V, 3; Eus., *HE*, VII, 13; Eutr., IX, 7: „*Valerianus in Mesopotamia bellum gerens a Sapore, Persarum rege, superatus est, mox etiam captus apud Parthos ignobili seruitute consenuit*” (pentru concordanţe, vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 66); Aur. Vict., *Caes.*, 32, 5; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 5; SHA, *Val.*, I, 2; IV, 2; *Tr. tyr.*, XII, 1; Zos., I, 36, 2; III, 32, 5; Oros., VII, 22, 4; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 437; M. Christol, *op. cit.*, p. 139; M. Festy, *op. cit.*, p. 154-155; M. Christol, X. Loriot, *op. cit.*; W. Kuhoff, *op. cit.*, p. 261-262; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în NP, 9, col. 376.

[380] Exprimare aproape similară cu Eutr., IX, 8, 2: „*Parthi Mesopotamia occupata Syriam sibi coeperant uindicare*” (vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 66).

[381] *Palmyra* (semit. *Tadmor*) – oază din *Syria* mijlocie, la cca 240 km de *Damascus* şi cca 200 km vest de Euphrat, unde s-a dezvoltat oraşul caravanier cu acelaşi nume, aşezat la întretăierea unor importante drumuri comerciale – Plin., V, 88; J. Teixidor, *Un port romain de désert: Palmyre et son commerce d'Auguste à Caracalla*, Paris, 1984; idem, *La Palmyrène orientale: frontière militaire ou zone douanière*, în *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours, 21-22-23 mai 1992*, sous la direction de P. Brun, S. van der Leew, Ch.R. Whittaker, Nemours, 1993, p. 95-103; G. Matilla Séiquer, A. González Blanco, *Vías romanas*, în *Romanización y Cristianismo en la Siria Mesopotámica*, editores A. González Blanco, G. Matilla Séiquer, Murcia, 1998; T. Kaizer, *Palmyra*, în NP, 9, col. 202-209.

[382] Septimius Odenathus (Odaenathus) (palmyr. Odainath), *rex* (*princeps*) *Pamlyrenorum* (titlul exact era βασιλεῖ βασιλέων = *rex regum* – palmyr. *mlk mlk'* - „rege al regilor”). Membru al familiei Hairanizilor, care îl sprijinise pe Septimius Severus împotriva lui Pescennius Niger, drept pentru care a fost recompensată cu acordarea cetăţeniei romane şi cu dreptul de a purta *cognomen*-ul Septimius, Odenathus a fost loial lui Valerianus şi Gallienus, primind în 258 titlurile onorifice de *lamprotatos*, *lamprotatos synkletikos* („senator”) şi *hypatikos* (= *consularis*). În 260, după capturarea lui Valerianus, a luptat împotriva lui Sapor, respingându-l în *Persia*; Gallienus l-a numit *dux Romanorum* (στρατηγὸς Ῥωμαίων) („general al romanilor” din Orient), calitate în care a învins pe uzurpatorii Quietus, fiul lui Macrianus, şi, eventual, Ballista (261) şi a organizat două ample expediţii împotriva perşilor, ajungând până la Ctesiphon (263, respectiv 266 sau începutul lui 267). Împăratul i-a sporit puterile, desemnându-l *corrector totius Orientis* („guvernator al întregului Orient”), pe temeiul căruia beneficia de *imperium maius*. A fost asasinat în 267 sau 268 împreună cu fiul său Septimius Herodianus – Eutr., IX, 10; 11, 1; 13, 2; SHA, *Val.*, IV, 2-4; *Gall.*, III, 1-5; V, 6; X; XII, 1 şi 6; XIII, 1-5; *Tr. tyr.*, XIV, 1; XV-XVIII, 1; Zos., I, 39; Oros., VII, 22, 12; Iord., *Rom.*, 290; PIR[1], S 338-339; PLRE, I, p. 638-639; O. Toropu, *Odenathus (Septimius Odenathus)*, în ECR, p. 545; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 441, 442, 443; S. Swain, *Greek into Palmyre: Odaenathus as 'Corrector totius Orientis'?*, în ZPE, 99, 1993, p. 157-164; A. Chastagnol, *op. cit.*, p. 847-848; D. Potter, *Palmyra and Rome:*

*Odaenathus' Titulature and the Use of the Imperius Maius*, în ZPE, 113, 1996, p. 271-285; J. Long, *Two Sides of a Coin: Aurelian, Vaballathus, and Eastern Frontiers in the Early 270s*, în *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, p. 59-63; M. Christol, *op. cit.*, p. 147-148, 150, 156; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 228; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 394; Th. Franke, *Odaenathus [2]*, în NP, 8, col. 1103-1104; idem, *Gallienus*, în *ibidem*, 4, col. 771; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν) [2]*, în *ibidem*, 6, col. 879; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în *ibidem*, col. 35; T. Kaizer, *Palmyra*, în *ibidem*, 9, col. 205; J. F. Long, *Vaballathus and Zenobia (270-272 A.D.)*, în DIR; K. Brodersen, *Zenobia*, în *Împărați romani…*, p. 279.

[383] Totuşi, Gallienus a purtat titlul triumfal *Persicus Maximus* (AÉ, 1895, 17 = 1902, 46 = HD031821; 1909, 68 = HD019838) sau *Parthicus Maximus* (AÉ, 1979, 217 = HD004380; AÉ, 1979, 218 = HD007834).

Pentru similitudinile dintre Festus şi alte izvoare vezi Eadie, p. 91-92.

[384] Septimia Zenobia (palmyr. Bath-Zabbai) a preluat puterea la *Palmyra* în 267 sau 268 în numele fiului său Lucius Iulius Aurelius Septimius Vaballathus Athenodorus, care era prea tânăr. A extins graniţele principatului palmyrean, cucerind Egiptul (269-270) şi părţi din *Syria* şi Asia Mică (270). Iniţial, s-a intitulat *mater regis regum* („mamă a regelui regilor"), apoi şi-a spus Νέα Κλεοπάτρα („Noua Cleopatra") (270), pentru ca în 271 (după alţi cercetători, în 272) să se numească *Augusta* (Σεβαστή) (în acelaşi an, fiul său era desemnat Imperator Caesar Vhabalathus Pius Felix Invictus Augustus). Împăratul Aurelianus a reuşit să recucerească teritoriile acaparate de Zenobia (271), aceasta fiind capturată în cele din urmă (272) şi dusă la Roma, unde, împreună cu fiul său, a figurat în cortegiul triumfal al principelui (274) – Eutr., IX, 13, 2: „*Zenobiam quoque, quae occiso Odenatho marito Orientem tenebat, haud longe ab Antiochia sine graui proelio cepit ingressusque Romam nobilem triumphum quasi receptor Orientis Occidentisque egit, praecedentibus currum Tetrico et Zenobia*" („Iar Zenobia, care, după uciderea soţului ei, Odenathus, ţinea în stăpânire Orientul, a căzut captivă nu departe de Antiochia într-o bătălie lipsită de dificultăţi şi, pătrunzând apoi în Roma, şi-a sărbătorit un triumf răsunător întocmai ca un eliberator al Orientului şi Occidentului, în timp ce înaintea carului său mergeau Tetricus şi Zenobia") (vezi şi Eadie, p. 92; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 32 (nota 177), 66-67); SHA, *Gall.*, XIII, 1-5; *Tr. tyr.*, XXIV, 4; XXVII; XXX; *Aur.*, XXII, 1; XXV-XXVIII; XXX, 1-2; XXXIII, 2; XXXIV, 3;

XXXVIII, 1; Zos., I, 39, 2; 50-56; 59; Oros., VII, 23, 4; PIR[1], S 347, 355; PLRE, I, p. 122, 990-991; O. Toropu, *Zenobia (Septimia Zenobia)*, în ECR, p. 826; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 442, 446; A. Chastagnol, în SHA, p. 854, 856-857; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 105; J. Long, *op. cit.*, p. 63-71; M. Christol, *op. cit.*, p. 156, 157-160, 162; A. R. Birley, *Imperator Caes. L. Domitius A. Augustus*, în NP, 2, col. 318-319; T. Kaizer, *Palmyra*, în *ibidem*, 9, col. 205; T. Kotula, *Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?* (Acta Universitatis Wrazislaviensis, Bd. 1966), Wrocław, 1997; M. Sartre, *op. cit.*, în *Rome et l'intégration de l'Empire…*, 2, p. 394-395; J. F. Long, *op. cit.*; K. Brodersen, *op. cit.*, p. 278-281.

[385] Cf. şi Amm., XIV, 11, 24: „*superni numinis*" (vezi şi *infra*, **30**, **2**). *Numen* - „putere (forță, voință, activitate) divină (exprimată de un zeu), divinitate" (cf. Fest., p. 289 N[1]: „*<<Numen quasi>> nutu dei ac potes<<tas>>*"; R. Schilling, *L'originalité du vocabulaire religieux latin*, în idem, *Rites, cultes, dieux de Rome*, Paris, 1979, p. 46-47) e un concept religios de factură păgână, întâlnit foarte des în scrierile antice târzii - cf. *Pan.*, II [10], 1-2: „*veneratio numinis tui cum sollemni sacrae Urbis… primam in ea sedem numinis vestri*"; 11, 6: „*diversorum numinum ope nobis*"; 13, 4: „*aedes vestrorum numinum*"; 13, 5: „*Adeo, sacratissime imperator, multis iam saeculis inter officia est numinis tui superare piratas*"; III [11], 1, 2: „*apud tanti praesentiam numinis*"; 11, 1: „*geminato numine*"; 17, 4: „*numinis vestri*"; IV [8], 4, 2: „*numinis vestri*"; 5, 4: „*auspicio numinis tui*"; 13, 2: „*numine tuo*"; 15, 4: „*vestra numina*"; 21, 3: „*numine tuo*"; VII [6], 1, 4: „*tuo modo, Constantine, numini dicabo sermonem*"; 2, 5: „*nec possit fortuna numini tuo imputare quod tuum est*"; 14, 1: „*de nutu numinis*"; 18, 7: „*numinis tui*"; 23, 3: „*tuum numen indulserit*"; VIII [5], 1, 3: „*volui… numini tuo gratias agere*"; 7, 6: „*numinis tui*"; 9, 1: „*numinis tui*"; IX [12], 4, 1: „*divinum numen*"; 13, 2: „*sub numine tuo*"; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 18: „*postea cultu numinis*"; Amm., XV, 8, 9: „*arbitrium summi numinis…*"; XVII, 7, 3: „*numine summo*"; XIX, 1, 4: „*caeleste numen*"; 10, 4: „*diuini arbitrio numinis*"; XXI, 1, 9: „*benignitas numinis*"; XXII, 5, 1: „*numinum cultum*"; 5, 2: „*deorum… cultum*"; XXIII, 5, 19: „*numinis sempiternis*"; XXV, 7, 5: „*aeternum dei caelestis numen*"; XXVI, 1, 5: „*numinis adspiratione caelestis*"; XXVII, 6, 8: „*caelestis numinis… voluntas*" etc.; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLIII, 7: „*cultus numinum*"; SHA, *Ael.*, I, 1: „*numinis tui*"; *Aur.*, XXV, 3: „*ui numinis*". Prin urmare, el dă seama de orientarea religioasă a autorului, care nu poate fi decât cea păgână (cf. şi M.-P.

Arnaud-Lindet, în Festus, p. VIII, nota 10); contra, B. Baldwin, *op. cit.*, p. 202-203.

[386] Imperator Caesar Marcus Aurelius Carus Pius Felix Augustus (august/ septembrie 282 – iulie/ august 283) – CIL, II/14, 789 = AÉ, 1923, 103 = HD026837; AÉ, 1967, 585 = HD015334. Campania orientală s-a desfăşurat în vara anului 283 - Aur. Vict., *Caes.*, 38, 1-4 (unde apare aceeaşi tradiție a răzbunării divinității); 39, 12; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXVIII, 1-2; Eutr., IX, 18, 1: „*Sed, dum bellum aduersus Sarmatas gerit, nuntatio Persarum tumultu ad Orientem profectus, res contra Persas nobiles gessit. Ipsos proelio fudit, Cochen et Ctesiphontem, urbes notissimas, cepit. Et cum castra supra Tigridem haberet, ut diuini fulminis periit*" („Dar, în timp ce acționa cu război contra sarmaților, fiind înştiințat de o revoltă a perşilor, a plecat în Orient şi a săvârşit împotriva perşilor fapte de arme încărcate de glorie. I-a pus pe aceştia pe fugă în cursul luptei şi a cucerit Coche şi Ctesiphon, oraşele lor cele mai vestite. Şi cum îşi avea tabăra aşezată pe malul fluviului Tigru, a pierit de forța zeiască a unui fulger"); SHA, *Car.*, I-X (în IX, 1 apare tema răzbunării divine pentru cucerirea *Ctesiphon*-ului, oraş în care se afla un oracol); Oros., VII, 24, 4; PIR$^2$, A 1475; O. Toropu, *Carus (Marcus Aurelius Carus)*, în ECR, p. 165; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 447; A. Chastagnol, în SHA, p. 1135-1146; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 67; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 111-112; M. Christol, *op. cit.*, p. 185, 187-190; M. Festy, *op. cit.*, p. 169-170; A. R. Birley, *Carus Augustus Imperator Caesar, M. A.*, în NP, 2, col. 1000; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν)*, în *ibidem*, 6, col. 879; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376; W. Leadbetter, *Carus (282-283 A.D.)*, în DIR; M. Grant, *op. cit.*, p. 33-34.

Pentru similitudinile dintre Festus şi alte izvoare menționate, cf. Eadie, p. 93-95; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 67)

[387] Caius Aurelius Valerius Diocletianus (243, 244 sau 245-316); de origine „illyră" („dalmat"), Diocles (acesta a fost numele său inițial) a fost proclamat împărat de armată în urma morții suspecte a lui Imperator Caesar Marcus Aurelius Numerius Numerianus Pius Felix Augustus (iulie-august 283 – mijlocul lui noiembrie 284) (AÉ, 1931, 62 = HD025404; Aur. Vict., *Caes.*, 38, 6-8; Eutr., IX, 18, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXVIII, 4-5; SHA, *Car.*, X-XV; PIR$^2$, A 1564; O. Toropu, *Numerianus (Marcus Aurelius Numerius Numerianus)*, în ECR, p. 541-542; A. R. Birley, *Numerianus [2] Imp. Caes. M. Aurelius Numerius N. Augustus*, în NP, 8, col. 1053; W. Leadbetter, *Numerianus (283-284 A.D.)*, în DIR), domnind între 20 noiembrie 284 – 1 mai 305 sub numele

de Imperator Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Pius Felix Invictus Augustus; el a fost întemeietorul Dominatului (vezi *supra*) şi al Tetrarhiei („sistemul conducerii în patru”) – AÉ, 1973, 526a = 1981, 764 (= HD011570); 1973, 540; 1983, 905 (= HD000916); 1984, 827 (= HD002197), 829a (= HD002263), 832 (= HD002257), 835 (= HD002245); *Pan.*, II [10]; Lact., *Mort.*, VII; IX, 11; X-XV; XVII-XIX; XXIX, 2; XLII; LII, 3; Eus., *HE*, VIII, 1-15; Eutr., IX, 19, 2; 20-28; Aur. Vict., *Caes.*, 38, 6-8; 39; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIX; SHA, *Car.*, XIII-XV; Zos., II, 7, 1-2; 8, 1; 10, 4-5; Oros., VII, 25, 1-13. Vezi bibliografia despre Diocletianus *supra* (**2**, **1**), la care adaugă PIR$^2$, A 1627; PLRE, I, p. 253-254; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 37-76; S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London, 1985; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 116-119; M. Festy, *op. cit.*, p. 171-175; vezi şi studiul introductiv.

[388] Caius Galerius Valerius Maximianus („Armentarius” - „Ciobanul, Păstorul”); numit *Caesar* la 1 martie 293 împreună cu Caius Flavius Valerius Constantius (Constantius I) (Constantius Chlorus), devine *Augustus* la 1 mai 305, după abdicarea lui Diocletianus şi a lui Marcus Aurelius Valerius Maximianus, domnind până la 5 mai 311; era originar din *Dacia Ripensis*, din oraşul *Romuliana* (astăzi Gamzigrad, Iugoslavia) (cf. AÉ, 1986, 625 = HD008112: *Felix Romuliana*), al cărui nume provenea de le cel al mamei sale, *Romula*, refugiată de la nord de Dunăre pe la 247-248 – *Pan.*, VI [7]; VIII [5], 3, 1; Lact., *Mort.*, IX; XI; XIV; XVIII-XXIV; XXVI-XXVII; XXXI; XXXIII-XXXV; Eus., *HE*, VIII-IX; Eutr., IX, 22, 1; 24-25; X, 1, 1; 2, 1; 4, 1-2; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 24-26; 30; 33-37; 40, 1-13; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIX, 2; 6; XL; 1; 4; 15-17; Zos., II, 8, 1; 10, 1 şi 3-7; 11, Oros., VII, 25, 1-2; 5; 7-13; 15; PLRE, I, p. 574-575; I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman şi în Byzantium (veacurile III-VII). Contribuţie la istoria şi romanizarea tracilor*, Bucureşti, 1976, p. 41-47; idem, *Daco-geţii în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia)*, Bucureşti, 1980, p. 59-64; idem, *Obârşia tracică a românilor şi albanezilor. Clarificări comparativ-istorice şi etnologice/ De Thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen. Komparativ-historische und ethnologische Klärungen*, Cluj-Napoca, 1995, p. 67-79, 170-183; I. Barnea, *Galerius (Caius Galerius Valerius Maximianus)*, în ECR, p. 343; idem, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 12-16, 20; idem, *Galerius (Caius Galerius Valerius Maximianus)*, în EAIVR, II, p. 165-166; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 39; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 450-452; P. Petrović, în IMS, III/2, p. 51-58; D. Srejović and Č. Vasić, *Emperor's Galerius's buildings in*

*Romuliana (Gamzigrad, eastern Serbia)*, în AntTard, 2, 1994, p. 123-141; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 124-126; M. Christol, *op. cit.*, p. 196, 197, 199-200, 205-224; B. Bleckmann, *Galeria [5] C. G. Valerius Maximianus*, în NP, 4, col. 757-759; J.-M. Carrié, A. Rousselle, *op. cit.*; M. Festy, *op. cit.*, p. 172-173, 176-184; M. DiMaio, Jr., *Galerius (305-311 A.D.)*, în DIR; R. Klein, *Galerius*, în *Împărați romani…*, p. 318-324.

[389] Aceaste prime confruntări cu perşii au avut loc în primăvara anului 297. Anecdota despre aroganța lui Diocletianus şi umilirea lui Galerius este relatată de mai multe izvoare, în primul rând Eutr., IX, 24: „*Galerius Maximianus primum aduersus Narseum proelium insecundum habuit inter Callinicum Carrasque congressus, cum inconsulte magis quam ignaue dimicasset; admodum enim parua manu cum copiosissimo hoste commisit. Pulsus igitur et ad Diocletianum profectus, cum ei in itinere occurrisset, tanta insolentia a Diocletiano fertur exceptus ut per aliquot passuum milia purpuratus tradatur ad uehiculum cucurrisse*" („Galerius Maximianus a dat prima bătălie împotriva lui Narses şi, ciocnindu-se cu acesta între Callinicus şi Carrhae, a luptat într-un mod mai degrabă nesocotit decât lipsit de vitejie, căci s-a apucat să înfrunte un duşman extrem de numeros numai cu o mână de oameni. Drept urmare, fiind pus pe fugă, după ce s-a îndreptat spre Diocletianus şi i-a ieşit în întâmpinare pe drum, se povesteşte că a fost primit cu atâta trufie de către Diocletianus, încât se spune că acesta l-a lăsat să alerge pe lângă carul său câteva mii de paşi, aşa îmbrăcat în purpură cum era") (pentru similitudinile dintre cei doi autori, cf. şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 67-68); Aur. Vict., *Caes.*, 39, 33-34; Amm., XIV, 11, 10: „… sub Diocletianus, colegii acestuia nu stăteau pe loc în calitatea lor de Caesari, ci i se supuneau ca subalterni, ducându-se ori incotro îi chemau cerințele, cum a fost cazul lui Galerius, pe care Augustus, supărat, l-a lăsat să meargă în Syria pe jos o milă îmbrăcat în haina de purpură, înaintea trăsurii împăratului"; Oros., VII, 25, 9: „*Praeterea Galerius Maximianus cum duobus iam proeliis aduersum Narseum conflixisset, tertio inter Callinicum et Carras congressus et uictus, amissis copiis ad Diocletianum refugit; a quo arrogantissime exceptus est ita ut per aliquot milia passuum purpuratus ante uehiculum eius cucurrisse referatur*"; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 15; A. H. M. Jones, *op. cit.*; M. Christol, *op. cit.*, p. 197, 199; R. Klein, *op. cit.*, p. 320; B. Bleckmann, *Galeria [5] C. G. Valerius Maximianus*, în NP, 4, col. 758; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376. Totuşi, după unii istorici contemporani (M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 46; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 128, nota 2), aşa-zisa „umilire" a lui Galerius

reflectă, mai degrabă, un element al ritului imperial, neînțeles de autorii de *breviaria*.

[390] *Limitanei* < *limes* - „frontieră, graniță”, aşadar soldați de pe frontiere. Întâia mențiune într-un document oficial datează din 21 dec. 363 (*CTh*, XII, 1, 56: „*qui nati origine curiali militare munus adamaverunt, ubi x annorum stipendia confecta sunt, iussionum nostrarum auctoritate erunt curia immunes. si vero intra decennium recens athuc erit ratio militiae limitaneae, causa generis praeponderabit et originis: curiis enim adgregabuntur. dat. XII kal. ian. antiochiae iuliano a. IIII et sallustio conss.*”; cf. J. B. Campbell, *Limitanei*, în NP, 7, col. 231), *Breuiarium*-ul lui Festus fiind textul istoriografic unde apare pentru prima dată acest termen (cf. B. Baldwin, *op. cit.*, p. 216; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 33, nota 184). Din punct de vedere al realității istorice, informația lui Festus este un „anacronism” pentru perioada primei Tetrarhii (vezi şi V. Iliescu, *Studiu introductiv*, în *Istoria augustă*, studiu introductiv V. Iliescu, partea I traducere şi note D. Popescu; partea a II-a traducere şi note C. Drăgulescu, Bucureşti, 1971, p. 18, nota 40), la fel ca şi cele care se referă la domnia altor împărați din secolele II-III (SHA, *Pesc. Nig.*, VII, 7; *Alex. Sev.*, LVIII, 4-5; *Prob.*, XIV, 7; A. Chastagnol, în SHA, p. CLXX), întrucât distincția dintre trupele de graniță, numite inițial *ripenses* (*ripariensis*, *ripensis*) < *ripa* - „mal” (*CTh*, VII, 1, 18; 4, 10; 4, 14; 20, 4pr.; 20, 4, 2; 20, 4, 3), şi cele de rezervă, din interior (*comitatenses*), s-a impus sub Constantinus I, în 325. *Limitanei* proveneau din rândurile țăranilor agricultori (autohtoni sau barbari colonizați) din regiunile frontaliere care, în schimbul lotului de pământ, aveau obligația de a asigura paza *limes*-ului (*CTh*, VII, 15, 1: „*Impp. honorius et theodosius aa. gaudentio vicario africae. terrarum spatia, quae gentilibus propter curam munitionemque limitis atque fossati antiquorum humana fuerant provisione concessa, quoniam comperimus aliquos retinere, si eorum cupiditate vel desiderio retinentur, circa curam fossati tuitionemque limitis studio vel labore noverint serviendum ut illi, quos huic operi antiquitas deputarat. alioquin sciant haec spatia vel ad gentiles, si potuerint inveniri, vel certe ad veteranos esse non inmerito transferenda, ut hac provisione servata fossati limitisque nulla in parte timoris esse possit suspicio. dat. III kal. mai. ravenna honorio VIII et theodosio III aa. conss.* /29 apr. 409 – n.n/”) – A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 649-654; J. Rougé, *op. cit.*, p.

131-132; A. Chastagnol, în SHA, p. CLXIX-CLXX; J. B. Campbell, *op. cit.*, col. 231-233; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 62-63; idem, *limitanei (milites ripenses* sau *riparienses)*, în EAIVR, III, p. 315-316.

[391] Adică *Dacia Ripensis* – vezi *supra*.

[392] O inadvertență a lui Festus, întrucât este vorba despre Galerius Maximianus în calitatea lui de *Caesar*, nu de *Augustus*; vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 33, nota 185.

[393] Narses (Narseh) I (293-302), fiul lui Sapor (Şapur) I (241-272), care, după ce l-a înlăturat de pe tron pe nepotul său, Wahram III (293), a rupt tratatul cu Roma încheiat în 283 de Wahram II (276-293); în 297 a invadat *Armenia*, detronându-l pe Tiridates III (287-330), instalat de romani, apoi *Osrhoene* şi *Syria* – cf. şi Lact., *Mort.*, IX, 5-10; Eutr., IX, 25; M. Christol, *op. cit.*, p. 197, 199; M. Schottky, *Narses [1]*, în NP, 8, col. 716.

[394] Evenimentele relatate aici au avut loc între a doua parte a anului 297 şi 299. Succesele obținute de Galerius, în special victoria de la *Araxa*, comemorate pe arcul de triumf de la *Thessaloniki*, au adus tuturor membrilor colegiului de tetrarhi titlurile *Armeniacus*, *Medicus*, *Adiabenicus*. Tratativele purtate la *Nisibis* şi pacea încheiată tot aici s-au soldat cu avantaje substanțiale pentru Imperiu, cum ar fi achiziționarea a cinci regiuni transtigritane (*Arzanena*, *Moxoena*, *Zabdicena*, *Rehimena*, *Corduena*) şi o îndelungată linişte dinspre regatul vecin – *Pan.*, IV [9], 21, 2; Lact., *Mort.*, IX, 7; Eutr., IX, 25: „*Mox tamen per Illyricum Moesiamque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdae et Saporis auo, in Armenia maiore pugnauit successu ingenti nec minore consilio, simul fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum altero aut tertio equite susceperit. Pulso Narseo castra eius diripuit; uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit…*” („Totuşi, puțin mai târziu, făcându-se noi recrutări prin Illyricum şi Moesia, a luptat iarăşi cu Narses, bunicul lui Sapor şi al lui Hormisdas, în Armenia Minor, cu rezultate strălucite, cu nu mai puțină chibzuință şi totodată cu multă cutezanță, fiindcă, însoțit de doi sau trei călăreți, el a luat asupra sa până şi sarcina de iscoadă. Respingându-l pe Narses, i-a jefuit tabăra, i-a luat în captivitate soțiile, surorile şi copiii şi, pe lângă aceştia, a capturat o mulțime nesfârşită de nobili persani, precum şi cea mai bogată visterie a regatului persan. Pe acesta, personal, l-a silit să se refugieze în cele mai îndepărtate pustietăți ale regatului său”) (pentru similitudini cu Festus, vezi şi Eadie, p. 95-96; M.-P. Arnaud-Lindet, în

Festus, p. 68-69; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. 186); Aur. Vict., *Caes.*, 39, 35-37; Amm., XXII, 4, 8; XXIII, 5, 11; XXIV, 1, 10; XXV, 7, 9; SHA, *Car.*, IX, 3; Oros., VII, 25, 10-11; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 15-16; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 39; N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic şi mesaj*, II, traducere şi postfaţă de M. Gramatopol, Bucureşti, 1989, p. 287-294; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 451; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 33, nota 188; M. Christol, *op. cit.*, p. 199; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. 186-187; R. Klein, *op. cit.*, p. 320-321; B. Bleckmann, *Galeria [5] C. G. Valerius Maximianus*, în NP, 4, col. 758; M. Schottky, *Narses [1]*, în *ibidem*, 8, col. 716-717.

[395] (Caius, Lucius, Marcus sau Titus) Flavius Valerius Constantinus, fiul lui Flavius Valerius Constantius (Constantius I) şi al Flaviei Iulia Helena (272, 273 sau 276-337); a fost proclamat *imperator* de armata din *Britannia* la moartea tatălui său (25 iulie 306), primind titlul de *Augustus* abia în toamna anului 307; a domnit până la 22 mai 337 sub numele oficial Imperator Caesar (Caius) Flavius Constantinus Pius Felix Invictus Augustus – AÉ, 1979, 410 (= HD008137); 1984, 258 (= HD002022); 1985, 658b (= HD002226); *Pan.*, VI [7]; VII [6]; VIII [5]; X [4]; *Anon. Vales.*; Lact., *Mort.*, XXIV-XXV; XXIX; XLIV; XLVIII; Eus., *HE*, IX-X; idem, *Vita Constant.*; Eutr., X, 1-8; Aur. Vict., *Caes.*, 40; 41, 1-21; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XL; XLI, 1-17; Aug., *Civ.*, V, 26; Zos., II, 8-39; Oros., VII, 26, 1; 28, 5-31; A. Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris, 1932; PLRE, I, p. 223; F. Paschoud, *Notes*, în Zosime, *Histoire nouvelles*, I (*Livres I et II*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1971 („Les Belles Lettres"), p. 192-248; I. Barnea, *Constantinus I (Flavius Valerius Constantinus) (Constantin cel Mare)*, în ECR, p. 218; idem, *Constantinus (Flavius Valerius Constantinus) (Constantin cel Mare)*, în EAIVR, I, p. 349-350; I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*; M. Carry and H. H. Scullard, *op. cit.*; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 77-111; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 454-457, 473-474; *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo…*, I (1992), II (1993); F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 138-143; P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, Paris, 1997 („Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes"), p. 5-11; M. Christol, *op. cit.*, p. 215-227, 235-244; B. Bleckmann, *Constantinus [1] C. I.*, în NP, 3, col. 136-141; *Constantine. History, historiography and legend*, edited by S. N. C. Lieu and D. Montserrat, London and New York, 1998; A. Rouselle, *op. cit.*; M. Festy, *op. cit.*, p. 176-195; H. A. Pohlsander, *Constantine I (306-337 A.D.)*, în DIR; M. Clauss, *Constantin I*, în *Împăraţi romani…*, p. 325-347.

[396] Festus se referă la victoria obținută de fiul lui Constantinus I, Flavius Claudius Constantinus Caesar (numit *Caesar* la 1 martie 317 – Aur. Vict., *Caes.*, 41, 6; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLI, 4; Zos., II, 20, 2; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 85; M. Festy, *op. cit.*, p. 186, 192), în prima parte a anului 332 asupra vizigoților şi taifalilor de dincolo de Dunăre, în urma căreia aceştia au devenit aliați (*foederati*), încredințându-li-se spre pază teritoriile nord-fluviale ale Imperiului – CIL, III, 733 = ILS, 820; *Cons. Const.*, a. 332; *Anon. Vales.*, VI, 31-35; Iul., *Caes.*, 42; Hier., *Chron.*, 233, 6 Helm c; Eus., *Vita Constant.*, IV, 6, 1; Eutr., X, 7, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 13; Oros., VII, 29, 29; PLRE, I, p. 223; Eadie, p. 96; K. Crysos, *Gothia Romana. Zur Rechtslage des Föderatenlandes der Westgoten im 4. Jh.*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 53-64; I. Barnea, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 118-120; idem, *Constantinus II (Flavius Claudius Constantinus)*, în ECR, p. 218; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988, p. 39-40; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, traduit de l'anglais par F. Straschitz et J. Mély, préface de P. Riché, Paris, 1990, p. 76; M. Kazanski, *Contributions à la défense de la frontière pontique au Bas-Danube*, în T&MByz, 11, 1991, p. 502-508; A. Barnea, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 161; B. Bleckmann, *Constantinus [2] C. II.*, în NP, 3, col. 142; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996, p. 59-61; E. E. L. Wheeler, *Constanine's Gothic Treaty of 332: A Reconsideration of Eusebius VC 4.5-6*, în *The Roman Frontier at the Lower Danube 4$^{th}$ – 6$^{th}$ centuries. The second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996)*, Bucharest, 1998, p. 81-94; C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman…*, p. 339.

[397] Expediția împotriva perşilor a fost plănuită în ultimii ani de domnie ai lui Constantinus I, ca urmare a intrigilor filosofului Metrodorus şi a persecuțiilor declanşate împotriva creştinilor de Sapor (Şapur) II (309-379); în acest scop, caesarul Constantius (Constantius II) (numit *Caesar* la 8 noiembrie 324 – M. Festy, *op. cit.*, p. 193) a fost trimis în 334 la *Antiochia* (*Syria*), de unde a început consolidarea frontierei răsăritene prin fortificarea Amidei (Dıyarbakır), pe Tigrul superior, şi ridicarea oraşului *Antoninoupolis*, iar Flavius Iulius Hannibalianus, nepotul lui Constantinus I, a fost declarat în 335 *rex regum et Ponticarum gentium* (*rex regum gentium Ponticarum*). Pregătirile de război au fost întrerupte de începutul negocierilor. La scurt timp după ce perşii au declarat război, Constantinus I a murit la 22 mai 337 în *villa* de la *Ancyro* (*Achyrona*) de lângă *Nicomedia* – Eus., *Vita Constant.*, IV, 56-57; Eutr., X, 8, 2: „*Bellum aduersus Parthos moliens qui iam Mesopotamiam fatigabent, uno et*

*tricesimo anno imperii, aetatis seto et sexagesimo Nicomediae in uilla publica obiit*"; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 15; 20; Amm., XVIII, 9, 1; *Anon. Vales.*, VI, 35; Oros., VII, 29, 31; I. Barnea, *Hannibalianus 2.*, în ECR, p. 362; idem, în I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 48, 49; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 190, care apreciază că „l'histoire de l'ambassade perse semble une invention de Festus" – fapt cu totul fals, întrucât despre solia persană aminteşte şi Eus., *Vita Constant.*, IV, 57 („Între timp, aflând perşii despre pregătirile lui /ale lui Constantinus I – n.n./ de război şi temându-se rău să se încumete la luptă cu el, au trimis o solie ca să-l înduplece la pace. Şi primind acest preafăcător de pace împărat pe solii perşilor, s-a învoit cu bucurie la împăcare"); J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 241; B. Bleckmann, *Constantinus [1] C. I.*, în NP, 3, col. 138; M. Festy, *op. cit.*, p. 193, 196; M. DiMaio, Jr., *Hannibalianus Rex Regum (335-337 A.D.)*, în DIR.

[398] Flavius Iulius Constantius (Constantius II), unul dintre cei trei fii ai lui Constantinus I şi ai Faustinei. După moartea tatălui său şi eliminarea rivalilor de prin rang (Flavius Iulius Delmatius şi fiii săi, Dalmatius şi Hannibalianus, Iulius Constantius etc.), în jurul datei de 9 septembrie 337, a fost proclamat *Augustus* împreună cu frații săi, Flavius Claudius Constantinus (Constantinus II) şi Flavius Iulius Constans, primind spre administrare, în urma întrevederii de la *Viminacium* (iunie 338), Egiptul, Orientul şi Asia. După eliminarea lui Constantinus II (340) şi uciderea lui Constans (350), a luptat împotriva uzurpatorilor Flavius Magnus Magnentius (350-353), Vetranio (350), Flavius Iulius Popilius Nepotianus Constantinus (350) şi Silvanus (355), rămânând singur împărat şi domnind până la 3 noiembrie 361 sub numele oficial Imperator Caesar Caius Flavius Valerius Iulius Constantius Pius Felix Invictus Augustus – AÉ, 1929, 60 = 1992, 1799 = HD024352; AÉ, 1989, 828 = HD018597; CIL, II$^2$/5, 777 = AÉ, 1989, 421 = HD015474; CIL, II$^2$/7, 261 = HD028160; Eutr., X, 9-15; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 22-26; 42; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLI, 19-25; XLII; Amm., XIV-XXI; Zos., II, 39-55; III, 1-11; Oros., VII, 29; PIR$^2$, F 390; PLRE, I, p. 220, 226; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 244-263; idem, în Zosime, *Histoire nouvelle*, II/1 (*Livre III*), p. 59-67; P. Dufraigne, *op. cit.*, p. 199-205; I. Barnea, *Constantius II (Flavius Iulius Constantius)*, în ECR, p. 219; idem, *Constantius 2.*, în EAIVR, I, p. 350; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 112-119; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 460-461; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 143-152; P. Maraval, *op. cit.*, p. 11-12; B. Bleckmann, *Constans [1] Flavius Iulius C.*, în NP, 3, col. 134; idem, *Constantius [2] C. II.*, în *ibidem*, col. 145-146; M. Festy, *op. cit.*, p. 194-209; H. Leppin,

*Constantius II. und das Heidentum*, în *Athenaeum*, 87, 1999, 2, p. 457-480; M. DiMaio, Jr., R. Frakes, *Constantius II (337-361 A.D.)*, în DIR; G. Gottlieb, *Constans*, în *Împăraţi romani…*, p. 364-370; K. Gross-Albenhausen, *Constantius al II-lea*, în *ibidem*, p. 371-383.

[399] Aici se resimte un ecou al aprecierilor - în general, negative - asupra rezultatelor conflictelor externe purtate de Constantius II – cf. şi Eutr., X, 10, 10: „*A Persis enim multa et grauia perpessus, saepe captis oppidis, obsessis urbibus, caesis exercitibus, nullumque ei contra Saporem prosperum proelium fuit, nisi quod apud Singaram haud dubiam uictoriam ferocia militum amisit…*" („Căci a îndurat din partea perşilor multe şi grele neajunsuri: cuceriri repetate de oraşe, asedii de cetăţi, măceluri ale armatelor, iar el n-a avut împotriva lui Sapor nici o bătălie încununată de succes, în afara celei de la Singara, când a pierdut o victorie neîndoielnică din cauza sălbăticiei soldaţilor…"); 15, 2: „*cuius in ciuilibus magis quam in externis bellis sit laudanda fortuna*" („al cărui destin în treburile militare ar trebui să fie lăudat mai degrabă în războaiele interne decât în cele externe"); Aur. Vict., *Caes.*, 42, 20: „*At Iulius Constantius… cum externis motibus, modo ciuilibus exercetur, aegre ab armis abest*"; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLII, 18: „*Felix bellis ciuilibus, externis lacrimabilis*"; Amm., XXI, 16, 15: „Pe cât a fost de slab şi fără merite în războaiele externe, pe atât a fost de mândru de succesele repurtate în luptele civile" (cf. şi XXI, 1, 2: „în războaiele civile adesea victorios"; 13, 7: „în lupte interne întotdeauna a biruit"); Oros., VII, 29, 6: „*Constans* /de fapt, Constantius – n.n./ *aduersus Persas et Saporem, qui Mesopotamiam uastauerat, nouem proeliis parum prospere decertauit*"; vezi şi M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 191; M. Festy, *op. cit.*, p. 207, nota 23.

[400] Constantius II a luptat împotriva regelui Sapor II (309-379) între 338-350 şi 359-360, armistiţiile fiind punctate de negocieri lipsite de rezultat – Amm., XVII, 5; 14; XVIII, 4-10; XX, 6-7; 11; XXI, 6, 6-8; 7; 13, 1-5; Eutr., X, 10, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 42, 21; Zos., II, 41, 1; 44, 1; 45, 2; III, 8, 2-3; Oros., VII, 29, 6; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 460-461; B. Bleckmann, *Constantius [2] C. II.*, în NP, 3, col. 145.

[401] Toponim necunoscut din alte surse (cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 192), dar poate fi vorba de *Sisara*, localitate aflată la 40 km vest de *Nisibis*, amintită de Amm., XVIII, 6, 9.

[402] *Singarena*, de fapt *Singara* (vezi şi **27**, **3**) – localitate în *Mesopotamia*, capitala arabilor pretavi – Plin., V, 86; la acest prim conflict face aluzie Amm., XVIII, 9, 3; vezi şi *infra*, **27**, **3**.

[403] Conform relatărilor lui Ammianus Marcellinus, participant la campania orientală a lui Constantius II, a doua bătălie de la *Singara* a avut loc după asediul Amidei şi în timp ce în *Gallia* Iulianus era proclamat *Augustus*, deci în prima parte a anului 360 – Amm., XX, 6; e curios, aşadar, cum Marie-Pierre Arnaud-Lindet o datează în 345 sau 348 (Festus, p. 34, nota 192), eveniment pe care Festus îl descrie *infra*, în **27**, **3**.

[404] Toponim necunoscut din alte surse – cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 192.

[405] Oraş în *Armenia*, pe Tigru, astăzi Dıyarbakır – Amm., XVIII, 9, 1-2.

[406] În anul 359, după un asediu de 73 de zile – Amm., XVIII, 9-10; XIX, 1-10; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 117; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 192; J. Pahlitzsch, *Amida*, în NP, 1, col. 591; M. Schottky, *Parther- und Perserkriege*, în *ibidem*, col. 376.

[407] Datele acestor asedii sunt controversate: 337, 338, 343, 346, 350, 354 – vezi Amm., XIV, 9, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 42, 21; Theod., *Hist. phil.*, 1, 11-12; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 46, nota 193; M. Schottky, *op. cit.*

[408] Localitate aflată astăzi în apropiere de râul Nahr Ghîrân – cf. M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 47, nota 194.

[409] Cf. şi Amm., XVIII, 5, 7; Eutr., X, 10, 1 (pentru similitudini cu Festus, vezi Eadie, p. 96); istoricii au propus mai multe date ale acestui eveniment: 344, 345, 348, 359 – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 34, nota 192; J. Hellegouarc'h, *op. cit.*, p. 242, nota 3; M. Schottky, *op. cit*.

[410] Flavius Claudius Iulianus, fiul fratelui lui Constantinus I, Iulius Constantius, şi al Basilinei. La 6 noiembrie 355, la *Mediolanum* (Milano), în scopul de a preîntâmpina uzurpările şi a apăra *Gallia* de atacurile alamanilor, Constantius II l-a numit *Caesar*, dar succesele militare obținute împotriva germanicilor i-au atras simpatia soldaților, care l-au proclamat *Augustus* în februarie 360; a rămas singur împărat după moartea lui Constantius II la *Mopsocrena* (*Cilicia*), purtând titlul oficial Imperator Caesar Flavius Claudius Iulianus Pius Felix Augustus (AÉ, 1909, 232 = HD020234). Scriitorii ecleziastici i-au spus „Apostata", întrucât a renunțat la creştinism, restaurând păgânismul. A murit în noaptea de 26-27 iunie 363, în urma unei răni suferite în timpul campaniei împotriva perşilor – AÉ, 1924, 71 = HD026374: *[D(omino) n(ostro) Fl(avio) Cl(audio) Iuliano] / [virtutum omnium magistro] / [philosophiae principi] / [venerando et] / [piissimo imperatori] / [victoriosissimo Augusto] / omn[ium barbararum] / gentium [debellatori]...*; *CTh*, XIII, 3, 5 = *CI*, X, 53, 7; Iulian., *Ep.* 61; *Ep.* 84; Socr., *HE*, III, 1-22; Sozom., *HE*,

V, 1-22; VI, 1-2; Theod., *HE*, III; idem, *Hist. phil.*, 2, 14; 8, 5; Philostorg., *HE*, VII, 15-16; Amm., XV, 8; XVI; XVII, 1-3; 8-11; XVIII, 1-2; XX, 1; 4-5; 8-10; XXI-XXIV; XXV, 1-4; Eutr., X, 14-16; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLII, 12-17; XLIII; *Anon. Vales.*, VI, 33; Zos., III, 1-29; Oros., VII, 29, 15-17; 30; PLRE, I, p. 447; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 59-210; I. Barnea, *Iulianus Apostata (Flavius Claudius Iulianus)*, în ECR, p. 397; idem, *Iulianus Apostata (Flavius Claudius Iulianus)*, în EAIVR, II, p. 271-272; P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la <<reazione>> pagana e il cristianesimo*, în *Aevum*, 55, 1981, 1, p. 91-92; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 119-124; F. Heim, *Vox exercitus, vox dei. La désignation de l'empereur charismatique au IV$^{e}$ siècle*, în REL, 68, 1990, p. 160-172; M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 527-533; F. Zosso, Ch. Zingg, *op. cit.*, p. 152-156; P. Maraval, *op. cit.*, p. 13-16; M. Festy, *op. cit.*, p. 203-206, 210-213; K. Rosen, *Iulianus/-os [11] Fl. Claudius I.*, în NP, 6, col. 11-14; W. E. Roberts, M. DiMaio, Jr., *Julian the Apostate (360-363 A.D.)*, în DIR; H.-U. Weimer, *Iulian*, în *Împărați romani…*, p. 384-392.

[411] Despre valoarea lui *felicitas* vezi *infra*, **30**, **2**.

[412] Mai mulți autori din veacul al IV-lea reproşează lui Iulianus slăbiciunea pentru glorie – Eutr., X, 16, 3: „... *gloriae auidus ac per eam animi plerumque immodici*...” („… avid de glorie şi din această cauză dovedind de cele mai multe ori o fire nestăpânită”…”); Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLIII, 1: „... *gloriae nimis cupidus*…”; 8: „*Ita illum cupido gloriae flagrantior peruicerat*...”; Amm., XXII, 7, 3-4; cf. şi M. Festy, *op. cit.*, p. 213.

[413] „*ingentique apparatu*” şi la Eutr., X, 16, 1; Eadie, p. 96.

[414] Cf şi Eutr., X, 16, 1: „*Aliquod oppida et castella Persarum in deditionem accepit uel ui expugnauit*...”; Eadie, p. 96.

[415] Expediția lui Iulianus împotriva perşilor conduşi de Sapor II (309-379) a avut loc între 5 martie - 26 iunie 363, fiind descrisă pe larg de Amm., XXIII, 2-5; XXIV-XXV, 3 şi Zos., III, 12-29; vezi şi Eutr., X, 16, 1-2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLIII, 1-4; Zos., IV, 32, 6; Aug., *Civ.*, V, 22; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 102-210, cu alte izvoare, referințe şi ample comentarii; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 123-124; M. Meulder, *Julien l'Apostat contre les Parthos, un guerrier impie*, în *Byzantion*, 61, 1991, p. 458-495; M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, p. 35-37, notele 195-202; M. Festy, *op. cit.*, p. 210-212; H.-U. Weimer, *op. cit.*, p. 391-392; K. Rosen, *op. cit.*, col. 13; H. J. Nissen, *Mesopotamien*, în NP, 6, col. 35; J. Engels, *Ktesiphon (Κτησιφῶν)*, în *ibidem*, col. 879; M. Schottky, *Parther- und*

*Perserkriege*, în *ibidem*, 9, col. 376-377; W. E. Roberts, M. DiMaio, Jr., *op. cit*.

[416] Despre Iovianus, vezi *supra*, **2**, **4**.

[417] Într-adevăr, inițiativa negocierilor a revenit perşilor, care au trimis pe Surenas şi „un alt fruntaş mare"; romanii au însărcinat cu purtarea tratativelor pe Arintheus, comandantul cavaleriei, şi praefectul praetoriului Satorninos Saloustios Secoundos – Amm., XXV, 5-7; Zos., III, 31, 1; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 216-217.

[418] Pacea încheiată de Iovianus pe o perioadă de 30 de ani a fost considerată umilitoare pentru romani (Eutr., X, 17, 1: „*necessariam quidem, sed ignobilem*" - „cu adevărat necesară, dar ruşinoasă"), întrucât aceştia trebuiau să cedeze perşilor cinci provincii transtigritane cucerite în 297-298 de Galerius Caesar (*Arzanena*, *Moxoena*, *Zabdicena*, *Rehimena*, *Corduena*), *Nisibis* şi *Singara* golite de populație şi o parte din *Armenia* (toate aceste teritorii n-au mai fost niciodată recuperate de Imperiu); totodată, trebuiau să renunțe la sprijinul acordat regilor Armeniei. Aproape toate sursele fac responsabil de aceasta pe împărat, mai atent la consolidarea tronului decât la interesele statului - Amm., XXV, 7-9; XXVI, 4, 6; XXVII, 12, 1; Eutr., X, 17, 1-2 (pentru similitudini cu Festus, vezi Eadie, p. 97); Zos., III, 31, 1-2; Oros., VII, 31, 1-2; F. Paschoud, *op. cit.*, p. 217-223; M.-A. Marié, *Virtus et Fortuna chez Ammien Marcellin. La responsabilité des dieux et des hommes dans l'abandon de Nisibe et la défaite d'Adrianople (Res Gestae, XXV, 9 et XXXI)*, în REL, 67, 1989, p. 179-190; Th. Banchich, *Jovian (363-364 A.D.)*, în DIR.

[419] „*Princeps inuicte*" – formulă specifică frazeologiei oficiale a Antichității târzii, ca şi „*imperator inuicte*", „*Caesar inuicte*", „*inuictissimus (invictissimi) princeps (principes)*" sau „*inuictissimus imperator*" – cf. *Pan.*, II [10], 1, 4; 7, 6; 11, 1; III [11], 9, 5; IV [8], 1, 1; 2, 2; 5, 4; 7, 3; 9, 6; 13, 4; 14, 3; 15, 5; 17, 1; 17, 3; 17, 4; 20, 5; 21, 1; 21, 3; VII [6], 1, 4; 8, 4; 12, 1; IX [12], 26, 5; AÉ, 1914, 165 = HD021308: *DD(ominis) nn(ostris) / Invictissimis / Imperatoribus / Valentiniano / et Valenti / AA(u)gg(ustis) bono / r(ei) p(ublicae) natis // $?] / b(ono) r(ei) p(ublicae) n(atis)*; AÉ, 1975, 137, 138 = HD008808: *Dd(ominis) nn(ostris) invictissimis principib(us) Flaviis Honorio et / Theodosio Piis felicib(us) victorib(us) ac triumphatorib(us) semp(er) Augg(ustis)...*; vezi şi *supra*, nota 3.

[420] *Felicitas* (vezi şi **16**, **1**; **21**, **1**; **28**, **1**) are aici o rezonanță sacrală, simbolizând un dar special acordat împăratului de către divinitatea protectoare, aşa cum o arată în mod explicit şi un panegiric din anul 310 rostit în cinstea lui Constantinus I de un *Ignotus*: *Pan.*, VII [6], 3, 2:

„*Quod quidem mihi deorum immortalium munus et primum videtur et maximum, in lucem statim venire felicem et ea quae alii vix totius vitae laboribus consequuntur iam domi parta suscipere*”.

Ideea apare pentru prima dată în epoca republicană (vezi *supra*, **16**, **1**, trimiterile despre *felicitas* lui Sulla *Felix*), constituind o virtute esențială a acelui *princeps civilis* preconizat de Cicero (Cic., *Manil.*, 28: „*ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse oportere, scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem*”; cf. şi *Rep.*, V, 6, 8; A. Marcone, *Il nuovo stile dell'uomo politico: Pompeo 'princeps civilis'*, în *Athenaeum*, 79, 1990, 2, p. 475-481). În Imperiul timpuriu ea a devenit o componentă a ideologiei imperiale (Plin. Sec., *Pan.*, 74; Aur. Vict., *Caes.*, 1, 7; 20, 14; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, I, 29), mai întâi sub forma abstracțiunii divinizate *Felicitas* (*Augusti*, *Publica*, *Temporum*, *Imperii*, *Orbis*), apoi, din secolul al III-lea, prin „eternizarea” acestei virtuți împărăteşti (*Felicitas Aeterna*) şi introducerea în titulatura oficială a împăratului a apelativului *Felix* (apoi *Pius Felix*) (cf. R. Étienne, *Le culte impérial…*, p. 320-334, 504-517; R. Turcan, *op. cit.*, în ANRW, II/16.2, 1978, p. 1001, 1051; A. Chastagnol, *op. cit.*, în *La terza età dell'epigrafia*, p. 16-17; J. Rufus Fears, *op. cit.*, p. 891, 894, 895, 900, 903, 904, 905, 907, 908, 909, 913, 919, 929, 930; M. A. Levi, *op. cit.*, p. 50; A. Scheithauer, *Epigraphische Studien zur Herrscherideologie I. Salvis Augusti Felix… Entstehung und Geschichte eines Formulars*, în ZPE, 114, 1996, p. 213-226).

Din vremea Tetrarhiilor şi în veacul al IV-lea „fericirea” („norocul”, „succesul acțiunii”) a căpătat, mai accentuat decât în secolele anterioare, atributele unei puteri divine intrinseci principelui, care se revarsă asupra întregii lumi romane: vezi *Pan.*, II [10] (anul 289), 11, 4: „*Quorum ductu proxime, cum felicissimis vestris auspiciis uterentur, lubrica illa fallaxque gens barbarorum ut merebatur adfecta est*”; 11, 7: „*vestrae felicitatis est, imperator*”; 13, 1: „*Felix igitur talibus, Roma, principibus…; felix, inquam, et multo nunc felicior quam sub Remo et Romulo tuis*”; III [11] (anul 291), 6, 1: „*Quae igitur illa sunt? Pietas vestra, sacratissime imperator, atque felicitas*”; 13, 1-3: „*Facilis est mihi transitus, sacratissime imperator, ab hac pietatis vestrae laude ad praedicationem felicitatis. Hoc enim ipsum felicitatis est quod ut conspicere vos invicem complectique possitis in manu vestra est… Ceterum si quis ad humana respiciat, quanto magis magnitudo vestrae felicitatis appareat!*”; 15, 1: „*de felicitate vestra*”; 16, 1: „*tantam esse imperii vestri felicitatem*”; 18, 1-2: „*iam, inquam, fortunatissimi imperatores, felicitate vincitis sola. Ecquid umquam Romani principes de*

*felicitate sua praedicari laetius audierunt quam cum diceretur hostes quiescere, otiosos esse, pacem colere?*”; 18, 5: „*felicitatem istam, optimi imperatores, pietate meruistis!*”; 19, 2-3: „*Solae cum nascentibus pariter oriuntur pietas atque felicitas; Gemini ergo natales pias vobis mentes et imperatorias tribuere fortunas, atque inde sanctitatis vestrae omniumque successuum manat exordium quod nascentes vos ad opes generis humani bona sidera et amica viderunt*”; 19, 6: „*digna est hac quoque gloria vestra pietas, et potest eam praestare felicitas*”; IV [8] (anul 297), 7, 3: „*ac felicitatis tuae*”; 15, 1: „*vestrae felicitatis*”; 16, 3: „*Adeo, Caesar, etiam hoc rei publicae tribuit vestra felicitas*”; 18, 2: „*ob virturem felicitatemque vestram*”; V [9] (anul 298), 19, 1: „*virtute principium ac felicitate*”; VI [7] (anul 307), 14, 3: „*O felix in impero et post imperium felicior!*”; X [4] (anul 321), 27, 6; 38, 5-6; XI [3] (anul 362), 27, 1: „*Cuius umquam divinios felicitas fuit?*” etc.; Lact., *Mort.*, XVII, 1: „*Diocletianus, cum iam felicitas ab eo recessisset*”; XLII, 3: „*Ita viginti annorum felicissimus imperator*”; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 7: „*Quod equidem uix diuturnum, neque his, qui assumebantur, felix fore, defectu solis foedato, iisdem mensibus, die, patefectum*”; Eutr., X, 7, 1: Constantinus „*fortuna in bellis prospera fuit*”; Amm., XXV, 4, 1: „*Cum enim sint, ut sapientes definiunt, uirtutes quattuor praecipuae, temperantia, preudentia, iustitia, fortitudo, eisque accedentes extrinsecus aliae, scientia rei militaris, auctoritas, felicitas atque liberalitas*”; 4, 14: „*Felicitas ita eminuit, ut, ipsis quodammodo ceruicibus Fortunae aliquamdiu bonae gubernatricis euectus, uictoriosis cursibus difficultates superaret inmensas*”; *Anon. Vales.*, V, 24: „*at tamen disciplina militaris et felicitate Constantinus…*”; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XL, 15: „*Galerius autem fuit… eximius et felix bellator*”; XLI, 11: „*At Constantinus, obtento totius Romani imperii mira bellorum felicitate regimine*”; XLII, 18: „*Felix bellis ciuilibus*”; SHA, *Tac.*, VII, 4: „*<<felicissime Tacite Auguste, dii te servent>>*”; Aug., *Civ.*, V, 25: „*Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereretur, cum propter uitam aeternam quisque debeat esse Christianus…*”; Aus., *Grat. Act.*, II, 60: „*connecterem omnia merita virtutis et cognomina felicitatis*”. Din bibliografie, vezi J. Rufus Fears, *op. cit.*, p. 908; Th. Grünewald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung* (Einzelschriften 64), Stuttgart, 1990, p. 179-180; L. Borly, *op. cit.*, în *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina…*, p. 659, 666, nota 49 = AAntHung, 40, 2000, 1-4, p. 35, 43, nota 49; D. Lassandro, *Sacratissimus imperator…*

Calificativul *Felix* apare şi în titulatura împăraţilor din vremea când scria Festus: AÉ, 1913, 227 = HD027429 (*Regium Iulium*, astăzi Reggio di Calabria, Italia): *Imperator Caesar Flavius Valentinianus Pius Felix victor / ac triumfator semper Augustus et Flavius Valens Pius Felix / victor ac triumfator semper Augustus et Flavius Gratianus / Pius Felix victor ac triumfator semper Augustus…*; AÉ, 1898, 57 = HD022289 (*Hierapolis Castabala ad Pyram*, în *Cilicia*, azi Budrum, Turcia): *D(ominus) n(oster) Valens Pius Felix / omnia victor et ubique / triumfator terrae / etiam ac maria victor…*

[421] Expresii apropiate în *Pan.*, II [10], 7, 5: „*Iovis sui more nutu illo*"; VI [7], 14, 1: „*caelestique nutu*"; VII [6], 14, 1: „*de nutu numinis tui*"; Amm., XV, 8, 10: „*nutu dei caelestis*"; XX, 5, 4: „*nutu caelesti*"; XXII, 2, 5: „*nutu caelesti*".

[422] Vezi *supra*, **24**, **2**.

[423] Breviatorul se referă la finalizarea conflictelor goto-romane dintre anii 367-369 purtate de Valens la nordul Gurilor Dunării şi încheiate cu pacea din 369. Împăratul şi-a luat titlul triumfal *Gothicus Maximus*, deşi campaniile respective nu s-au soldat cu o victorie decisivă – cf. Themist., *Or. X*; Amm., XXVII, 5, 7-10; Zos., IV, 10-11; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 80-82; A. Barnea, în A. Suceveanu, A. Barnea, *op. cit.*, p. 164-165; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 342; R. Malcolm Errington, *op. cit.*, în *Împăraţi romani…*, p. 404.

[424] Despre importanţa acestui paragraf pentru problema datării, vezi studiul introductiv.

# INDICE